Ош мамлекеттик университетинин ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК Ошского государственного университета

№1– 2012

ISBN 9967-03-030-5 ТАБИГЫЙ ЖАНА МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕР СЕРИЯСЫ

ISBN 9967-03-032-1 ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР СЕРИЯСЫ
ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР СЕРИЯСЫ

«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»

ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

2012-жыл, №1

Башкы редактор,
ф.и.д., профессор Исаков К.А.

Башкы редактордун орун басары,
б.и.д., профессор Жумабаева Т.Т.

ISBN 9967-03-030-5

ТАБИГЫЙ ЖАНА МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕР СЕРИЯСЫ

ISBN 9967-03-032-1

ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР СЕРИЯСЫ
ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР СЕРИЯСЫ

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ:

ТАРЫХЫЙ ИЛИМДЕРИ:

1. Абытов Б.К. – тар.и.д., проф.
2. Нурумбетов Б. - тар.и.д., проф.
3. Кененсариев Т.К. - тар.и.д., проф.
4. Асанканов А А. тар.и.д., проф.

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ:

1. Купуев П.К. – э.и.д., проф., КР УИА нын мүчө-корреспонденти
2. Тургунбаев Ж.Т. - э.и.д., проф.
3. Эргешбаев У.Ж. - э.и.д., доц.

ФИЛОСОФИЯЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Аттокуров Т.А. – филос. и.д., проф.
2. Шарипова Э.К. - филос.и.д., проф.
3. Карабеков К. – филос .и.д., проф.

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ:

1. Зулпукаров К.З. – филол.и.д., проф.
2. Жусупакматов Л. - филол.и.д., проф.
3. Абдувалиев И.А. - филол.и.д., проф.

ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ:

1. Момуналиев С.М. – пед.и.д., проф.
2. Бабаев Д.Б. – пед.и.д., проф.
3. Анаркулов Х.Ф. – пед.и.д., проф.
4. Алтыбаева М.А. - пед.и.к., проф.
5. Закиров А.З. – психол. и.к., проф.

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ:

1. Жээнбаев Ж.Ж. – мед.и.д., проф.
2. Жолдубаев Р.Дж - мед.и.д., проф.
3. Жумабаев А.Р. - мед.и.д., проф.
4. Тайчиев И.Т. - мед.и.д., проф.

Ош МУнун редакциялык-басма кеңешинин чечими менен басууга сунушталды

****Берилген материалдардын сабаттуулук деңгээлине, илимий мазмунуна, автор, рецензиялаган окумуштуу жана сунуштаган кафедра жооптуу***

МАЗМУНУ

1. ***О.А. Ажиматов, С. Айтматов.*** Жусуп Баласагындын айрым психологиялык көз-караштары……..... 7
2. ***Айтжан Бакыт Ерсултан улы.*** К вопросу о понятии, функциях и структуре политической системы государства…… 10
3. ***С.Б. Алымкулова, М.Х. Алиоглы.*** Мастерство переводчика – уникальный дар……..... 16
4. ***В. Алтымышева, Ч. Сатыбалдиева.*** Курманжан-датка и ее роль в истории кыргызов……..... 19
5. ***С. Арстанов, У. Тилекова.*** **Тилеке бий жана анын урпактарынын кыргыз тарыхындагы ролу…….....** 21
6. ***С. Арстанов, А.Тагайбекова.*** Курманжан датка – өз доорунун чыгаан саясатчысы..... 23
7. ***Д.А. Асанова.*** Первооткрыватели русскоязычной поэзии Кыргызстана…….. 25
8. ***А. Ахашева.*** Социальное государство и собственность…….. 29
9. ***Б. Байтикова.*** Өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутууда интерактивдүү усулдарды пайдалануу…… 32
10. ***Б. Байтикова, Б. Байтиков.*** Өзбек мектептеринде кыргыз элинин салт ырларын окутуу…… 36
11. ***Б.К. Бердибекова.*** Формирование терминологической базы на основе англо-язычной лексики……..... 40
12. ***А.Т. Зайнидинов.*** К вопросу совершенствования государственного регулирования предпринимательской деятельности в сельском хозяйстве……..... 43
13. ***А.Т. Зайнидинов.*** Связь налогового механизма и процесса государственного регулирования аграрного предпринимательства……..... 47
14. ***К. Дж. Исмаилова.*** Точечно – разрезная диагностика состояния вузов Республики……..... 50
15. ***К. Дж. Исмаилова.*** Совершенствование практики трудоустройства молодых специалистов с высшим образованием…….. 52
16. ***Т.К. Кененсариев.*** I Курманжан Датканын феномени, II Курманжан датканын коомдук жана саясий ишмердиги, III Курманжандын көз жашы……..... 54
17. ***Г. Кожоева.*** Текст жана андагы кайталоолордун кызматы 76
18. ***Г. Кожоева.*** Табигый жана тилдик эмес кайталоолор..... 78
19. ***К. С. Момуналиев.*** Араб стилистикасындагы жаңыча изилдөө этабынын башталышы……..... 80
20. ***Н.М. Мурадымов, А. Алымкулов.*** Героическое и трагическое в двух человеческих судьбах……..... 83
21. ***Е.Н. Мурадымова.*** Изучение лексики родства в текстах о Курманджан- 88

датке……..
22. ***К.С. Мусин.*** Понятие и структура современной военной политики и безопасности……..... 91
23. ***М.А. Салмина.*** Тюркизмы в русском языке жителей Кыргызстана……... 93
24. ***Б. Сагынбаева.*** Кыргыз аялдарынын коомдогу орду……..... 98
25. ***Д. Сапаралиев.*** Кыргызско - узбекские взаимоотношения в XVIII столетии и современность……..... 107
26. ***С.П. Смадияров.*** Уркуя Салиева: өмүрү жана ишмердиги..... 120
27. ***С.П. Смадияров.*** Курманжан датканын өмүр таржымалын изилдөөдөгү айрым талаш маселелер жөнүндө……..... 123
28. ***Г.Т. Темиралиева.*** Уркуя Салиева музей комплексинин жаралышы..... 127
29. ***Б. Темирова.*** Кыргыз адабиятында Курманжан Датканын образынын чагылдырылышы……..... 129
30. ***Г. Толонова.*** Курманжан датка - өз доорунун саясий ишмери..... 132
31. ***Г.Б. Урусова.*** Татаал сүйлөмдөрдүн эмоционалдык – экспрессивдүүлүк жактан дифференциацияланышы……..... 134
32. ***Д.Д. Рисалиев, А.А. Шамшиев.*** Совершенствование процесса управления региональным здравоохранением на современном этапе через интеграцию …….... 137
33. ***Ф. Рысматова.*** Роль социально-демографических, клинических и психоэмоциональных факторов в повторных госпитализациях больных эссенциальной гипертензией…… 140
34. ***Т.Ш. Шайназаров, З.А. Нуруева, А.А. Анарбаев, Г.С. Ташиева.*** О состоянии младенческой смертности в Кыргызской Республике за 2007 –2010 годы. ……..... 146
35. ***А.А. Шамшиев.*** Хронология событий массовых беспорядков в Жалал-Абадской области и организация медицинской службы при чрезвычайных ситуациях 151
36. ***Б. Абдувалиева, Г. Толонова.*** Өзбек мектептеринин 9-классында иш кагаздарын окутуу……..... 155
37. ***С.К. Абдраманова, Ч.М. Токурова.*** Роль и место занимательности на уроках русского языка……..... 159
38. ***Т. Акматова, М. Мусаканова.*** Значение нравственно-патриотического воспитания в познавательной деятельности младших школьников……..... 163
39. ***И. Акматова, Т. Матсакова.*** Управление педагогическим менеджментом……..... 165
40. ***М.А. Арынбаев.*** Доорлорду даңктаган кыргыз эл музыкалык аспаптары……..... 168

41. ***С. А. Бакубаева, К. Ю. Абдыкаиров.*** Работа над развитием орфографической грамотности в начальной школе…….. 173

42. ***Б. И. Иметов.*** Кыргыз элинин музыкалык фолкльорунун XX –кылымга чейинки изилдениши……..... 177

43. ***Р. К. Карабаев, А. Исраилов.*** К вопросу о физиологических основах обучения технике спортивной борьбы……. 180

44. ***Н.П. Короткова.*** Социальная ценность искусства, его воспитательная и преобразующая роль……..... 182

45. ***Д.А. Кочкорова.*** Социалдык-тарыхый таанып-билүүдөгү тарыхый өтүүчүлүктүн формалары жөнүндө..... 184

46. ***М. Мамазаиров.*** Учурда мектептердеги көркөм сүрөт өнөрүнө болгон көз караш……..... 188

47. ***Д.З. Мамышева.*** Музыкально-просветительская деятельность педагога-хормейстера……..... 190

48. ***М. Мусаканова.*** Улуттук маданияттын башталгыч класс окуучуларын адеп-ахлакка тарбиялоодогу таасири……..... 193

49. ***А.К. Нурбаева.*** Воспитательная функция музыки в нравственно – эстетическом формировании учащихся……..... 195

50. ***Р. М. Филиппова.*** Музыкальное искусство - средство воспитания детей ……..... 198

51. ***К . Эргешова, А. Кудайбердиева.*** Мектеп жашына чейинки балдардын физиологиялык, психологиялык жактан калыптануусундагы үй-бүлө мамилелеринин жана тарбиянын орду……..... 200

Мүчолтойлор

52. ***Арапов Байыш***..... 204
53. ***Матикеев Курманалы***..... 204

Эстутум

54. ***Абдыкалыков Сулайман***..... 206
55. ***Эгемназаров Давлет Эгемназарович***..... 207

«Алымбек датка жана Курманжан Датканын Кыргызстандын тарыхындагы орду» аттуу Республикалык илимий-практикалык конференциянын макалалары

УДК:152.3

Ажиматов О.А., Айтматов С., ОшМУ

Жусуп Баласагындын айрым психологиялык көз-караштары

В статье идет речь о некоторых проблемах общения и познавательной деятельности людей, с точки зрения психологического развития личности, также рассматриваются психологические воззрения Ж. Баласагуна.

This research paper is full of psychological ideas and it is dealing with issues of people's cognition, their vital functions and their interrelations. The paper is also discussing Jusup Balasagyn's certain psychological views, historical and ethic pedagogical ideas that are characteristic to all modern Turkic tongues.

Жусуп Баласагын — Орто Азия чөлкөмүндөгү орто кылымдагы жашап өткөн көрүнүктүү акын жана ой жүгүртүүчү. Ал 1018-жылы Кыргызстандын азыркы аймагындагы Токмок шаарына жакын жердеги Баласагын шаарында (азыркы Бүрана) түулган.

Жусуп Баласагын жогорку билимдүү философия, психология, медицина, адабият, астрономия, математика жагынан ошол заманда кеңири билимге ээ болгон адам болгон. Ал өзүнөн кийин уникалдуу эмгекти «Кутатгу билик» («Кут алчу билим») поэмасын калтырган. Бул чыгарма Чыгыш Ренессанстын түрк тилдериндеги поэзиянын ири деп эсептелген үлгүлөрүнүн бири болуп саналат аны орто кылымда жаралган дүйнөлүк адабий чыгармаларынын катарына коюуга болот.

Бул этикалык-дидактикалык чыгарма философиялык жана психологиялык идеяларга бай, башкаруу мыйзамынын даанышмандыгын билип-тааануу жолдорун көрсөтөт, турмуш-тиричилик, адамдар менен катнашуу эрежелерин камтыйт. Фарабинин, Фирдоусинин, Ибн-Синанын, Берунинин ж. б. эмгектери Жусуп Баласагындын дүйнөгө көз карашына чоң таасир көрсөткөндүгүн өзгөчө белгилеп кетүү керек. Суфизм диний-мистикалык илими да ой жүгүртүүчүнүн , философиялык-психологиялык көз-карашына сезилерлик таасир көрсөткөн. Бирок поэмада айрым башка темалары орун алганы менен суфизм мотивдери чыгарманын башкы багыты болуп саналбайт, Жусуп Баласагындын бир катар ойлору суфизм илимине карама-каршы келет.

Поэмага төрт каарман: аким Күнтолду — адилеттүүлүктүн символу, визир Айтолду — бакыттын символу, визирдин уулу Огдулмыш — акыл-эстин символу, Огдурмыш — ыраазылыктын символу катышат.

Чыгарманын сюжеттик бөлүгү негизинен каармандардын бири-бири менен маектешүүсүнөн жана алардын кат алышуусунан турат, Каармандардын кат алышууларында жана маектешүүлөрүндө өлүм жазмыш экендиги жөнүндө, адамдын өмүрүнүн максаты жөнүндө маселелер ачылып, коомдо адамдын милдеттери жана журуш-туруш нормалары ачылып корсотулгон.

Жусуп Баласагын поэмасына илимпоздордун бүтүндөй бир катар эмгектери арналып, аларда түрк адабиятынын бул көрүнүктүү эстелигинин тарыхый-адабий, лингвистикалык жана этикалык аспектилери талдоого алынган.

Бирок «Кутатгу билик» тарыхый, лингвистикалык жана философиялык булак гана эмес, ошондой эле өз доорунун психологиялык ойду чагылдырган эмгек. Бул эмгекти ушул убакка чейин эч ким изилдеген эмес, психологиялык ойду өнүктүрүү тарыхындагы анын ролу тийиштүү бааны албаган, ошондуктан азыркы билдирүүнү Жусуп Баласагындын психологиялык көз-караштарын изилдөөдөну алгачкы кадам катары кароо керек.

Жусуптун чыгармачылыгын талдоо менен биз анын поэмасында жалпы, жаш боюнча жана педагогикалык психологияга тиешелүү бүтүндөй бир катар психологиялык маселелер ачылып көрсөтүлүп кеткен. Башкача айтканда ал төмөнкүдөй маселелерди ичине камтыйт: адамдын психикасынын жаныбарлардыкинан айырмасы, кабылдоо, эс, ой жүгүртүү (акыл-эс), речь жана катнаш, инсандын эрктик касиеттери, мүнөздүн белгилери жана башкалар. Жусуп баланын өсүшүнө

таасир көрсөтүүчү факторлорго өзгөчө маани берген. Ошол заманда эле инсандын өнүгүшүнө таасир көрсөтүүчү факторлордун ичинен: тукум куучулукту, чөйрөнү, окутууну жана тарбиялоону, инсандын активдүүлүгүн бөлүп көрсөткөн.

Бирок ошол мезгилдеги социалдык-экономикалык мамилелерден улам Жусуп Баласагындын дүйнөгө көз карашында карама-каршылыктар орун алган, идеалисттик жана диний түшүнүктөрдүн таасири тийген, инсандын өнүгүшүндө тукум куучулуктун басымдуу ролу жөнүндөгү ой баса белгиленет. Ой жүгүртүүчүнүн чыгармачылыгында адамдын дүйнөдөгү эң татаал жана улуу жандуу нерсенин проблемасы борбордук орунду ээлейт. Жусуп объективдүү дүйнөнү, анын ичинде адамдарды да кудай жараткан деп эсептесе да, ой жүгүртүүчү адамдын андан аркы тагдырын, анын реалдуу турмушка мамилесин атеисттик көз караштан чечкен. Ой жугүртүүчүнүн дененин жана жандын өз ара мамилесинин маселеси боюнча айткандары белгилүү кызыгууну туудурат. Ой жугуртуучү адамдын жаны «Өлбөс жака түбөлүк» деп эсептеген [1.151]. Ой жугуртуучүнүн айтканына караганда жан адамдын денесинде убактылуу турат. Адам өлгөндө, жан идеялар түрүндө жашай берет[1.151]. Бүтүндөй алганда адамдын мындай идеалисттик концепциясы ой жүгүртүүчү үчүн табигый болуп эсептелет.

Жусуп Баласагындын адамдын психикасынын жаныбарлардыкынан айырмаеы жөнүндө көз караштары да ото кызыгууну туудурат. Ой жүгүртүүчү адамдын психикасы жаныбарлардын психикасынан ой-жугуртуусу, билими жана тили менен айырмаланат деп эсептеген. Ал сөз маданиятына чоң маани берген. Сөз маданияты инсандын таанып-билүү, ошондой эле адеп-ахлактык жетилүүсүнүн деңгээлин белгилейт. Ал адам тилдин жардамы менен гана акылдуу, билимдүү жана адеп-ахлактуу боло алат деп эсептеген. Ошондуктан ой жүгүртүүчүнун сөзу мазмундуу болууга тийиш жана адам аз сүйлөп, көбүрөөк угууга тийиш деп баса белгилеген:

Кеп тыңшап аз сүйлөгүн — таамай сезип,
Акыл күчүн аркала, сезимди ээрчип. [1.113]. Адам эси бардык буюмдарды жана көрүнүштөрдү эле эсте тута бербейт, мындан улам материалды жаттоонун мааниси өзгөчө бөлүп корсотот:

Жазылбаса бардыгы эсте калбайт,
Бардыгын акылман да эстей албайт.
Жазылган унутулбайт, эстөө кыйын,
Эсебиң так болбосо, ишиң тыйын. [1.143]. Эстин жаш боюнча бөтөнчөлүктөрүн мүнөздөө кызык. Жусуптун пикири боюнча балалык чактагы эс өзгөчө туруктуу:

Жаш кезиңде өнөрдү алса күрөп,
Унутпай өмүр бою алып жүрөт, [1.149].

Жусуп адамдын акылын баарынан жогору коюп, адамдын көп артыкчылыктарын аны менен байланыштырат. Адамга акыл-эс күчү берилген, анын жардамы менен ал дүйнөнү кайра кура алат. Демек акыл-эс дүйнөнү таанып-билүүдөгү адамдын куралы:

Акылдуу жакшы жолду таба билет,
Керегине тартынбай таамай кирет.
Түшүнбөстү тез эле түшүндүрөт,
Кандай түйүн болсо да чече билет. [1.178].

Жусуп Баласагындын акылдын материалдык органы жөнүндөгү ою Чыгыш Ренессансы үчүн оригиналдуу, Ой жүгүртүүчүнүн пикири боюнча адамдын акыл органы — мээ. Бул жөнүндө ал мындай деп жазган.

Адамдын акылдары мээде болот, -
Асыл нерсе ар дайым башка конот.

Ачыктан-ачык материалисттик ой. Бирок поэмада бул материалисттик көз караштан чегинүүлөр да орун алган. Акыл «кудайымдын энчиси» деп эсептейт. Бирок ушул жерде эле ал алла-таала берген акыл-эс талыкпаган окуу, инсандын активдүү ишмердиги менен өнүгөт деп келип чыккан карама-каршылыкты жоюуга аракеттенет. Ал мындай деп жазган:

Окуу сага берет билим —- парасат,
Акыл-эсти кошо албайт карасак.
А акыл, кудай өзү сага берген,
Күч алат, тазаланат окуу менен! [1.174]..

Жусуптун ой жүгүртүүнүн адамдын эмоциялары менен өз ара байланышынын проблемасы боюнча

айткандары кызыктуу. Ал кызуу кандуулукту инсандын терс сапаты катары айыптайт. Бул жөнүндө ал мындай деп жазган:

Ачуу жеңсе, акыл качат өзүндөн,
Ачуулу жан акылы кем көргө тең,
Ачуу — душман, акыл-дос да адамга,
Ачуулансаң, орой, осол сен анда! [1.163].

Ой жүгүртүүчү коркоктукту инсандын терс белгиси катары айыптайт, ал эми тартынбастык, чыдамкайлык, токтоолук, чынчылдык, марттык, боорукердик ж. б, өңдөгөн эрктик оң касиеттерди даназалайт. Ал мындай деп жазган:

Такыбалар — адамдын жакшылары,
Бечераны сакайттык болот дары.
Такыбалар ишке да сак келишет,
Жараксыз ишке барбай так жүрүшөт. [1.200].

Баланын онтогенетикалык өсүшүнүн проблемасына, баланын инсанынын өсүшүнө таасир көрсөтүүчү факторлорго чоң көңүл бөлүнгөн. Бул проблема психологиянын тарыхында да, ошондой эле педагогикада да талкууланганы менен, Ренессанстын доорун өзүнүн оң чечилишине ээ болгон эмес. Тарыхта марксизм гана инсандын өнүгүү факторлорун белгилөөчү проблеманын чечилишинин туура жолун көрсөттү. Жусуп Баласагын өз доорунда бул маселени төмөндөгүчө чечүүгө аракеттенген: дүйнөдө жакшылыктын эки түрү жана кыянатчылыктын эки түрү бар. Биринчилери — табиятынан мүнөздүү жакшылык жана кыянатчылык, экинчилери, үйрөнген жакшылык жана кыянатчылык. Ошондой эле коомдо да адамдардын эки түрү бар — табиятынан боорукер жана кыянат адамдар жана өзүлөрү жашаган чейрөгө жараша боорукер жана кыянат адамдар.

Эгерде Жусуп адам тубаса кыянатчыл жүрүш-турушта болсо, аны боорукер кылып тарбиялоого болбойт, деп эсептейт:

Жакшылык кыла келген жакшы адамдар,

Алардын адамзатка мээри тамар.

Жаманга дабаа жок дейт байыркылар,

Коомго — жат, элге — жут жан ушулар. [1.103].

Үстөмдүк кылуучу идеологияны урматтоо менен Жусуп тектүү адамдар гана моралдык жогорку сапаттарга ээ болот, ал эми тексиз адамдар адеп-ахлаксыз, жаман жүрүш-туруштарга гана шыктуу деп эсептеген.

Балдарды жаштайынан тарбиялоо жөнүндө, тарбия процессин башкаруунун зарылчылыгы жөнүндө анын кеңештери педагогикалык маанисин али жогото элек. Жусуп айткандарына ылайык тарбия процессиндеги контролсуздук балдарда терс белгилерди калыптандырууга алып барат:

Эркке өссө балдарың — жаман адат,

Өмүр бою кайгыда — жаның агат.

Эркке болсо, уул-кыз көрсүн анда,

Күнөө өзүндө, бирөөгө доомат кылба. [1.129].

Үй-бүлөлүк тарбиянын мазмунун ачып көрсөтүү менен ой жүгуртүүчү өзүлөрүнүн балдарында жакшы сапаттарды тарбиялоо максатында ата-энелерге ченеми меиен катуу болууну сунуш кылган, педагогикалык талаптардын принцибин сактоону көрсөткөн:

А уулуң өскөн болсо эркe-талтаң.
Үмүт үз — адам болбойт, чыгат шайтан.
Уулум толсун десең, акыл-эске,
Илим бер, жаштайынан көндүр ишке, [1.129].

Биздин пикирибизче баланын инсанын калыптандырууда эмгектин ролун көрсөтүүгө автордун аракети баалуу болуп саналат. Ал балдарды тарбиялоого терс таасир көрсөтүүчү бекерпоздукту айыптайт:

Тескеп тур, уул ишсиз — бош калбасын,

Бош болсо, текке кетер өмүрү чын. [1.370].

Жусуптун үй-бүлөнүн психологиясы боюнча айткандары бир кыйла кызыгууну туудурат. Анын айткандары психологиялык жана педагогикалык илимде жаштарды үй-бүлөлүк турмушка даярдоо маселеси курч мүнөздө коюлган, «Үй-бүлөлүк турмуштун этикасы жана психологиясы» курсу орто мектептердө, колледждерге жана өлкөнүн педагогикалык окуу жайларына киргизилип жаткан биздин күндөрдө да маанилүү.

Ал үй-бүлөлүк бакыттын негизиндө сүйүү жатат деп көрсөткөн жер бетиндеги сүйүү үй-бүлө жана коомдук жыргалчылык менен байланыштырылат. Ал жаштарга мындайча кенеш берет:

Аял алуу кааласаң, эгер өзүң,
Жакшы танда, өтө өткүр болсун көзүң. [1.368].

Жаш улан, деп эсептеген Жусуп, үйлөнөрдөн мурда өз колуктусун сүйүүгө жана анын психикалык сапаттарын жүрүш-турушун, тегин, кулк-мүнөзүн жакшы билүүгө тийиш; келечектеги колуктунун бай, оокаттуу жана атактуу үй-бүлөдөн болушу, сулуу болушу милдеттүү эмес. Жаш улан өзүнүн келечектеги аялын акылдуу, таза, чынчыл кыздардан тандап алууга тийиш, деп эсептеген.

Жүзү эмес, көңүлү сулуу болсун,
Сени дагы тазартат пейли менен!
Акылдуу, таза бекем — демек асыл,
Үч сапатты чогултуп баккан ушул. [1.369].

Мына ошентип, Жусуп Баласагындын «Кутатгу билиг» поэмасында баалуу, биздин убакта да күчүн жоготпогон гуманисттик, прогрессивдүү ойлор келтирилген. Бирок бул идеялар бир топ салыштырмалуу жана чектелген болучу, анткени ой жүгүртүүчүнүн көп ой жүгүртүүлөрүндө таптык позиция сезилип турганын да байкоого болот.

Жусуп Баласагындын чыгармачылыгы, анын көз караштары Орто Азияда прогрессивдүү ойду өнүктүрүүдө чоң роль ойногондугун моюнга алуу керек. Анын адеп-ахлактык тазалык турмуш-тиричиликтеги жүрүш-туруш жөнүндө, тилдин, сөздүн пайдасы, катнашуу, инсанды өнүктүрүүдө окутуунун жана тарбиянын мааниси жөнүндө баланы калыптандырууда ата-энелердин ролу жөнүндөгү айткандары бөтөнчө маанилүү. Ошондуктан ой-жүгүртүүчүнүн «Кутадгу билиг» поэмасында келтирилген психологиялык коз-караштары жалаң гана түрк элдеринин арасында эмес, Орто Азиянын башка элдеринин арасында озунун маанисин али жогото элек.

Адабияттар:

1. Т. Касымбеков (түрк тилинен которгон) Жусуп Баласагын “Кутадгу билиг”.-Ф., Кыргызстан, 1988.
2. Алиев А. Духовное наследие средневековых ученых энциклопедистов Центральной Азии.- Ош, 2002. 1983.
3. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Под.ред.А.Н.Кононова.- М., Наука, 1983.

УДК: 321.01

Айтжан Бакыт Ерсултан улы,
(Академия экономики и права)

К вопросу о понятии, функциях и структуре политической системы государства

В статье предпринята попытка анализа широко дефинируемых в правовой литературе понятий политической системы общества. Также анализируются функции и структура политической системы государства с позиций общей теории права.

This article attempts to analyze widely defined concepts of the political system of society in the legal literature. In addition, the function and the structure of the political system of the state are analyzed from the standpoint of the general theory of law.

Развитие представлений о государственно-правовых явлениях, политике в целом, в значительной степени обусловлено детализацией, углублением знаний о многообразии связей, стремлением выразить их в соответствующей системе понятий.

В ходе эволюции правовых знаний, наряду с глубоким пониманием сущности, структуры и механизма политической власти, накапливается множество сведений о феноменах, которые имеют отношение к политической, государственной жизни, влияют и зависят от нее. Их круг достаточно широк: это политические партии и движения, политические ценности и традиции, способы достижения политических целей, правовые и политические ориентации населения и т.д. Причем, для обозначения комплекса данных феноменов понятие «политика» слишком неопределенно, а категория «государство» - не охватывает многообразия данных жизненных реалий.

Следует признать, что в течение многих лет идея политической системы была не востребована в советской конституционно-правовой науке, ее использование было ограниченным: как аналога политической организации, т.е. институциональной ее стороны, и в качестве пропагандистского клише, когда речь, например, шла о «политической системе развитого социализма»

Разнообразие подходов и сложность изучаемого явления в значительной мере обуславливает множественность общих определений политической системы общества. Само по себе появление и использование данной научной категории связано со стремлением найти максимальную формулу, охватывающую все наиболее существенное в многообразии тех политических процессов в жизни современного общества.

В советском государственном праве институт политической системы возник в 1977 году, когда в новой Конституции СССР впервые законодательно была закреплена политическая система [1]. До этого в научной и учебной литературе использовались другие понятия, например, «система социалистической демократии» [2, с.255-256], «политическая организация классового общества» [3, с.83]. Тем не менее, политическая система стала привлекать внимание исследователей значительно раньше, и это обстоятельство имело значение при выработке конституционных норм ее закрепления [4, с.3].

Сравнительно широкое распространение в советской литературе получило определение, основанное на функциональном подходе. Одна из первых дефиниций была дана Ф.М.Бурлацким, который понимал под политической системой «….относительно замкнутую систему, которая обеспечивает интеграцию всех элементов общества и само существование его как единого, централизованно управляемого политической властью организма, сердцевину которого составляет государство, выражающего интересы экономически господствующих классов». Как видно из этого определения на первый план выдвигаются два момента, имеющих существенное значение для раскрытия - целевое назначение системы (интеграция как главная функция); классовая сущность системы, которая идентифицируется путем указания на природу государственной власти [5, с.8].

«Под политической системой общества как некоего целого..., - пишет В.А.Шубин,- понимаются существующие в обществе политические институты, организации, теории, нормы и представления различных классов, отражающие и защищающие определенные классовые интересы, а также возникающие в результате их соприкосновения отношения» [6, с.5]. В данном случае предпринимается попытка раскрыть политическую систему путем относительно широкого перечня структурных элементов. К сожалению, такое перечисление, причем далеко не бесспорное, оставляет неясным характер взаимосвязей элементов и целевое назначение системы.

Ю.А.Тихомиров пишет, «Политическая система - есть структурная интеграция форм осуществления политики и власти и регулирования социально-политической деятельности в интересах господствующего класса (народа в условиях развитого социалистического общества)» [7, с.4]. Указание на интегрирующую функцию системы приобретает несколько иной характер. В то же время отсылка к политике, власти и регулированию общественных отношений позволяет связать это определение с ключевыми понятиями, без которых, как полагает автор, анализ политической системы лишается смысла.

Следует заметить, что сложность выработки общего понятия политической системы в немалой степени была связана с коренной противоположностью двух главных типов общественных систем, существовавших в тот период времени. Политическая система власти определялась в большинстве случаев как социальный механизм народовластия [8, с.282].

Приведем в качестве примера не полный перечень определений, идеологически закрепляющих функционирование особой политической системы в социалистическом обществе.

Так, известный советский конституционалист Б.Н.Топорнин характеризовал рассматриваемую проблему следующим образом: «Политическая система общества - это комплекс государственных и общественных организаций, посредством которых народ во главе с рабочим классом управляет делами общества» [9, с.25]. «Политическая система общества, - писали И.П.Ильинский и Н.В.Черноголовкин, - представляет собой сложный комплекс взаимосвязанных и взаимодействующих средств организаций и функционирования политической власти, осуществления политического руководства и управления социалистическим обществом [10]. «Политическую систему советского общества можно определить как организацию динамично взаимодействующих между собой государственных и общественных учреждений, посредством которых осуществляется управление всеми делами общества, решение экономических, социально-политических и культурно-воспитательных задач коммунистического строительства» - указывал В.С.Шевченко [11, с.67].

Одним из направлений советской правовой мысли, целью которой было теоретическое обоснование несостоятельности политических систем в капиталистических странах, оправдывается перспективность организации политической системы по социалистическому образцу, они тем временем критически оценивали практически всю суть организации политической системы в буржуазном обществе. Среди таких авторов можно выделить известных государствоведов, как, например: М.Н. Марченко, И.П. Ильинский, А.А. Мишин, Л.М. Энтин.

Значительная часть советских ученых указывают на существование двух политических систем (или подсистем) в развитых капиталистических странах. Так, например, Ю.А.Тихомиров полагает, что «в широком смысле политическая организация капиталистического общества включает в себя в качестве подсистем буржуазную политическую систему и организацию небуржуазных классов» [7]. Использование понятия политической организации в широком и узком смысле слова дает возможность в первом случае охватить все, в том числе и противостоящие, политические институты, во втором - только те, через посредство которых правящий класс осуществляет государственное руководство обществом.

К примеру, М.Н.Марченко полагает, что «политическая организация буржуазного общества как определенное целостное явление не только не исключает, но, наоборот, объективно предполагает существование в своей структуре таких однопорядковых, взаимосвязанных друг с другом явлений, институтов и учреждений, какими являются социально-политические организации господствующего и угнетенных классов» [12].

Наряду с марксистскими представлениями о политической системе большое значение для всестороннего понимания сущности данного политического феномена имеет немарксистское видение. Совпадение прослеживается, например, в том, что в исследовании политической системы преобладает многовариатность ее понимания и толкования, что основной упор делается не на регулятивно - коммуникативном или ином аспекте, а на институциональном; что в основу исследования политической системы берутся не ее функции, а структура и т.п.

В рамках западной политико-правовой мысли теория политической системы появилась в начале 50-х годов и продолжает активно развиваться вплоть до настоящего времени. Родоначальником этой концепции, по общему признанию является американский теоретик Д.Истон, заложивший основы в книге «Политические системы». Значительное влияние на процесс формирования и развития теории политической системы в западной политической науке сыграли работы таких известных ученых, как Г.Алмонд, Х.Вайсман, С.Хантингтон и др.

В основу общих теоретических воззрений Д.Истона о политической системе положены идеи, взгляды и представления о ней, как об одной из разновидностей (экологических, биологических, психологических, физических, социальных и других) систем и образующих в своей совокупности ее внешнее окружение. Рассматривая политическую систему как однопорядковое (по признаку системности), взаимосвязанное и взаимодействующее с другими сопредельными системами явление, автор в то же время отмечает, что политическая система значительно отличается от всех иных соприкасающихся с ней систем. Основная ее отличительная черта - система взаимодействий, возникающих между различными субъектами политических отношений, и между гражданами, которая обладает способностью к авторитарном распределению ценностей, находящихся в распоряжении общества.

Политическая система, по мнению Д.Истона и его сторонников, представляет собой «единый и непрерывный поток поведения», поступков субъектов политических отношений, связанных с выработкой приемлемых для большинства членов общества решений по поводу распределения

материальных и иных благ. Стремясь подчеркнуть властный характер политической системы и ее способность к принятию авторитарных решений они называют политическую систему даже «машиной по выработке решений». При этом они утверждают с традиционной для западной политико-правовой науки «внеклассовых» позиций, что такая политическая система-машина может существовать не только в классовом обществе, но и любом ином обществе, где люди имеют общие проблемы, и где они кооперируются между собой или вступают в конфликты друг с другом в процессе их разрешения [13].

Другой известный западный политолог Г.Алмонд включает в содержание политической системы общества разнообразные элементы, с одной стороны, возникающие и функционирующие на основе действующего права «структуры типа парламентов, исполнительно-распорядительных органов, бюрократии, судов, партий, групп давления и средств коммуникаций», а с другой стороны, «неразличимые» или едва различимые «структуры» наподобие родства (сходства) элементов, статуса граждан и организаций, кастовых групп возникающих в обществе беспорядков, демонстраций и т.п. [14, с.16]. В то же время автор при рассмотрении внутреннего строения политической системы общества неизменно выдвигает на первый план не сами «структуры», а существующие между ними связи, их взаимодействия, выполняемые ими в политической системе общества формальные роли.

Несколько отличаясь от представлений Д.Истона и некоторых других западных теоретиков о политической системе общества и ее структуре, взгляды Алмонда, все же, в общем, с ними совпадают. Общность заключается в явной недооценке существующих в структуре политической системе конкретных институтов, а с другой стороны, в необоснованной переоценке значения исследуемой как нечто самостоятельное (существующее само по себе в структурном составе политической системы общества) совокупности, возникающих между различными институтами связей, отношений, действий, взаимодействий, выполняемых ими формальных ролей.

Конституционно-правовая наука, использующая в процессе исследования политической системы общества конкретно-исторический подход, всегда связывает ее появление и функционирование с существующими в обществе слоями, группами, классами, с проявляющимися в деятельности различных политических институтов целями и задачами, с заложенными в основу образования и функционирования государства, партий и различных общественных объединений интересами и идеалами. Игнорирование же природы политической системы и ее отдельных элементов и выдвижение при изучении политической системы не исследование тех или иных институтов, включая государство, а рассмотрение лишь отвлеченно понимаемых отношений, действий и взаимодействий, является выражением идеализма в политологии и правовой науке.

В современной правовой науке политическая система изучается не так широко, как в политологии, что на наш взгляд связано с двумя обстоятельствами. Во-первых, существуют особенности предмета конституционного права, обуславливающие ограниченное (точнее - специально направленное) исследование проблем политической системы. Данную науку, как науку юридическую интересуют, прежде всего, вопросы, связанные с государством и правом. Поэтому здесь подвергаются анализу взаимоотношения государства с другими элементами политической системы общества, и главным образом такие взаимоотношения, которые нашли свое выражение в конституционном законодательстве, то есть, опосредованы конституционным правом. Во-вторых, в науке конституционного права и в политологии при рассмотрении проблем политической системы общества по-разному используется системный подход, что также определяет специфику юридических и политологических проблем.

В конституционно-правовых исследованиях, используя системный подход в отношении определенного предмета анализируют значение каждого его элемента, характер взаимосвязей между ними. Это, в частности, относится к системе государственных органов, которая состоит из различных по порядку образования, значению, структуре, компетенции органов. Данный подход называют ещё структурно-функциональным, и именно он используется в юридических исследованиях проблем политической системы общества.

Обращая внимание к собственно юридическому определению политической системы, заметим, что в современной правовой науке нет полного единства, в силу многогранности этого явления, позволяющей применять при её исследовании достижения других общественных наук. В этой связи, С.А.Комаров и А.В.Малько выделяют пять подходов:

- *институциональный,* который заключается в определении и выделении формирующих политическую систему общества институтов, анализе ее элементно-структурных, субъектно-институциональных и отчасти формально-юридических сторон;

- *функциональный,* связанный с рассмотрением политической системы с позиции направлений деятельности, особенностей протекания политического процесса и реализации политического режима как системой в целом, так и ее отдельными институтами или группами институтов;

- *регулятивный*, который отражает особенность функционирования политической системы общества на основе комплекса нормативного регулирования (обычаев, традиций, принципов, воззрений, норм права, морали, корпоративных норм и т.п.);

- *идеологический,* который отражает особенность взглядов, идей, представлений на проблему бытия политической системы общества, направлен на формирование конкретной политической теории;

- *коммуникативный,* представляющий собой анализ политической системы с позиций системообразующих связей и отношений между различными ее институтами.

Учитывая эти подходы, комбинируя их, юристы дают самые разнообразные определения политической системы общества: «совокупность субъектов борьбы за участие в делах государства и определение направлений его деятельности»; «совокупная связь волевых общественных отношений, представленных в органах государства, общественных организациях, с которыми связано осуществление государственной власти»; «единство взаимодействующих между собой органов государства, общественных объединений и институтов непосредственной демократии, через которые народ участвует в управлении делами общества и государства»; «образуют многообразные организации, институты, учреждения борьбы за власть, за ее удержание, использование, организацию и функционирование» и т.д.

Таким образом, не претендуя на исключительность, и, используя достижения передовой научной мысли, применительно к конституционно-правовой науке, определим понятие политической системы общества, *как конституционно закрепленное единство взаимодействующих государственных органов и негосударственных социальных институтов, обеспечивающих участие народа в управлении делами общества и государства.*

Формирование политической системы связано с постепенным приобретением политическими отношениями ряда существенных признаков.

Во-первых, это устойчивая взаимозависимость различных элементов политической жизни, в противном же случае - распад, дезинтеграция общества.

Во-вторых, упорядоченность политических отношений, наличие оптимального сочетания их стабильности и развития. Значение упорядоченности в обществе определяется условием продуктивного и целенаправленного изменения социальных отношений. При нестабильности социальных и политических процессов, в государстве теряется поддержка граждан.

В-третьих, политическая система имеет культурное основание: это общность ценностей, совокупность политических убеждений, принятых членами политической общности. Единство, интеграция в сфере политики возможны при наличии определенной духовной связи.

В-четвертых, для политической системы характерно одновременное реагирование всех элементов на внешнее воздействие. Именно из взаимодействия рождается способность политической системы к быстрой мобилизации необходимых ресурсов для решения той или иной проблемы. В этом случае государственные органы опираются на участие граждан, пользуются поддержкой разнообразных политических и общественных организаций, партий, находят одобрение в общественном мнении.

Сущность политической системы наиболее ярко выявляется сквозь призму реализуемых функций в обществе. В самом упрощенном виде их можно охарактеризовать как определение целей и задач в обществе; мобилизация ресурсов, разработка законов, применение норм и контроль за их соблюдением, распределение материальных и духовных ценностей в обществе; интеграция всех элементов общества (классов, наций, социальных групп, конфессий); формирование политического сознания, политическая социализация, легитимизация власти.

Политическая система в каждой отдельной стране реализует задачи внутреннего и внешнего характера, выделяют соответствующие виды функции. К *внутренним функциям* относятся:

- защита существующей экономической и социальной системы;
- регулирование хозяйственной деятельности, управление экономикой;

- консолидация социально-политических сил, регулирование социальных отношений;
-охрана общественного порядка и обеспечение национальной безопасности;
- культурно-воспитательная деятельность.

Внешние функции включают: защиту суверенитета, государственных интересов; развитие взаимовыгодного сотрудничества с другими странами; участие в решении глобальных проблем современности.

Основные функции политической системы, как правило, сводятся к проблемам защиты, упрочнения и развития сложившихся общественных отношений в интересах всех социальных групп общества.

Более понятной выглядит типология политических систем, построенная на основе их соотнесения с политическими режимами (демократические, авторитарные, тоталитарные). Приемы, методы и средства осуществления политической власти влияют на характеристику организации политической системы в том или ином государстве.

Политические системы, действующие в условиях *демократического политического режима,* имеют такие существенные признаки, к которым следует отнести легитимность, легальность и безопасность.

Легитимность политической системы выражается в принятии государственной власти населением, в признании ее права управлять и в согласии подчиняться.

Таким образом, демократическая политическая система предполагает организацию легальной, опирающейся на законы и подконтрольной обществу власти. Она функционирует на основе понятных и принятых обществом принципов, имеет ясные цели и способна содействовать реализации общих интересов.

Государство нельзя отождествлять с политической системой, его следует рассматривать в качестве важной составной части этой системы, входящей в нее не как совокупность разрозненных органов, а как целостный политический институт.

Государство не просто самое массовое политическое объединение граждан; в него входят все без исключения члены общества, находящиеся в политико-правовой связи с государством, независимо от классовой, возрастной, профессиональной и прочей принадлежности. Государство есть выразитель их общих интересов и мировоззрения. Следовательно, с деятельностью государства, с осуществлением государственного управления связаны реальные возможности участвовать в политической жизни общества.

В качестве одного из ключевых элементов демократизации определяется дальнейшее укрепление роли неправительственных организаций в строительстве гражданского общества. Стоит признать, что по многим параметрам, многие постсоветские государства, в том числе и Кыргызстан добился серьезных результатов в либерализации политической жизни. В этой связи, государство должно уделять большее внимание развитию общественных институтов, их стратегическому партнерству с государственными органами.

Список использованной литературы:

1. Конституция СССР 1977 г. - М, 1978. - 30 с.
2. Теория государства и права / Под ред. К.А.Мокичева. - М., 1965.
3. Теория государства и права. Учебник / Под ред. Н.Г.Александрова. - М., 1974.
4. Ким А.И., Понуровская Л.Н. Политическая организация и политическая система советского общества / Вопросы теории права, социалистической государственности и социального управления. Вып. 2. - Томск: ИТУ, 1983. - 45 с.
5. Бурлацкий Ф.М. Политические системы современности. - М., 1978. С.23.
6. Тихомиров Ю.А. Развитие политических систем в современном мире. -М, 1981.
7. Топорнин Б.Н. Советская политическая система / Конституция развитого социализма. - М., 1978. – С 55.
8. Ильинский И.П. Черноголовкин Н.В. Политическая система общества // Советское государство и право. -1977. - №1. - С. 35-37.
9. Марченко В.М. Политические теории и политическая практика в развитых капиталистических странах. - М.: МГУ, 1992. – С.32.

10. Каленский В.Г. Эволюция концепции политического развития Г.А. Алмонда. // Советское государство и право, 1974. - №3. - С. 25-29.
11. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права.-М.; Норма,2000.- 440с.
12. Спиридонов Л.И. Теория государства и права. - СПб., 1994. – С. 28.
13. Коваленко А.И. Краткий словарь-справочник по теории. - М., 1994. –С.24.
14. Горбатюк Н.А., Кучинский В.А. Общая теория права: основные понятия и логические схемы. - Минск, 1996. – С. 15.
15. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В.Лазарева -М, 1996.- С. 51.

УДК: 808.03

Алымкулова С.Б., Алиоглы М.Х. (ОшГУ)

Мастерство переводчика – уникальный дар

Translation is a means of interlingual communication. The translator makes possible an exchange of information between the people of different nations. The aim of the article is to show what translation is, to describe some factors which underline the interpreter's qualities he uses to achieve the communicative value of the languages he translates.

Которуу – бул тилдер ортосундагы пикир алышуунун каражаты болуп эсептелет. Котормочу – ар кандай мамлекеттер ортосунда пикир алмашууну, маалыматтарды, байланыштарды так жана даана ачып берип, аларды жеткиликтүү деңгээлде алып баруучу адис.

Макаланын максаты - котормодогу чындыкты жана болмушту ачып берүү. Котормочу чет тилдерди сапаттуу которууда коммуникативдүү баалуулуктарга көңүл буруу зарыл.

На наших глазах происходит невиданная активизация международного общения. В едином политико-экономическом контексте живут и действуют уже не только народы-соседи, но и народы, живущие на разных континентах, народы, которые некогда и не знали о существовании друг друга.

Сегодня мы говорим о процессах глобализации, сегодня никого не удивляют конференции, симпозиумы, посвященные самым разным проблемам человеческой деятельности, собирающие специалистов из всех стран мира. Понятно, что все это было бы невозможно без людей особой профессии, суть которой сводится к обеспечению и даже оптимизации международного общения, - переводчиков.

Что это за профессия – переводчик? Что должен знать переводчик? Хорошая ли это профессия – переводчик? Это вопросы, которые актуальны на сегодняшний день.

Средний человек достаточно образован для того, чтобы в общих чертах понимать, что такое перевод, и в то же время настолько невежествен, что не осознает своей очевидной неподготовленности к переводческой деятельности. Каждый образованный человек что-то переводил в школе, в институте и т.д. и помнит об этом (т.е. считает, что умеет переводить и при случае может опять повторить свой опыт). При этом у него уже есть какая-то профессия, и то, что он умеет еще и переводить, вселяет в него чувство превосходства по отношению к переводчику, который умеет *только переводить*. Такое превосходство редко бывает оправданным. Умение переключаться с языка на язык, извлекать мысль из сказанного, - под силу не каждому. Не зря будущие переводчики совершенствуются не только в языке, но и в истории, культуре, психологии. Без специальной подготовки и опыта, накапливаемого годами, специалист с неязыковым высшим образованием никогда не станет хорошим переводчиком даже при хорошем знании иностранного языка. Другое дело, что знание своей специальности может помочь ему переводить соответствующие тексты, если он пройдет специальную подготовку как переводчик.

Хороший перевод воспринимается читателем и слушателем не как перевод, а как текст на

родном языке. Благодаря таланту переводчиков герои Хемингуэя, Ремарка, Грина говорят на нашем родном языке, мы их пересказываем, цитируем. Благодаря талантливым переводчикам мир узнал произведения выдающегося писателя Ч. Айтматова. Но лишь немногие знают имена тех, кто сделал эти произведения достоянием всего мира.

Итак, хороший переводчик незаметен, как человек-невидимка. Обычный, средний переводчик – это не специалист, есть и плохие переводчики. Допуская ошибки, они создают всем остальным переводчикам репутацию «неспециалистов». Основной и важный урок для тех, кто занят этой деятельностью,- это то, что переводчик всегда работает «на грани фола», всегда ходит по узенькой и ненадежной тропинке нечетких межъязыковых соответствий. Потерять репутацию хорошего переводчика, которую ты завоевывал всю жизнь, можно в один миг. Поэтому, одна из главных заповедей переводчика – «Всегда будь начеку!». Если ты не уверен в том, что правильно произносишь слово, или в том, что правильно понимаешь его значение, замени его нейтральным синонимом.

Основная причина низкого профессионального уровня переводчиков – малый спрос на высококачественный перевод. Как правило, заказчиков удовлетворяло и продолжает удовлетворять низкое качество перевода (по принципу: понятно, ну и ладно). Спрос на переводы высокого качества сравнительно мал, их выполняет относительно небольшая группа хорошо оплачиваемых переводчиков-профессионалов. В наше время высокое качество перевода (в основном устного – как последовательного, так и синхронного) требуют, главным образом, международные организации, крупные международные фирмы. Низкий спрос на профессиональный перевод определяет низкое качество подготовки переводчиков. Знание иностранного языка необходимый, но далеко не единственный элемент переводческих умений. Не менее важно хорошо владеть и родным языком. Переводчик должен не только иметь большой словарный запас, но и уметь правильно пользоваться им, уметь правильно воспроизвести стиль речи человека, которого он переводит. Нельзя забывать и о том, что для адекватного перевода необходимо иметь представление о предмете, о котором идет речь. Поэтому общее развитие, эрудиция – это те качества, без которых трудно представить себе хорошего переводчика. Подобно актеру, выступающему один на один со зрительным залом, переводчик может полагаться только на свое мастерство и умение.

Перевод – один из самых сложных видов интеллектуальной деятельности человека, следовательно, быть переводчиком – нелегкое дело. И все же: «Хорошая ли это профессия – переводчик?» Думаем – хорошая, потому что она одна из самых интересных профессий, так как владение языком открывает человеку новые горизонты знаний. Никакая другая не ставит перед нами столько почти неразрешимых проблем, которые, тем не менее, нужно решать, и переводчик их решает, хуже или лучше, но решает. Никакая другая профессия не даст нам такую уникальную возможность наблюдать самых разных людей в самых разных обстоятельствах, оставаясь при этом в тени. Никакая другая профессия не даст нам возможность увидеть столько чужих стран, узнать обычаи и традиции разных народов.

«Не жизнь, а учеба!» - именно так можно кратко обозначить суть профессионального настроя переводчика. Переводчику недостаточно впитывать новое в той области, которая служит материалом его работы – в области родного и иностранного языка. Необходимо поддерживать весь этот материал в активном состоянии, наготове. Необходимо ежедневно просматривать прессу, слушать радио, бать в курсе происходящих событий, накапливать и обновлять лексический запас, расширять свой кругозор. Диапазон лексических пластов, большой объем информации, с которыми переводчику придется столкнуться, непредсказуем. Конечно, невозможно знать все, но нужно стремиться уменьшить риск незнания. Дело переводчика – разобраться в том, что представляет собой современная культура родного языка, что признано литературной нормой, какие возможны отклонения, какие существуют жанры устной и письменной речи – и работать над их активным овладением. Необходимо приучать себя в любой ситуации контролировать свою речь. Не позволять себе обходиться жестами, вербализовать, казалось бы, «невыразимые» чувства. Необходимо ориентироваться на то, что все жанры речи нужно порождать активно. Не уклоняться от тех возможностей, которые предлагает жизнь – произносить приветственные речи на заседаниях, писать письма –от личных до деловых, пробовать себя в роли писателя: написать сказку, рассказ, мемуары, поэму. Переводчику пригодится вся палитра публицистических жанров: репортаж, информационная заметка, эссе. Мало много читать! Надо много говорить и много писать. Переводчику необходимо

почувствовать себя на месте как можно большего числа персонажей жизни, речь которых ему доведется переводить, побывать на месте авторов тех текстов, перевод которых когда-нибудь закажут. Переводчик должен чувствовать и понимать оттенки языка художника. Он обязан знать вкусы и разговорную манеру заполняющих театральные залы зрителей. Это требует высокой речевой реактивности, гибкости и повышенной психической устойчивости в стрессовых ситуациях. Находчивость и быстрота реакции у профессионалов потрясающие. В процессе работы у них задействованы и сознание, и подсознание, и особенно интуиция.

Конечно, у переводчика есть обязанности, он должен понимать какую роль он играет в процессе общения двух взаимодействующих субъектов и соблюдать профессиональную переводческую этику. Этические вопросы связаны, в основном, с работой устного переводчика, который должен следовать следующим правилам:

1. Переводчик - транслятор, трансформирующий устный или письменный текст, созданный на одном языке, в текст на другом языке.
2. Текст для переводчика неприкосновенен. Переводчик не имеет права по своему желанию изменять текст при переводе, сокращать его или расширять, если дополнительная задача адаптации, выборки, добавлений и т.п. не поставлена заказчиком.
3. При переводе переводчик с помощью известных ему профессиональных действий необходимо всегда стремиться передать в максимальной мере инвариант исходного текста.
4. В некоторых случаях в обстановке устного последовательного или синхронного перевода переводчик оказывается лицом, облеченным также и дипломатическими полномочиями (например, при переводе высказываний крупных политиков при международных контактах). Если эти дипломатические полномочия за переводчиком признаны, он имеет право погрешить против точности исходного текста, выполняя функцию вспомогательного лица в поддержке дипломатических отношений, препятствуя их осложнению, но не обязан при этом защищать интересы какой-либо одной стороны.
5. Переводчик не имеет права вмешиваться в отношения сторон, так же как и обнаруживать собственную позицию по поводу содержания переводимого текста.
6. Переводчик обязан сохранять конфиденциальность по отношению к содержанию переводимого материала и без надобности не разглашать его.
7. Переводчик обязан известными ему способами обеспечивать высокий уровень компетентности в сферах языка оригинала, языка перевода, техники перевода и тематики текста.
8. Переводчик имеет право требовать все необходимые условия для обеспечения высокого уровня переводческой компетентности, в том числе и соответствующие условия своего труда.
9. Переводчик несет ответственность за качество перевода, а в случае, если перевод художественный или публицистический, имеет на него авторское право, защищенное законом, и при публикации перевода его имя обязательно должно быть указано.
10. В случае необходимости пояснить особенности национального характера, менталитета, традиции и культуры, знакомые переводчику и неведомые партнеру, с тем, чтобы повысить КПД общения и достичь более полного взаимопонимания.
11. Следует оказывать конкретную помощь, когда она требуется тем, кто недостаточно ориентируется в ситуации, в особенности за рубежом, даже вне рабочего времени и без дополнительной оплаты.
12. Необходимо соблюдать выдержку и хладнокровие даже в экстремальных ситуациях, быть всегда корректным, вежливым, аккуратно и к месту одетым, подтянутым и четким, пунктуальным и предупредительным.
13. Постоянно повышать квалификацию, профессиональное мастерство, расширять и углублять эрудицию в различных областях знания, отдавая предпочтение одному направлению (право, финансы, экология и пр.)
14. Щедро делиться знаниями и опытом с молодыми и начинающими переводчиками.
15. Соблюдать корпоративную солидарность и профессиональную этику, повышать престиж профессии, не идти на демпинговую оплату своего труда.

Умение переводить – это не только искусство, но и ремесло. Только способности, помноженные на желание много трудиться, приведут к нужному результату. Это надо бы помнить всем, кто, по образному выражению Пушкина, возмечтал стать «почтовой лошадью прогресса». Так называл великий поэт переводчиков, связывающих жизнь человека и общества в единую

мировую цивилизацию.

Список использованной литературы:

1. Алексеева И.С. Профессиональный тренинг переводчика, СПБ, 2000
2. Баранчак С.Ю. Малый, но максималистский манифест переводчика,// Иностранная литература: 2004;- № 8
3. Комиссаров В.Н. «Современное переводоведение», М., 1999
4. Левый И.С. «Искусство перевода», М., Прогресс, 1974
5. Миньяр - Белоручев Р.К. «Как стать переводчиком», М., Готика, 1999

УДК: 93/99: 300.372

Алтымышева В., Сатыбалдиева Ч. (ОшГУ)

Курманжан-датка и ее роль в истории кыргызов

В данной статье описывается жизнь и деятельность «алайской царицы» по сведениям русских и зарубежных путешественников.

This article is about life and activity of Kurmanjan-datka according to russian officers, scientists and foreign travelers.

История нашего народа богата славными именами, которые сыграли важную роль в политической и общественной жизни кыргызов.

Одной из таких легендарных личностей была Курманжан-датка, «царица гор». Появление такой женщины на исторической арене той эпохи было поистине феноменальным, ибо она, обладая незаурядными качествами смогла воплотить в себе такие качества как видный государственный и общественный деятель. Так довелось испокон веков, что главной обязанностью женщины считалось хранить домашний очаг, воспитывать детей, подчиняться мужу-хозяину семьи. Но в кыргызском обществе отношение к женщине носило иной характер и об этом свидетельствуют сведения русских востоковедов. Русский путешественник Н.А.Северцов писал: «…женщина у киргизов вечная работница в кибитке, но далеко не раба, а полная хозяйка» и отмечал большую роль женщины-кыргызки в домашнем быту и их равноправие с мужчинами. Ученый-ботаник В.И.Липский, посетивший Кыргызстан в 1903 г. отметил, что « ни у одного мусульманского народа женщины не пользуются такой свободой, как киргизка” и удивлялся тому, что кыргызские женщины свободно держатся в седле и едва ли уступают в верховой езде мужчинам.. И действительно, женщины-кыргызки в определенных условиях имели право на голос в решении многих общественных проблем. Ярким свидетельством тому является жизненный путь и общественная деятельность Курманжан-датки - «царицы Алая». Вопреки предписаниям Корана, желанию своих родителей, бесконечным осуждениям окружающих Курманжан ушла от нелюбимого мужа и вышла замуж за любимого человека, ломая стереотип патриархального уклада жизни у кыргызов. После трагической смерти мужа Алымбека датки взяла власть родоправителя в свои руки, сумела достичь высот власти государственного деятеля, в трудное для своего народа время смогла найти верный путь, что доказывает о ее дипломатичности, дальновидности. Русские и зарубежные путешественники, генералы армии, чиновники колониальных властей, посещавшие юг Кыргызстана, непременно наносили визит Курманжан-датке и как отмечают ученые-историки, она была «живой легендой» того времени, всегда привлекала внимание, вызывала уважение своей смелостью, мужеством перед самыми трудными проблемами, острым умом, дипломатическими способностями. Таким образом выявляется, что роль личности Курманжан в истории Кыргызстана велика и вместе с тем

многозначна.

В 1887 г. Через Алай и Памир в Индию прошли французские путешественники Гийом Капю и Габриэль Бонвало. По дороге им нужен был проводник и за решением этой проблемы путники обратились к сыновьям Курманжан –датки – Махмудбеку и Камчибеку. Алайские кыргызы тепло встретили путешественников и выделили им проводника. Воспоминания об этой встрече были описаны в книге Г.Капю «Крыша мира»(1890г.). Описывается и встреча автора с Курманжан-даткой: «У мусульман Средней Азии женщина не пользуется большим уважением и крайне редко участвует в общественной и политической жизни, Как мать она слабо влияет на своих детей, а как жена она слабо привязывает к себе мужа. Ввиду этого преданность и всеобщее уважение, которые питают к Курманжан-датке люди ее племени, ее народ-качества, вызывающие восхищение в глазах стороннего наблюдателя приобретают особую ауру и заставляют еще больше уважать этот народ, который более всего ценит доблесть воина. А затем мудрость умной женщины». Оценивая авторитет и влияние Курманжан-датки, автор восхищается ее умом, проницательностью и отмечает, что она уважаемая правительница Алайской долины.

В 1906 г. Алай и ставку Курманжан-датки близ Гульчи посетил полковник Генерального штаба барон Карл Густав Эмиль Маннергейм, известный впоследствии как главнокомандующий финляндской армией, а затем и президент Финляндии. Воспоминания Маннергейма о встрече с Курманжан-даткой и его фотографии являются поистине бесценным историческим источником. Сведения о Курманжан путешественник получил еще в Оше и с любопытством отправился в Алай. По распоряжению Курманжан-датки в честь приезда иноземного гостя была поставлена просторная юрта, украшенная внутри красивыми настенными коврами, на полу были растелены ковры, пара стеганых шелковых одеял с подушками. Правительница горных кыргызов знала о таких тонкостях. Встреча Маннергейма и Курманжан-датки произошла 13 августа 1906г. Вот как описывается эта встреча в книге Маннергейма: «Мать Хасан-бека, известная под именем «Алайская царица» в сопровождении двух старших слуг утром зашла в мою юрту, одетая в дорогой халат из шелковой парчи, отделанный мехом, подарок генерал-губернатора Туркестана». Маннергейм снял несколько фотографий в юрте, а потом попросил увековечить Курманжан-датку верхом на лошади и был приятно удивлен, когда девяностошестилетняя «царица» при небольшой помощи внука и слуги с уверенностью села на седло. На многих фотографиях Курманжан не смотрит прямо в объектив, что подтверждает ее религиозность и последовательность предписаниям ислама.

За особые заслуги перед Россией «алайская царица» была награждена Золотой медалью на Андреевской ленте и ежегодной пожизненной пенсией размером в 300 рублей. Приведем отрывок из рапорта о ходатайствовании награждения: « Курманжан –датка Маматбаева, 82 года от роду, из рода жапалак играла видную роль при бывших мусульманских правителях…и приобрела небывалое для женщины в Азии влияние среди киргиз Ферганской области, а затем, несмотря на превратности судьбы, сумела сохранить это влияние до последних дней».

О встрече с Курманжан-даткой свои воспоминания оставил русский офицер Б.Тагеев,который подписывался под псевдонимом Рустам-бек. В своих книгах он описал обычаи, язык и культуру полюбившихся ему азиатов. Тагеев, присутствовавший при разговоре Курманжан-датки и генерала Скобелева, описывал царицу как «киргизку небольшого роста, хотя немолодую, но красивую, одетую в парчовый халат, отороченный какаим-то мехом. Юрта, где жила «алайская царица», выделялась среди других сбоим богатым убранством, здесь вершились дела Алая, сюда съезжался народ для решения спорных вопросов или на поклон». Вторая встреча Тагеева с Курманжан-даткой произошла в 1896 г. летом. Автор был поражен тяжелым душевным состоянием датки. Она была раздавлена трагедией детей, состоянию ее здоровья был нанесен тяжелый удар. Датка раздала свой скот и имущество, уединилась в своем аиле и никого не хотела принимать. «Мне стало необыкновенно тяжело и я отправился к ожидавшим меня спутникам, вспоминая о датке и ее жизни, полной глубокого трагизма». Так записал в своем очерке русский офицер Б.Тагеев и сравнил судьбу Курманжан сходной с трагедией шекспировского короля Лира.

Кыргызский народ должен помнить о своей истории, о героях и великих личностях. Одной из таких легендарных личностей была Курманжан-датка, сумевшая спасти свой народ и вывести на верный путь развития. Память о ней останется ярким символом и примером подражания для многих поколений.

Библиография.

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.1971.
2. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. – Ф.1943
3. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ф.1927
4. Горная царица Курманджан и ее время. (под. ред. А.Какеева, В.Плоских). – Бишкек: Илим, 2002.
5. Северцов Н.А. Путешествия по туркестанскому краю 2-ое издание. М., 1947.

УДК:950:300.372

Арстанов С., Тилекова У. (ОшМУ)

Тилеке бий жана анын урпактарынын кыргыз тарыхындагы ролу

Народная мудрость гласит птенец будет делать то, что он видел в гнезде. Если отец достойный муж, то он сможет дать хорошее воспитание своим сыновьям. Доказательством выше сказанного является пример, Тилеке бия и его потомков. Которые добросовестным служением своему народу оставили заметный след в истории страны.

Folk wisdom says ptinets will do what he had seen in the nest. If the father is a decent man, he can give good education to his sons. The proof of the preceding sentence is an example Tilek beating and his descendants. That conscientious service to his people left an imprint on the country history

Тилеке бий 16-кылымдын аягы 17-кылымдын башында жашаган тарыхий инсан. Баргы уруусунун башкаруучусу болгон. Ал жөнүндө эң алгачкы маалыматтар перс тарыхчысы Махмуд Чурастын эмгектеринде берилет. Анын эмгегин тарыхчы Бартольд 16-17-кк. Тянь-Шань кыргыздары эмгегинде пайдаланган. Ошондой эле Тилеке бий жөнүндө эл оозунда бир аз маалыматтар сакталган.

1340-жылдары Чагатай мамлекети өз алдынча эки—батыш (Түркстандын дыйканчылык аймактары Бухара, Самаркан жана башка шаарлары менен кошо кирген) жана чыгыш мамлекетке бөлүнгөн. Анык же жалган Чагатай тукумунан чыккан хандар чыгыш мамлекетин башкарышканы менен батыш мамлекети жана анын калкы Чагатай аталышын сактап калган. Батыш бөлүгүндө XIV кылымдан XVI кылымдын башына чейин Темир жана анын тукумдары бийлеп турган, кийин бийлик батыштан келген өзбектерге өткөн. Чыгыш мамлекетинин калкы өздөрүн моңголдор же Орто Азияда жашагандардын айтымы боюнча моголдор, ал эми өлкөсүн Моголистан деп аташкан.

Мырза Хайдардин пикири боюнча кыргыздар менен моголдор бир элге кирген, кийин кыргыздар могол хандарына каршы тез-тез көтөрүлүшкө чыга берип, моңголдордон бөлүнүп кеткен; мындан тышкары моголдор мусулман динин кабыл алып, кыргыздар бутпарас дининде кала беришкен, ушунун өзү да алардын ортосунда касташууну пайда кылган. Акыркы маалымат анчалык так эмес; бир канча убакыт кыргыздардын башында турган элдин өзүнүн чөйрөсүнөн чыккан акимдин ысымы Мухаммед болгондугун көрүп турабыз.

Махмуд Чурас XVII кылымда кыргыздар менен моголдордун ортосунда болгон бир нече кагылыштар жөнүндө баяндайт. Мухаммед-хан өлгөндөн кийин (1610-ж. ченде) Кашкар аймагындагы тополоңдордун учурунда Тилеке бий менен Бай-Бото Кара башкарган 5000 кишиден турган кыргыз колу Уча менен Ак-Сууга кол салган.[1]. Жортуул учурунда алар бөлүнүп кетишкен; Тилекеде 2000 адам, Бай-Бото Карада 3000 адам болгон. Бай-Бото Кара Темир-султандын (Мухаммед-хандын небереси) аскерлеринен талкаланып, 2000 адамынан ажыраган, калган 1000 адамы саадактарын мойнуна илип, багынгандыгын билдирип султанга келишкен. Тилеке да кечирим сурап, тартуу алып келген. Султан баарына кечирим берип, кое берген. Бул окуя Мухаммед-хан өлгөндөн кийин тез арада болгондуктан, Кара Темир-султан өзүнүн чоң атасынын өлгөндүгүн кыргыздардан уккан. Башка бир маалыматтарга караганда кыргыздар Учаны талап-тонооого үлгүрүшкөн жана аларды моголдор Яңги-Арт ашуусунун этегинде кууп жеткен.

Моголдор менен кыргыздардын ортосундагы жаңы кагылыш 1620-жылдары Анак-хан аталган Абд ал-Лятиф хандын (1037. 1627-28-ж өлгөн) тушунда болгон. Кыргыздар Шахназ айылын талап-тоноп кетишкен; хан аларды куугунтуктоо үчүн артынан кошуун жиберген, бирок кыргыздар бул кошуунга буктурма уюштуруп, ага чоң зыян келтирген. 1630-жылдардын башында Кашкариядагы ич-ара чыр-чатактардын учурунда тактыны алууга талапкерлердин бири, кийин Кылыч-хан аталып кеткен Махмуд-султанга кыргыздар жардам көрсөткөндүгү жөнүндө айтылат.

Абдулла-хандын узак мезгилге созулган падышалыгынын (1048—1080; 1638-39—1669-70) тарыхында кыргыздар бир нече жолу эскерилет. Өзүнүн падышалыгынын башталышында хан Ошко ийгиликтүү жортуул жасаган. Кайра кайткан ханды кыргыздар артынан кууп, жетпей калган жана анын эсесине Беш-Буйнак деген жерде бир нече могол акимдерине катуу сокку беришкен. Кыргыздардын Уча менен Ак-Сууга жасаган чабуулу ийгиликке жеткен эмес. 1640-жж. Абдулла-хан Ак-Сайдагы кыргыздарга жортуул жасаган. Ал жердеги кыргыздардын башында Тилеке уулу Койсары жана Жолболду аттуу бийлер турган.[1] Моголдордун жортуулу «Ак-Сай черики» (Ак-Сай жоортулу) деп аталган. Бирок ал ийгиликсиз болушу мүмкүн, анткени анын натыйжалары жөнүндө эч нерсе айтылбайт. Мына ушундан кийин кыргыздар кайрадан жортуулга чыгышкан жана могол аскерлерин талкалаган, кийин өздөрү талкаланган, бирок бир тууганы Ибрахимдин баатырдыгынын аркасы менен гана алардан кутулуп кеткен Абдулла-ханга коркунуч туудура беришкен. Андан ары Абдулланын Анжиянга жасаган эки жортуулу жөнүндө баяндалат, биринчисинде ийгиликке жетишип, экинчиси ордунан чыкпай калган. Экинчи жортуулга кыргыздар катышкандыгы белгилүү.

Тилеке бийдин урпактарынан болгон Ажы бий (туулган жана өлгөн жылдары белгисиз) – 18-кылымдын 2-жарымындагы Алай-Фергана аймагындагы саясий окуяларга жигердүү катышкан кыргыз башкаруучуларынын бири катары белгилүү.[4]. Адыгине уруусунун баргы уругунан. Кытай тарыхый булактарында 1759-жылы июнь айында Ажы бий баш болгон төрт кыргыз бийи Кокон шаарын бийлеген Ирдана бий менен тышкы душмандарга каршы бирге болууга багытталган достук келишим түзгөндүгү жөнүндө айтылат. 1759-жылы сентябрь айында Ажы бийдин конуштарына Кытай императорунун элчиси Доктан келип, ага Кытай империясы менен саясий-дипломатиялык жана соода-сатык келишим түзүү жөнүндө чакырык-жарнама жана кытай мөөрүн тапшырган. Ошол эле жылдын аягында Ажы бий өзүнүн элчиси Сары Күчүктү Кашкардагы Кытай империясынын башкаруучусу Чжао Хойго жиберген. 1760-жылы Ирдана бий Алайда тонолгон Кокон көпөстөрүн ишин шылтоолоп Ош, Өзгөн шаарына чейин жортуулга келген. Ажы бий жооп иретинде 1761-жылы Коконго жасалган ийгиликсиз жортуулдан кийин, кайра Алай тарапка чегинген. Кытайга элчи жиберип, Кокон бийин тартипке чакыруусун өтүнгөн. Ошол эле учурда түндүк кыргыздардын кол башчысы Маматкул бийден Ирданага каршы колдоо сурап, өзүнүн тууганы Арзыматты жиберген. Маматкул бий жардам кылуу ниетинде бугу уруусунун кол башчысы черик жана саяк уруу-сунун бийи Темиржандын жигиттерин жортуулга даярдаган. Бирок саясий кырдаал татаалдашып, кытай аскери Түркстан тарапка баскынчылык чабуулга өтөт экен деген имиш тараган. Бул аймактагы кыргыздар биримдикке келе башташкандыктан, Ирдана бий Ош жана Өзгөндөн өз ыктыяры менен чыгып кеткен. 1764-жылы жазында Ирдана бийдин Оротөбөдөгү чатактарга алагды болгонунан пайдаланып, Ажы бий Коконго жортуул уюштурган.[7]. Жортуул ийгиликсиз аяктап, кармашта жараат алган Ажы бий туткунга түшкөн, бир маалымат боюнча коң берилген, экинчиси боюнча даргага асылган.

Тилеке бийдин дагы бир урпагы Алымбек датканын эл үчүн кылган кызматы, коомдук-саясый ишмердүүлүгү өзгөчө белгилөөгө арзыйт. Ал 1799-жылы Алай өрөөнүндөгү Жошолу айылынын этегиндеги Каргаша деген жерде (Гүлчөгө жакын) туулган. Чыгаан кол башчы жана мамлекеттик ишмер катары Алымбек алгач Мадалы хандын (1830-40-жж.), Шералы хандын (1842-44-жж.), Кудаяр хандын (1845-жылдан) мезгилинде ар кандай кызматтарды аркалаган. Өзүнүн ишмердүүлүгүнүн көбүн Анжыян, Ош аймактарында жүргүзүп, медресе курдуруп жыл сайын 120дан бала окутуп, бардык чыгымды өзүнүн эсебинен каржылап тургандыгы маалым. Жеке кызыкчылыгынан элдин кызыкчылыгын жогору койгон инсан катары, Кокон хандарынын элге каршы жүргүзгөн саясатына каршы кыргыздардын бир нече көтөрүлүштөрүнө Алымбек датка жетекчилик кылган. Ал эми 1858-жылы Мала хандын такка келүүсүндө чоң роль ойногон Алымбек мамлекеттин баш вазири кызматына келет. 1860-жж. ошол кездеги саясий кырдаалды байкап, хандыкты биротоло жоюу, кыргыз элинин майда ээликтерин чогултуп, бирдиктүү мамлекет түзүү максатына аракет жасай баштайт.[2]. Бирок бул бийик максат ишке ашпай калды.

Жыйынтык катары белгилеп кетүүчү жагдай, дүйнөдөгү ар бир элдин өз тарыхында эли үчүн зор эмгек жасаган, өз артында өчпөс из калтырган инсандары бар. Кыргыз эли да мындай инсандардан кур кол эмес. Биз жогоруда сөз кылган Тилеке бий, анын урпактары болгон Ажы бий, Алымбек датканын жасаган эмгектери элдин эсинде, тарыхыбызда сакталып калат. Өткөн муундун бай тажрыйбасын толук түшүнүп, өздөштүрүп, келечектеги турмушубузга пайдалануу азыркы муун үчүн эң зарыл.

Адабияттар:
1. В.В. Бартольд. Сочинения. Т., 2. М., 1963.
2. Т.Кененсариев. Курманжан датканын феномени. // www. Barakelde. org.
3. История Кыргызской ССР. Т., 1. Фрунзе, 1984.
4. www.kyrgyz.ru.
5. turan.info.
6. Өмүрзакова Т. Курманжан датка: Доор. Инсан. Ишмердүүлүк.- Б., 2002.
7. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. (XIX ортосу - XX к. башы). – Б., 2003.

УДК: 950:300.372

Арстанов С., Тагайбекова А. (ОшМУ)

Курманжан датка – өз доорунун чыгаан саясатчысы

Кыргызы издревле знали, что у сильных мужей всегда были умные и находчивые жены. Такие женщины способны разумно управлять не только своей семьей, но и государством в целом, и одной из первых является Курманжан датка.

Kirghiz of old knew that strong men have always been smart and resourceful wife. These women are able to intelligently manage not only their families but also the state as a whole, and is one of the first Kurmanzhan Datca.

XIX к. аягы -XX к. башында Ала-Тоо жергесине келген саякатчылар, изилдөөчүлөрдүн көбү Борбордук Азия чөлкөмүндөгү башка элдерге караганда кыргыздардын кыз-келиндери, аялдары тууралуу жакшы пикирлерди калтырганын билебиз. Саякатчы-чалгынчы Шафгаузен-Шенберг Д.Н.Шауфус (1868-ж.), изилдөөчүлөр А.П.Хорошкин жана А.Кун (1868-ж.), сүрөтчү В.В.Верещагин (1869-ж), табият-таануучулар Иванов жана И.И.Краузе (1868, 1869-жж), саякатчылар К.В.Струве (1870-ж.) жана А.П.Федченко (1871-ж), европалык ориенталисттер Друцкий жана Адамоли (1871-ж.), ошондой эле англиялык чалгынчы Маджид (1865-ж.) өз эмгектеринде кыргыз аялдары жана Ош жергеси жана анын “кожоюну” Курманжан датканы эскеришет. Маселен, 1896-жылы Ош, Алай, Памир чөлкөмдөрүн кыдырган италиялык саякатчы Феликс Рокко кыргыз айымдары тууралуу: “Өтө өнүккөн маданияттуу элдерде да кыргыздар сыяктуу өз ата-энелерин, аялдарын урматташкандай сапаттар аз кездешет. Кыргыз айымдары эч качан тажик, өзбек аялдарындай болуп жүзүн жаап басынышпайт. Тескерисинче алар эркектери менен тең катар укукка ээ болушат. Үй-бүлө жана уруу маселелери чечилип жатканда аялдардын пикири да сөзсүз эсепке алынат”,- деп жазган. Ал эми 1898-жылы Ошко келип, Курманжан датка менен жолуккан “Туркестанские ведомости” гезитинин кабарчысы: “... бул жерде таң кала турган эч нерсе жок, анткени кыргыздарда акылдуу аялдар ар дайым зор таасирге ээ болуп келген”, - деп жазган.[4] Кыргыз коомунда аялдарга жогорудагыдай мамиленин болушу, алардын өз алдынчалуулугу, өз заманындагы, жөндөмү менен белгилүү инсандарды жаратканы айкын.

Курманжан мунгуш уруусунун баргы уругунан чыккан Маматбайдын үй-бүлөсүндө 1811-жылы жарык дүйнөгө келген. Курманжандагы эң мыкты сапаттар анын атасы менен апасынын тарбиясынан калыптанган. Курманжандын биринчи күйөөсү менен ажырашуусу ошол мезгилдин шарты боюнча чоң эрдик болгон. Анткени, мусулман дини өтө таасирлүү болуп турган аймакта мындай иштерге чыгынуу күнөө катары эсептелген. Демек, анын дагы бир сапаты чечкиндүүлүгү экенин көрүп турабыз.

Алай элинин башкаруучусу Алымбек Кокон ханы Мадали тарабынан 1831-жылы датка наамын алат. 1832-жылы Курманжандын Алымбек даткага баш кошуусу менен бири-бирин толуктап турган эки чыгаан инсандардын турмушунда жаңы баскыч башталат. Курманжан алгач эл арасында иш билги, сөз билги келин катары оозго алынып, 1840-жылдары Алай аймагында кадыресе таанылып, ал тууралуу аңыз кептер айтыла баштайт. Ал эми Алымбек датка аймактагы таасирдүү фигура катары таанылат.

1842-жылы Кокон хандыгына Шералынын бийликке келиши менен Алымбектин саясий карьерасында бурулуш башталат. Ал ордодогу иштерге активдүү катыша баштайт. Бул жерде Курманжандын жардамы өтө чоң экендиги белгилүү. Анткени Курманжандын Шералы хандын жубайы Жаркынайым менен жылуу мамилеси жакында гана тарыхчылар тарабынан аныкталды.[4] Бүгүнкү күндөгү өлкөбүздөгү саясий окуяларды талдоого алсак бул фактынын

чындык экени талашсыз. Себеби, ордодогу ар кандай иш аракеттер Жаркын айымдын көз алдында өтүп, ал Шералынын эң жакын кеңешчиси болгон. Ал эми Кокон ордосундагы болуп жаткан окуялардан кабар алып туруу келечектеги чоң пландары бар Алымбектей саясатчы үчүн эң зарыл эле, муну Курманжан өз акылы, чеберчилиги, сөз билгилиги менен камсыз кылган. Ушундан баштап Курманжан мамлекеттик иш чараларга түз болбосо да кыйыр катыша баштаган десек туура болот.

1845-жылы Шералы хан өлтүрүлүп, бийлик алмашканда Ош шаарында Алымбек көтөрүлүш чыгарат. Кокондун реалдуу бийлик ээси Мусулманкул бул көтөрүлүштү чоң күч менен басат. Мына ушул кыйын кырдаалда Курманжандын ордо менен байланыштары чечүүчү роль ойногон. Ал эми Кудаяр хан бийликтен четтетилип, анын ордуна Мала бек келген 1858-жылы Алымбек өлкөнүн башкы вазири кызматына дайындалат. Ушул кырдаалда Алымбек датка кыргыздардын өз алдынча эгемендүү, бирдиктүү мамлекетин түзүү идеясын ойлоно баштайт. Бул идея ошол кездеги саясатты туура түшүнүп калган, элинин келечегин ойлогон Курманжан тарабынан колдоого алынгандыгы талашсыз.

Алымбек датка негизинен кыргыздардан куралган аскери менен, 1860-жылы орустар менен болгон Узунагач салгылашуусуна катышпай коет. Мындан улам жогоруда айтылган кыргыздардын улуттук мамлекеттүүлүк идеясы ачыка чыгат. Бирок кыргыз төбөлдөрүнүн биримсиздигинен жана татаал кырдаалдан улам бул идеяны ишке ашырууга тарыхий кырдаал түзүлгөн эмес. Курманжан чыккынчылардан мизи кайтып, тактан баш тартып келе жаткан Алымбектин тизгинин буруп, “элди ээрчиткен эрен баш калкалап кете турган болсо, беш тайпа журттун абалы эмне болот? Жүрөксүй тургандай артында эч кимиң болбосо бир жөн. Артында беш уулуң, эртеңки беш Алымбек турбайбы” деп кайра жөнөткөндүгү эл оозунда айтылып жүрөт. [4] 1862-жылы күз айларында Кокон ордосунда болгон кутумдун натыйжасында Алымбек датка өлтүрүлөт. Алымбек датканын өлүмү Курманжандын эле эмес, ошол кездеги жалпы кыргыз элинин турмушундагы кайгылуу мезгил болгон. Кошумчалай турган нерсе, Курманжан датканын чыгаан саясатчы калыптанышына Алымбектин таасири чоң экени талашсыз.

Курманжан бул кырдаалда баардык жоопкерчиликти өз мойнуна алып, өз алдынчалык күрөшүн баштаган кыргыздардын иш жүзүндөгү жетекчисине айланган. 1864-жылы Кокон хандыгына каршы Алайлык кыргыздардын күрөшүн басуу үчүн Ошко келген Бухара эмири Саит Музаффар ад-дин Курманжанга кезигет. Алайлык кыргыздарга анын таасири күчтүү экенин түшүнүп, Курманжанга «датка» деген мансап наамын ыйгарган. Даанышман аял Курманжан тарыхта аялзатынын ичинен биринчи болуп бул наамдын ээси болуп калды. 1865-жылы тактыга келген Кудаяр хан Курманжанды жана тун уулу Абдылдабекти урмат менен тосуп алып, анын датка наамын кайрадан бышыктаган.

Курманжан датка кыргыздардын биримдиги аркылуу Кокон хандыгына көз каранды болбоого умтулган. 1873-76-жылдары Исхак Асан уулу (Полот хан) жетектеген Кокон ханы Кудаярга каршы көтөрүлүштө Курманжандын уулу Абдылдабек Алай кыргыздарынын башында турду. Анын бул кадамы сөзсүз энесинин макулдугу менен болгон деп ишенимдүү айтууга негиз бар. Мындай көз карандысыздыкка умтулуу орус падышачылыгынын аскерлери Фергана аймагына кирип келген маалда да байкалат. 1876-жылы Кокон хандыгы жоюлгандан кийин, Кыргызстандын түштүгүн Россиянын букаралыгына өткөрүү жөнүндө Түркестан генерал-губернаторунун койгон талабына каршы болуп, алайлык кыргыздар Кашкарга чектеш Көксууга көчүп кетет. Генерал Скоблев Ош уездинин начальниги майор Ионовго Курманжан датка менен сүйлөшүү жүргүзүүнү тапшырат. Жыйынтыгында генерал Скобелев менен Курманжан датка жолугушкан.

Бул жолугушууда абалды туура баалаган Курманжан датка Россияга өтөрү тууралуу билдирген. 1876-жылы Түркстан генерал-губернатору К.П. фон-Кауфмандын (Жарым падыша) сунушу менен Мадыда кеңири сүйлөшүү расмиси өткөрүлүп, анда Датка дагы бир жолу Орус бийлигин тааныгандыгын билдирген жана “Ак падышага” каршы чыкпоого убадасын берген.[1]

Алайдын башкаруучусу катары таанылган Курманжан датка, орус төбөлдөрүнө коомдук жана мамлекеттик ишмер катары кеңири белгилүү эле. Бекеринен аны К.П.фон-Кауфман баш болгон орус генералдары "Алай канышасы" деп атаган эмес. Курманжан датка өз мезгилинде Фергана облусунун акимдери М.Д.Скобелев, А.К.Абрамов, Г.А.Арандаренко, М.Е.Ионов, К.П.Кауфман, М.Г.Черняев, А.Б.Вревский, Н.А.Иванов, С.М.Духовский ал турсун Россиянын келечектеги согуш министри А.Н.Куропаткин сыяктуу адамдар менен жолугушуп, сүйлөшкөн жана айрымдары менен жакшы тааныш болгондугу маалым. Албетте, бул жолугушуулар

мамлекеттик ишмердик катары бааласак болот.

Орус императору Александр III финансы министринин тыянагына ылайык, 1881-жылы 1-апрелде Курманжан даткага жылыга 300 сомдон өмүрү өткүчө мамлекеттик пенсия чектөө жөнүндө жарлыкка кол койот. Бул ошол кезде өтө чоң суммадагы каражат эле. Алсак, В.О.Ключевскийдин изилдөөсү боюнча Россиянын Москва губерниясында 1882-ж. жылкынын баасы жайында 88-57 тыйын, күзүндө жана кышында 60-67 тыйын болгон[2]. Курманжанды Россиянын бийлик адамдары катуу урматташкан, анын сөзү жерде калбай, алар тарабынан аткарылып турган. Чегара кайтарган аскерлерди өлтүргөн деген күнөө менен улуу Камчыбек дарга асылып, башка уулдары Махмудбек жана Асанбек, небереси Мурзапаяз Сибирге сүргүнгө айдалганда, 1897-жылы 15-февралда Түркстан генерал-губернаторуна балдарын бошотууга көмөктөшүү жөнүндө кайрылган. Генерал-губернатор барон Веревский 1897-жылы аскер министрине Курманжан датканын балдарына эркиндик берүү үчүн кайрылган. Албетте, ошол мезгилде жарым падыша аталган, аймагы жагынан эң чоң губерниянын генерал-губернатору ар бир адам үчүн ушул сыяктуу өтүнүчтөрдү жаза берген эмес. Бул да болсо Курманжан датканын ошол доордо ээлеген ордун анын кыргыздардын гана арасында эмес, падыша бийлик төбөлдөрүнүн арасында кадыр-баркын да таасын чагылдырат. 1897-жылы 19-мартта Курманжан датканын балдарын бошотуу боюнча Петербургдан Аскер министринин көрсөтмөсү келет. 1901-жылы айрым тарыхчылардын пикири боюнча 90 жашка чыкканда Курманжан орус армиясынын полковник чинин алат.[3].

Атактуу датка айым 97 жаш курагында 1907-жылы 1-февралда Мады айылында жарык дүйнө менен коштошту. Бирок, ал адамдын жасап кеткен иштери, акылман сөздөрү элдин элесинде кала берип, бүгүнкү күндө Кыргызстанда гана эмес бүт Борбордук Азиядагы аялдарга үлгү катары роль ойнойт. 2011-жыл өлкөбүздө “Курманжан датка жылы” катары жарыяланды, буга байланыштуу бир катар иш-чаралар жер-жерлерде өткөрүлүп жатат. Эң негизгиси жалпы коомчулуктун кызуу колдоосуна ээ болууда.

Адабияттар:

1. Өмүрзакова Т. Курманжан датка: Доор. Инсан. Ишмердүүлүк.- Бишкек, 2002, 180-бет.
2. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. (XIX ортосу - XX к.башы). – Б., 2003, 203-бет.
3. Урстанбеков Б. У. Чороев Т. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Фрунзе. 1990. 91-бет.
4. www.barakelde.org.muras

УДК: 400

Асанова Д.А. (ОшГУ)

Первооткрыватели русскоязычной поэзии Кыргызстана

Первооткрывателями русскоязычной поэзии Кыргызстана являются русские поэты- Алексей Гитович, Семен Дунаев, Феликс Ощакевич,Сергей Фиксин, Михаила Ронкина и др. Становление их творчества принадлежит к кыргызской земле. Свои лучшие творческие традиции передали следующему поэтическому поколению. Творчество русских поэтов является неотъемлемой частью истории русскоязычной поэзии Кыргызстана

The first poetic investigafors of Russian lanquaqe in kyrqyzstan arerussian Poets A Gitovit,S.Dunaev, F.Oshacevit, S.Fiksin,M.Ronkin. And thei activities are devoted to Kyrgyz land. They could give their best traditions to the next poetic generation.

Russian poets activities are the the unseperated part of the histori of Russian language poetry in Kyrgyzstan.

Кыргызстандагы орус поэзиясынын негиздөөчүлөрү -Алесей Гитович, Семен Дунаев,Феликс Ощакевич, Сергей Фиксин, Михаил Ронкин ж.б. Кыргызстанда акын болуп туруктапып калышышы.Чыгырмачылык салттарын жаш поэтикалык муундарга откөрүү.

Орус акындардын чыгармачылыгы Кыргыстандын орус адабият тарыхында ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет.

В изучении русской поэзии Кыргызстана, в частности жизни и творчества ее видных

представителей в достаточно обширном списке которых с особой весомостью звучат имена Семена Дунаева,Феликса Ощакевича,Сергея Фиксина, Михаила Ронкина,Льва Аксельруда,Вячеслава Шаповалова,Светланы Сусловой и Александра Никитенко и других сделаны, как отмечают исследователи, только лишь первые шаги.

Усилиями видных критиков и литературоведов республики, среди которых в первую очередь следует назвать имена Е.Озмителя,М.Рудова,Г.Хлыпенко,А.Жиркова,А.Фиксина, Л.Ивановой,Г.Павлюка и др. в известной мере определены место и роль ее в общереспубликанском литературном процессе.

Так, профессор Е.Озмитель неоднократно, еще в 70-е годы, отмечал, что русские писатели Киргизии вносят свою большую лепту в развитие литературы края.

Каждый русский поэт по своему проявлял чувство любви -это любовь к женщине, к природе киргизской земли.

Вторая родина моя- так отозвался С.Фиксин о Киргизии в лучших своих стихотворениях:" Торгой", "Память", "На перекрестке", "Сидят старики солдаты", "Над Киргизией синее небо" и др. Искренние слова любви поэт выражает киргизской земле:

Ты словно мать склонясь у изголовья,
Отогреваешь снег моих седин
Мне все казалось, что твоей любовью
Располагаю только я один.
Так, по ребячьи, видно думал каждый.
В чьем сердце ты свой огонек зажгла
А ты любому утоляла жажду,
Для всех хватало твоего тепла.
("Земле киргизской")

Е.Озмитель указывал, что для многих русских поэтов, писателей гостеприимная киргизская земля стала второй родиной. Как никто другой, поэт С.Фиксин в своих строках, посвященных Киргизии, : открыто и прямо с любовью заявляет что Киргизия его родина:

Высокий терем Ала-Тоо,
Ручьев крученая струя,
Край синего и золотого-
Вторая родина моя

С.Фиксин обогатил русскую литературу Киргизии новыми типами.

Вклад литературоведа Г.Хлыпенко заключается в том, что он осуществил убедительное осмысление поэзии "первооткрывателей" русской литературы и обратился к наиболее заметным фигурам- С.Дунаеву и С.Фиксину. Исследуя истоки появления сборника С.Дунаева "Песня о горных орлах"(1931)и "Слово о Киргизии(1932)С.Фиксина, ученый тщательно выявляет генетические корни зарождения в их творчестве интернациональной и патриотической проблематики. Г.Хлыпенко пишет как сложно шло творческое развитие С.Дунаева выросшего и сформировавшегося в России. Ученый подмечает мотив любви, грусти по родному краю. Исследователь говорит об облике и душе лирического героя русского автора:"Эх люблю я ночи Киргизстана! или"Даже и песня другая поется теперь у Али"-вот эти черточки в немалой степени иначе характеризуют и духовный мир лирического героя Дунаева.

Не менее интересно, свою любовь выражает другой русский поэт Кыргызстана Михаил Ронкин -уроженец Смоленщины. М.Ронкин жил в Киргизии с 1941 года. Его юность и годы возмужания совпали с трудными военными и послевоенными годами. Печататься он начал с 50-х годов. Свои первые сборники "Трудные дороги, "Ветер", "Я живу на земле", "Горсть земли"и др.Лирический герой стихов М.Ронкина "Память сердца","Годы и версты", "Костры на снегу", "Вторая память"-это сам поэт, в облике и внутреннем мире которого типизированы черты присущие многим людям. Ведь лирический герой М.Ронкина- это прежде всего человек, стремящийся жить болями своего времени, поэтическим словом согревавший людей("Я наполнил строки жаром сердца, накалил святым огнем пера, чтоб усталый путник смог согреться у стихов моих как у костра. Искренность и доверительность -характерные черты его поэзии. В стихотворении"Прожив жизнь не праздности в угоду" его герой говорит, что он наполнил строки жаром сердца, накалил святым огнем пера" и "на чистый лист тетради душу выплескивал до дна", "воспевал любовь и дружбу славил, и клеймил предательство и ложь".Лирический герой стихов М.Ронкина с особой бережностью хранит в сердце все то, что надо припомнить и осмыслить годы

юности :

Я помню дом и свет в его окошке,
И женщину что мне открыла дверь
И сладкий вкус спасительной лепешки
Во рту я ощущаю и теперь.

Отсюда идут признательные слова любви родному городу:"твоим я вскормлен хлебом","твоей водой живительной вспоен, и потому, должно быть, в это небо и в землю эту всей душой влюблен".С искренней сыновнею любовью он говорит вновь о приобретенной родине:

И потому мне этот край киргизский
Рожденному в смоленской стороне,
Стал навсегда таким родным и близким
Таким желанным стал навеки мне.

Единством лирики и публицистики также отмечены стихи и поэмы Юрия Смышляева. Его стихи и поэмы "У стен Пишпека"(1964),"Карамолдо" (1968), "Звездный этюд"(1969), "Ночь на Иссык-Куле(1981) вызывали неоднозначные оценки. Поэту, которому было дано прожить чуть более сорока лет, автору поэтических сборников "Мое окно","Далекие, далекие костры",,Несу цветы", "Лесные шорохи", "Снег воссиял" не удалось полностью развернуть свои творческие возможности. Ю.Смышляев ушел из жизни в пору своего творческого расцвета. Лирический герой многих его стихов- это романтик, мечтающий о покорении новых земель, о великих стройках("нам мчаться по свету дано, нам верить в победу дано!"),Его лирический герой мечтает:

Я б хотел упасть под копыта атак...
Я б хотел

умереть- как Островский...
А не от старости...

Творчество Ю.Смышляева стало крупным художественным явлением в русской литературе Кыргызстана. Это остро чувствуется в стихотворениях, посвященных Киргизии, ее истории(поэтическая драма "У стен Пишпека", поэмы и циклы "Цветы Сусамыра", "На Иссык-Куле", "Киргизская рапсодия" и др.).

В разноречивой картине литературного процесса, среди разномасштабных дарований и большого количества имен, достаточно серьезно утверждающихся в литературной практике, стоят имена других поэтов-тех, которые остаются в истории кыргызской литературы, в качестве классиков русской литературы Кыргызстана. В истории русской поэзии Кыргызстана оставили заметный след своим творческим наследием русские поэты, имена которых, к сожалению в наше время позабыто. Русские поэты начавшие писать первые произведения в начале 20-х и 30-х годов, имена начальное творчество которых почти забыто(исключение составляет книжка Сергея Фиксина "Передовой пост", вышедшая в 1932 году в г.Ржеве, о которой существует определенная литература).Это Александр Гитович, Семен Дунаев, Феликс Ощакевич, Сергей Фиксин, Михаил Ронкин, Юрий Смышляев и др.Впоследствии А.Гитович стал советским поэтом, о нем написано немало статей и книг. Однако лишь в монографии о творчестве поэта Дм.Хренков едва упоминает, что А.Гитович был в Киргизии. Именно они А.Гитович, С.Дунаев, Ф.Ощакевич- и не только они как удалось выяснить в процессе исследования русско-киргизских литературных связей в советское время- были первооткрывателями в русской поэзии Кыргызстана.

Литературные "уголки", затем литературные страницы в газетах "Крестьянский путь"и "Советская Киргизия", а также поэтические сборники, выходившие в конце 20-х и начале 30-х годов свидетельствуют о том, что в это время русские авторы жившие в Киргизии начали активно работать осваивая интернациональную действительность.

В газете "Крестьянский путь" за 10 ноября 1925 года опубликована статья под заголовком "Наши писатели", в котором говорится о Николае Чекменеве- "начинающем" поэте и прозаике. В "Советской Киргизии" 8 июля 1927г.под рубрикой "Литературный уголок" напечатаны небольшие лирические стихотворения С.Левитана. Злободневные, сатирические четверостишия А.Сокола "Испытания" и др.

В стихотворениях, рассказах, очерках того периода можно встретить картины прошлого

киргизского народа, любовь русских поэтов к киргизской земле, борьбу с басмачеством, и строительства новой жизни. Но стихи, не имеющие социально-значимой содержательности отдается дань лишь национальной экзотике:

В чайхане, обвешанной коврами,
Созерцанье хриплое домбры
В кошме с поджатыми ногами
Сидеть готов я до зари...

Работой русских литераторов Киргизстана интересовался и Дмитрий Фурманов, который в те годы был редактором одного из крупных центральных издательств. В личном архиве писателя Паршкова сохранилось письменная рецензия на произведения Фурманова "Бунт".

В то бурное время к искусству приобщались самые разные лица: и те, имена которых справедливо преданы забвению, которые оставили заметный след в исследовании русско-киргизских литературных связей. К последним в первую очередь и относятся А.Гитович, Ф.Ощакевич, С.Дунаев.Эти поэты имеют ряд оригинальных произведений.

А.Гитович "Мы входим в Пишпек"(М.-Л.,1931), С.Дунаев "Песня о горных орлах"(Ф.,1931), Ф.Ощакевич "Ветер с Китая"(Ф., 1935).

Александр Гитович был в Киргизии в конце 20-х годов. Полюбившийся ему солнечный край определил название первой книги поэта "Мы входим в Пишпек". В сборнике всего два стихотворения :первое, давшее название сборнику, и второе "Калмак-Ашу".В них повествуется о революционном преобразовании жизни киргизского народа. И в том и в другом стихотворении наблюдается тяга к экзотике-свидетельство того, что молодого поэта из Смоленщины, естественно, поразила необычная пестрота азиатской действительности, и он не мог упомянуть в своих стихах арыки, верблюдов, халаты, урюк, кумыс...Но не только экзотика захватила душу автора. Он довольно глубоко осмысливает жизненные явления, те перемены, которые принесла революция. Традиционный образ Азии, прежде создавшийся только желтым и голубым цветом(также в очерке А.С.Петрова-Водкина "Самаркандия"), у А.Гитовича подсвечен красным цветом-символом революции. В стихотворении " Мы входим в Пишпек" сочетание этих цветов, победа красного цвета составляют лейтмотив произведения. Поэт замечает, что древняя азиатская земля прорастает революционными всходами-залогом будущего социалистического преобразования жизни:

Но тут подымается над головой
Иного века расцвет,-
Я вижу, как в желтый и голубой
Врывается красный цвет.

Семен Дунаев начал работать в Киргизии с 1927года.В 1931 вышла в свет первая книга стихов "Песня о горных орлах".Професиональный уровень этой книги не очень высок, она относится к периоду ученичества автора- в ней отчетливо угадываются ритмы и интонации многих популярных в двадцатые годы поэтов различных творческих течений. Однако данный сборник интересен тем, что он был первой, русской поэтической книгой, изданное в Киргизии. Следует, все же отметить, что в стихах С.Дунаева есть в какой-то мере и оригинальные тематические решения, что автор сумел запечатлеть отдельные колоритные штрихи киргизской истории быта и пейзажа. Его поэма" Песня о горных орлах" повествует о гражданской войне в Семиречье, о мужестве и стойкости красных партизан выдержавших длительную осаду белоказаков.

Была попытка у Дунаева воспеть революционные преобразования в Киргизии. Здесь ему приходилось прибегать и к публицистическим приемам. Начинается оно чисто риторическим обращением к этому важному событию. Правда в следующих частях стихотворения более конкретно дана реалистическая картина жизни и быта киргизов, акцентируется внимание на изображении классового расслоения в Киргизии и положении кедеев в прошлом, когда властвовали баи и манапы:

Хорошо на Джайляу-
Крепкий воздух,богатые травы,
И кумыс, и байга на славу...
Ух захватывает дух!

Хорошо но кому?Кедею?
Нет, кедей веселится не смеет.
Для кедея-в сырых туманах
Голодать и пасти баранов.
Для кедея среди камней-
Голодать и пасти коней.
Хорошо только баям,манапам,
Крепко взявшим кедея в лапы
Они властвуют над нищетой
И справляют за тоем той
За кедея едят,пьют,
За кедея ласкают жен...

Дальше речь идет о русском царизме,о бедственном положении киргизской бедноты, попавшей под двойной гнет.

Книга "Ветер с Китая" Феликса Ощакевича, была издана во Фрунзе в 1935 году, но осталось незамеченной литературоведами и критиками пишущими о киргизской теме в русской литературе. А между тем в книге немало стихов повященных Киргизстану. Правда, автор уделил большое внимание Киргизии прошлого, когда беднота угнетенных богатеями. Так в стихотворении "Погром" он пишет сатирическим тоном:

Раб желтолицый,
Раб,
Байский покой охраняй,
Все баю простится,
Если бай скажет :"Ограбь"
То ограбь,
Если бай скажет "Девушку надо"
То дочку свою отдай.

Плечом к плечу с киргизским писателями в республике работает отряд русских литераторов. Тех и других объединяет не только и несколько географическое местоположение, сколько единство творческих позиций, целей и задач художественной деятельности.

Характерной чертой развития киргизской литературы является то, что творческой деятельности киргизских писателей давно уже сопутствует работа русских литераторов.

Первооткрыватели кыргызской поэзии оставили заметный след в истории кыргызской литературы, а также передали свое творческое наследие следующему поэтическому поколению.

Использованная литература

1. Хлыпенко Г. Взгляд на русскую литературу Киргизии.Литературный Киргизстан.1971.№2.с.2.
2. Кулак Н.Время расцвета.Вечерний Фрунзе.1981.№7.с.4.
3. Озмитель Е.Динамизм литературного процесса.1985.

Горбачева Р.Свое удивление землей. Комсомолец

УДК:321.9:347.218.23

А. Ахашева, к.ю.н,
соискатель КНУ им. Ж.Баласагына

Социальное государство и собственность

В данной статье автором рассмотрены концепции социальной функции собственности, также раскрыты проблемы социальной функции собственности.

In this article the author discussed the concepts of the social function of property, also the problems of the social function of property are revealed.

Тенденции развития собственности носят противоречивый и разнонаправленный характер. В мировой практике трансформационных процессов наблюдается все большая тенденция к их социализации. Основой такой социализации являются преобразования в сфере собственности, в частности, нарастание ее многосубъектности. Все это оказывает влияние на государство, которое становится главным носителем социальности.

По мере превращения государства в инструмент выполнения общих, политических, экономических и социальных – функций меняется содержание государственной собственности, которая приобретает черты общенациональной ассоциированной собственности, общенациональных ассоциированных фондов. Как субъект собственности государство преследует ныне общенациональные цели, ориентируясь, прежде всего на удовлетворение потребностей населения страны, повышение конкурентоспособности национальной экономики»[1, с.564].

Теоретическое осмысление собственности широко дискутировалось в научной среде конца 60-х– начала 70-х годов и в конце перестройки – начале 90-х [2].

Как отмечает Л.В. Никифоров, «социально-экономические отношения собственности получают правовое оформление, однако первые подвижнее второго, что вызывает различного рода коллизии и противоречия между экономическими и юридическими реалиями»[3, с.40].

Основой определения собственности, как абсолютного и исключительного права, является определение, восходящее к римской правовой традиции. Со времен римского права концепция собственности претерпела значительные изменения. Наибольшее распространение получила **идея собственности как социальной функции**. Эта теория восходит к известной школе солидаризма (Конт, Дюги), которая утверждала, что главное в собственности – не права, а социальные обязанности. «Эта обязанность, писал Э. Штейн, состоит в том, что употребление собственности одновременно должно служить благу всех. Собственник, таким образом, обязан при употреблении собственности принимать во внимание все общество. Социальная связанность есть следствие принадлежности отдельного лица к обществу, и ограничивает собственность тем сильнее, чем больше ее использование происходит в социальной сфере, т.е. вне частной сферы.

Концепция социальной функции собственности получила развитие в конституционном законодательстве европейских государств. Так в ст. 153 Веймарской конституции Германии утверждалось, что собственность представляет собой не только право, но и обязанность. Ее использование предполагало «служение общему благу». Определенное преемство здесь заметно в конституционном развитии Германии, поскольку п.2 ст. 14 современной Конституции ФРГ гласит: «Собственность обязывает. Ее использование должно одновременно служить общему благу»[3, с.40].

Теория социальной функции собственности изложена в статье 42 Конституции Италии: «Частная собственность признается и гарантируется законом, который определяет способы ее приобретения и пользования, а также пределы с целью обеспечения ее социальной функции и доступности для всех».

Конституция Испании 1978 г. указывает: «социальная функция права собственности ограничивает его содержание в соответствии с законом» (ч.2. ст.33). Конституция Японии также устанавливает, что содержание права собственности «определяется законом, с тем, чтобы оно не противоречило общественному благосостоянию» (п.2. ст. 29). Примерно такое же утверждение содержится и в Конституции Греции.

Испанский исследователь М.Винценте утверждает «Частная собственность в системе современного гражданского права», что в современном испанском гражданском праве сложились как бы две системы права собственности. Одна основана на нормах гражданского кодекса и предусматривает практически ничем не ограниченное право собственности имеющих следующие признаки: 1) единство; 2) замкнутый характер; 3) исключительность или абсолютный характер; 4) отсутствие ограничений в способах пользования и распоряжения вещью. Вторая система построена на более современном законодательстве и предполагает серьезные ограничения права собственности во исполнение «социальной функции» собственности. Исследователь приходит к выводу, что в современном испанском праве происходит процесс «социальной функционализации собственности» [5, с.17-27].

Период с начала XX в. до середины 1960-х гг., который можно обозначить как время социализации права собственности. В указанный период в качестве основного начала систем права Великобритании, Германии, Франции и США формируется принцип учета общественного интереса, действие которого на право собственности проявилось в сокращении сферы

экономического господства собственника земли и иных природных ресурсов, в подчинении использования вещи собственником многочисленным регламентам, ограничении собственника в распоряжении принадлежащим ему имуществом, сужении качественного и количественного состава объектов права частной собственности, утрате обеспеченности экономических интересов собственника при принудительном отчуждении имущества и, наконец, в наложении на собственников позитивных обязанностей, исполнение которых не предполагает выдачи собственнику какого-либо вознаграждения[6].

Современное право собственности, основанное на его социальной функции, стало близким к обязательственному праву, поскольку собственник имеет значительные обязанности перед обществом. Так, обременение частного собственника излишними обязанностями в итоге может привести к тому, что никакого смысла иметь частную собственность и эффективно развивать ее не будет. С другой стороны, отсутствие прав публичного собственника при наличии большого объема социальных обязанностей, в том числе и конституционных, также приведет к неэффективности публичной собственности [5, с.17-27].

В литературе идет дискуссия о содержании права собственности. К триаде: владение, пользование и распоряжение, как правило, добавляется правомочие управления. Владение, пользование и распоряжение признаются «лежащими», статическими структурными правомочиями, а управление отнесено к динамическому правомочию, призванному реализовать «лежачие» правомочия [8, с.35-39]. В.П. Камышанский считает, что «выделение правомочия управления может быть вполне раскрыта и реализована через правомочия пользования и распоряжения. К тому же управленческие отношения ближе к административному праву, чем к гражданскому» [9, с.41].

В современных государствах происходит отделение управленческих (предпринимательских) функций от имущественных прав собственности, поэтому, наверное, нельзя в одном ряду располагать правомочия владения, пользования, распоряжения и управления. С тем, что административное право постоянно вторгается в отношения собственности, это делается на конституционном основании [5, с.17-27].

Собственность как экономическая категория **отражает реальные социальные отношения**, которые существуют помимо воли и желания людей. Нельзя рассматривать институт права в отрыве от экономической сути категории собственности.

Новые институты, возникшие в результате «перестройки» и рыночных реформ, переживают период трудной адаптации к изменившейся социальной среде. Общество в целом и его политическая элита не могут однозначно оценивать происшедшие перемены [11, с.513]. Царикаева Ж.М. отмечает, что «социальная функция собственности сблизит законодательство с европейским и будет способствовать его дальнейшему прогрессивному развитию. В первую очередь это относится к частной собственности на землю, на природные ресурсы, т.к. в общественном сознании большинства населения страны выработалось убеждение, что природные богатства должны служить общественному благу [12, с.27-28].

Публичная собственность как правовое понятие в законодательстве не употребляется и как правовая категория не выделяется. Оно присутствует как объективное социальное явление экономического характера.

Публичная (общенародная) собственность имеет объективный характер и как таковая присутствует во все исторические времена [13, с.79-87]. Юридически она принимала различные формы от собственности римского народа до советского общенародного достояния. Именно публичная собственность наиболее последовательно и ярко выражает социальную функцию собственности.

Если подытожить все многообразие экономически и юридических подходов к пониманию собственности на современном этапе, то можно сказать следующее:

Проблема социальной функции собственности органически связана с институтом социального государства. Таким образом, развитая социальность современного общества довольно серьезно отразилась на праве собственности и привела к его видоизменению. Формирование социального правового государства усиливает «социальную функцию» собственности.

Конституционное понимание права собственности гораздо шире, чем гражданско-правовое, во-первых, с точки зрения конституционно-правовых гарантий собственности в отношениях между собственником и государством; во-вторых, с позиции характеристики права собственности

государства, регионов. Категория собственности самым тесным образом связана со свободой личности, социальными ценностями.

Список использованной литературы

1. Хавина С.А. Трансформация отношений собственности и социализация экономики в последней четверти XX в. // Собственность в XX столетии. С. 564.
2. Шкредов В.П. Метод исследования собственности в «Капитале» К. Маркса. М., 1973; Собственность в XX столетии. Каталог книжной выставки. М., 2000.
3. Никифоров Л..В. Отношения собственности на рубеже веков: направления трансформации // Собственность в XX столетии. С.401.
4. Цит. по: Лазар Я. Собственность в буржуазной правовой теории. М., 1985. С. 47.
5. Мазаев В. Развитие собственности в современном социальном государстве Научно-аналитический журнал ¨Новая правовая мысль¨. - 2003. - № 2 (3). – С. 17 - 27.
6. Омельченко, Антон Сергеевич автореф.на соиск.уч.ст. к.ю.н. Основные тенденции в эволюции права собственности в странах Западной Европы и США в конце XIX - XX в. Краснодар 2007
7. Мазаев В. Развитие собственности в современном социальном государстве, Научно-аналитический журнал ¨Новая правовая мысль¨. - 2003. - № 2 (3). - С. 17 - 27.
8. Мозолин В.П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике. М., 1992. С. 35 - 39.
9. Камышанский В.П. Право собственности: пределы и ограничения. М., 2000. С. 41.
10. Мазаев В. Развитие собственности в современном социальном государстве научно-аналитический журнал ¨Новая правовая мысль¨. - 2003. - № 2 (3). - С. 17 - 27.
11. Кочеврин Ю.Б. Собственность в переходной экономике // Собственность в XX столетии. С. 513.
12. Царикаева, Ж. М. Конституционно-правовой режим права собственности в Российской Федерации: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. -М.,2007. -28 с.- Библиогр. : с. 27 - 28.8.
13. Черкасов Г.И. Общая теория собственности. М. 2003. С.79 - 87.

УДК:371.3:42-49

Б. Байтикова (ОшМУ)

Өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутууда интерактивдүү усулдарды пайдалануу

Илимий баяндамада өзбек мектептердин 9-классынын кыргыз адабияты сабагында жазуучу А. Саспаевдин «Татым туз» чыгармасын интерактивдүү ыкманын башкарып окутуу стратегиясы менен окутуу жагы каралды.

В научной статье рассмотрены вопросы обучения интерактивным методом «обучения стратегией управления» изучения на уроках кыргызской литературы произведения «Татым туз» (“Щепотка соли”) писателя А. Саспаева.

In the scientific article considered questions by an interactive method of “training by management strategy” studying at lessons of the Kyrgyz literature of product of writer A. Saspaev “Tatym tuz”.

Улуттук мектептерде кыргыз адабияты сабагын окутуу жагы эми гана жаңы изилденип жаткан илимий тармактардан. Анткени мамлекеттик тилибизге статус берилген соң, тилди үйрөтүү маселелерине окумуштуулар, мугалимдер тарабынан көбүрөөк көңүл бөлүнүп, адабият жаатына анча көңүл бөлүнбөй келди. Ошентсе да, чыгармачыл мугалимдер адабиятты окуучуларга окутууну ар жактама карай башташты.

Өзбек мектептерде кыргыз адабиятын окутууда окуу китептеринин жоктугу чоң көйгөйлөрдүн бири, ошентсе да чыгармачыл мугалимдер окулуучу адабий чыгармаларды ар кандай формада окутуп келишет. Биз да өзбек мектептеринде чыгарманы интерактивдүү жол

менен окутуу жолун сунуш кылабыз.

«Интерактивдүү» - англис тилинен которгондо «Өз ара аракетте болуу» дегенди билдирет. Интерактивдүү ыкма менен окутуу окуу процессинде өз ара байланышта болуу жана түгөйлөрдүн же группалардын өз ара аракеттениши жана кызматташтыгы.

«Окутуунун интерактивдүү методу» деген терминдин өзү педагогикада 20 – кылымдын 80 – жылдары пайда болгон. Советтик педагогикада ал **«кызматташтык педагогикасы»** деген наам алган. Бул аталыш советтик мектептин эң жакшы сапаттарын, орус жана чет элдик психология – педагогикалык илимдин жана практиканын жетишкендиктерин бириктирип 80 – жылдардагы мугалимдер тарабынан берилген. [4.4]

Интерактивдүү ыкманын бири – бул окуучулардын текст менен иштөөсү болуп саналат. Мугалим биринчи кезекте акын-жазуучулардын чыгармаларынын көркөм тексттеринде камтылган идеяларды сууруп чыгып, аларды азыркы замандын кырдаал-шартына ылайык, баланын аң-сезимине таасир бере турган денгээлге жеткирип көтөрүп чыгуу, тексттеги жана подтексттеги баалуулуктарды бала жүрөгүнө жеткирүү, көркөм сөздүн күчү менен бала дилин жараксыз жүрүм-турумдарга жеткирүүчү жолдордон бошотуу, баланын өзү менен өзүнүн, өзү менен сүрөткердин ортоундагы диалогун уюштуруу. Дал ушул диалогду уюштурууда адабият сабагы, адабият мугалими чечүүчү фигура болсо, адабий текст ошол сабак менен мугалимге жол көрсөтүүчү багыт, алардын ишин майнаптуу уюштуруунун куралы. [3.166]

Окуучуларга тексттер таркатылып, окуп чыккан соң, алар түгөйлөр, топтор же жалпы класс менен талкуу жүргүзүшөт. Окуучулар тапшырманы аткаруудан мурун текстти эч болбосо эки ирет окуп чыгышат. Биринчисинде, алар тексттеги өзөктүү идеяларды же башка маселелерди аныктап алуулары керек. Экинчи жолу кунт коюп жалпы текст окулат. Бул талкуулана турган текстти жакшы түшүнүүгө жардам берет.

Окуучулардын сабакка даярдануусунда же тапшырманы аткаруусунда, окуу китебиндеги текст менен иштөөдө, академик Ю. К. Бабанский мугалимге төмөнкүлөрдү сунуш кылган:

а) Тексттеги мыйзамдарды, түшүнүктөрдү, алардын мүнөздөмөлөрүн, идеяларды жана башка аныктамаларды бөлүп ажыраткыла.

б) Жаңы теманын текстин логикалык жактан аякталган бир нече бөлүктөргө бөлгүлө.

в) Жаңы окуу материалынын ар бир бөлүгүндөгү негизги ойду, сабактын жалпы жыйынтыгын жана анын башкы маанисин ойлонуп көргүлө.

г) Сабактын мазмунунун негизги суроолорун түшүнүп, окуп - үйрөнүүнүн планын белгилегиле. Мугалим талкуу учурунда же талкуудан кийин окуучуларга төмөндөгүдөй суроолорду берсе болот.

Башталгыч класстын окуучуларына:

- Ким жөнүндө сөз болуп жатат?
- Ким эмне кылды?
- Каармандар жөнүндө силердин оюңар кандай?
- Алардын ордунда болсоңор эмне кылат элеңер?
- Текст боюнча бири- бириңерге суроо даярдагыла ж. у. с.

Жогорку класстардын окуучуларына:

- Тексттин негизги идеялары эмне деп ойлойсуңар?
- Силер үчүн кайсы учурлар жаңы жана таң калыштуу болду?
- Силер эмнеге макул эмессиңер?
- Мен берген суроолого жооп тапкыла
- Бири- бириңерге суроо даярдагыла
- Бири – бириңердин суроолоруңардан жооп издегиле ж.б.у.с. [4.42.]

Өзбек мектептердин кыргыз адабияты боюнча окуу программасында [2] 9 – класстарга А. Саспаевдин «Татым туз» чыгармасы 2 саатка пландаштырылат. Мында негизги максат жазуучунун өмүрү - чыгармачылыгы, аңгемедеги башкы проблема – адам менен тууган жердин өзгөчө карым – катышы экендиги жөнүндө окуучуларга кабар берүү. Тууган жердин кадырын, татым туздун баркын чыгармада чагылдырылышын окуучуларга **башкарып окуу стратегиясы менен өтүү** ыкмаларын сунуш кылып көрөлү.

Мугалим кириш сөзүндө Аман Саспаевдин өмүрү, чыгармачылыгы менен окуучуларды

тааныштырат. Анын кыйынчылык менен окугандыгы, чыгармачылык менен алектенгендиги жана өмүрүнүн кыйын мезгилдеринин сүрөттөлүшүн өзүнүн чыгармаларында берилишин баяндап берет.

Окуучуларга **«Татым туз»** чыгармасын өтөөрдөн мурда «туз» деген түшүнүктү чечмелөө максатында «Туз дегенди кандай түшүнөм?», «Туз эмне үчүн керек?» деген сыяктуу суроолорго жооп берүү үчүн 5 мүнөттүк эссе жаздырып, ар бир окуучунун оюн угуп, мугалим алардын түшүнүктөрүн бекемдейт жана «Бул чыгарма эмне жөнүндө болушу мүмкүн?» деп суроо коюу менен окуучуларды активдештирет.

Түшүнүү этабында башкарып окутуу стратегиясы менен окулса, окуучуларды өз алдынча ойлонууга, көз карашын тартынбай билдирип, чыгарманы кеңири талдоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. **Чыгарманы тааныштыруу көркөм окуу, тыным, проблемалуу суроолордун коюлушу менен коштолот.**

Көркөм окуу – чыгарма менен эмоционалдык – эстетикалык жактан алгач таанышуунун эң сонун жолу. Ал чыгармадагы сөзгө жандуу үн, ар кыл түс берет, балдардын элестөөсүн активдештирет, сөз искусствосунун идеялык таасирин жогорулатат, ал эми проблемалуу суроолорду коюп окуу ой жүгүртүүнү өстүрөт, көз карашты калыптандырууда ролу зор. Мугалимдин көркөм окуусу өз алдынча окуганда көз жаздымында калган окуяларды, майда көрүнүштөрдү, кыймыл – аракеттерди дааналап, тактап элестөөнү байытат.

Мугалим окулуучу текстти бөлүктөргө бөлүп алып, **тыным** жасайт. Тынымда окулган текстти талкуулап, окуучуларга суроо узатат. Ошондой эле алардын ойлорун топтоп, окулган тексттин бөлүгүн жыйынтыктайт.

Суу айрыгына жакын, саздакка чыккан кыяк чөптү ыктап жалгыз түтүн кыргыз жашады… Ал жерде ушул күнгө чейин төрт түтүн үйгурдун эски тамы сакталып турат. Элдин айтымына караганда көп кыргыздар ушул жакка оор келип, кайткан имиш. Ошолордон Келгинбай аттуу бир түтүн кыргыз ушул жерди мекендеп калыптыр. Ал кезде Келгинбай отуздун орто белине келип калган жигит экен да, оор келте оорусуна кириптер болуптур. Сапарга шайы келбегендиктен, анын зайыбы Оймокчон элден бөлүнүп, күйөөсүн айыктырып алууга бел байлайт. Ошентип алар чет жерди мекендөөгө аргасыз болушат. [1. 312-321]

1 – тыным. Балдар, **«жалгыз түтүн», «төрт түтүн»** дегенди кандай түшүнөсүңөр? Элдин айтымына караганда кыргыздар кайда жашаган экен? Ал жерде ким жашаптыр жана кандай абалда экен? Ал эмне үчүн башкалар сыяктуу өз мекенине кете алган жок? Анын аялы ким? Окулган абзацта эмне жөнүндө сөз болот?

Келгинбайдын туугандары ыгым – чыгым, кепин – акыретин даярдап берип:

- Оо, Оймокчон! Эр деп этегинен кармап калдың. Кор болбоссуң. Ата- бабалардын арбагы колдоп, эрди элиңе кош! – деп чуркурап бата беришет. Келгинбайдын тагдыры Оймокчонго тапшырылгандан кийин кайнатасы сакалынан жашын куюлтуп туруп, көптүн алдында мындай деди:

- Жарык дүйнөдө жалгыз балам эле, ал сага аманат! Маа топурак өз эл, өз жерден буюрсун. Карып калган кезимде кудай элден ажыратпасын. Неберемди энеңдин этегине салып бер, балам, жыттап жүрөйүн…- Оймокчон эмчектеги баласын кайненесине карматып, көз жашын элден жашырып сыкты.

- Мобу түйүнчөктү катып кой, - деп тапшырды кайнатасы акыркы жолу, - кокус ары бурулуп кетсе, сууга эзип, оозуна тамыз. Айыгып мал болсо, колуна бер.

2 – тыным. Келгинбайдын туугандары кайда кетишти жана Оймокчонго эмне деп бата беришти? Кайнатасы келинине эмне деди? Оймокчонго кайнатасы эмне карматты, ал нерсе эмне болушу мүмкүн, силердин оюңар кандай?

Ошондой эле мугалим чыгарманын тилдик каражаттарына да көңүл бөлө кетиши зарыл. Себеби, өзбек класстын окуучулары айрым сөздөрдү түшүнбөйт, ошондой эле жазуучунун тилинин чеберчилигин да баалоо максаты турат. Мисалы, ***ыгым – чыгым, кепин – акыретин, эр деп этегинен кармап калдың, арбагы колдоп, жарык дүйнөдө жалгыз балам эле, ал сага аманат энеңдин этегине салып бер, жыттап жүрөйүн, ары бурулуп кетсе, айыгып мал болсо*** деген сыяктуу сөздөрдүн маанилерин түшүндүрүп, убакытты туура пайдалануу менен, айрым окуучуларга сүйлөмдөрдү түздүрсө болот.

Сүрдүккөн кыргыздар жөө - жалаң мекенине сапар чегишти. Өңү көгүлтүр тартып, эрди кеберсип, онтогон Келгинбай жан күйөөрү жалгыз Оймокчондун колунда калды. Оймокчон жанын сабап, күйөөсүн тегеренди… Койгулт көзүнөн жашы мөлтүрөп, күйөөсүнүн башын кучактап, далай түндөр уктабады. Алектүү күндөр өтө берди… Чачы жылма түшүп, жаак эти шылына баштаганда Келгинбай эсин жыйды. Күнүнө бир чайдоос кайнаган суу ичип, тамыры ташына тепкен ичке манжаларын кармап коюп төшөктө узак жатты. Оорудан айыкканда, элине кетүүгө кеч болуп калган эле. Келгинбай мыйзамга баш ийди да, ошол жерде узак жылдар жашап калды. Ортодо отуз жыл убакыт өтүп, Келгинбай абышка атанган кезде кайрадан башына арылгыс кайгы түштү.

3 – тыным. Кыргыздар кайда кетишти? Бул абзацта жазуучу Келгинбайды жана анын аялы Оймокчонду кандай сүрөттөдү? Күйөөсүн аялы кандай карады? Силер Оймокчондун же Келгинбайдын абалында кандай болот элеңер? Келгинбай айыкты, анын башына дага кандай кырсык түшүшү мүмкүн, кандай ойлойсуңар?

Гоминьдандык желдеттер бийлеп турган оор жылдары калың журтка келте оорусу тарады. Өлүм – житим көп болду. Далай үйдөн түбөлүккө түтүн чыкпай калды. Уезддик шаардын тегерегиндеги дөбөлөр калың мүрзөгө айланды. Өлүм күчөгөн сайын, замбилге салган өлүктү эки киши көтөрүп чыгып, туш келди жер казып, көмө башташты. Кепиндик ак табылбай, жууркандын шейшебин пайдаланышты, элде шейшеп аттуу жоголгон соң, кээ бирөөлөр өлүктү токулган бойрого же жаш бедеге ороп көмө турган болушту…

Дал ошол оор ааламат Келгинбай чалдын кеипири Оймокчонду жалмап жолго түштү. Шордуу чал кемпирин шейшебине ороп көмдү. Көр казып, жан баккан киши менен чалдын кошунасы жана өзү болуп, Оймокчондун сөөгүн үч эле киши жерледи. Кемпирин көөмп, топурагын чочойтушуп болгондон кийин, чал мүрзө башында күңгүрөнүп узакка олтурду.

4 – тыным. Элге дагы кандай ааламат түштү? Далай үйдөн эмнеге түбөлүккө түтүн чыкпай калды? Оймокчонго эмне болду? Келгинбай кемпирин кантип, кимдер менен көмүп келди? Эмне үчүн мүрзө башында көпкө олтурду?

Аздан бою сергип, эс токтотуп, өзүн – өзү жубатты. Өзүнө - өзү көңүл айтып, кайрат берди. Ар кандай бактысыз кишилер да өз тагдыры тууралуу ойлонбой койбойт эмеспи. Келгинбай чал да болумсуз оокатына көз кырын салды. Үй ичин жыйнаган соң, жаман талпагына жайланып олтурду да, чөнтөгүнөн кичинекей түйүнчөк алып чыгып, чеберден чече баштады. Анда бармактай туз бар эле. Келгинбай тузду алаканына салып, бир нече ирет тилин тийгизип, өтө бир шербеттүү даам таткандай туздуу шилекейин кумарлана жутту. Эчен кыйын – кыстоо көргөн учурларда ушул тузду жалап, медер таап, кам көңүлүн жооткото алган эле. Өз жеринин татым тузу Келгинбай чалдын өмүрүнүн колдоочусу, үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагынуу менен кусалыгын таркатуучусу болуп калды.

5 – тыным. Бул тынымда өзөктүү окуянын негизги берейин деген ою ачылган. Ошондуктан, окуучуларды тарбиялоо менен катар окуядагы баяндалган тынымдарды байлышта карап, Келгинбайдын тагдыры өз элине, жерине байланып, татым туздан кубат алгандыгын жакшы түшүндүрүү зарыл. Окуучуларга төмөндөгүдөй суроолор менен кайрылабыз:

- Келгинбай өзүнө кантип кайрат берди?
- Эмне үчүн ал өзүнө - өзү көңүл айтты?
- Келгинбай түйүнчөктү кайдан алган эле?
- Келгинбайдын аялы Оймокчон кайнатасынын аманатын аткардыбы?
- Окуянын башында түйүнчөктө эмне болушу мүмкүн деген суроого жооп бергендердин ою дал келдиби?
- Татым туз Келгинбай үчүн эмнеге баалуу?
- Эмне үчүн Келгинбайга татым туз өмүрлүк колдоочусу, үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагынуу менен кусалыгын таркатуучусу болуп калды?

А. Саспаевдин бул чыгармасын өтүүдө мекенчил болууга тарбиялоо – башкы максат болуп эсептелет. Андыктан, мекенди сүйүүгө арналган дидактикалык чыгармаларды, лирикалык

ырларды, турмуштук окуяларды байланышта караса болот.

Бул теманы өтүүдө пайдаланылган эссе, башкарып окутуу стратегиялары класс чөйрөсүндө сабакка жандуу катышууга, өз пикирин туюнтууга, кеңири ой жүгүртүүгө, эркин көз караштын калыптанышына, дискуссия аркылуу маселени чогуу – чаран чындыкты издөөгө, сабактын кызыктуу өтүлүшүнө өбөлгө түзөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Алымов Б. Кыргыз адабияты: Кыргыз орто мектептеринин 9 – класстары үчүн окуу китеби. – Б.: Педагогика, 2002.
2. Кыргыз адабиятынын программасы. Өзбек мектептеринин 5 – 9 – класстары үчүн. Түзүүчүлөр: Шериев Ж., Момуналиев С. Ош: ОшКӨУ, 1999.
3. Кыргызстандагы билим берүү мекемелеринин стратегиялык мааниси жана окуу куралдарынын сапаты: Симпозиумдун материалдары.- Б.: 2009.
4. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары. Б.: 2009.

УДК:371.3:42-49

Байтикова Б. (Ош МУ)
Байтиков Б. (ОшМСУ)

Өзбек мектептеринде кыргыз элинин салт ырларын окутуу

Макалада өзбек мектептердин кыргыз адабияты сабагында салт ырларын жаңыча окутуу, эки элдин салт-санаасын салыштырып, тилдик өзгөчөлүктөрүн талдоо маселелери каралды.

В статье рассмотрены новые методы обучения на уроках кыргызской литературы в узбекской школе обрядных песен двух народов, народных обычаев в сравнении и вопросы анализа особенностей языка.

In the article considered new methods of training at lessons of the Kyrgyz literature at the Uzbek school of ritual songs of two people, folk customs in comparison and questions of the analysis of features of language.

Өзбек мектептеринин кыргыз адабияты боюнча түзүлгөн окуу программаларында (Кыргыз адабиятынын программасы. Өзбек мектептеринин 5 – 9 – класстары үчүн. Түзүүчүлөр: Ж. Шериев, С. Момуналиев., Кыргыз адабиятынын программасы: окутуу өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V- XI класстары үчүн / Түз: Муратов А., Акматов К.) 6 – класска салт ырларынан «Бешик ыры», «Акыйнек», «Жарамазан», «Кошоктор» берилет. Жалпы жонунан бул ырлардын идеялык – тематикалык мазмунун үйрөнүү үчүн 2 саат пландалган. Белгиленген 2 саат ичинде мугалимден салт ырларынын мазмунун, ыр түзүлүшүн, өзбек элинин ырлары менен салыштыруу сыяктуу маселелерди окуучуларга жеткирүү талап кылынат. Окумуштуу С. Момуналиев тарабынан түзүлгөн 6 – класстын окуу китебинде [3. 11-15.] «Каада – салт ырлары» деген чоң тема берилет. Китепке, негизинен, «Бешик ыры», «Устанын аялынын кошогу» жана «Калмергендин аялынын кошогу» киргизилген.

Салт ырларын окутууда балдардан салт ырларынын баары эле башка элдерде да барбы, анын ичинде өзбек элинде кандай сыяктуу суроолор менен баштоо керек. Анткени айрым бир салт ырлары, мисалы, кошоктор, акыйнектер өзбек элинде дээрлик айтылбайт.

«Бешик ырын» өтүүдө балага карата эки элде окшош кандай салттар, ырым- жырымдар бар экенин окуучулардан сурамжылап, алардын билгендерин доскага жазуу керек, анткени окуучудан алынган маалыматты кайрадан толуктап, алар чындыгында эле маалыматты туура айтыштыбы же жокбу, мугалим тарабынан да, окуучулар тарабынан тактоого (анализдөөгө) шарт түзүлөт. Албетте, окуучулар балага тиешелүү ырым – жырымдарды четтен санап берүүсү мүмкүн. Мисалы, сүйүнчү айтуу, балага ат коюуу – азан айтуу, бешикке салуу, тушоо кесүү жана башка. Себеби, бул ырым- жырымдардын эки элде тең окшош экендигин билебиз. Окуучулардан маалыматты алгандан кийин мугалимдин баланын төрөлүшүнө байланышкан ырым - жырымдарды толуктоосуна ыңгайлуу болот. Баланын элестөөсү жакшы болуу үчүн салтка байланыштуу ар кандай иллюстрацияларды доскага илип койсо болот.

Жогорудагы маалыматтар толукталгандан кийин гана бешик тууралуу, бешиктин касиети, бешикте жаткан балага кандай «алдей» ырлары бар экендиги жана эки элде тең ырлардын негизги мазмуну эмнеге багытталгандыгын окуучулардан сурайбыз. Окуучулардан алынган жооптор доскада белгилениши абзел.

Ал эми түшүндүрүү ишинде окуучуларды 3 топко бөлүп, бешикке байланышкан маалыматтарды беребиз. Мисалы:

1-топко берилүүчү текст:

Бала төрөлгөн соң жети күндөн ашырбай, аны бешикке салышкан. Бул күнү нан бышырылып, сары май салынып, мал союлуп, айыл- апага тамак берилген. Келгендер белек - бечкегин ала келишип, баланы алкашып, анын бешигине боорсок, таттуу, мөмө – чөмө чачышкан.

Бешик - ыйык буюм. Себеби, анда жарык дүйнөгө келген наристе жатат. Бул – баланын тазалыгы, организминин ойдогудай өсүшү үчүн тээ ата- бабалардан, касиеттүү Умай энеден калган таберик. Көчүп - конууга да ойдогудай шартташкан. Көчкөндө өз энеси өңөрөт. Жыгылып кетсе да баланын эти оорубайт. Анткени, аны бешик сактайт. Ал ошондой оңтойлуу жасалган.

2-топко берилүүчү текст:

Кыргыздарда бешиктин эки түрү колдонулган, баланын бөлөнүшү экөөндө тең бирдей. Баланы бешикке салаарда бир топ ырым – жырымдар жасалат. Адегенде жин-илдеттер жашынып калбасын дешип, бешиктин ичин - сыртын аласташкан. Жакшы тилектерин айтып, бешикти, шимекти майлашат. Оң - сол чүкөлөрдү бешикке салып, аны баш жагынан көтөрүп «бар бол», «оң бол» деп эңкейткенде чүкөлөр күлтүккө түшүп кетет. Баланы узак жашаган, көп балдарды төрөп, өстүргөн нарктуу байбичелерге бөлөтөт. Бешикке салаарда бөлөгөн байбиче: «Шайтандар кач, кач, кач, ээси келди!» деп, алып барып жаткырып, «Бешик апа, бек карма, Умай эне, уйку бер», деп таңат. Бөлөп жаткан убакта ыйлаак болбосун деп, оозуна боорсок тиштеп алышкан. Жуурканы, куржуну, кабы, баштыгы болуп жети нерсени бешикке жаап, төрөгөн энесине карматат. Ал көтөрүп алып төрдөн эшикке, эшиктен төрдү көздөй жүгүнөт. Байбичелер алкап, баталарын беришет. Ошондой эле наристе чоңойгондо эмгекти сүйсүн деген тилек менен кетмен, балта, чот баштаган жети эмгек куралын бешикке койгондугу да белгилүү. Мындан башка бөлөгөндөн кийин жакшы, тынч уктасын деп, бешиктин үстүнө тогуз уйкучу адамдын кийимин жаап койгон.

3-топко берилүүчү текст:

Бешик ырлары дүйнө элдеринин поэзиясында кездешет. Ырас, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында кең – кесири тараган лирикалардын бири – бешик ырлары. Ал лирикалык чыгармалардын тутумундагы каада – салт ырларына кирет.

Бешик ырлары бала ыйласа - сооротуу, ойгонсо уктатуу максатын көздөйт. Ырдын мазмунунда эненин балага карата аруу сезимдери, жакшы ниеттери камтылат. Башкача айтканда, наристенин акыл – эстүү, өнөрлүү, баатыр, таланттуу болуп чоңоюшун, элдин керегине жараган азаматтардын катарына кошулушун каалаган улуу үмүт – тилектер образдуу чагылдырылат. [5.49.]

Тексттер окуучулардын жашына ылайык, жатык тилде болуусу кажет. Анткени окуучулар бардык эле сөздөрдү түшүнбөшү мүмкүн. Топтордо тексттер окулуп бүткөн соң, окуучулар алган билимин презентациялашат. Презентациялоодо топтор оозеки айтып берүү менен презентациялашса, жакшы натыйжа берет, анткени биздин максатыбыз таанытып-билдирүү менен катар окуучулардын тилин жатыктыруу болуп саналат. Эгерде биз, СОнун кайсы бир ыкмасында презентациялоону сунуш кылсак, (мисалы, кластер, ББББК, Венндин диаграммасы ж.б.у.с.) анда 6-класстын окуучулары убакытты туура пайдалана албай калышы мүмкүн. Ошондуктан, жогоруда белгилегендей бешикке байланышкан иллюстрациялар көбүрөөк болсо, текстти тереңирээк түшүнүүгө шарт түзүлөт.

Мугалим текстте кездешкен айрым сөздөргө басым жасап, ал сөздөрдүн маанилерин окуучуларга түшүндүрөт, мисалга, **айыл- апа, касиеттүү Умай энеден калган таберик, көчүп – конуу, күлтүк, аруу сезим, нарктуу байбичелер ж.б.у.с.**

Жогорудагы бешикке байланышкан ырым – жырымдар жана бешиктин мааниси жөнүндө

топтордо талкууланып, окуучулар бири-бирине маалымат берген соң, мугалим бешик ырларынын кайсы мезгилден тарта ырдалып жүргөндүгү, кээ бир бешик ырларынын варианттарында элибиздин жашоо – шартынын өзгөргөндүгүнө карай ырдалып жүргөндүгү жөнүндө да кабар берет. Айтсак:

Алдей – алдей бөбөгүм
Эл жайлоодон түшө элек,
Арпа, буудай быша элек.
Куштун жүнү калпагың,
Эл сүйбөсө сүйбөсүн,
Өзүм сүйөм аппагым.
Ыйлаба балам, ыйлаба,
Апакеңди кыйнаба.
Алдей – алдей ак бөбөк,
Ак бешикке жат бөбөк,
Кунан койду сой бөбөк,
Куйругуна той бөбөк.
Алдей, бопөм, ыйлаба,
Апакеңди кыйнаба.

«Бешик ырынын» экинчи вариантын карап көрөлү:
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Калкын багып сыйлаган,
Калк менен бирге жыргаган,
Камкор болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Илимдин кенин издеген,
Илимди тапса сиз менен,
Илими жаккан элине,
Илимпоз болгун бөбөгүм!

Келтирилген мисалдарда эки башка жашоо - шарт сүрөттөлгөн. Биринчи ырда балага «эл жайлоодон түшө элек, апакеңди кыйнаба» сыяктуу саптар кезигет. Демек, ырдалган ыр жайлоодо же жакада ырдалган ыр. Ал эми экинчи ырда таптакыр башка мазмунда ырдалат. Эки эненин тең тилеги бирдей болгону менен, экинчи ырда «илимдин кенин издеген, илимпоз болгун» сыяктуу тилектер берилет.

Мугалим сабакты жыйынтыктоодо биринчи ырдын тээ илгертен ырдалып келген ыр экендигин, ал эми экинчисинде элибиздин жашоо- шарты өзгөрүп, илимге кызыгуу арткан учурду белгилеп көрсөтөт.

Окуу программасында салт ырларынан «Кошоктор» берилет. Өзбек эли кыргыз эли менен жанаша жашап, салты, айрым ырым – жырымдары дээрлик окшош. Бирок кошок айтуу көптөгөн дүйнө элдерине таандык болгону менен өзбек элине таандык эмес. Ал тургай бүгүнкү күндө элибизде да бир аз солгундай түшкөндөй.

Ошентсе да жогоруда белгилегендей, өзбек окуучулары кыргыз элинин кошок айтуусун алардын жашоо шартынан улам билишет. Сабак кошоктордун жалпы маани-мазмунун, алгачкы формулаларын, аткаруу манерасын, айтылыш өзгөчөлүгүн түшүндүрүү (аңгеме методу) менен башталат.

Калктын турмушунда той үлпөтү сыяктуу эле өлгөн адамды узатуу да маанилүү маселе. Өлүк узатуу алгач коллективдик формада өтсө да, бара – бара функциясы тарып, жеке факторго өтүп жатат. Ал эми кыргыздарда өлүк узатуунун салттык эрежеси негизинен кийинки учурга чейин эле аткарылып келген. Ага карата айтылуучу кошоктор да байыркы мезгилдегидей салттык, көркөм поэзиянын функциясын аткаруудан четтесе да, калк эсинде өзүнүн маани – мазмунун, алгачкы формулаларын, аткаруу манерасын, музыкалык ыргаган толук сактап калган. [4.49]

Кыргыз кошокторунун мазмуну да анын өлгөн адамдын культун таануудан башат

алгандыгын ачык айкындап турат. Дегеле кошоктун чыгышы, жанр катарында калыптанып, өсүп – өнүгүшү кандайдыр бир согуштагы оор жоготуу, журт адамынын, кошундун башчысынын каза болушу менен байланышы бар сыяктуу.

Согушта шейит болгон жоокерлердин ыйлап – сыктап эркектердин да кошок кошуп жоктогондугу жөнүндө «Манас» эпосу ачык маалымат берет. Дегеле салт ырларынын эпоско кириши чыгарманын өзөгүндө, идеялык багытында орчундуу орунду ээлеп турат.

Өзбек мектептердин 6 – классынын «Кыргыз адабияты» китебинде [4.11-15.] «Устанын аялынын кошогу» жана «Калмергендин аялынын кошогу» берилген. Биз, жогоруда белгилегендей, кошокторду кайсыл учурда жана кантип айтылыш өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, окуучуларга маалымат беребиз. Эми кошоктун өзүнө токтоло турган болсок, окуучулар кошоктун үлгүсүн мурда кайсыл кыргыз оозеки чыгармачылыгынан жолуктурганын сурайбыз. Анткени окуучулар кошоктун айтылыш кабары менен кыргыз адабияты сабагында «Карагул ботом» поэмасын окушканда таанышкан.[3.55] Чыгарманын башталышы эле чалдын жоктоосунан башталат, ошондой эле Карагулдун эжесинин да кошогу берилет. Мында негизинен жоктоо катарындагы чыгарма болгондуктан, кошок тибинде айтылат. Окуучуларга төмөнкүдөй суроолор менен кайрылабыз:

- «Кошок» жөнүндө эмне билесиңер?
- 5 – класста өткөн «Карагул ботом» чыгармасын эстегиле
- Ал чыгармада Карагулду атасы кантип жоктойт, атасы эмнелерге көп көңүл бөлөт?
- Бул чыгармада эжесинин иниси жөнүндө айткандарын эстегиле

Окуучулардан алынган жооптордон кийин, мугалим жогорудагы суроолорго толуктоо киргизет.

«Карагул ботом» - эркектер тарабынан аткарылган жоктоонун байыркы үлгүсү. Чыгарма калкка кеңири тарап, эл арасынан бир канча варианттары табылган. Анда тоо жандыктарынын ээси Кайберендин каргышына калып, жалгыз баласын элик деп атып алып, кайгыга баткан атанын муң–зары баяндалат. Бул чыгармада бир гана атанын кайгысы берилбей, аялынын, эжесинин жоктоосу да берилет.

Мугалим өтүлгөн теманы эске алгандан кийин окуучулар кошоктун маани – мазмунунан кабардар болуп, жаңы теманы өтүүгө багыт алат.

«Устанын аялынын кошогу» устанын кандай адам экендигин даңазалаган муң – зар ыры. Бул кошокто аялы устанын үй- бүлөгө камкор ата экендигин, эмгекчилдигин, арманда калып, балдарын өзү чоңойтқондугу жөнүндө айтылат. Мындай элдик чыгармаларды түшүндүрүп, көркөм окуган соң, техникалык каражаттарга кайрылып, кошоктун мотивин уктурса болот.

Ошондой эле тилдик каражаттардын колдонулуу өзгөчөлүктөрүнө да токтолуп, устанын шаймандарынын аталышын үйрөтүү менен сөздүк ишин жүргүзүү зарыл. Мисалы:

Балка менен зер чапкан,
Бармагы менен мал тапкан.
Кычкачын кармап, зер чапкан,
Кызматы менен мал тапкан.
Көөрүгүн күндө көкүткөн,
Көмүрүн сактап бекиткен.

Алды сызылган жана ушул сыяктуу сөздөрдүн маанисин чечмелеп, бул сөздөрдүн бүгүнкү күндөгү мааниси, алар бул устанын шаймандары менен таанышпы кыскача аңгемелешүү жүргүзсө болот. Ырдын көркөмдүк өзгөчөлүгүнө басым жасап, уйкаштыктын түрлөрүн (ассонанс, аллетирация) сыяктуу кубулуштардын ырдагы ордун талдоо керек. Ошондой эле «кара бет», «шордуу күң», «туйгунум - уста», «кең пейил» сыяктуу сөздөрдүн түз жана өтмө маанилерине карата тексттерди түздүрүп, кыргыз кебинин байлыгын өзбек окуучуларына ачуу сунуш кылынат.

Ушул сыяктуу эле «Калмергендин аялынын кошогу» да талданат. Кошокторду окутууда алардын идеялык – тематикалык мазмунун ачуу менен кыргыз элинин каада- салтындагы өзгөчөлүктөргө, сөз чеберчилигине, адамды барктай алуусуна маани бердик. Анткени салттык ырларды окутуу менен кыргыз элинин турмушун, тарыхын, улуулугун даңазалайбыз.

Андыктан улуттук мектептерге кыргыз тилин жана адабиятын окуткан мугалим билимин ар дайым өркүндөтүп, талыкпай изденүүсү - бүгүнкү күндүн зарылчылыгы.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кебекова Б. Кыргыз элинин каада – салт ырлары. – Б.: «Шам» 2001
2. Кыргыз адабиятынын программасы. Өзбек мектептеринин 5 – 9 – класстары үчүн. Түзүүчүлөр: Ж. Шериев, С. Момуналиев., Ош: ОшКУУ, 1999
3. Момуналиев С. Кыргыз адабияты: Хрестоматия: Окутуу өзбек тилде жүргүзүлүүчү мектептердин 5 – кл. үчүн окуу китеби – Уш – Б.: 2004
4. Момуналиев С. Кыргыз адабияты. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 6 – класстары үчүн окуу китеби. – Учкун, 2008
5. Мурзакметов А. Кыргыз ырым – жырымдары, Ош.: 2005

УДК:808.03

Бердибекова Б.К. (ОшГУ)

Формирование терминологической базы на основе англо-язычной лексики

Бул илимий макалада коомдун өнүгүшү менен англис тилинин терминдерин азыркы коомдо колдонулушу жана туура жазылышы кампылган.

В данной статье раскрывается использования и правописания английских терминов, которые вошли в русский язык с развитием современного общества.

This scientific article deals with the usage and right spelling of English words which borrowed to the Russian language with the development of society

В любой отрасли человеческой деятельности одной из ключевых проблем является наличие единой понятийной базы и соответствующей ей специальной предметной терминологии. Правильное и единообразное толкование терминов и фразеологических сочетаний составляет основу и базис теории. Вопрос о составлении отраслевых терминологических словарей является одним из актуальнейших в современном прикладном языкознании. На протяжении уже нескольких десятков лет данный вопрос обсуждается в работах ведущих отечественных и зарубежных ученых, поскольку он тесно связан с такими проблемами, как статус термина и его место в системе языка, системность терминологий, особенности формирования терминосистем, принадлежащих разным языкам, и многими другими вопросами, Результатом развития цивилизации, средством фиксации фактов ее истории и одним из средств ее формирования является язык и, прежде всего, специальная лексика - совокупность лексических единиц (терминов) специальных областей знаний, образующая особый пласт словарного состава, наиболее легко поддающийся сознательному регулированию, и упорядочению. Именно в специальной лексике наиболее наглядно обнаруживается связь развития языка с историей материальной и духовной культуры народа. Бурный рост научно-технических знаний в наши дни отразился в том, что более 90% новых слов, появляющихся в современных языках, составляет специальная лексику.

Многие терминоведческие исследования носят описательный характер, что все больше удаляет их от насущных проблем и потребностей практической работы и сдерживает развитие теории и практики терминологической деятельности. Будущее терминоведения определяется необходимостью перехода от описания терминологических процессов и явлений к их объяснению с тем, чтобы дать возможность сознательного подхода к совершенствованию языка науки и техники. Терминологическая лексика, которая сейчас составляет большую часть лексики любого языка, в будущем будет играть все более заметную роль в жизни человека.

Терминоведческие знания уже сейчас необходимы людям многих профессий - лингвистам, переводчикам, редакторам и преподавателям.

Актуальность темы. Несмотря на активную исследовательскую деятельность в решении частных вопросов англоязычной лексики в сфере высшего образования, актуальной является проблема разработки новых подходов, позволяющих более детально описать этот лексический пласт современного английского языка, а также выявить его национально-культурное своеобразие, столь необходимое для наиболее эффективной коммуникации между представителями разных сообществ. В их число входит исследование педагогической лексики в сфере высшего образования с использованием полевого подхода. Этот подход, предполагающий установление

связи между языковыми элементами и объективной действительностью, позволяет не только выявить условия их реализации, но и полнее описать отдельные лексические пласты (в частности, лексику сферы высшего образования). Таким образом, полевой подход открывает новые возможности изучения лексики в сфере высшего образования: ее систематизации, понимания и интерпретации. Более того, лексико-семантическое поле является языковой микросистемой, обладающей объективной направленностью и указывающей на «место встречи» закодированной культуры .и носителя языка. Следовательно, использование полевого подхода открывает абсолютно новые перспективы понимания национально-специфических особенностей высшего образования как части культуры, обеспечивая более глубокое проникновение во все уровни исследуемого лексического пласта, а также возможности выявления национального своеобразия средств выражения в современном английском языке такого феномена культуры, как высшее образование.

Язык - многомерное явление, возникшее в человеческом обществе. Изучение иноязычной лексики, употребляющейся в русском языке, характеризуется довольно большой историей.

Изучение причин и характера заимствования в отечественной лингвистике связано с учетом разнообразных факторов. Традиционно выделяются внеязыковые (экстралингвистические) и языковые (лингвистические) причины.

К экстралингвистическим обычно относят: 1) наличие более или менее тесных связей между двумя лингвокультурами в политике, экономике, культуре, обмен опытом и инновациями в этих сферах, что мгновенно отражается на уровне лексики; 2) психологические, этические и другие факторы, приводящие к использованию иноязычной лексики (например, стремление к эвфемистичности). Среди лингвистических факторов выделяют такие, как 1) стремление устранить полисемию *(раскрутка — промоушн);* 2) образование структурно аналогичных слов или наличие ряда с общим структурным компонентом (например, слова с английскими морфемами *-мен, -бол: спортсмен, бизнесмен, полисмен; футбол, баскетбол, софтбол);* 3) тенденция к соответствию нерасчлененности обозначаемого понятия с нерасчлененностью обозначающего *(электронное распечатывающее устройство - принтер)*.

Как известно, заимствование из языка в язык может идти двумя путями: устным и письменным, посредством книг. Заимствования могут быть непосредственными, из языка в язык, и опосредованными, через языки-посредники *(маляр, ярмарка* - из немецкого через польский). Вместе с тем, главным действующим лицом при этом выступает говорящий (или пишущий) как языковая личность. Именно речевая индивидуальность формирует языковую картину мира, в которой распределяются роли между исконным и заимствованным материалом, определяются пути взаимодействия лексико-словообразовательных микропространств.

Назовем наиболее активные словообразовательные процессы, которые используются носителями языка для адаптации иностранных заимствований к законам произношения и грамматики русского языка. В области словообразования лексики, заимствуемой из английского языка, можно отметить следующие явления:

1) суффиксация: деривационный ряд существительных представлен в основном относительными прилагательными с суффиксами *-ое- (-ев-)* в значении «сделанный из материала, обозначенного производящей основой, или содержащий этот материал»; *-ск-, -ое-* + *-ск-, -н* — «относящийся к кому-или чему-либо, обозначенному производящей основой»: *прайс — прайсовый, брэнд — брэндовый;* адъективные дериваты используют суффиксы *-н-, -ое-, -ое-* + *-ск, -ск-: бритиш - бритишовый, крезанутый - крезовый, рекордный -рекордовый (Была весна 1976 года, двадцатый век, и Великий Город Нью-Йорк,* ***вланчееое*** *время.* [Э. Лимонов. Это я - Эдичка]. *Этот островок один из самых* ***фешенебельных*** *теперь уголков отдыха на земном шаре. [В.* Некрасов. Первое знакомство];

2) префиксация характерна в большей степени для глаголов *(захолдитъ* -оставить файлы для адресата (... *они бежали устраивать революции, но только бы не* ***нарелаксировали...*** [Н. Медведева. Моя борьба] (от англ. *relax* — расслабляться));

3) суффиксация + префиксация; данный способ также свойственен глаголам *(перебутоватъся* - перезагрузиться (от англ *boot* - загрузка));

4) словосложение; аналитическое сложение *(даун-клуб* «место, где много неинтересных и скучных людей») и словосложение с промежуточной гласной *(флопповод* — дисковод /от *англ.floppy* - жаргонное название гибкого диска/). Последнее явление представляется весьма интересным. В современный русский язык часто попадают словообразовательные модели,

характерные исключительно для английского языка, но все чаще встречающиеся в русской лингвокультуре. Это: - существительное + послелог *(Встреча состоялась на террасе* ***"Блоу-ап ".*** [Сергей Довлатов. Иностранка]);

Наряду с ранее заимствованным англицизмом *сэндвич* в речи русского человека конца 90-х годов функционируют более поздние англицизмы: *гамбургер, фишбургер, чисбургер, чикенбургер,* и они выполняют дифференцирующую функцию. Лексема *сэндвич* несет обобщенное значение, в то время как остальные слова данного синонимического ряда конкретизируют значение слова *сэндвич: гамбургер* (внутри бифштекс), *фишбургер* (рыба), *чисбургер* (сыр), *чикенбургер* (цыпленок). Большое разнообразие косметики, неизвестной ранее русскоязычному человеку, стало причиной заимствования из английского языка слов типа: *мейк-ап (make up* -макияж), *консилер (consealer* - карандаш-корректор), *пиллинг-крем (peeling-cream* - крем, убирающий верхний слой кожи), *лифтинг-крем (lifting-cream* - крем, подтягивающий кожу), *вейниш-крем (vanish-cream* - крем, убирающий капиллярные сетки) и др. Например: ... *сидеть перед зеркалом и делать* ***мэйк-ап...*** [Н.Медведева. Моя борьба]. Итак, внешние причины заимствования англицизмов "стыкуются" с внутренними (например, коммуникативная актуальность англо-американизма) через социально-психологические: *трафикинг* (перевозка и торговля женщинами), *таггер* (человек, делающий надписи и рисунки пульверизатором). В последнее время значительно увеличилось число русских людей, знающих английский язык. Нередко в речевой ситуации английское слово становится более престижным, чем русское, экспрессия его новизны притягательна, оно может подчеркивать высокий уровень информативности говорящего. Употребление англицизма в речи авторитетного лица (или в рекламе) может стать толчком к его ассимиляции в русской речи.

Таким образом, изучение современных процессов заимствования в сопоставлении с процессами прошлых этапов существования языка дает возможность показать тенденции языкового развития, говорить о соотношении внутриязыковых и экстралингвистических факторов в определенные периоды развития языка. Тематико-идеографическая классификация заимствований позволяет сделать вывод об изменении как концептуальной, так и языковой картины мира, о новых фрагментах общественного опыта, требующего языковой фиксации.

Система образования должна обеспечить потребность общества в критически мыслящих грамотных специалистах, способных эффективно использовать свою сферу деятельности для решения разного рода профессиональных, общественных и личных задач. В методике обучения иностранному языку особенно подчеркивается необходимость развития познавательной активности и самостоятельности обучаемых путем формирования у них учебной компетенции, то есть определенного набора рациональных способов и приемов познания. Связи с этим актуальным становится вопрос о выборе адекватных дидактических средств, которые бы способствовали росту эффективности учебного процесса. В категорию данных средств, на наш взгляд, необходимо отнести учебные словари, представляющие собой промежуточный этап между управляемым обучением и самостоятельным усвоением иностранного языка.

Учебные словари традиционно принято считать предметом изучения учебной лексикографии, так как они играют большую роль в современном языкознании и именно словари остаются основой для лексикологической, морфологической и другой научной работы.

Практическая лексикография - древнейшая из деятельностей человека. Если мы обратимся к Шумерской культуре, (а это 25 в. до н. э.), то увидим, что уже *в* это время люди пытались объяснить малопонятные слова и составляли словники, которые называли глоссариями или вокабуляриями. Появление словарей в том виде, в котором мы привыкли их видеть, то есть так называемый «ранний словарный период», относят к 16 веку. С тех пор составлено огромное количество самых разных словарей. В целом, лексикография может быть определена как прикладная дисциплина, в центре внимания которой стоят методы создания (составления) словарей. В отличие от лексикологии - теоретической дисциплины, являющейся частью теоретической семантики и занятой разработкой методов описания плана содержания лексем (в том числе методов толкования), проблематика лексикографических работ лежит именно в словарной сфере. Центр ее интереса - типы словарей и способы организации словарной статьи. Разумеется, тип словаря определяется структурой словарной статьи и наоборот. К XX веку практическая лексикография накопила богатый опыт лексикографического описания языка. С середины нашего столетия этот опыт начал описываться и обобщаться, и эти обобщения привели к появлению теории лексикографии, которая определяется сегодня как «целесообразно

организованное знание, дающее целостное представление обо всей серии вопросов, связанных с созданием словарей и других произведений словарного типа»

Очень важно лексикографически зарегистрировать социально-номинативную деятельность человека в современном быстро развивающемся и изменяющемся мире и представления ее в форме толковых монолингвальных лексических словарей с целью сохранения, объяснения и передачи этнонациональной и социокультурной информации, заложенной в лексике и фразеологии английского и русского языков как результатах этой лингвокреативной деятельности.

Исследования современных лингводидактов выявили, что при создании учебного лексикографического произведения необходимо обеспечить взаимосвязанное решение двух основных проблем:

1) традиционных лексикографических проблем (отбор лексики, способ ее презентации, системы);
2) проблем методического характера (учет этапа обучения, вида речевой деятельности, стиля речи, родного языка студента, уровня общей культуры студента и т.п.).

В связи с этим, прослеживается тесная взаимосвязь учебной лексикографии с методикой преподавания изучаемого языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. - М.. 2004
2. Виноградов В.В. Язык художественных произведений. //Вопросы языкознания, № 5,1954
3. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. — М: Издательство литературы на иностранных языках. - М., 2004.
4. Дж. Миддльтон Мэррей. Проблема стиля. - М., 1996
5. Козырев М.А. Экспрессивность текста и перевод. - Казань, 1991
6. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. - М., 2001
7. Пелевина Н.Ф. Стилистический анализ художественного текста. - Л.. 1980
8. Харченко К.В. Путеводитель по научному стилю английского языка. -Уфа, 2002

УДК 336.2

Зайнидинов А.Т.

К вопросу совершенствования государственного регулирования предпринимательской деятельности в сельском хозяйстве

Рассматриваются некоторые аспекты государственного регулирования в сельском хозяйстве.

This article examines some aspects of governable regulations in agriculture.

Вопросы государственного регулирования предпринимательской деятельности в аграрном секторе разнообразна. Она связана прежде всего, с образованием доходов в сельском хозяйстве. Как известно источники доходов сельских товаропроизводителей по сути схожи с другими секторами, то есть доходы зависят от количества и качества вложенного труда и конкурентоспособности продукции на рынке.

Проблема низких доходов сельских предпринимателей может быть частично решена также введением механизма залоговых операций, позволяющих государству регулировать минимальные уровни цен на их продукцию. На практике залоговые операции используются и ныне. Но они зачастую носят неформальный характер, на «честное слово», через джентльменские соглашения, а иногда устно, что не обеспечивает правовую базу договоренностей. Зачастую получается так, что одна из сторон в последующем отказывается от своих обязательств. Такая перспектива вряд ли выгодна как отдельному предпринимателю, так и государству, поэтому речь должна идти об обеспечении солидной правовой базы залоговых операций с одной стороны, о достижении определенных успехов с другой.

Другой разновидностью залоговых операций является механизм целевых цен, это предполагает выплату товаропроизводителям конкретного продукта из бюджета разницы между

рыночной ценой продукта и целевой ценой. Право на продажу сельскохозяйственной продукции по целевым ценам обычно имеют те товаропроизводители, которые участвуют в государственных целевых программах.

Необходимо также отметить, что регулирование касается и международных отношений. Применительно к сельскому хозяйству можно сказать, что по мере роста доходов на душу населения проводимые преобразования переносят акцент с чистого налогообложения к субсидированию. Например, в Кыргызстане можно свидетельствовать, что ныне существует значительный рост уровне доходов.

Нам кажется, что у нас в целом крестьяне имеют низкие доходы, но ощущается склонность облагать относительно высокими налогами фермеров, производящих экспортную продукцию, считая их важнейшими источником пополнения бюджета. Это видно, например, при вызове таких товаров как хлопок, табак, мясопродукты и т.д.

К государственному регулированию относится протекционизм в отношении сельского хозяйстве и его субсидирование. При этом протекционизм и субсидирование могут иметь место как в рамках отдельных стран так и в мировом масштабе. Эти меры направлены на то, чтобы ослабить напряжение, возникающие в том или ином месте, либо одновременно во всех странах или в большинстве из них. Например, в настоящее время Кыргызстан также как другие страны СНГ в известной мере беспокоит вопрос о быстром росте цен на продукты питания.

Внутренний протекционизм может быть использован в виде государственной поддержки сельхозпроизводителей в их разнообразной деятельности, в представлении опыта в организации оказания услуг со стороны государства и т.д. По нашему мнению аграрный сектор действительно нуждается в разнообразной поддержке, требующей разного уровня инвестиций. В силу ограниченности средств, естественно государство в достаточных масштабах не может оказать помощи. Но есть такие виды работ, которые не требуют больших вложений, но существенно оказывают позитивное влияние на деятельность сельхозпроизводителей. Это например, организация сбыта сельхозпродукцией с помощью государства или оказание крестьянам информационных услуг по техническому обслуживанию, ветеринарию и т.д.

К сожалению, в республике случается так, что высказанное в известной меры остаются не реализованными. Каждый раз, когда совершаются так называемые народные революции типа от 24 марта 2005г. или от 7 апреля 2010г. вновь прошедшие к власти люди выражают свою любовь к крестьянам и фермерам и готовые оказать государственную поддержку и как только проходят через выборы в вышестоящие органы тут же забывают об обещаниях.

По нашему мнению, расхождение между словом и делом руководителей государственных органов заключается не только в политических маневрах, а лежит более глубоко. Глубина и широта не выполнения обещаний измеряется укоренившейся системой коррупции во всех эшелонах власти и занятые в управлении экономикой, в том числе в сельском хозяйстве, в ближайшие 5-10 лет не могут и не хотят изменить сложившуюся коррупционную традицию.

В общем виде цель коррупционной схемы сводится к наживе, получению не заслуженного дохода лицами, занятыми на государственной службе. Это схема всегда скрыта от глаз и любое действие коррупционера представляется как законное, согласно существующему порядку.

Поэтому в Кыргызстане нужно обеспечить прозрачность торговых операций, порядок таможенного прохождения товаров через границу и тех лиц, кто пользуется услугами операций. Эти и другие, на первый взгляд, следственные меры, как бы парадоксально не звучало, имеют непосредственные экономические последствия, поскольку все делают люди.

Рядовому жителю страны во многих случаях не понятно, почему свыше 40,0% сельхозпродукции завозятся со стороны, когда в республике имеется достаточно большого объема самообеспечения.

Разумеется, нужна государственная мера для того, чтобы обеспечить соответствующий уровень налогообложения, а также поддержка со стороны государства сельских товаропроизводителей. Последние в известной мере находятся в противоположном направлении, хотя государство может поддерживать сельское хозяйство одновременно снижая налоги и в то же время оказывая сельскому хозяйству поддержку в виде предоставления субсидии или оказания рыночных услуг.

Вместе с тем, следует отметить, что общий номинальный уровень государственной поддержки маскирует наличие существенных различий в налогообложении протекционистических мер в отношении аграрного импорта и экспорта между разными

продуктами. Если средний номинальный уровень поддержки сельского хозяйства, близки к нулю, указывает на то , что вероятность роста налоговой базы очень низка, что также может быть результатом высоких импортных пошлин компенсирующих значительные налоги на экспорт.

Следует также отметить, что в мировой практике более урбанизированные и переходные страны осуществляют более серьезную защиту своего сельского хозяйства. Это тенденция проявляется в Кыргызстане в меньшей степени. С одной стороны в постсоветский период в республике явная урбанизация не произошла. С другой стороны переходный этап оказался затяжным и по ряду позиций (институциональные преобразования, реформа функции управления и.т.д.) неизвестно, когда произойдут кардинальные изменения.

Поэтому в республике необходимы протекционные меры в явном виде, так как часто рыночные подходы в автоматическом режиме не работают. Это видно хотя бы из такого примера как стабильное превышение импорта над экспортом сельскохозяйственной продукции.

Кыргызстан-страна со специфическими условиями ведения сельского хозяйства и его налогообложения. До настоящего времени в целом уровень налогообложения сельского хозяйства остается достаточно низким. Однако, если налоги на взимание с экспортируемых и с импортируемых видов продукции равны, то окажется , что в республике экспорт все еще облагается значительными налогами, в то время как некоторые виды импорта облагаются высокими пошлинами. Это дает определенный сигнал о превосходстве по объему импорта, по сравнению с экспортом.

В тоже время нельзя видеть в вышеуказанном бесперспективность, так как превышение импорта над экспортом дает сигнал об усилении процесса импортизации, что в целом может послужить толчком для улучшения ситуации.

Для республики необходима разработка дальнейших реформ с учетом уровня развития на каждом историческом пути.

В нашей стране, где сельское хозяйство приносит значительную часть в ВВП, возможно, необходимо будет продолжать налогообложение этого сектора экономики (не допуская диспропорции), чтобы обеспечить дополнительные средства для осуществления более широких программ развития и в тоже время регулирования сельского хозяйства.

Необходимо отметить, что Кыргызстан также как другие переходные страны в статусе суверенитета получил значительную поддержку от зарубежных доноров, которые проводили консультации и предоставляли займы на определенных условиях. Начиная с 1997г. когда республика вступила в ВТО, она реально начала получать поддержку в свободной торговле.

Государственное регулирование сельского хозяйства на базе налогообложения касается и проблем в процессе внедрения научно- технических инновации. Дело в том, что в мире более ощутимо, чем раньше происходит глобализация экономики, на рынке интенсивно меняются предпочтения людей в области потребления продуктов питания в условиях постоянного роста численности населения. В этой связи ощущается дефицит продовольствия и все более актуальной становится задача обеспечения продовольственной безопасности.

В этих условиях и Кыргызстану приходится более гибко реагировать на происходящиеся изменения в экономике, принимать меры по смягчению новых вызовов в отношении сельскохозяйственных продукции.

Одним из испытанных путей реакции на происходящие явления, это применение достижений научно-технического прогресса. В то же время необходимо отметить, что изменения в науке происходят быстро. Революционные достижения в биологии и информатике возможно будут способствовать увеличению конкурентоспособности ориентированных на рыночное производство мелких фермеров, помогут преодолеть засуху и болезни в производственных системах, используемых бедными слоями населения.

Государственное регулирование достижений научно- технического прогресса в сельском хозяйстве происходит по нескольким каналам, в том числе путем налогообложения. Во-первых, государственное вмешательство через государственные предприятия носят иной характер. Они сохранили прежние статусы государственного регулирования, хотя многие положения изменились, к сожалению, в худшую сторону. В частности, так называемые бывшие опытные станции, заводы или хозяйства в основном выполняют обычные сельскохозяйственные работы, как частные крестьянские и фермерские хозяйств. Во-вторых, резко сократились финансирования на проведение научно- исследовательской работы, что зачастую делает их продукцию не востребованными. В-третьих, спрос на продукцию государственных предприятий складывается

также как на продукцию частных предприятий, следовательно аналогичную продукцию можно купить в других местах по более низкой цене.

Второй канал - это регулирование инвестиционного потока со стороны государства, который идет на НИР не только для государственных предприятий, но и частных. Именно здесь государство делит ответственность для возврата кредитных ресурсов и в выполнении международных обязательств.

Третий канал – это то, что реализация научной продукции в большинстве стран переходного периода не достигает своей цели. Поэтому, вполне резонно выглядит вопрос- почему сельскохозяйственные НИР не получают адекватного финансирования?

Для финансирования сельскохозяйственных НИР, особое значение имеют государственные инвестиции, так как именно здесь рыночные механизмы дают сбой из-за трудностей получения адекватного вознаграждения инвесторам, например, семена большинства улучшенных сортов могут быть многократно использованы фермерами, они могут их продать, поделиться с соседними фермерами и т.д. Информацией об улучшенных методах управления фермеры могут свободно обмениваться между собой. Создание института прав на интеллектуальную собственность частично помогает преодолевать рыночный провал в промышленно развитых странах, но только немногие технологии, используемые бедными фермерами, могут быть защищены с помощью данного института, принимая во внимание экономическую эффективность необходимых для этого мер.

В связи со сказанным выше следует также отметить, что в республике почти отсутствуют частные инвестиции в НИР. Данное обстоятельство, как показывают опытны зарубежных стран, зависит также от состояния экономики той или иной страны. Так, по данным Всемирного банка, если в индустриально развитых странах частное финансирование НИР сельского хозяйства составляет более половины, то в развивающихся странах до 6,0%.

Таким образом, в Кыргызстане существуют схожие проблемы в отношении проведения НИР, как и в большинстве бедных странах. Это прежде всего отсутствие достаточного объема средств на проведение НИР. Кроме того здесь присутствует большой, к тому же относительно длительный срок окупаемости.

Одним словом в настоящее время в республике НИР сельского хозяйства находится на низком уровне, что не соответствует устоявшемуся еще в бытности СССР представлению, о том, что аграрная наука в республике занимала ведущее положение. По утверждению академика Акималиева Ж. ныне научный потенциал, созданный ранее в аграрном секторе, сократился более чем на половину .

Резюмируя вышесказанное можно сказать, что в Кыргызской Республике для поднятия престижа НИР необходимо создавать адекватный инвестиционный климат со стороны государства, а также создавать коалицию в лице частников и представителей агробизнеса вокруг определенных товаров, определенных направлений аграрной науки, для того, чтобы получить отдачу от внедрения достижений в новые технологии. Безусловно нужно снять барьеры для частных инвестиции в НИР.

Еще один путь повышения эффективности НИР - это сделать результаты НИР востребованным со стороны мелких крестьянских и фермерских хозяйств. Именно они в настоящее время создают основную погоду хозяйствования. Партнерство НИР и мелких хозяйств способствует адаптации проведения НИР к местным условиям, приучает широкие круги населения к исследовательским навыкам, облегчает доступ к рынкам и др.

Товаропроизводители заинтересованы в НИР тогда, когда они реально ощущают пользу орт НИР для себя. В этом случае повышается и вероятность того, что крестьяне и фермеры будут выступать в качестве софинансирования НИР.

Определенную пользу дает и распространение сельскохозяйственных знаний ориентированных на спрос.

Система распространения сельскохозяйственных знаний помогает фермерам научиться, как повысить свои доходы, как сотрудничать друг с другом, с агробизнесом и сельскохозяйственной наукой. В соответствии с этим в программах распространения сельскохозяйственных знаний происходит смещение акцентов с обучения точному следованию разработанным технологиям (модель поставки) на увеличение способностей сельских жителей находить и определять положительные стороны имеющихся возможностей, как технических, так и экономических и уметь ими пользоваться (модель предоставления возможностей). Для

качественного выполнения такой многогранной роли подготовка обучающего персонала должна быть гораздо шире, тем изучение технологии сельскохозяйственного производства, она должна позволить прививать профессиональные знания обучаемым фермерам, подключаться к рыночной информации управлять сельскохозяйственным и несельскохозяйственным бизнесом (В центре внимания G).

УДК 336.2

Зайнидинов А.Т.

Связь налогового механизма и процесса государственного регулирования аграрного предпринимательства

Рассматриваются вопросы влияния налогового механизма на процесс государственного регулирования в аграрном секторе.

The article examiner some influences of taxation the process of governmental regulations in the agricultural sector.

Сложные экономические явления в результате распада СССР и перехода на рыночное отношения породили совершенно новые задачи в экономике, в том числе в аграрном секторе. В частности возникло многообразие собственности на землю, разрушились имевшее место в прошлом хозяйственные связи, началась широкомасштабная приватизация государственной и коллективной собственности и т.д.

Все вышесказанное происходило под позитивными намерениями на лучшее. Однако структурные изменения, происходящие в 1990 г. разрушили сложные системы государственных учреждений, предоставляющих крестьянам и фермерам доступ к земле, кредитам, страхованию, средствам сельскохозяйственного производства, членству в кооперативных организациях. Это означало одновременно разрушение и государственного регулирования сельского хозяйства.

В широком смысле новые переходы к рыночным отношениям представлялись таким образам, что отступление государства освободить рынок для частных игр, что позволяет им взять эти функции на себя, тем самым сокращая издержки, повышая качество продукции и снижая регрессивные тенденции.

Вместе с тем, как показала, практика вышесказанные позитивные сдвиги не происходили. Более того возникали новые проблемы. В частности более острой стала проблема отношений между государством и вновь образованными крестьянскими и фермерскими хозяйствами по землепользованию, проблема налогообложения, цен, субсидий и т.д.

За годы суверенитета ярко проявилось несовершенство рынков, проблемы в институциональной структуре, отсутствие опыта рыночного метода хозяйствования и многое другое, что показали сложность становления новых отношений, высокие издержки трансформационного периода и определенные риски в хозяйствовании.

В вопросах земельных отношений и налогообложения в постсоветский период одним из первых встал вопрос о правах на собственность земли. Это понятно, поскольку, если крестьянам недостает прав, то не будет и заинтересованности в эффективном использовании ресурсов.

Кроме того, гарантированные и четко сформулированные права собственности позволяют на рынке перераспределять земельные ресурсы в пользу более продуктивных производителей и в интересах более эффективного исследования.

Между тем, в Кыргызстане в начале 90х годов прошлого столетия отсутствовала четко продуманная концепция реализации земельной политики, в результате чего реформы в аграрном секторе были не последовательно бессистемны и противоречивы.

Разумеется, переход на рыночные отношения не бывает простым. Как показала практика многих развивающихся стран, в том числе Кыргызстана, первоначально правительственные меры по обеспечению гарантии прав на пользование земли направлены исключительно на деление индивидуальными правами, но это практически ослабило или привело на нет общинные, вторичные права. Кроме этого случилась так, что процесс наделения правами использовался местными элитами и бюрократами для захвата земель.

Изъяны в землепользовании за 20 лет суверенитета вовсе не устранены. Поэтому, на наш взгляд, один из фундаментальных вопросов не только государственного регулирования сельского хозяйства, но многих вопросов хозяйственной жизни, в том числе в области в налогообложении,

является отношение к землепользованию.

Вместе с тем, как показал опыт таких стран как Япония, Южная Корея и других создание многообразия собственности на землю или на рынке земли – не панацея от всех экономических недугов. Новые отношение к земле в виде частной собственности, аренды или купли продажи надо сочетать с другими регуляторами в которых участвует государство. К ним в частности относится участие крестьян и фермеров в приобретении навыков управления, технологиях, доступе к кредитованию и рыночным структурам.

Государственный контроль и регулирование неотъемлемая функция любой системы управления. Однако, эта очевидная аксиома в начале 90х годов, в начале процесса рыночной трансформации экономики постсоветских стран начала подвергаться сомнению. Стало усиленно распространяться мнение о том, что причиной стагнации экономики и многих других социальных бед является государственное регулирование, планирование с его тотальным контролем, ограничивающим свободу и инициативу предпринимательства. Следствием такой позиции, имеющей надо признать, некоторую основу, явились такие «рецепты», как: ослабить и свести к минимуму регулирующую роль государства, ограничить его контрольные полномочия, снизить налоги и расходы на содержание государственного управленческого аппарата.

Между тем, регулирующая роль государства вовсе не заключается в том что, чтобы путем контрольных функций ослабить конкурентную среду и любой ценой пополнить государственный бюджет и участвовать в управлении производством, а совсем выглядит иначе.

Главное в регулировании заключается в создании таких условий и предпосылок для эффективного ведения сельского хозяйства, расширения простора конкурентоспособности продукции, для создания надежной базы на перспективу. Надо понять, что тем больше конкурентная среда, тем больше эффективность производства, тем благополучнее положение товаропроизводителей, тем больше средств поступает в государственную казну.

В истории рыночной экономики существуют два типа институциональных структур – *либеральный и регулирующий*. В либеральной институциональной структуре (ЛИС) государство играет ограниченную роль в регулировании экономики. Конкуренция внутри бизнеса носит жесткий характер. В противоположность этой модели в регулирующей институциональной структуре (РИС) государство активно вмешивается в экономическую деятельность. Конкуренция внутри бизнеса не так остра и доминирующая идеология одобряет меры государственного воздействия по поддержанию экономического развития. В странах, где капитализм появился сравнительно поздно, модель РИС использовалась для его ускорения до тех пор, пока не утвердилась конкурентоспособная экономическая система.

Вместе с тем, государственное регулирование не должно идти по пути ограничения творческой и свободной деятельности сельских товаропроизводителей. Государственное регулирование нужно там, где есть настоящая необходимость в этом. Еще раз, подчеркивая это обязательство, мы считаем, что государственное регулирование должно идти естественным, эволюционным путем, как наиболее целесообразный метод адаптации сельскохозяйственных товаропроизводителей к новым условиям.

В деле государственного регулирования, безусловно, нужно учитывать возникающие проблемы. Например, измерения интенсификация сельского хозяйства с целью получения текущей выгоды сама по себе являются причиной возникновения экологической проблемы. В системах земледелия чрезмерное и неправильное использование агрохимикатов приводит к загрязнению водоемов и каналов, отравлению людей и нарушению нормального функционирования экологии. Такие явления, как это не звучит породоксально, случается и в развитых странах, например, в Германии – огурцовый скандал, в Англии – коровье бешенство, в Китае – свиной грипп, в Корее- птичий грипп.

Следовательно, государственное вмешательство потребуется для решения важных проблем, имеющих значения общегосударственного или мирового значения, независимо от развитости стран. Правда при этом надо иметь в виду, что более развитые страны оперативнее и квалифицированнее решают возникающие проблемы.

Кыргызская Республика относятся к тем странам, которые в сельскохозяйственной деятельности подвергаются рискам из-за различных причин. В республике довольно часто случаются такие явления как засуха, наводнение, заболевание животных и др. Это означает, что государство адекватно должно реагировать на различные явления и принять меры по устранению их.

К тому же республика как члену ВТО предъявляются более повышенные требования в торговле сельскохозяйственных продукций. Одним из проявлений этого является то, что вот уже несколько лет объем импорта сельскохозяйственных продукций значительно превышает объем экспорта. Сглаживание данной разницы, безусловно, не представляется возможным без вмешательства государства.

Из многообразия отношений государства и сельхозпроизводителей можно выделить особо институциональную структуру государственного управления земельными ресурсами, внедрение автоматизированных систем ведения и из данных государственного земельного кадастра, мониторинга земель, государственной регистрации прав на земельные участки другую недвижимость как единого имущественного комплекса, систему его информационного обеспечения: Одновременно должен быть начат процесс преобразования земельных ресурсов в финансовые активы и включения их в кредитно-финансовую систему государства. На этом же этапе необходимо создать стимулы для повышения заинтересованности землевладельцев и землепользователей в сохранении и повышении плодородия почв, привлечения инвестиционных ресурсов для вложения их в улучшение качества земли, мелиоративное строительство, хозяйственное обустройство

На завершающем этапе должна быть окончательно сформирована эффективная система регулирования земельных отношений и управления земельными ресурсами, способная обеспечить рациональное использование и охрану земельных ресурсов, повысить их производительность, инвестиционный и социальный потенциал и превратить землю в один из определяющих факторов экономического роста.

Понятно, что вышеназванные моменты в равной степени пригодны для того, чтобы эффективно организовать налоговую систему. В условиях активного внедрения рыночных отношений и в то время когда земельные ресурсы выступают в качества ценнейших стоимостных выражений, как государство, так и товаропроизводители заинтересованы в эффективном полном использовании не только каждой единицы площади земель, но и всего того, что будет затрачено для этого. Имеем в виду инвестиции, технологии, организации труда и т.д.

Как отмечалось выше, в новых экономических условиях наиболее конкретной формой реализации сущности и содержания экономического регулирования земельных отношений и управления земельными ресурсами являются налогообложение и иные платежи за землю которые в совокупности с финансового - кредитной инвестиционной политикой государства образуют единую систему.

К числу основных видов сельскохозяйственной деятельности относится предпринимательская деятельность, которая также нуждается в государственном регулировании и более того является основным источником для налоговых поступлений не только в виде земельных налогов, о чем говорили выше, но и других типа аренды, от пользователя земель не для сельскохозяйственного назначения и др.

Предпринимательство в любой отрасли представляет собой комплексную и интеграционную деятельность, через которую обладающие определенными способностями люди формируют структуры и управляют ими через определенные риски, экономическую ответственность и инициативу для достижения цели.

Отсюда следует, что предпринимательская деятельность присуща только конкретному человеку или группе людей, поэтому предпринимательство – это еще и умение находить потребности наилучшим образом удовлетворять их.

Традиционно считается, что предпринимательская деятельность осуществляется через конкретную организационную форму, находящуюся в какой-либо собственности. В Кыргызстане в аграрном секторе предпринимательская деятельность осуществляется через:

- Государственные хозяйства, включая подсобные хозяйства;
- Коллективные хозяйства, включая подсобные хозяйства;
- Крестьянские и фермерские хозяйства;
- Индивидуальных предпринимателей;
- Хозяйства граждан (личные подсобные хозяйства, коллективные сады и огороды)

Предприниматель, прежде всего, должен выбрать организационную форму хозяйствования и форму собственности.

Один из аспектов государственного регулирования предпринимательской деятельности в сельском хозяйстве заключается в государственной поддержки эффективных направлений

предпринимательства, не мешая в тоже время рыночному механизму, а также в организации рациональной занятости сельского населения. Удачное решение занятости с помощью государства способствует реализации еще более чем государственное регулирование, задачи – преодоление бедности.

Дело в том, что многие сельские домохозяйства стремятся выйти из бедности через развитие аграрного предпринимательства; другие за счет сельского рынка наемного труда и развития несельскохозяйственного производства в сельских районах; третьи решают проблемы выживания через миграцию в города , столицы или иные страны. Эти три пути взаимно дополняют друг друга: доход, получаемый за пределами домохозяйств, может укрепить потенциал фермерства как средства выхода из бедности, а сельское хозяйство может способствовать развитию других производств и процессу миграции.

В последние годы степень бедности в сельских местностях республики снижается. Возникает вопрос: это результат того, что многие сельчане покидают деревню в поисках более высокой заработной платы? Результат того, что на смену старшего поколения приходят более предприимчивые люди? Результат более разумного государственного регулирования бюджета? и др.

Нам представляется, что ответы на эти и другие вопросы не могут быть однолинейными, а скорее исходят из решения комплекса задач разного уровня, включая те вопросы, которые перечислены выше.

На наш взгляд, в Кыргызстане в настоящее время значительно усилились рыночные методы хозяйствования. Крестьяне и фермеры более разборчиво подходят к вопросу ценообразования сельскохозяйственных культур и животных, а также издержки производства. Либерализация аграрных рынков серьезно побудила многих крестьян, до тех пор работавших лишь для нужд собственного пропитания, в большой степени ориентироваться на рынок.

Безусловно, в уменьшении безработицы сыграла положительную роль и миграция населения, в особенности в Российскую Федерацию. Ведь ежегодное перечисление денежных средств в Кыргызстан из-за рубежа приближается к одному млрд. долларов США, что почти равносильно доходной части бюджета страны.

Тем, не менее, думается что в республике одновременно ценны все три вышеназванных пути преодоления бедности и адекватные им меры государственного регулирования.

УДК 338.36.37

Исмаилова К. Дж.

Точечно – разрезная диагностика состояния вузов Республики

В статье рассматривается тенденции развития высшего образования Кыргызстана.
Was considered some tendentious of the development higher education in republic.

Экономические проблемы вузов характеризуются комплексностью и многосторонностью. Поэтому анализ явлений, происходящихся в вузах также должен отличаться многоаспектностью для того, чтобы охватить как можно больше характеристик.

В предыдущих разделах нами сделана попытка анализа тенденций общих показателей развития высшего образования в стране. Подобный анализ совершенно необходим, чтобы выявить общие направления, а также динамику тех или иных явлений в ВУЗах Республики.

Вместе с тем, на наш взгляд, общий анализ следует дополнить точечным и разрезным анализом явлений. Словосочетание точечно – разрезной нами заимствован из технических терминов. Выражение точка означает определенное место (адрес) или объект, который может служить в качестве анализа. При этом происходящие процессы в данном объекте по многим параметрам могут представлять интерес, поскольку любой вуз изолированно не функционирует, т.е. оно входит в какую-то систему.

В техническом понятии «Разрез» означает срез деталей, узлов в каком-то месте. В технике такие срезы показывают конструкцию, как говорят изнутри. В экономике, на наш взгляд, такие срезы с точки зрения анализа тоже нужны. Представим, например, крупный университет с многотысячными студентами, в котором имеется несколько десятков специальностей.

Как характеризовать каждую специальность или каждую форму обучения? В практике Министерства образования и науки, когда речь идет о лицензировании, прибегают именно к точечному и разрезному анализу, ибо подобная диагностика отличается глубиной и узостью диагностируемых проблем.

Анализ показал, что в республике функционирует три формы обучения. На дневной форме обучения в 51 вузе в 2010-2011 учебном году обучался 54,0% студентов от общей их численности. В этом же учебном году общая численность студентов по сравнению с 2008-2009 учебным годом меньше на 2304 чел. Это связано с тем, что наблюдается постепенное снижение числа людей, желающих получить высшее образование. Кроме этого на контингент студентов повлияли также Ошско-Джалалабадские события лета 2010 года, когда зарубежные студенты не возвращались. Аналогичное положение с теми, кто учился из Узбекистана.

При помощи диагностики состояния ВУЗов Республики можно провести анализ по формам собственности и территории, а также характеры обучения в них.

Приведенные данные свидетельствуют о том, что в 2010 – 2011 учебном году, также как в предыдущих годах на бюджетной основе студенты обучались только в государственных ВУЗах и только по дневной форме обучения. Что касается удельного веса студентов на бюджетной основе к общей численности студентов, то он в 2010 – 2011 учебном году составил 16,4%, что немного больше, чем в 2008 – 2009 учебном году. Это объясняется тем, что число бюджетников увеличилось, а общая численность, наоборот уменьшилось.

Многослойность и многосторонность подготовки кадров с высшим образованием в Республике характеризуется специализацией структурных подразделений ВУЗов или самих ВУЗов на подготовку кадров определенной квалификации или специальности. Исторически сложилось так. Что ряд ВУЗов, например, Медицинская Академия, Университет Физической Культуры или Аграрный Университет специализируются на подготовку кадров определенной отрасли. К ним можно отнести также Кыргызскую Юридическую Академию, Консерваторию или Институт Искусств. Большинство ВУЗов Республики являются Университетами, т.е. учебными заведениями универсального типа, в которых сосредоточена подготовка специалистов разного профиля.

Анализ можно провести так же исходя из распределения численности студентов по группам специальностей.

В настоящее время самый большой удельный вес по количеству студентов занимают гуманитарные специальности (50,3%). Среди гуманитарных специальностей к массовому относятся педагогические (20,0%), экономические (19,0%).

Необходимо отметить, что структура подготовки специалистов зависит от потребности Республики в той или иной профессии. Еще с советских времен стабильная потребность в специалистах с высшим образованием наблюдается только в образовании, здравоохранении. В остальных отраслях потребность изменчива. С переходом на рыночные отношения резко возросла численность студентов, обучающихся на юридические и экономические специальности, хотя истинная картина спроса на эти специальности выглядит несколько по-другому.

Нам представляется, что резкий спад производства в промышленности в 90^{x} годах прошлого столетия сказался и на структуре подготовки специалистов, в частности на состоянии подготовки специалистов по техническому профилю, в отрасли сельского хозяйства.

Другая причина заключается в том, что процесс обучения с каждым годом приобретает глобальный характер. Происходит более активное перемещение специалистов как внутри Республики, так и за ее пределами по сравнению с прошлым периодом. Такая тенденция наблюдается, в особенности по тем специальностям, которые носят международный характер. Так, в среднем медицинские работники мигрируют в другие страны в две с лишним раза больше, чем другие специальности. Схожее положение и у программистов, математиков, информатиков и у некоторых технических специальностей (строители, химики–технологи и др.).

В разрезном анализе определенный интерес представляет выпуск специалистов по ступеням. В Кыргызской Республике некоторые ВУЗы перешли на ступенчатую подготовку с самого начала суверенитета (МУК, КНУ, ОшГУ и др.), которые за 12 лет и выше накопили определенный опыт. В ряде стран (в особенности там, где заключено соответствующее соглашение) признают диплом высшего образования Кыргызской Республики (АУЦА, МУК, КРСУ, университет «Манас» и др.). Это в свою очередь дает шанс вписаться в образовательное пространство Европы и других континентов мира.

Несмотря на то, что удельный вес бакалавра 7,3%, тем не менее в подготовке этой категории

специалистов в ряде ВУЗов Республики накоплен определенный опыт.

УДК 338.36.37

Исмаилова К. Дж.

Совершенствование практики трудоустройства молодых специалистов с высшим образованием

Совершенствование практики трудоустройства молодых специалистов с высшим образованием.

To consider guesthouse about the placing in a job of youth in Kirgizstan.

Ориентация требования и запрос рынка труда относительно специалистов, окончивших высшие учебные заведения, представляет собой комплексную работу, в которой в логической последовательности должно быть включено следующее:

Прежде всего, на перспективу с уточнениями ежегодно должна быть разработана стройная система государственного заказа на специалистов высшей квалификации. Отдельные составляющие этой работы Правительством Республики выполняются в виде приема в вузы республики на бюджетной основе, тем самым государство заказывает подготовку кадров по определенному перечню специальностей, причем, с указанием географии, т.е. названия конкретного учебного заведения. За последние 10 лет общая численность приема студентов на 1 курс по государственному заказу составляет в пределах 5,5 тыс. чел. ежегодно.

Однако, государство, к сожалению, в дальнейшем ограничивается выделением бюджетных мест и финансированием обучения этой категории студентов.

Попасть в бюджетную группу на сегодня считается престижным, не только потому, что обучение обходится бесплатно, но и потому, что по сравнению с контрактным обучением социально значимо. Исторически сложилось так, что отношение к студентам бюджетной группы уважительно со стороны профессорско-преподавательского состава вузов и общественности. Это понятно, поскольку в бюджетную группу попадают через конкурсный отбор наиболее подготовленные к учебе люди.

Вместе с тем, объем бюджетного финансирования со стороны государства до сих пор оставался недостаточным и причем, этот объем для всех категорий студентов одинаковый (в объеме 11000 сомов ежегодно), в то время когда сумма контракта в зависимости от специальности разная. К тому же эта сумма зависит, т.е. контрактная сумма, зависит еще от места расположения ВУЗа. Скажем на медицинские специальности в г. Бишкек свыше 30000 сомов, когда в г. Ош до 25000 сомов. Аналогично большая разница контрактной суммы в зависимости от специальности. Так, на педагогические специальности в размере минимально установленный Правительством суммы (13000 сом), в то время, как на другие специальности (например, экономические, юридические и т.д.) почти в два раза больше.

Другой недостаток связан с тем, что в Республике слабо прослеживается связь учебных заведений с работодателями. В этой связи в особой заботе нуждаются не только окончившие педагогические специальности, где есть более или менее определенность, поскольку всегда можно хотя бы в контуре прогнозировать число учащихся, потребность в педагогических кадрах, причем по каждому району или местности. Гораздо сложнее ныне стало со специалистами производственной сферы, в особенности в промышленности и сельском хозяйстве. Ведь никому не секрет, что в настоящее время значительная часть крупной и средней индустрии Республики либо простаивает, либо работает плохо и не ритмично. Чтобы индустрия заработала в соответствии с современными требованиями, во-первых, нужны специалисты также нового уровня, во-вторых, организовать производство в соответствии с требованиями рынка. В этих условиях прогнозировать потребность в кадрах, к тому же подготовить их в соответствии с требованиями рынка вызывает определенную трудность.

В сельском хозяйстве другая сложность рынка труда специалистов, потребность в которых в явном виде не проявляются, хотя фактически картина может выглядеть совсем по другому. Дело в том, что многочисленным крестьянским и фермерским хозяйствам молодые специалисты в традиционном понимании не нужны, а крупных организованных хозяйств в виде кооперативов

или ассоциаций, объединений и т.д. почти отсутствуют.

Следующая проблема рынка труда – это достойная оплата труда. К сожалению, именно молодые специалисты оказались заложниками нынешнего этапа развития. Возьмем хотя бы труд учителей, которые до последнего времени трудились, выражаясь известной фразой «на чистом энтузиазме», поскольку одна ставка учителя – молодого специалиста не превышала 2000 сомов. Повышение оплаты труда учителей с 1 мая 2011 г. – путь к снятию напряженности. Но нам представляется, что такое повышение произошло от части механически, без учета требований количества и качества вложенного труда, поскольку этому предшествовал широкомасштабный митинг учителей во всех регионах Республики, на которых ставился один вопрос – требование повысить заработную плату.

Ориентация на потребности рынка труда строится также исходя из значимости той или иной личной потребности человека. Потребность в образовании в иерархии потребностей находится где-то в середине вслед за биологической потребностью и потребностью в защите. К тому же потребность в образовании зависит от степени общественного развития, достигнутого уровня экономики, культуры, традиции людей, сложившихся стереотипов и т.д. Поэтому в странах с не развитой экономикой с удовлетворением потребности в высшем образовании в случае острой необходимости можно не торопиться.

Однако, следует заметить, что в Кыргызстане исторически сложилось активное стремление населения к образованию, в особенности к высшему. Это стремление населения можно только приветствовать, но реальная жизнь всегда корректирует в ту или иную сторону. В этой связи в республике в последние годы наблюдается заметное снижение желающих получить высшее образование. Причем такая тенденция наблюдается, почти, что во всех странах СНГ (России, Казахстане, Узбекистане и др.).

На процесс ориентации влияют также такие явления как дифференциация людей по доходам, а также уровень бедности населения. Кыргызстан, пока остается, к сожалению, бедной страной, где по неофициальным данным более 60,0% населения относится к категории бедных, из них свыше 20,0% крайне бедных, хотя по официальной статистике картина выглядит немного лучше.

Относительный рост контрактной суммы обучения также влияет отрицательно на процесс получения высшего образования. Размер контрактной суммы с 1995 г. по 2010 г. в среднем вырос от 3,5 до 5,2 раза в зависимости от специальности, а реальные доходы населения гораздо меньше.

Уровень бедности населения постоянно меняется в ту или иную сторону. По данным ООН и Всемирного банка, человек считается бедным, если в день его потребление составляет менее 2 долларов США.[1)]

По уровню доходов на душу населения Кыргызстан в недавнем прошлом отнесен к числу беднейших стран мира, с уровнем потребления одним человеком менее 1 доллара США в день.[2)]

В этих условиях рассчитывать на дальнейший рост численности людей, желающих получить высшее образование, может быть обеспечен исключительно прагматическим подходом.

Разумеется – получение высшего образования будучи прогрессивным делом, тем не менее все больше подвергается анализу. Имевший в прошлом механическое стремлений людей получить высшее образование, все отчетливее сменяется на расчетливость, на прогнозирование реальной ситуации на рынке труда.

Надо заметить: тот, кто целенаправленно выдерживает большой государственный конкурс в государственный вуз, он делает, как правило, не с целью самосовершенствования. Ему это высшее образование в первую нужно, чтобы иметь успехи на ниве труда в общественной экономике,

[1)] Койчуев Т.К. Три кита стратегии развития. Реформа – Бишкек, 2005, №2 – С. 2-4. – С. 4.

[2)] Осмоналиев М.К. Проблемы реструктуризации внешнего долга в Кыргызстане. Реформа – Бишкек, 2005. – С. 26-29. – С. 26

поднять свой общественный статус. Конечно, среди студентов-бюджетников, наверное, кто-то и найдется, кто по окончании учебы оставшееся жизненное время проведет в праздном состоянии. Но таких людей единицы.

Необходимо отметить, что с прогрессом в обществе происходит и усиление требований к профессиональному образованию. Это понятно, поскольку с одной стороны образовательная среда выступает, как фактор движения общества вперед, с другой стороны движущееся общество предъявляет все новые и новые требования к знаниям.

Кененсариев Т.
Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, тарых илимдеринин доктору, профессор

I Курманжан Датканын феномени

Алгы сөз

Эгемендүү Кыргызстандын күнкорсуздук доорунда коомчулукта болсун, тарых илиминде болсун улуу инсандарга карата өзгөчө мамиле болуп келе жатат. Менимче, бул тенденция кыргыз элинин азыркы өткөөл доордогу тагдыр чеччү идеологиясын улуу тарыхыбыздан издеп жаткандыгыбызды белгилөөдө. Чынында тарых илими бул өткөн окуяларды гана айтпастан, учурду таасын түшүнүүгө, ошонун негизинде болочокко туура кадам таштоого негиз берет. Демек, тарых – бул жөн эле илим эмес, ал коомдук турмуштагы чоң насаатчы жана тарбиячы.

Тарыхты карап көрсөк, ар бир окуя ал майдабы, чоңбу, тигил же бул индивиддин аракетинин акыбети. Ал эми индивиддердин аракеттеринин масштабы ар түрдүү. Алардын ичинен тарыхый инсандар деген аталышка татыктуулары бар. Демек, тарыхый инсан деп, өз элинин, өз жеринин алдына коюлган ири тарыхый маселелердин зарылдыгын түшүнүп, аны жан-дүйнөсү менен туюп, мындай маселени чечүүгө бүткүл турпаты менен киришкен адамды, аны ишке ашыруу үчүн жетекчи миссияга ээ болуп, зор милдетти моюндаган инсанды айтабыз. Албетте, кыргыз элинде атактуу байлар, мансапкорлор, бий, бектер көп болгон. Бирок, алардын элдин көйгөйүн туюп, аны аткаруу үчүн жетекчи болууга бел байлагандарын гана биз улуу тарыхый инсандардын катарына киргизишибиз керек.

Совет тарыхнаамасында кыргыз тарыхый инсандарына салыштырмалуу аз көңүл бөлүнсө да, белгилүү деңгээлде алар жөнүндө бир топ изилдөөлөр болгондугу тарыхнаамада маалым. Бирок, 50-жылдардын аягынан баштап инсантаануу багыты солгундап кеткен. Элибиздин белгилүү инсандары негизинен оокаттуу катмардан болгондугуна байланыштуу кыргыз тарыхнаамасындагы таптык көз караштын толук үстөмдүк кылышы, ”эзүүчү таптын өкүлдөрү” катары, аларды окумуштуулар тарабынан иликтөөгө алдырган эмес.

Абал 80-жылдардын экинчи жарымынан бери карай өзгөрдү. Акыйкаттыктын желаргысынын шарданына байланыштуу акыркы 20-25 жылдын ичинде XX кылымдагы саясый окуялардын түздөн-түз катышуучулары болушкан тарыхый инсандардын таржымалына арналган бир топ илимий-популярдуу жана санжыралык тариздеги басылмалар, китептер, макалалар жарык көрдү.

“Караңгыда көз тапкан, капилетте сөз тапкан” кыргыздын касиеттүү улуу инсандарына Курманжан датка энебиз да кирет. Анын өмүрү жана ишмердиги 1991-жылы белгиленген 180 жылдык мааракеден бери бараандуу эле изилденип, алар бир катар китептерде, материалдардын топтомдорунда, түрлүү адабий жана публицистикалык чыгармаларда кенен чагылдырылды. Курманжан датканын тарыхый ролу, анын ишмердигинин азыркы Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн маңызына байланышып турушу, эгемендүүлүктүн 20 жылдыгына Курманжан датка-энебиздин 200 жылдык мааракесинин дал келиши символдуу гана эмес, тарыхый-реалдуу тогош. Анткени, Курманжандын тарыхый миссиясы эл биримдигинин, азаттыктын, мамлекеттүүлүктүн түпкү идеялары менен дал келип турат.

Демек, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2010-жылдын 31-декабрында 2011-жылды Курманжан датканын жылы деп атайын Указ менен жарыялашы аталган маанини даңазалоо деп түшүнүү зарыл. (Караңыз: ИА КАБАР 2011 год обөявлен в Киргизии Годом Курманжан Датки. 17:44 31.12.2010)

Касиеттүү аялзат

Эгемендүүлүктүн 20 жылдык мааракеси менен кошо белгиленүүчү Курманжандай инсандын жеке мааракеси жөнүндөгү мындай чечим Курманжан энебиздин улуу тарыхый инсан гана эмес, касиетүү аялзат экендигинен кабар берет. Байыркы Томирис менен Заринанын жолун жолдоп, Кыз Сайкал менен Жаңыл Мырзанын эрдигин кайталап, Канымей менен Айчүрөктүн кеменгерлигине сугарылган Курманжан датка энебиздин өмүрү жана ишмердиги чын эле анын касиеттүү аялзат болгондугунун белгиси. Болбосо, жөнөкөй дыйкан адамдын урпагы болгон

Маматбай кызынын мамлекет башчылык мурасталган титулу жок туруп таажы, таксыз “Алай канышасы (Алайская царица)” аталышы, мурунтан диний же аскер чени жок туруп, генералдык наамга туура келген “датка” наамын алышы, анын аялзат катары өзгөчө касиетин белгилейт.

Акыркы бир изилдөөлөрдө Курманжан датканын ушундай деңгээлге жетишин күйөөсү Алымбек датканын өлүмүнөн кийин ага тең келчү, конкурент болууга даай ала турган эркектердин жоктугуна байланыштырып койгондугун бир жактуу баалоо деп айтар элек. Алымбек датка өлбөсө деле ишмердиктин башка жагынан Курманжан датка баары бир так ушундай деңгээлге жетмек. Анткени, анын түркөй замандын түркөй мыйзамдарына карабай купулуна толбогон Кулсейиттей дымаксыз эринен өз эркы менен келе берип, кезегинде Кокон хандыгынын белдүү беги эсептелип турган Алымбекке турмушка чыгышы эле эмне деген эрдик. Өмүрлүк жары Алымбектин акылына акыл, демине дем кошуп, мамлекеттик иштердин туура чечилишине көмөк көрсөтүп, эл башына түшкөн оор күндөрдө журт баштап, эл үчүн курман болгон балдарынын кайгысына мүңкүрөбөй Фергана өрөөнү гана эмес, Борбор Азияны, атүгүл Орусияны таң калдырган ишмердиги менен таанылган Курманжандын чын эле касиеттүү аялзат болгон. (Караңыз: Переводчик. 1895. № 32. (Татарская газета, изд. с 1883 г. Исмаилом Гаспринским в Бахчисарае на русском языке). Ошол журналдын 665-666-беттериндеги «Алайская ханша» деген макалада «… Слава этой киргизски, лихой наездницы и подчас воительницы, гремела на Памире и в Кашкаре…» деп жазылган.

Курманжандын улуу аялзаттык турпатына мүмкүн тагдырды таразага салган саясий кырдаал, доордун талаптары жана чакырыктары зарылдыкты туудуруп, анын көп кырдуу тарыхы бар мекенинин касиети таасир эткендир. Талдап көрөлү.

Курманжан датканын заманы

Кыргыз элинин алдында ал кезде эки чоң тагдыр чеччү маселе турган.

Биринчиси, чачыраган элди биримдикке алып келип, өз алдынча түтүн булаткан мамлекеттүүлүктү куруу маселеси. **Экинчиси,** элди бөлүп-жарып өз саясатын жүргүзүп жаткан Кокон хандарына, түндүк тараптан басып келе жаткан Орус колониализмине каршы азаттык күрөштөрүн уюштуруу менен күнкорсуздукту сактап калуу маселеси. Бул өз ара карым-катнашта турган эки зор маселени чечүү үчүн кандай аракеттер жана жолдор бар эле? *Биринчи жол* өз алдынча мамлекет курууга аракет кылуу болучу. Бирок, ал үчүн керектүү тарыхый өбөлгөлөр, шарттар жок эле. Демек, бул жол менен аталган уңгулуу маселени чечүү өтө кыйындыкка турган. Эл биримдигин камсыз кылуучу *экинчи жол* кыргыздарга да, өзбек, сарттарга да, тажиктерге да бирдей, орток хандык болгон Кокон хандыгынын курамында туруп, анын ички жана тышкы саясатына таасир этүү менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн белгилерин сактап калуу болучу. (Кийинки изилдөөлөрдө Кокон хандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир көрүнүшү катары болгондугун далилдеген жыйынтыктар арбын. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Кокон хандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы катарында.УУ Ош,Уш,Osh.Эл аралык адабий-көркөм, коомдук-саясий альманах.-№4(18), 2003 июль-август.-Ош,2003.- -36-55-бб.). Чынында ушул жол реалдуурааак көрүнгөн.

Бирок, бул милдеттер Орусия баскынчылыгына каршы азаттык кыймылдарын пайда кылды. Демек, кыргыз элине, айрыкча түштүк кыргыз урууларынын тагдырына бул күрөштөргө активдүү катышуу, атүгүл аларга жетекчилик кылуу миссиясы насип этилди. Орус-Кытай-Англия геосаясаттык түйүндүн татаал кырдаалында Алымбектей, Курманжандай улуу көсөмдөр Орус империясынын курамында гана кыргыз эли элдигин жоготпой, уул-кыздарын аман сактап калууга болоорун алдын ала туюу менен журт тагдырынын келечегин камсыз кылууга бел байлады.

Так ушул дилемма Курманжан Датканын тагдырына туш келди. Курманжан датканын касиеттүү аялзат, адилет журт башы жана дипломатиялык ишмердиги мындай түйүндүү шарттарда “караңгыда көз тапкан” кеменгер жол башчы экендигин көрсөттү.

Курманжандын мекени

Кыргыздар өз мекенин “ата журт” деп атайт. Кыргыздардын ата-журту кооз жерлери, улуу тоолору, таза суулары жана тунук булактары, көк майсаң жайыттары менен гүл жыты аңкыган жайлоолору, мөмөсү төгүлгөн токой-шалбаалары менен белгилүү. Кыргыздар улуу тоолорду “жердин канаты” деп атап, алардын койнунда ыстыкоомат кылган өз элин “улуу тоого чыккан, улар үнүн укkан бактылуу адамдар” катары сезишет.

Ушундай кыргыз жерлеринин бири болгон Фергана өрөөнү кооздугу жана геосаясаттык ролу менен чыгыш менен батыштын түрдүү саякатчыларын, ориенталисттерин кызыктырып келген. Кытай саякатчысы Чжан-Цян байыркы Давань мамлекетин ачса, еврапалык саясакатчылар бул жердин тарыхын дүйнө коомчулугу менен тааныштырган. Фергана өрөөнүн орогон кыргыз тоолору жаратылыштын храмдары гана эмес, тарыхтын да күбөлөрү. Дүйнө илиминин чечүүгө алигече күчү жетпеген атактуу Саймалы-Ташы, Заратуштра кудайынын, кийинчерээк Сулайман пайгамбардын бир кездеги мекени делип эсептелген сырдуу Сулайман Тоосу, дүйнөдө бир гана реликт өсүмдүк катары таанылып, А.Македонский “югланс регия (король жаңагы)” деп атаган кыргыз жаңак токойлору, улуу тоолордун кожоюуну катары менменсиген топоздор жайлаган Алай менен Памир, чөйчөктөгү мүрөктөй жаркыраган Сары-Челеги, дартка даба баткен өрүгү, өзгөн күрүчү, тамшандырган таттуу коон-дарбызы көп Фергана Курманжан датканын мекени. Так ушул чөлкөмдө жашап өткөн Абу Ибн Осмон, Ахмед Фергани, Махмуд Югнеки, Омор Ибн Муса аль-Оши, Мансур аль-Оши, Абдаллак-аль Оши, Бабур, Молдо Нияз, Жеңижок жана башкалар өзүлөрүнүн илимий трактаттарында, көркөм чыгармаларында ата-журтубузду даңкташкан, изилдешкен.

Кыргыздын түпкү бабаларынын бири санжыргалуу Долон бийдин уулу Отуз уул азыркы Ноокат районунун аймагындагы Көк-Белде жашап өткөн. Анын улуу уулу Адыгинеден жана кызы Наалынын урпагы Муңгуштан тарагандар Ош областында, кичүү уулу Тагайдан тарагандар Чүй, Ысык-Көл, Нарын, Кетмен-Төбөдө жайгашкан. Саяктардын бабасы Асакенин кыштоосу Азыркы Өзбекстанга караштуу Асаке шаары, кыргыздардын сол канатынын мекени Эки-Суу арасы, Аксы, Ала-Бука, Чаткал болсо, байыркы кыргыздарды түзгөн он уруулуу Кызыл уулдун балдары эсептелген ичкилик курамы Баткен, Чоң Алай жана Памир тоо этектерин жердеп, кыскасы кыргыздын ата-журту так ушул жердин бермети эсептелген алтын чөйчөктөй болгон Фергана өрөөнү.

Ата-мекени Алай өрөөнүн жана аны мекендеген санжыргалуу элинин мындай өзгөчө касиеттери Курманжандын эч нерседен кайра тартпаган өткүр, эркн бекем, кайраты күчтүү мүнөзүнө өзөк болгону талашсыз. Демек, “жер тамырынан эл тамыры”, “табият менен адам баласы киндиктеш” деген ылакап кеп бекеринен айтылбаса керек.

Ошентип, мүмкүн Курманжан энебиздин улуу тарыхый инсан болушун жогорку факторлор аныктагандыр...

Этносаясий кырдаал

Фергана чөлкөмү байыркы замандардан бери көп улуттуу чөлкөм. Биздин эранын башына чейинки дооорлордо жашаган ираний калктар (давандыктар, сактар жана усундар) кийинки мезгилдерде, айрыкча VI-XII кылымдарда түрктөшүп, андан кийин XII-XIII кылымдарда монголдор менен жуурулушуунун натыйжасында түбү тектеш, Орто Азиядагы эң байыркы мезгилдерден бери XVI кылымга чейин жашап өткөн кандаш калктар (кыргыздар, өзбектер, казактар, каракалпактар жана башкалар) пайда болду.

Фергана өрөөнүндө биздин эрага чейинки I миң жылдыктын орто ченинен баштап байыркы давандыктар менен сак уруулларынын отурукташкан-дыйканчылык жана көчмөн-малчылык чарбаларынын синтезинен келип чыккан цивилиация калыптанган. Негизинен Фергана тарыхнаамада “өзөн цивилизациясы (речная цивилизация)” деп аталуучу регионго кирип, андагы жашоо тиричиликте жасалма сугатчылык зор роль ойногон. Ошондуктан экономикада жер, болгондо да сугат дыйканчылыгына негизделген жер ээлөө негизги маселе болуп, акырындык менен орто кылымдарда тургундардын социалдык-чарбалык төмөнкү эки тиби калыптанды. Алар:

1. Отурукташкан-дыйкан, кол өнөрчү жана соодада шүгүрлөнгөн жамаат;
2. Көчмөн-мал чарбасы менен кесиптенген жамаат.

Бул жагдайда мамлекетти жана өлкөнү төмөнкү беш негизги элемент кармап турган:

- Жер жана сугат системалары шариат боюнча да, адат боюнча да ‘эки жамаатка тең тийешелүү болгон, бирок факты жүзүндө аны көбүнчө отурукташкан жамаат пайдаланган;
- Дыйканчылык жана анын продуктылары отурукташкан жамааттын колунда болгон;
- Соода иштери негизинен отурукташкан жамааттын колунда турган;
- Мал чарбачылык жана анын продуктылары негизинен көчмөндөрдүн колунда болгон;
- Саясат, бийлик жана аскер күчтөрү негизинен көчмөндөрдүн же теги көчмөн династияларынын өкүлдөрүнүн колунда турган. Заманына жараша мобилдүү жашаган көчмөндөргөн түзүлгөн аскер күчтөрү өлкөнүн социалдык-экономикалык структурасын сактап,

тышкы душмандардан коргоп туруучу фактор катары кызмат өтөгөн.

Ошентип, саясий бийлик менен экономиканын азыраагы көчмөндөрдө, ал эми экономикалык байлык отурукташкан тургундарда топтолгон абал түзүлгөн. Мындай абал саясий күчтөр менен экономикалык байлыктын өз ара тең салмактуулугун пайда кылып, бир эле учурда тең тайлашкан, бирок тынчтыкта жанаша туруп, бири-бирисиз жашай албаган, отурукташкан жана көчмөн элдердин эки тобунун уникалдуу синтезин, башка сөз менен айтканда тиричиликтин Ферганалык вариантын калыптандырган. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Фергана өрөөнүнүн этникалык тарыхы: айрым тактоолор. //www.sayasat.kg11/07/11 09:19)

Түрдүү этникалык жана чарбалык жамааттар өрөөндө аралаш-келки жайгашышкан. Мисалы, шаарлар менен кыштактардын алгач иран, кийинчерээк түркий тилиндеги отурукташкан тургундары жергиликтүү булактарда “сартиййа” деген аталыш алып, түрктөрдөн, тажиктерден, отурукташкан өзбектерден куралган. Аларды “илатиййа” (элет) деп аталган көп сандаган көчмөн жана жарым көчмөн кыргыздардын, кыпчактардын, кийинчерээк отурукташып кеткен өзбектердин, түрктөрдүн кыштоолору, жаздоолору жана жайлоолору курчап турган. Сартиййа жана илатиййанын кыштактары менен айылдары, алардын айдоо жерлери жана жайыттары обочо ээликтерди эмес, бири бирине жанаша турган аралаш-келки ээликтерди түзгөн. Аталган коомдук-социалдык абал байыртадан эле калыптанып, жаңы доорго жакын кокон амирлигинин түптөнөөр алдында деле ушундай мүнөздө болучу.

Саясий мамилелерде жогоруда атап өткөн тең тайлашуу көп учурда эки жамааттын ортосунда күрөштөрдү пайда кылып, алардын мүнөзү негизинен борбордук бийликти талашуу, же башка бир саясий, жеке инсандык маселелер менен чектелчү. Бул атаандаштык эч качан этникалык мүнөздү алган эмес. Мисал катары ага 1709-жылдан 1876-жылга чейин жашап турган Кокон мамлекетинин турмушун келтирүүгө болот. 169-жыл жашаган хандыктагы болуп өткөн сандаган кагылышуулардын эч бирин этникалык тариздеги араздашуу деп саноого мүмкүн эмес. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Фергана өрөөнүнүн этникалык тарыхы: айрым тактоолор. //www.sayasat.kg11/07/11 09:19)

XVIII кылымдын башында өзбек-кыргыз илатиййасы (Шахрух бий менен анын күйөө баласы Акбото-бий кыргыз) бийликти колго алашты да, жаңы кокон амирлигин орнотушуп, кадимки улуу көчмөн Тимурдун насили Бабурдун урпагы шакрухтардын династиясын негиздешти. Бул окуя, кадимден келаткан тең салмактуулук принцибинин кезектеги чагылышы болгон. Илатиййа менен сартиййанын тең салмактуулугунун шартындагы бийлик чөйрөсүндө турган күчтөрдүн жайгашынын ар кандай вариациясын байкоого болот. Жергиликтүү жазма булактардын эң абройлуусу Молдо Нияз Хукандинин “Тарих и-Шахрохи” эмгегиндеги пикирге караганда Кокон мамлекетинде төмөнкү төрт этносоциалдык топ аракеттенген: этникалык миңдер, этникалык кыргыздар, этникалык кыпчактар жана социалдык сарттар болучу. Кокон тарыхында бийлик чылбыры негизинен дайыма илатиййанын (аталган үч этникалык топтун) өкүлдөрүнүн колунда болуп, бирок иш жүзүндө сартийаанын чордонун түзгөн сарттар тобунун кайсыл этникалык топту жактагандыгына карата тең салмактуулук айрым учурда бузулуп да турган. Бирок, саясий араздашууларда эгер күчтөрдүн жайгашышы сартиййа жамаатына ооп баратса, илатиййа аны тез арада бийлик өкүлүн алмаштыруу же өзүлөрүнө ылайык марионетти бийликке олтургузуу жолу менен тең салмактуулукту калыбына келтирип коюшчу. Мындай мисалдар Фергана тарыхында өтө көп.

Курманжан датканын, анын жолдошу Алымбек датканын бабалары Тилеке бийдин, Ажы бий, Асан бийдин аракеттери, тейиттердин Акбото бийи менен кушчулардын Кубат бийинин ролу, Аксылык Нүзүп бий менен кыпчак Мусулманкулдун ишмердиги, айтылуу Алымбек датка менен кыпчак уруусунун чыгааны Алымкул лашкер башынын орду, Кокондун акыркы ханы Искак Асан уулу Полот хан менен Алымбек, Курманжандын уулу Абдылдабектин азаттык күрөштөрүнүн түпкү себептери Фергана өрөөнүнүн этно-саясий тарыхынын так ушул эзелки салттарын чагылдырган.

Мына ушундай ата-журттун аурасында туулуп-өскөн, ата-баларынын салттарынын таасиринде инсан катары калыптанган Курманжан Датканын өмүрүн жана ишмердигин кандай боолоого болот? Аны улуу тарыхый инсан жана уникалдуу феномен катары баалоо гана эп.

Тарыхый аренага келүү

Түштүк кыргызга, Фергана чөлкөмүнө, жалпы Орто Азияга, ал турсун Петербургка да белгилүү, өткөн кылымдагы тарыхый инсан, кыргыз элинин коомдук жана мамлекеттик ишмери,

"Алай канышасы" деген атак алган Курманжан 1811-жылдын кулжа айында Ош шаарынан анчалык алыс эмес жердеги Орке кыштагында Муңгуш уруусунун Жапалак уругунан чыккан Маматбай аттуу орто дыйкан, колунда бардар адамдын үй-бүлөсүндө жарыкка келген.

Курманжан жаш кезинен эле элдик үрп-адатты, каада-салтты кадырлаган, келим-кетимдүү үй-бүлөдө тарбиялангандыктан өз оюн тайманбай бетке айткан, акылы, эси башкалардан өзгөчөлөнүп турган, намыскөй кыздардан болуп өсөт. Анын мындай өсүшүнө атасы Маматбайдын да таасири зор болгон. Маматбай - накыл билги, орду менен сүйлөгөн, бирөөнүн акысын жебеген, кара өзгөйлүгү жок, мал жандуу, ата-тегинен динди, руханий түпкүлүктү бекем кармаган сабаттуу адам болгон.

Курманжан 17 жашка чыкканда атасы Маматбай кудалашып койгон 500 түтүндүү Жоош уруусунун Төрөкул деген бийинин анча мааниси жок Кулсейит аттуу уулуна кызын турмушка чыгарган. Бирок, күйөөсү көңүлүнө толбогон Курманжан мезгилинин катаал мыйзамына каршы туруп бир жылдан кийин Алайдын Үч-Таш жайлоосунан атасынын үйүнө келе берет да, 3 жыл чамасында башы бош олтуруп калат. 1832-жылы Курманжан 21 жашында баргы уруусунун бийи катары жана Кокон бийликтерине кызмат кылып «датка» деген наам алган, эл жерге кадыры, билгилиги маалым Алымбек даткага жолугуп, көп узабай аны менен тагдырын кошкон.

Курманжан датка Маматбай кызынын тарыхый ролу жана коомдогу орду өтө олуттуу. Анын 96 жашка жеткен өмүрүнүн 76 жылы өз эли-журтуна арналган жана ал өмүр жолдогу ишмердикти **үч чоң доорго** бөлүп кароого болот. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Курманжан датка — тарыхый инсан./Курманжан датка. // Сборник статей.-Ош,1991.-7-16-беттер.)

II Курманжан датканын коомдук жана саясий ишмердиги

Биринчи доор - Курманжан датка коомдук ишмер

Алымбек датка жана анын Курманжанга болгон таасири

Курманжандын улуу инсан катары калыптанышында албетте Алымбектин ролу зор. Анткени, Алымбек датка өмүрлүк жары Курманжан аркылуу Алымбек болсо, Курманжан энебиз атагы алыска кеткен Алымбектин капшабы менен ири тарыхый инсан катары калыптанган. Чынында, бул эриш-аркак эки инсандын тарыхый ролу, ишмердиги азыркы Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн түпкү маңызына байланышып турат. Анткени, алардын тарыхый миссиясы эл биримдигинин, азаттыктын, мамлекеттүүлүктүн түпкү идеялары менен сугарылган болучу.

Курманжандын болочок өмүр шериги Алымбектин өспүрүм балалыгы, жигиттиги Алай тоолорунун Жошолу айылында, бийик тоолордо өткөн. Ал жаш чагынан эле чыйрак, курч, зээндүү чыгып, 15-17 жаш курагында өз уруусу адыгиненин баргы уругуна баш-көз болуп, бий катары таанылa баштайт.

XIX к. 30-жж. башында Мадалы хан Алай чөлкөмүндө Кокон хандыгынын таасирин күчөтүп, эркиндикти сүйгөн алайлыктарды ооздуктоо үчүн жергиликтүү ак сөөктөрдү өз тарабына тартып, аларга түрдүү наамдарды ыйгарып, бийликке аралаштыра баштаган. Алымбек Асан бий уулунун эл ичиндеги кадырын эске алып, 1831-ж. Мадалы хан ага “датка” наамын берген. Мына ушундан баштап Алымбек Кокон хандыгынын саясий турмушуна активдүү аралашып, өмүрүнүн акырына чейин анын ишмердиги хандыктын социалдык жана саясый тарыхы менен тыгыз байланышып өттү. Алымбек хандыктагы ар кандай саясий оюндарды, төңкөрүштөрдү, бийлик үчүн болгон тынымсыз күрөштөрдү көрүп, саясатка каныкты, бардык окуяга активдүү аралашып, ордодо көрүнүктүү таасирге ээ болду. Бирок, анын ишмердигинин кредосу бабасы Тилеке баатыр менен Ажы бий сыяктуу чачылган кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча мамлекет түзүү же эч болбоду дегенде Кокон хандыгынын курамында номиналдуу өз алдынчалыкта турган ээлик түзүү болучу. Атүгүл Кокон хандыгын ээлеп, кыргыз насилинин аброюн көтөрүү максаты да тымызын бар эле. Ишмердигин бул өзөктүү максаты, Алымбектин ичинде дайыма купуя сакталып турчу.

Алымбек датка алгач 1831-жылы датка наамын алуу менен бирге Ош чөлкөмүнө бек болот. 1832-ж. 32 жаш курагында Мадали хан аны Анжиян вилаетинин башкаруучусу, акими кызматына дайындайт. Аталган вилаетке Анжиян аймагы, Эки-Суу арасы, Ош чөлкөму, Ноокат менен Араван, Өзгөн менен Кара-Кулжа, Алай тоолору жана Ак-Талаа, Жумгал, Тогуз-Торо, Куртка аймактары толук кирген. Алымбек датка акырындык менен мамлекеттик түзүлүштүн маани-маңызын, башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрүн, хан бийлигинин татаал сырларын

үйрөнүү менен саясий тажрыйба топтогон. Ал Кокон хандыгынын коомдук-саясий, чарбалык турмушундагы кыргыздардын татыктуу ордун табууга, хан ордосунда ролун көтөрүүгө көп күч жумшады. Эң негизгиси мүмкүнчүлүккө жараша ыңгайы келгенде кыргыздардын көз каранды эместигин камсыз кылууга, өз алдынча бирдиктүү жана түптүү мамлекетин түзүүгө жол издеди.

Курманжан датканын мамлекеттик жана коомдук ишке аралашышы 1832-жылы Алымбек даткага турмушка чыккандан башталды. Алымбек менен Курманжан 29 жыл эриш-аркак ыстыкоомат кылышты. Көп жылдар бою өмүрлүк жолдошу Алымбек датканын таасирдүү кеңешчиси, жардамчысы катары көрүнүп, атүгүл насаатчысы болууга да жетише алган. Анын 1832-62-жылдардагы өмүрүн коомдук ишмердик доору катары санаса болот. Бул мезгилде Алай чөлкөмүн жана анын тургундарын башкарып, эли-журту үчүн чоң-чоң коомдук иштерди жасаган. Алымбек датка ордодо, Кашкарда саясий маселелер менен алектенип жүргөн мезгилдерде анын милдетин да кошо аркалаган. Акырындап датканын ордун жоктотпой эл бийлөөнүн сырын үйрөнгөн. Жеринен дээринде бар, жөн билги зайып көп өтпөй көпчүлүктүн көңүлүнө толуп, калк башкарууга көзү каныккан. Ошол кезде эле Курманжан айымдын атагы Кокон хандыгы гана эмес, коңшу Бухара эмиратына, атүгүл алыскы Орусия серепчилерине да дайын болгон.

Тарыхта белгилүү болгондой XIX кылымдын 40-жж. башында Кокон хандыгында саясий кырдаал курчуп, Мадалы хан өлтүрүлүп, анын ордуна Бухара эмиринин адамы Ибрагим-Хаял коюлгандыгы белгилүү. Мындай кырдаалда Кокон мамлекетин өз алдынча сактап калуу зарылдыгын сезген кыргыз төбөлдөрү мураскер издеп, аксылык Нүзүп бий башында турган топ Таласта Ажыбай датканын үйүндө жашап жаткан 1770-1798-жылдары Кокон хандыгын башкарган Нарбото бийдин кичүү иниси Ажы бийдин уулу 50 жаштагы Шералыга токтошот. 1842-жылы жай мезгилинде Шералыны Аксынын Карасуу айылындагы Кара-Күп деген жерге (Ал айыл Шералынын аялы Жаркынайымдын атасы Токтоназар бийдин кыштоолорунун бири болучу) көчүрүп келишет да, 2-3 ай ордо турмушун жол-жобосу менен тааныштырып, кат-сабатын жойгондон кийин күзүндө Сафед-Буланда курултай чакырылып, Шералы ак кийизге салынып, хан көтөрүлгөн. Натыйжада кыргыз кошуундарынын күчү менен Кокон ордосу ээленип, Шералы Ажы бий уулу - хан, Нүзүп бий, ага регент-миңбашы орунду ээлеген. Бул окуяларга Алымбек датка да активдүү катышкан.

1842-ж. Курманжан күйөөсү Алымбек датка менен бирге биринчи жолу Кокон хандарынын ордосуна келет. Ошондо Курманжан Шерали хандын кыргыз аялдары Жаркынайым (саруу) жана Соноайым (багыш) менен тааныштып, хандыктагы көйгөйлүү маселелер боюнча кеңешкен, ынтымакты чыңдоо, үзбөй кабарлашып турууга убадалашкан.

Бирок көп өтпөй хан ордосунда кыпчак бийи Мусулманкулдун таасири күчөп, кыргыздар мамлекеттик бийликтен четтетиле баштайт. Шералы такта отурганы менен саясий бийлик толук Мусулманкулдун колуна өтөт. Кыргыз төбөлдөрү анын ичинде Алымбек датка да бийликтен четтетилет. Мусулманкулдун башкаруусунда өлкөдө зомбулук күчөп, алык-салыктар көбөйүп, элдин эзилүүсү күч алат. Бул Мусулманкулга каршы элдик чыгуунун өбөлгөсүн жараткан.

Мусулманкулдун зомбулугуна нааразы болгон Кокон хандыгынын чыгыш жагындагы Ош жана Алай тоолорундагы кыргыздардын Мады чебинин жанында чогулган тобуна Алымбек датка баштаган Сейитбек датка, Болот датка жана башка кыргыз бийлери жетекчилик кылган. Көтөрүлүшчүлөр Ошту жана ага жакын аймакты кокондуктардан тазалашкан. Бул окуя 1845-ж. болгон. Ошол эле жылы Исфара акими кыргыз Сатыбалды жана Рахматулла менен бирдикте күрөш дагы уланган. Мусулманкул Ошко жазалоочу аскер баштап келип, көтөрүлүштү айоосуз баскан. Бул жөнүндө алдын ала кабар алган Алымбек датка Курманжандын кеңеши менен Алайга качып, ажалдан аман калган. Ошто тартипти жөнгө салуу үчүн Мусулманкул бир топ кармалып калгандыктан, Кокондо дагы бир козголоң уюшулуп, Шералы хан өлтүрүлүп, козголоңчулар Алим хандын уулу Мурад-бекти хан көтөрүшөт. Мусулманкул согуш менен кайрадан ордону ээлеп, Шералы хандын бойго жете элек 14 жаштагы баласы Кудаярга андан улуу өз кызын аялдыкка алып берип, хан көтөрөт да, регент-миңбашылык мансабын колго алат.

Мамлекеттүүлүк идеясын көтөрүү

Кудаярдын энеси бөлөк агасы кыргызга жээн Малабек Алымбек датка менен көңүлү жакын болгон. Алардын күч алышынан чочулаган Мусулманкул Алайга жүрүш жасаары туралуу кабар угулуп, кырсыктан алысыраак болуш үчүн Алымбек датка Көгарт ашуусу аркылуу Нарындын төрүндөгү Ак-Талаа,Тогуз-Торо, Ат-Башылык туугандарына келет. Алар даңкы чыккан Алымбек датканы кучак жайып тосуп алышкан. Алымбек тынымсыз тополоңдун алкагы боло

баштаган Кокон хандыгында жашоодон көрө өз алдынча тоо кыргыздарынын ээлигин түзүү керектиги жөнүндө Теңир-Тоолук туугандары менен кеңешкен.

Ошол жылдары Алымбек датка Ош шаарынын маанисин көтөрүүгө да көңүл бөлгөн. Себеби, кыргыз элин бириктирүүдө, эгер колдон келсе кыргыз ээлигин түзүүдө Ош шаарынын бай-такты шаар катары маанисин жогорулатууну зарыл деп эсептеген. Тарыхый булактарда Ош шаары эзелтен эле кыргыз урууларынын саясий борбору катары эсептелип, бул жерде кыргыз бийлеринин айдоо жерлери, соода түйүндөрү, мечиттери, вакфтык үлүштөрү болгондугу маалым. (Караңыз: Военные действия против Кокандского ханства.//ВС.—1876.—№ 2.—2-бөлүк.—211-бет; *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии.-СПб.,1906.—Т.2.—366-бет; *Абаза К.К.* Завоевание Туркестана.-СПб., 1902.—238-бет.)

Ошого байланыштуу Алымбек датка вилайеттин борборун Анжияндан Ошко көчүрүп келип, азыркы Алай мейманканасы турган чөлкөмдө Ак Ордо тургузгандыгы (бир нече ак өргөөлөрдөн куралган ордо) эл арасында айтылып келет. Так ушул жерде Алымбек менен Курманжан хан, бектерди, алыс-жакындан келген ызааттуу коноктору кабыл алышкан. Ал жерде мамлекеттик жана чөлкөмдүк маанилүү маселелер талкууланып, ири чечимдер кабыл алынган. (Караңыз: Абытов Б. «Ош: факты, события и личности». –Ош, 2000).

Алымбек датка кийинки жылдары Кокондон сырт саясий окуяларга да катышкандыгы маалым. 1847-жылы ал Кашкардагы “жети кожонун козголоңуна” чакырылып, кожолордун башчысы Катта төрөнүн армиясына кол башчылык кылган. Кашкарды камаган, бирок Кытай богдыханынын армиясына туруштук бере албаган 20 миңден ашуун козголоңчулар Фергана тарапка качып, Алымбек Алайга кайтып келген. (Караңыз: *Боотаева Б.* Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией.—Бишкек: Илим, 1995. —50,60-беттер.)

Көп узабай ордодо Мусулманкулдун зомбулугуна каршы дагы козголоң уюштурулуп, бир топ кармаштардын натыйжасында 1856-жылы Мусулманкул өлтүрүлүп, Кудаяр өз алдынча бийлик жүргүзүүгө жетишкен. Так талашуу эми Кудаяр хан менен анын аталаш агасы Малабектин ортосунда жүргөн. Ошол эле учурда Кудаяр ханга каршы толкундоолор башталган. Алардын кыймылдаткыч күчтөрү негизинен кыргыз элети болучу. Көтөрүлүшкө катышкан адамдардын саны 4-6 миң адамга жеткендигин изилдөөлөр кабарлайт (Караңыз: Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII —XIX вв.).— Ф.,1985.—181-бет.).

Бул саясый жандануууда айрыкча алайлык кыргыздар активдүү болушкан. Көтөрүлүшчүлөр Маргалаңды, Коконду камап, 1858-жылы ноябрь айында Саманчыга жакын жерде Кудаяр хандын аскерин Алымбек датка баштаган бир топ кыргыз бийлеринин жардамы менен Малабектин кошууну жеңет да, Кудаяр хан Бухарага качат. Тактыны Малабек ээлеп, көмөк көрсөтүшкөн кыргыз бийлерин — Алымбекти Анжыянга кайрадан аким, кийинчерээк өзүнө баш увазир, Сейитбек датканы Кожентке аким, Молдокасымды Ноо чебине комендант, Алымбекке көңүлдөш, Маргалаңдын мурунку беги, кыргыз-кыпчак Өтөмбай бийди Ташкентке аким дайындаган. (Караңыз: *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства.—Казань, 1886.-188—89-беттер; *Галицкий В., Плоских В.* Старинный Ош.—Фрунзе,1987.-46—47-беттер.) Ошентип, XIX к. 50-жж. аягында Кокон хандыгынын саясий турмушунда олутуу роль ойногон Алымбек датка, ордодогу эң жогорку бийлик - вазирлик мансапка жетип, дээрлик 4 жыл бою (1858-1862-жж.) хандыктын тагдырын чечип турган.

Алымбек датканын акылман, алысты көрө билген көсөм, кылдат саясатчылдыгы 60-жж. башында Россия империясынын колониалдык аскерлери Чүй өрөөнүнө кирип келишкенде көрүнгөн. 1860-ж. Верный чебинен чыккан орустар менен салгылашуу үчүн Малабек хан Ташкенттен чоң аскердин башында Канат Шааны, Ферганадан “Анжиян кошууну” деп аталган отряддын башында Алымбек датканы жөнөткөн. Алымбек Нарын аркылуу Чүйгө багыт алат. Жолдо кыргыздардан колун толуктап, аскери 12 миңге чейин жетет. Алымбектин кошуунунун курамында Жангарач баштаган солто, сарыбагыш манаптарынын, алардын ичинде Шабдандын да жигиттери болгон.

Алымбек Чүй өрөөнүндө Алымбек датка Ташкент беги Канат-шаа жетектеген кокон аскерлери менен жолугушат. Бул жерде бири-бирине баш ийгиси келбеген эки төбөл башкы кол башчылыкты талашышат. Натыйжада, азыркы Казахстандын Узун-Агач, Кара-Кастек, Каскелең өзөндөрүндөгү салгылашууларда Алымбек кошуунун кармашка кийирбей коюп, кокон армиясы чегинүүгө мажбур болгон. Алгач Кара-Кастекке койгон чабуулунун мизи кайтарылган соң, Узун-Агачта экинчи чабуул кылууну буйруган Канатка Алымбек кескин каршы чыккан. Кокон

ордосунун тарыхчысы Мулла Нияз: “Алымбек кыргыз менен Канат Шаа тажик кошуунга башчылык кылууну талашып, чатак башташты. Жаңжалдан улам Алымбек анжыян колу менен кыргыздарды майдандан алып чыгып кетип, салгылашуунун сыймык же маскаралык алып келүүчү тагдырын колунан чыгарды...”,— деп жазат. (Караңыз: *Бейсембиев Т.К.* “Тарих-и Шахрухи” как исторический источник. —Алма-Ата,1987. —122-бет.)

Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты, бүткүл кыргыз уруулары бириктирип, өз алдынча мамлекет куруу же кокон ордосун толук ээлөө болгон деп ойлойбуз. Ошондуктан, ал орус бийликтери менен ушул мезгилден баштап эле ымала түзүүнү көздөгөн. Анын биринчи шарты орус аскери менен согушпоо экендигин жакшы түшүнгөн. Орусияга жүз буруп турган Чүй, Ысык-Көл кыргыздарынын манаптарынын пикирлери да эсепке алынган. Узун-Агач салгылашуусунун алдында эле Жангарач, Байтик, Шабдан жана башкалар менен жолугушкан Алымбек үчүн кармашта Канат Шаанын жеңилиши ынгайлуу эле.

Узун-Агачтагы “күнөөсү” үчүн Алымбек куугунтукталып, ордого келбестен Алайда калган. Ал адыгине менен мунгуштардан кошуун жыйнап Коконго жүрүш жасайын деп ойлогон, бирок ага шарт болгон эмес. Ошондуктан, аркалык туугандарынан жардам издөө жана бир топ саясый иштерди жүргүзүү үчүн 1861-жылы жазында кайрадан Нарын чөлкөмүнө жөнөп кеткен. Алымбектин тоолук кыргыз туугандарынын арасында аброюнун өсүп бара жаткандыгынан кооптонгон Мала хан жарашуу үчүн аны ордого чакырган, бирок Алымбек хан жиберген адамдарды өлтүртүп, алардын артынан келген кошуунду да талкалап таштаган. Жай айларында Датка Үмөтаалы, Ажы, Төрөгелдиге жолугуп, аларды Коконго, белгилүү деңгээлде Орусияга да каршы үгүттөгөн. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясый өнүгүүсү. – Б.: 2009.-127-28-беттер.)

1861-жылдын июлунда Ала-Тоо округунун башчысы Сибирь корпусунун командирине “Алымбек менен Мала хандын душмандык мамилеси жөнүндөгү маалыматтар ырасталып жаткандыгын” билгизген. Орусия менен мамиле түзүүнү пландаган Алымбек тоолук кыргыз уруулары бириктирип, өз алдынча феодалдык ээлик же мамлекет түзүүгө аракеттенгендигин Батыш Сибирь генерал-губернатору А.О.Дюгамелдин 1861-жылдын 8-июнунда согуш министрине жазган каты бышыктайт. “Алымбек кара-кыргыздардын арасында калып, Ысык-Көл менен Кичи-Бухара аралыгында өз алдынча башкаруучу болуу оюнда бар окшойт, — деп жазат А.О.Дюгамель, — ошондуктан биз менен жакшы мамилеге өтүүнү көздөйт шекил...” Генерал А.О.Дюгамель Жети-Суу областынын башчысы Г.А.Колпаковскийге эгер Алымбек Орусия менен мамилеге кирсе, аны кубаттагыла деген көрсөтмө берген. Муну тышкы иштер министри А.М.Горчаков да, Александр II да жактырган. (Караңыз: Өзбекстандын борбордук мамлекеттик архиви.-715-ф.-1-оп.-25-иш.-94-98-баракчалар).

Түндүк кыргыздарын өз таасирине тарткан датка 1861-жылы күзүндө Фергана чөлкөмүнө кайтып келген. Бир катар сүйлөшүүлөрдүн, кеңештердин жана акыл калчоолордун, айрыкча Курманжандын жүйөөлүү пикирлеринин таасири менен Алымбек датка Теңир-Тоодо өз алдынча мамлекет куруу иши али эртерээк экендигин түшүнөт да, анын ордуна азырынча Кокон ордосун ээлеп, кыргыздардын саясий аброюн кайрадан көтөрүү чечимине келген.

Кайрадан Кокон ордосунда...

1862-жылдын февралында Мала ханга каршы козголоң уюштурулуп, кыргыз бийлери: Алымбек, Кыдыр, Касым, Кудайназар жана башкалар Мала ханды өлтүрүп, анын жээни — Сарымсактын уулу 15 жашар Шах Муратты такка олтургузушкан. (Караңыз: *Мулла Нияз Мухаммед*. Тарих-и Шахрухи. История владетелей Ферганы. —Казань, 1885.—108-бет.). Алымбек баш увазирдик орунду ээлеген. Ташкент беги Канат Шаа, Рүстөмбек баш болгон экинчи топ такка Кудаярды кайрадан отургузууну көздөшкөн. Канат Шаа Бухарага качып кеткен Кудаяр менен байланыш түзүп, аны Ташкентке чакырып, хан деп жарыялап жиберген.

Ошол кезде ичкилик кыргыз-кыпчак уруусунан чыккан белгилүү мамлекеттик ишмер, 1862-жылга чейин Маргалаң вилайетинин акими болуп турган молдо Алымкул Кудаяр тарапка өтүп кеткен. Анын аракети менен Кыдыр, Ырсалы сыяктуу кыргыз бийлери алгач бийликтен четтетилип, кийинчерээк тындым кылынган. Ал эми июль айында алдоо жолу менен ордого чакырылган Алымбек датканы Алымкул Чотон аттуу кыргыздын колу менен өлтүрткөндүгү изилдөөлөрдө белгиленет. (Караңыз: *Бейсембиев Т.К.* “Тарих-и Шахрухи” ...—123—124-беттер.) Г.А. Колпаковский 1862-жылы 25-июлда Батыш-Сибирь генерал-губернаторлугуна жиберген билдирүүсүндө:—“айтылуу Алымбек кара-букаралардын колунан өлдү”,—деп бекеринен айткан

эмес. (Караңыз: *Боотаева Б.* Кыргызы между Кокандом...—62-бет.). Кийинки тастыктоолордо Чотон баатырдын Алымбекти өлтүрүүгө катышпагандыгы жөнүндө баатырдын урпактары тарабынан санжыра таризиндеги маалыматтар да пайда болууда.)

Ал кезде Алымбек датка пайгамбар курагында, тагыраак айтканда 63кө эми эле чыккан болучу. 1858-62-жылдарда болуп өткөн Алымбек уюштурган бул саясий аракеттерде Курманжан анын эң жакын кеңешчиси, пикирлеши болуп, айрым бир чечимдерге өзүнүн ойлорун да кошкондугу маалым. Бир нече жолку кооптуу учурларда Кокондон алган кабарлардын натыйжасында күйөөсүн эскертип, өлүмдөн алып калгандыгын изилдөөлөр тастыктайт. Бирок, кыргыз мамлекетин түптөйм, эч болбоду дегенде Кокон тактысын ээлеп, кыргыз элинин биримдигин камсыз кылам деген Алымбектин стратегиялык максаттары ишке ашпай калды...

Курманжан датканын ишмердигинин биринчи доорун жыйынтыктап жатып (1832-1862), анын ал мезгилде жан шериги Алымбектин пикирлеши, абройлуу кеңешчиси жана жардамчысы боло алгандыгын белгилөө зарыл. Курманжандын акылын жана саясий сезимталдыгын Алымбек датка терең баалаган, анын кеңешине көп убакта макул болгон. Курманжандын жөндөмүнө ынанган Алымбек кийинчерээк Анжиян вилайетиндеги чарбалык милдеттерди бүтүндөй аялына ишенип, калтырып турган. Алымбек менен 30 жылга жакын ыстыкоомат кылган мезгилде Курманжан датка акырындык менен Фергана өрөөнүнүн чыгыш жагындагы элет элинде таанылып, саясий жана коомдук ишмер, ири тарыхый инсан болуп чыга келген. Уруулук талаш-тартыштар, жер-сууга, жайыттарга, жайлоого байланышкан түрдүү чарба маселелерин чечип алуу үчүн ондогон адамдар Курманжандын кабыл алуусунда кезек күтүп тургандыгын көрүүгө болор эле.

Экинчи доор - Курманжан датка саясий ишмер

Курманжан датканын саясий ишмердиги деп аталган экинчи олуттуу доор 1862-76-жылдарды камтыйт. 1862-жылы Алымбек датканын бөөдө өлүмү Курманжан айымды муңкураткан эмес. Эл кызы эсептелген айым белин бекем бууп, жетим калган уул-кыздарын тумшуктууга чокутпай аман-эсен асырап, ээсиз калган элине баш-көз болуп, аларды уюштурууга да чамасы келген.

Эл биримдигин жана тынчтыкты камсыздоо

1862-жылы эле Кудаярды экинчи жолу такка олтургузуу мезгилинде Кудаярга жардам берген Бухара эмири Сейит Музаффар Эд-дин Ошко чейин аскерлери менен келген. Курманжан аларды өгөй уулу Жаркынбай (кай бир изилдөөлөрдө кайниси) жана башка балдары, тургундары болушуп, Оштон кастарлап тосуп алышкан.

Бул келүүнүн негизги максаты Алай тараптагы кыргыздардан Кокон хандыгына таяныч издөө болуп, ал 1862-жылы өлгөн Алымбектин ордун басчу адамга датка деген наам ыйгаруу аркылуу ишке ашмак. Алгач бул наамды Курманжандын кеңеши боюнча ошол кезде Ош вилаятынын акими болуп турган Жаркынбайга сунуш кылышкан. Бирок, Жаркынбай бул даражаны алып жүрүүдөн караманча баш тартат. Мындан биз Жаркынбайдын Курманжандын аброюн жана сөөлөтүн сыйлагандыгын, Алымбектей улуу инсандын жесири тирүү кезинде жөнөкөй адам эсептелген өзүнүн датка наамын алуусу уят, намыс деп түшүнгөндүгүн байкайбыз. Жаркынбайдын бул чечимин Алымбектин туугандары Осмон, Өмүрбек, Акимбай жана башка бийлер туура көрүшөт. Бийлик үчүн кырылышкан ордо адамдарынан айырмаланган, түпкүрүнөн кашкөй, тоолук бийлердин бул жоругу Музаффарды ого бетер таң калтырат.

Ошентип, Кокон бийлигине таяныч түзүү жана кыргыздардын каныкесин өз жаатына тартуу максатында Музаффар менен Кокон ханы Кудаяр Курманжанга "датка" деген наамды ыйгарууга аргасыз болушкан. Ислам дининин Орто Азиядагы түркүгү болуп саналган Бухара-и Шарифтин шайх-уль-Исламынын ыйык фатвасы (шарыятка ылайыкталган бүтүм, чечим) жана Музаффардын өзүнүн буйрукнаамасы боюнча Курманжан эми “датка” аталат. “Датка” деген наам түпкүрүндө бухаралык чин болгон. Фарсиче "доххох" деген сөз "адилеттүүлүк" деген маанини берип, мындай наам алган адам эң оболу тигил же бул вилаеттын диний көсөмү болуп саналчу. Ал элден чыккан араздашууларды шарият жолу менен чечип, арыздарды жана даттанууларды карооо тийиш эле. Бир эле учурда датка хандын вилаеттеги өкүмдар өкүлү, акими, аскер башчысы катары да таанылган. Кокон хандыгынын тартиби боюнча датка наамы мамлекетте он гана кишиге берилип, жылына миң теңге жана 200 батман буудай ыйгарылып турган.

Дворяндык тарыхчы М.А.Терентьев датка титулун генералга тете баалаган. (Караңыз: Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии.-Т.1.-СПб.,1906.-248-б.; Т.2.-412-б.) Ал эми Кокон хандыгынын тарыхын жакшы билген изилдөөчү А.Кун болсо датка титулунун жергиликтүү маанидеги генерал-губернатордукка тете административдик кызмат орун экендиги жөнүндө пикирин жазган. (Кун А.Л. Очерки Кокандского ханства.YYИзвестия РГО.-Отд.2.-Т.12.-СПб.,1896). Белгилүү казак агартуучусу Ч.Валиханов "датка" наамы ранг боюнча табелде хандыктагы төртүнчү даражадагы кызмат орунга туура келерин ырастаган. (Караңыз: *ВалихановЧ.Ч.* Собр.соч.-Т.3.-Алма-Ата.-1985.-379-б.)

Салт боюнча Борбор Азиядагы үч хандыктын ар биринде бир эле учурда 10 адам "датка" наамын алып жүрүүгө тийиш болгону менен, XIX кылымдын ичинде бул салт бузулуп, датка наамын алуучулар саясий чечимдер менен ишке ашырыла баштады. Тарыхый маалыматтарга караганда кыргыздардын арасынан 1804-1876-жылдар ичинде «датка» намын алгандар төмөнкүлөр болгон: Ажыбек же Аспердин (саруу) Таластан, Алымбек (адыгине) Алайдан, Кедейбай (саруу) Аксыдан, Сарымсак (багыш) Аксыдан, Шер (кутлук-сейит) Аксыдан, Медет (саяк) Жумгалдан, Гаиб (мунгуш) Алайдан, Бозой (ичкилик) Бадахшандан, Маргалан менен Коженттин чөлкөмдөрүндө жашаган ичкилик кыргыздарынан Молдо Тойчу, Шапак, Сейитбек, Болот, Касым, Тилла, Каракул, ал эми Чүйдө жашаган кыргыздардан Айдарбек.

Орто Азия жана түрк элдеринде аялдан датка даражасын алып жүрүү дегеле тарыхта болгон эмес. Курманжанга аял да болсо мындай наамга ээ болуу, анын тарыхтагы ордунун өтө жогору экендигин дагы бир жолу ырастап турат. Ушул окуядан кийин Курманжан «датка» аталып, хандыктын саясий иштерине аралашкан, ордодо жолугушууларды өткөрүп, ханга кеңеш айта алган. Маанилүү саясий, эл аралык маселелерди чечүүгө аралашкан. Эң негизгиси, Алымбектен керээз катары калган эл биримдигин камсыздоо идеясын улантканы. Албетте, бул кырдаалда кыргыз мамлекетин түптөөгө шарт да, күч да болбогондугу чындык. Ошондой болсо да урууларды чатакташтырбай, тоолук кыргыздардын намысын ылдый түшүрбөй, Кокон хандарынын эзүүсүнө керек болсо жапырт көтөрүлүп, тыштан келген коркунучтарга каршы бирдикте күрөшүүнү уюштуруу Курманжан датканын колунан келет болучу.

1860-жылдардын биринчи жарымында Орусия империясынын Борбордук Азига карата саясий-колониялык экспансиясынын күчөшүнө байланыштуу Кокон хандыгында абал татаал эле. Жогор жакта белгиленгендей Кокон ордосуна саясий ишмер Алымкулдун келиши Фергана кыргыздарынын жандыктагы саясий аренага көтөрүлүүсүнүн эң жогорку чеги болгон. 1863-жылы июнь айында Алымкул жетектеген кыргыз-кыпчактар Коконду камоого алган. Шахрисябзда башталган көтөрүлүшкө байланыштуу Кокондон чыгып кеткен Музаффардын жоктугунан пайдаланып, Алымкул ордону ээлеген. Кудаяр хан экинчи жолу качкан. Бийлик кыргыз-кыпчактарга тийип, 1863-жылы 9-июль күнү Малабектин 12 жашар уулу Султан Сейит такка олтургузулган. Кыргыз-кыпчактардын жамаатындагы эң таасирдүү мамлекеттик ишмер жана таланттуу кол башчы, кыргыздын чыгаан уулу Алымкул Султан Сейитке Аталык (регент) дайындалып, иш жүзүндө хандыкты башкарууну толук өз колуна алган. Ошол мезгилде Маргалаңда бектик кылган Мырзакматтын сөзү боюнча 1863-жылы Алымкул Асан бий уулу 34 жашта, ал эми Султан Сейит 23 жашта болгон. (Караңыз: *Веселовский Н.* Бадаулет Якуб-Бек. Аталык Кашкарский.—СПб.,1898.—90-бет.) Алымкул лашкер башынын тарых-таржымалы, ишмердүүлүгү Т.Кененсариевдин изилдөөсүндө кеңири берилет. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Алымкул аталык.-Ош,1999.-72 бет.)

Алымкул 1863-65-жылдарда Кокон хандыгынын ички экономикалык, чарба жана маданий иштерине көп көңүл бура алган эмес. Анткени, күндөн-күнгө күч алган Орусиянын экспансиясына каршы туруп, хандыктын көз карандысыздыгын сактап калуу эң биринчи милдет эле. Алымкул административдик жана аскер реформасын жүргүзүп, Кокон хандыгынын тышкы экспансияга каршы турууга мүмкүнчүлүгүн бекемдеди. Сепилдерди оңдоттуруп, чек араларды чыңдады. Түштүк Казакстандагы бир катар согуштарга туруштук берип, кай бир салгылашууларда (мисалы Икан салгылашуусу) убактылуу жеңишке жетишти. Алымкул "Амир Лашкер Алымкул" наамына татып, анын эрдиктери жөнүндө легендалар түзүлдү. Бирок, европалык деңгээлде куралданган басып алуучуларды токтотууга күчү жетпеди. Ошентип, генерал М.Г.Черняев баштаган орус армиясы 1865-жылдын башында Ташкенге кирип келди.

1865-жылдын жазында Кокон хандыгы менен Бухара эмиратынын ортосундагы кезектеги жаңжалдын башталышын ыңгайлуу учур деп санаган генерал 29-апрелде Ташкентке жакын турган Ниязбек чебин басып алып, шаарды суудан жана эгинден бөлүп салган. Ташкентти

коргогон Алымкул лашкер башынын негизги күчтөрү менен орус аскеринин ортосунда 9-май күнү катуу салгылашуу болгон. Кандуу кармашта Алымкул аталыктын оор жарадар болушу жана өлүмү кокон күчтөрүнүн чегинүүсүнө алып келген. Баш аламан түшкөн шаарга 14-15-июнь күндөрү штурм жасалып, 17-июнь күнү Ташкент каратылган.

Көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, таланттуу кол башчы жана кыргыз элинин ичкилик кыпчак уруусунан чыккан белгилүү тарыхый инсан Алымкул аталык 1865-жылы 10-май күнү Ташкенттеги Шейхантаур мүрзөсүнө коюлган. Алымкул менен кошо Ташкентте жүргөн Султан Сейит хан эмне кылаарын билбей карбаластап калган учурда кошуундун негизги сокку уруучу күчүн түзгөн Фергана кыргыздары менен кыпчактар жаш ханды таштап, кыргыз кол башчысы Бекмаматтын жетекчилиги астында Коконго карай жөнөгөн. (Караңыз *Мухаммед Салих Кори Ташкенди.* Новая история Ташкента./Рукопись № 7791 Института востоковедения АН Узбекистана.//Ташкент, ташкентцы и Россия.—Ташкент,1965.—147,151,154-беттер.). Натыйжада Ташкентте эки жаамат түзүлгөн. Оруска жүз бурган жаамат шаарды орус аскерине өткөрүп берүүнү ойлогон. Ал эми Кокон амирлигинде калууну көздөгөн жаамат кокон аскерлеринин тарап кете элек бөлүктөрүнөн шаарды коргоп калуусун суранышкан.

Султан Сейит Бухара эмиринен жардам сурап кайрылганы менен, көп узабай ал эмирдин атайын жиберген тыңчыларынын колунан каза тапкан (Караңыз: *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства.—Казань, 1886.—202-бет.) Хансыз калган Кокон мамлекетинин тактысына эми Кудаяр үчүнчү жолу умтулган. Бухара эмиринен жардам сурап, ага байлыгынын төрттөн бирин өткөрүп бермекчи болгон. Ал эми Ташкенттен Фергана өрөөнүнө келишкен кыргыз-кыпчак кошуунунун төбөлдөрү Кокондон 30 чакырым түндүгүндөгү Сарай деген жерде бир аз кеңешүүдөн кийин Ыкын мырза деген кыргыз аскер башчысынын сунушу менен Кокон амирлигинин негиздөөчүсү Шахрух бийдин (1709-1722) үчүнчү уулу Шады бийдин урпактарынын бири 16 жашар Кудайкул бекти хан көтөрүшкөн.(Караңыз: *Бобобеков Х.* Тарихимиздаги конли излар.//Мерос.—Ташкент,1991.—270-бет.) Кудайкул Кокондо кур сатчу жана аны менен Ыкын мырза жакшы тааныш эле. Кудайкул тарыхта Белбакчы хан деген ат менен да белгилүү. Тез аранын ичинде Кудайкул Кокондон алдырылып, кыргыз-кыпчак кошууну шаан-шөкөт менен ордого кирген. Баймат кыпчак миң башы дайындалып, Ташкентке жүрүш жасоого даярдык көрүлө баштаган.(Караңыз: *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства.—Казань, 1886.—202—203-беттер.)

Жаңы хан орустарга каршы күрөшүү үчүн элге 100 миң дилде каражат чогултууга буйрук берип коюп, кыргыз-кыпчак кошууну менен 14 күн Кокон шаарында тургандан кийин Ташкентке карай жөнөгөн. Аңгыча Бухара эмири менен Кудаяр хан Кожентке кирди деген кабар угулган. Ушуга байланыштуу кыргыз-кыпчак кошууну кайрадан Коконго кайтууга мажбур болуп, бир аздан соң ордодон артиллерияны алып чыгып кеткен. Көчмөндөр Маргалаңда турганда бош калган шаарды кокондуктар эми өзүлөрү тоноп киришкен. Хан ордосу катуу таланган. 1865-жылы 15-июль күнү эмир Музаффар Коконго кирген. Ошол күндөрү бир нече жолу кыргыз, кыпчак кошууну Коконго чабуул койгон, бирок, шаарды ала алган эмес.

Алдаяр бектин башчылыгындагы эмир Музаффардын жакшы куралданган армиясынын чабуулунун астында кыргыздар жана кыпчактар Фергананын чыгышына карай Ош аркылуу Мады кыштагына чейин согуш менен чегинип келишкен. Кудаяр хандын башчылыгындагы экинчи жолку жазалоо отряды менен сентябрь айында болгон кагылышта кыргыз-кыпчактардын кошуунунун басымдуу көпчүлүгү талкаланып калган. Аман калган 7000дей атчан, 400дөй жөө сарбаз жана 30 замбиректен турган артиллерия Белбакчы ханды коштоп, кыргыз Ыкын мырза, Алымкул өлгөндөн кийин кокон аскерине башчылык кылган кыргыз паңсаты Бекмамат, Ташкент вилайетинин мурунку беги Мырза Акмат кушбеги, кашкардык Бузурук хандын эки ата өткөн тууганы Катта Төрө болушуп Кашкарды карай жөнөп кетишкен болучу.

Алардын артынан 12 миңдей жеңил куралданган кол менен кууган Кудаяр хан Сопу-Коргон ченде качкындарга жеткен да, кармашта Белбакчы хан менен кыргыздардын бир бөлүгү Чоң-Алай тарапка, ал эми кыпчактардын жана кыргыздардын 3-4 миңдей тобу Терек-Даван аркылуу Кашкар тарапка ооп кеткен. Замбиректери менен кача албай калган сарбаздар жана 800гө жакын жоокерлер колго түшкөн. Кудаяр хан жеңиш менен ордого кайткан.(*Караңыз: Куропаткин А.* Исторический очерк...//ВС.—1878.-—№ 1.—Ч.1.—115—117-беттер.). Ошентип, Кудаяр хан 1865-жылы үчүнчү жолу такка олтурган.

Мындай татаал абалда Курманжан датка тактикалык чегинүү жасоого мажбур болду. Кокон аскерлерине каршылык көрсөтүүнү токтотуп, Курманжан датканын кеңеши менен кыргыз

бийлери жоон топ өкүлдөрүн ордого жөнөтүшмөк болушту. Курманжан датка уулу Абдылдабекти кошо алып, өкүлчүлүктүн башында 1865-жылдын күзүндө Коконго келген. Кудаяр хандын апасы Жаркынайым (Хаким Айым) менен Курманжан те Шералы хандын заманынан бери эле ынак, сырдаш болуп, Кудаяр бала кезинде эле Курманжанды жакшы билчү. Ошондуктан Хан коноктору ызаат менен тосуп алган жана мөөр ойдуруп, экинчи жолу Курманжанга датка наамын тастыктаган мыйзам чыгартып, кымкап чапан жаптырып, баалуу белек бердирген. Датка катары диний жана жергиликтүү бийлик жүргүзүү боюнча кошумча укуктарды ыйгарган. Хандын жаңы жарлыгына ылайык Курманжан датканын Алай, Ош аймактарындагы мамлекеттик бийликтин өкүлү катарында укугу такталып кыйла кеңейген.

Жаркынайымдын жардамы аркасында уулу Абдылдабекти Ташкент аймагында орус аскерлери менен айкаштардын биринде көз жумган Жаркынбайдын ордуна Оштун акими кылып дайындаткан. Ордо айымдары аркылуу саясий жактан кайрадан жогорку аренага көтөрүлгөн Курманжан датка Алымбектин аткарылбай калган мүдөөлөрүн колдон келишинче ишке ашыруу максатында ордо адамдарын колго алып, XIX к. 60-жж. аягына чейин алар менен такай катташып, Кокон хандыгынан кол үзгөн эмес.

Жалпы жонунан 30 жыл бийликте турган Кудаяр хандын кыргыз таякелерине болгон мамилеси эки жактуу мүнөздөлгөндүгүн тарыхый маалыматтар далилдеп турат. Жаш кезинен кыргыздардын арасында чоңойгон Кулаярдын жүрүш-турушунда, сүйлөө манерасында кыргыздарга мүнөздүү белгилер сакталып, ордодо жашагандан зеригип, көбүнчө кыргыз нөкөрлөрү менен тоо тарапта куш салдырып, тайган агыткан аң уулоолорду уюштурган мисалдарын изилдөөчүлөр жазып калтырышкан. Көп учурда “чектен чыккан тентектиктерди” уюштурган кыргыз таякелеринин күнөөлөрүн, сүйүктүү апасы Жаркынайымдын кеңеши менен кечирип да койчу. Ал энеси Жаркынайымды өзгөчө сыйлаар эле. Ордодо кышын-жайын тигилип турган ак өргөөдө жашачу Жаркынайымга дайыма эртең менен ызааттап салам айтчу да, анын ыраазылын алгандан кийин гана ордо ишине кийлигишчү дешет изилдөөчүлөр. (Караңыз: *Алибеков М.* Домашняя жизнь последнего кокандского хана. //Ежегодник Ферганской области.— Новый Маргелан, 1903. —Т. —2.— С.79—117, жана башка Кудаяр ханга байланыштуу адабияттар). Бирок, ордодогу кутумдук турмуш, интригалар, сартиййа өкүлдөрүнүн кытмыр кеңештери аны бузуп, акырындык менен Кудаяр ханда тоолуктарга каршы мамиле калыптана берген.

“Хан тагасы” аталган аксылык кыргыздарга анын мамилеси негизинен түз болучу. Кокон тарыхында аларга карата кескин саясат катталган эмес. Бирок, Ферганандын чыгыш жана түштүк-батыш бөлүгүндөгү кыргыздар менен 1845-жылдагы Ош көтөрүлүшүнөн баштап эле курч мамиле негизинен өкүм сүрүп келди. Буга Алымбек датканын XIX кылымдын 40-жылдарынын экинчи жарымындагы, айрыкча 60-жылдардын башындагы саясий ишмердиги, ичкилик кыргыздарынын ана башчысы Алымкулдун 1863-65-жылдардагы саясаты чоң роль ойногон. Мындай кескин мамилени хан энеси Жаркынайым (Хаким айым) менен көңүлү жакын болгон Курманжан датка көп учурда жумшартып турчу. Бирок, Кудаяр хандын элге, негизинен элеттик кыргыздарга каршы саясаты айрыкча 1867-жылы энеси Жаркынайым өлгөндөн кийин күчөп кеткен жана ага жооп кылган элеттик кыргыздардын кыжырданууусуна алып келген. Ошентип, Ош аймагы менен Алай өрөөнүндө кадыр-баркы хан-бектерден кем эмес Курманжан ошондон кийин ордого көп барбай калган.

XIX кылымдын 60-70-жылдарында Курманжандын даңкы жана аброю Ферганага гана эмес Орто Азияга тарап, Фергана чөлкөмүндө Курманжандан өткөн таасирдүү адам болгон эмес. Датканын ошол кездеги ээлеген орду жөнүндө орус саякатчылары: “Бухара эмири Музаффар, Кашкар ханы Жакыпбек, Кокон ханы Кудаяр Курманжан даткага ызат-урмат менен мамиле жасашкан. Ал тургай, жыл сайын өздөрүнүн көптөгөн элчилерин, белек-бечкектери менен жөнөтүп турушкан. Датканын балдары эл башкаруудагы анын ишенимдүү жардамчылары эле. Алай канышасынын тун уулу Абдылдабек, кийинкилери Мамытбек, Батырбек, Асанбек жана Камчыбек, ошондой эле небереси Мырзапаяс көчмөн элдин кадырман уулдары болушкан”. (Караңыз: *Тагеев Б.Л.* Памирский поход.//Исторический вестник.1898.-Т.73.-132-б. Текст *Т.Өмүрзакованын* Курманжан датка: Доор. Инсан. Ишмердүүлүк.- Б., 2002, деген китебинин 147-бетиндеги котормосунан алынды.

XIX кылымдын 60-жылдарында Курманжан датканын коомдук ишмердиги негизинен Ош шаарынын чегинде болгон. Ал Ошко көп келип, андагы Ак Ордодо (Ак өрөөлөрдөн турган ордо) адамдарды тээ Алымбектин мезгилиндей эле кабыл алчу. Эл болочогун таасын баамдаган

Курманжан датка Ош шаарын ыйык тутуп, анын геостратегиялык маанисин жакшы түшүнчү. Улуу Жибек жолунун бир тармагы мурдагыдай эле Оштон өтүп, Кокон хандыгында шаардын экономикалык мааниси да жогору эле. Анын үстүнө Курманжандын кичи мекени Ороке кыштагынын Оштун оро-парасында жайгашкандыгынын да чоң мааниси болгон. Кийинки маалыматтар тастыктагандай Курманжан датканын болочок аброю, саясий жана коомдук ишмердиги так ушул ыйык Сулайман Тоонун айланасында жайгашкан Ош шаары менен тыгыз байланышта өнүккөн.

Курманжан өзүнүн "датка" наамына байланышкан коомдук-саясий милдеттерди жыл бою үзгүлтүксүз аткарчу. Күз жана кышкысын Ошто, Мадыда жашап, жаз жана жайда Гүлчөдөгү жайкы резиденциясында жана Алай тоолорунун бийик жайлоолорунда тынымсыз эл арасында болуп, алардын арыз-муңун укчу, адилеттикти издеген жүздөгөн адамдарга кеп-кеңешин айтып, маселелерин чеччү. Курманжан датка жашаган айыл чынында көчүп жүрүүчү элеттиктерди тартып турган кандайдыр бир борборго айланып калгандыгы эл оозунда айтылып, ал жөнүндө легендалар куралган. Муну изилдөөлөр тастыктап турат.

Фергана өрөөнүн басып алганга чейин эле Кокон хандыгына, Ошко келишкен бир катар орус ориенталисттери Курманжан датка жөнүндө кеңири маалымат алышып, аны таанып калышкан. Мисалы, XIX кылымдын 60-жылдарынын экинчи жарымында бул жерлерде болушкан бир катар саякатчы-чалгынчылар: чалгынчы Шафгаузен-Шенберг Д.Н.Шауфус (1868), изилдөөчүлөр А.П.Хорошкин жана А.Кун (1868), сүрөтчү В.В.Верещагин (1869), табият-таануучулар Иванов жана И.И.Краузе (1868, 69), саякатчылар К.В.Струве (1870) жана А.П.Федченко (1871), европалык ориенталисттер Друцкий жана Адамоли (1971), ошондой эле англиялык чалгынчы Маджид (1865) өз эмгектеринде Ош жергеси жана анын кожоюну Курманжан датканы эскеришет. Мисалы, 1871-ж. Алайга келген илимпоз-саякатчы А.П.Федченко Курманжан датканы мындайча баалайт: "Алайда кокондуктардын бийлиги күчтүү эмес. Ал жерде кыргыз аял Мармаджан-датха башкы авторитет болуп эсептелет… Ал өз алдынча уруусун башкарат, эң чоң кадыр-баркка ээ: биздин жигиттер ал жөнүндө улуу урматтоо сезими менен гана айтышты. Хан өзү аны сыйлайт жана Коконго келгенде аны кадырлуу бек катары кабыл алат" (Караңыз: *Федченко А.П.* Путешествие в Туркестан. Т.1. Ч.II. В Кокандском ханстве. //Известия Общества Любит. Естеств., Антропол. и Этногр. при Московском унив-те. Т. XI. Вып. 7. – СПб, 1875. 96-бет).

Азаттык күрөштөрдүн чордонунда

Курманжан датканын журт башылыгы, анын азаттык менен эл биримдигин туу туткан мекенчилдиги, 1873-76-жылдардагы Фергана өрөөнүндөгү элдик кыймылдын мезгилинде өзгөчө көрүнгөн.

XIX кылымдын 70-жылдарынын башында Курманжан датка Кудаяр хандын реакциялуу саясатына нааразылык билдирген жана антифеодалдык элдик кыймылдын башталышына үн кошкон. Тун уулу Абдылдабектин Кудаяр ханга каршы кыймылына бата берген. Курманжан датка 1873-76-жылдардагы элдик кыймылда алгач адилетсиз хан бийлигине каршы күрөшүп, көтөрүлүштүн айтылуу жетекчилери: Шер датка, Мамыр Мерген уулу, Абдымомун, Оморбек датка, Орозаалы, Молдо Ашыр сыяктуулар менен алака түзгөн. Тун уулу Абдылдабек кыймылдын жалпы жетекчиси, ичкилик кыргыздарынын бостон уруусунан чыккан Искак молдо Асан уулу Полот хандын жакын жан-жөкөрү болуп, Орусия баскынчылыгына акыркы күндөргө чейин жан аябай күрөшкөн. Курманжан датканын мындай чечими улуу Алымбектин эл биримдигин биринчи орунга койгон керээзин аткаруу болучу. Көсөм жана даанышман Курманжан датка эл башына түшкөн кыйын кезеңде азаттыкты туу тутуп, чыгаан баатырлардын башын коштуруп, жалпы чечимдердин негизинде гана иш жүргүзүү элдин келечеги камсыз кылаарын жакшы түшүнгөн.

Бирок, 1873-74-жылдары антикудаярдык мүнөздөгү, ал эми 1875-76-жылдары антиколониалдык маанидеги зор кыймыл Кокон хандыгынын жоюлушу менен (1876-жыл, 18-февраль) аяктады. Искактын жан-жөкөрү Абдылдабек 1875-жылдын октябрынан 1875-жылдын январына чейин Кокон шаарынын комендanты болуп туруп, Кудаяр хандын мураскери Насирдин бектин кошуундарын, орус жазалоочуларын шаарга киргизбей коргоп турган. Искак январдын аягында Алай тоолорун карай качканда гана Коконду таштап кетүүгө аргасыз болгон. 1873-жылы күзүндө Аксынын Сафед-Буланында, андан кийин 1875-жылдын 27-сентябрында Ботокарада эки жолу хан көтөрүлгөн Искак Асан уулу Полот хан кармалып, 1876-жылдын 1-мартында Маргаланда жаңы орус бийликтери тарабынан дарга асылган. (Караңыз: *Кененсариев Т.*

Кыргызстандын Орусияга каратылышы.-Б.,1997.-279-305-беттер. Ошол эле автор. Искак Асан уулу Полот хан.-Ош, 1997).

3 жылга созулган зор кыймыл жеңилип, Кокон хандыгы Орусияга каратылса да, азаттыкты туу туткан Абдылдабек антиколониялдык күрөшүн токтоткон эмес. 1976-жылдын биринчи жарымында орус баскынчылары менен Алайдагы кармаштарда Курманжан датканын тун уулу Абдылдабектин ролу зор. Алайлык кыргыздар Абдылдабектин жетекчилиги астында 1876-ж. жаз, жай айларында падыша аскерлерине чечкиндүү каршылык көрсөтүштү. Курманжан датканын конушу көтөрүлүшчүлөрдүн кадимки штабына, ал эми Алай тоолору кезектеги боштондук кыймылынын согуш майданына айланган" (Караңыз: *Өмүрзакова Т.* Курманжан датка: Доор. Инсан. Ишмердүүлүк.- Б., 2002.-127-б) .

Орус жазалоочу отряды менен кармаштын эң ирилеринин бири Гүлчөдөн 25 чакырым түштүктө жайгашкан Жаңырык капчыгайында болгон. Абдылдабек, Оморбек, Сулайман удайчы, Танукул паңсат, Валихан төрө жана башкалар олжоке, көкчө, сарттар урууларынан чогулган ири кошуун менен коргонууга ыңгайлуу өңүт даярдашып жатышкан. Бир жарым миң чамалуу кыргыз көтөрүлүшчүлөрү таштан үч айланта чеп куруп, түп жагына лагерин жайгаштырган. Анда Курманжан датка да болгон. Абдылдабектин кошуунунда эч кандай замбирек, алыс атар мылтык жок эле. Түтөтмө мылтык да сейрек болуп, жигиттер негизинен кылыч, айбалта, найза, чокмор менен гана куралданышкан болучу.

Жаңырык капчыгайында коргонуп жаткан Абдылдабектин кошуунун талкалоонун алай кыргыздарын орус букаралыгына өткөрүүдө гана эмес, Фергана өрөөнүндө орус бийлигин бекемдөөдө да чоң мааниси бар эле. Ошондуктан М.Д.Скобелев бул кармашты өтө тыкандык менен уюштурган. Эки тарап эрегишкен чечүүчү салгылашуу 25-апрелде түшкө маал башталып 3 саатка созулду. Абдылдабектин коошуну кармаш учурунда жоонун бир нече жолку чабуулунун мизин майтарып, катуу каршылык көрсөттү. Бирок, мөндүрдөй жааган окко туруштук бере албай, мындай кармашты мурун көрбөгөн, “кара-келтек” кыргыз кошууну түшкө чейин созулган катуу салгылашуудан кийин чегинүүгө аргасыз болду. Курманжан датка баштаган улгайган адамдарын алдыга жөнөтүп, коргоно кармашып олтуруп, Абдылдабек Алай тоолорунун бийик жайлоолорун карай чегинди. Кыргыздардан 150дөй киши набыт болду, Эч ким жан соогалаган жок. Оор жарадар болгондордон гана 3-4 киши туткунга түштү. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Кыргызстандын Орусияга каратылышы.-Б.,1997.-285-86-беттер.)

Жаңырык салгылашуусунан кийин Абдылдабек тынчып калган жок. Ал жан-жөкөрлөрү, пикирдештери менен алгач Кызыл-Арт, Көк-Суу сыяктуу бийик жайлоолордо жашынып жүрүп, май айынын акырында Кара-Кулжа, Өзгөн, тарапка жыла баштаган. Июнь, июль жана август айларында Алай тоолорунда, Өзгөндүн, Кара-Кулжанын чөлкөмдөрүндө, Исфайрам өзөнүндө болгон кармаштарда элдин эрки курчуп, азаттыктын урааны урууларды бириктирип, алайлыктар “бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарышты”. Алай тоолорунун батыш элеттеринде абагат уруусунун бийи Орозаалы, кожентик кыргыз Каракозу, тажиктерден исфаралык Хабиб-Эшен жана өзбектерден кокондук Калма-Юнус, лейлектик кыргыздардын абагат уруусунан Абдырахман, Осмон жана Эрманбет паңсат жетектеген козголоңдор катталган.

М.Д. Скобелевди айрыкча Абдылдабектин тобу кызыктырган. Себеби, анда көтөрүлүшчүлөрдүн саны көп эле. Анын үстүнө Абдылдабек башка кыймылдарды координациялап турган. Июлдун биринчи жарымында анын колу эки миңден ашып, ага Абдыкеримбек кошулган. 12-июлдун түнү көтөрүлүшчүлөрдүн бир бөлүгү Гүлчөдөгү орус аскерине кол салып, анда капитан А.Н. Куропаткин колунан оор жарадар болгон. Бул кырдаалда М.Д. Скобелев бир нече отряддын коштоосунда Абдылдабекке каршы жөнөгөн. Анын отрядында орус генералдарынын чакыруусу менен Түштүккө келген Шабдан Жантай уулу жана анын 25 жигити да бар эле. М.Д. Скобелев, Абдылдабекти үгүттөө менен баш ийдирүүгө аракеттенип, 21-июлда багынып берүүнү талап кылган кат жиберген. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Кыргызстандын Орусияга каратылышы.-Б.,1997.-293-95-беттер.)

М.Д.Скобелев 20-21-июль күндөрү алайлык кыргыздарга эки мазмундагы чакырыктарды тараткан. Алардын 27 нускадан турган биринчи түрүндө М.Д.Скобелевди Алайда тынчтык орнотууга жарым падыша өзү жибергендиги, көтөрүлүшчүлөргө жардам бергендиги үчүн адыгине, сарттар урууларынын мал-мүлкү тартылып алынары, эгер “каракчыларга” кимде-ким дагы көмөк көрсөтө берсе дагы ушундай болору, тартипти орнотууга, “шайкаларды” жок кылууга кол кабыш кылгандарга ак падышанын жана жарым падышанын ырайымы жарыялана тургандыгы жазылган. (Караңыз: ЦГВИА РФ.—1396-ф.—2-оп.—97-иш.—153-барак.)

Ал эми алайлык кыргыздардын жапалак, төлөйкөн, жоош, качыбек, көкчө, бөрү, жылкелди, көк-жатак, кушчу, тооке, баргы, бакал, субай, олжоке, жору, сарттар, карабаргы, сарыбаргы, тазбаргы сыяктуу 19 уруунун бийлерине багышталган чакырыктардын экинчи түрүндө жогоркудай мазмундагы сөздөрдөн кийин уруу башчылары Чупан-Ата, Зара-Булак, Хива, Махрам, акырында Анжыян кыргындарын эстеп коюуларын, эгер алар кол куушуруп М.Д.Скобелевдин алдына келишсе, “аман” жарыяланарын (Орусияга куралдуу каршылык кылууну кечүү) айтып, Абдылдабек, Абдыкерим бек сыяктуу адамдарды кармап, аларды тирүүбү же өлүүбү, айтор орус бийликтерине тапшырышса, урматтуу таксырдын жана жарым падышанын ырайымына калары эскертилген. Чакырыктарды таратууга туш-тушка киши чаптырылган.

М.Д. Скобелевдин Абдылдабекке багынып берүү жөнүндө жазган катынын, ал катка берген Абдылдабектин жообунун тексттери архивдерде сакталып калган. Каттар ошол мезгилдеги Алайдагы саясий кырдаалды таасын сүрөттөп, Абдылдабектин сөздөрүнөн алай кыргыздарынын Орус баскынчылыгына карата мамилесин так түшүнсө болот.

1876-жылдын 21-июлунда М.Д.Скобелев Оштон үч жигит коштогон Шабдандын иниси Абдрахмандан Абдылдабекке кат жиберген. Катта: “*Абдылдабек датка. Сизге Абдыкеримбекти жаныңызга алып, адамдарыңыз менен ыктыярдуу түрдө бизге келишиңизди сунуш кыламын. Сиз жеңилбес орус армиясын тоолор да, суулар да, душмандар да токтото албасына, алардын алдында өзүңүздүн да туруштук бере албашыңызга көзүңүз жетти. Ошондуктан Сиз качандыр бир кезде колго түшмөйүнчө качкын болуп жүрө бересиңиз айкын. Эгер Сиз багынып берсеңиз, анда “Жарым падышанын” улуу боорукердигине жана ырайымына бөлөнөр элеңиз! Чынында өзүңүз баарын жакшы түшүнөсүз...”*—деп жазылган. (Караңыз: ЦГВИА РФ.—1396-ф.—2-оп.—97-иш.—154-барак).

М.Д. Скобелев алай кыргыздарын каратуу үчүн ”Алай илимий-согуштук экспедициясын” уюштуруу керек деген пикирге май айында эле келген болучу. Андан берки окуялар жүрүштүн 22-июль күнү башталышына ыңгайлуу шарттарды түзүп берген. Экспедициянын түштүк кыргыздарын биротоло орус колонизаторлорунун алдында тизе бүктүрүүнүн иш жүзүндө аткарылышына зор мааниси болгон. Абдылдабекке багышталган катынын жообун күтпөй эле генерал М.Д.Скобелев жүрүштү 22-июль күнү баштап жиберди.

М.Д.Скобелев 26-июль күнү Сопу-Коргонго жеткенде Абдылдабектин иниси Асанбек агасынын М.Д.Скобелевге жазган жооп катын алып келди. Кат алып келгендердин ичинде М.Д.Скобелевдин 21-июнда Абдылдабекке жазган катын алып кеткен Шабдандын иниси Абдрахман жок болуп чыкты. Чамасы аны Абдылдабек барымтага алып калса керек.

М.Д.Скобелевдин катын алып "ыраазы" болгондугун айтып келип, Абдылдабек катта мындай деп жазыптыр: "*Кудайга жана анын пайгамбарына ишенген биз ушул мезгилге чейин силерге каршылык көрсөтүп келебиз. Бул иш Сиз тараптан шартты бузгандык үчүн жасалып олтурат. Мисалы, жарым паша Насирдинге Кокон хандыгын берип койгонуңуздар менен, аны алдап, кайра Сибирге жөнөтүп жибердиңиздер. Ал эми Сиз, генерал Скобелев, элге кадырлуу Абдрахман аптабачыны жана бир нече биздин бийлерди Коконго олтургузамын деген куру убадалар менен колго түшүрүп алгандан кийин так ошондой эле жол менен Сибирге жөнөттүңүз. Мына ушулардын баары биз үчүн коркунучту жана ишенбөөчүлүктү туудурду. Ошондуктан Исламды туткан бир нече адам силерге катуу каршылык көрсөтүүгө бел байладык.*

Сиз, өзүңүздүн чоң жана жеңилбес армияңыз менен сыймыктанасыз. Ал эми биз кичине адамдарбыз, ошондуктан кудайга сыйынып, шүгүрчүлүк гана кылабыз. Мүмкүн Көктөгү жараткан бизге да ырайым кылаар... Эгер берген убадаларыңызды так аткарсаңыз, биз да Сиздин сунуштарыңызга макулдугубузду берет элек. Бирок жогорку себептер менен биз эми кашык каныбыз калганча силерге каршы күрөшө беребиз. Биз көчмөнбүз, ошондуктан бизге эч кандай мүлктүн кереги жок, кудайдын берген даамына жана тузуна ыраазыбыз.

Токмоктон баштап Сиз кыргыздарды, кыпчактарды, сарт-тарды убадаңызды аткаруу менен багындырып келе жатасыз. Ал эми Коконду алганда Сиз таптакыр өзгөрдүңүз, ошондуктан ушул толкундоолор чыгууда, эгер Сиз сөзүңүздө турсаңыз, бул болмок эмес.

Эгер Сиз тынчтыкты каалап, убадаңызды аткарсаңыз, анда бул ишти Шабдан баатырга тапшырыңыз, биз ошого макулдугубузду беребиз. Шабдан кандай ойлосо ошондой чечилсин. Чынында ал өз ишиңиз.

*Анан дагы бир нерсе. Эгер Шабданды Ош уездинде калтырсаңыз, анда ал бул жерде тынчтыкты орнотор эле деп ойлойбуз". (*Караңыз: ЦГВИА РФ.—1396-ф.—2-оп.—97-иш.—154-барак) .

Каттын кайсы күнү жазылгандыгы жөнүндө маалымат жок. Аягында Абдылдабектин мөөрү басылган. Каттын мазмуну Абдылдабектин дипломатиялык жөндөмүн, айтылган убаданы мыйзам катары кабыл алган тоолук кыргыздын чынчыл жана убадага бек турган түз мүнөзүн, кырдаалды туура түшүнгөн билимдүүлүгүн, жеңилсе да, элинин келечегин ойлоп, анын тагдырын Шабданга тапшырган тарыхый кеменгерлигин ачык көрсөтүп турат.

Ошол эле күнү М.Д. Скобелев Абдылдабекке дагы бир кат жазган. Анда генерал багынып берүүнү кескин талап кылган. Абдылдабек үмүтсүз болсо да күрөштү уланта берүүнү чечкен. Күч топтоо үчүн Кызыл-Артты ашып, Чоң-Алайга, ал эми 31-июлда Кашкарга кирип кеткен.

М.Е.Ионовдун отряды 29-июль күнү Кашкардан кайтып Ооганстанга өтүп бара жаткан Курманжан датканын көчүн кууп жетип, датка айымды генерал М.Д.Скобелев менен жолугушууга макул кылган. Азаттыкты улуу идея катары санаган Курманжан эне натыйжада бир топ бийлердин коштоосунда, кичүү уулу Камчыбекти жана небереси Мырзапаясты алып, Чоң-Алайдын Арча-Булагында өргүү алып жаткан М.Д.Скобелевдин лагерине түшкөн. Генерал чоң дасторкон жайып, Курманжанга алтын чөйчөк жана парча чепкен жапкан. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Кыргызстандын Орусияга каратылышы.-Б.,1997.-300-б.) М.Д.Скобелев бул жолугушуу жөнүндөгү рапортунда Курманжандын туткун катары абалына карабай өзүн салабаттуу кармап, сүйлөшүүнү жогорку дипломатияда жүргүзгөнүнө ары таң калуу, ары суктануу менен эскерген. Ошол рапортунда ал биринчи жолу Курманжанды “Алай канышасы” деп айтууга татырлык деген пикирин билдирген. (Караңыз: ЦГВИА РФ.—Ф.1396.—Оп.2.—97-иш.-223-барак).

Сүйлөшүүлөрдүн негизинде Курманжан орус бийликтерине багынгандыгын билдирип, балдарын кайра мурунку жайларына көчүрүп келүүгө, алайлыктарды орус букаралыгын кабыл алууга көмөктөшүүгө мажбур болгон. Алысты көрө билген айым пайдасыз кармаша бергенден көрө орус букаралыгын таануунуу туура деп эсептеген. Ошентип, Абдылдабек баштаган үч уулунун Ооган жерине ооп кетиши, баш көтөргөн атуулдардын орус баскынчылыгынан өлүмгө учурашы жана Орусия куралынын күчтүүлүгү эрктүү энебизди тагдырга баш ийип, эми элин бөөдө кыргындан сактап калыш үчүн падыша бийлигине баш ийүүгө мажбурлаган.

”Алай илимий-согуштук экспедициясы” 1875—76-жылдардагы Фергана өрөөнүн Орусияга каратуу кампаниясында олуттуу саясий-согуштук мааниси бар этап болуп калган. Муну менен Түштүк Кыргызстанды Орусияга каратуу аяктады. Падыша өкмөтүнүн толук эмес маалыматтары боюнча 17380 түтүн алайлык кыргыздар (адыгине — 3145 түтүн, ичкиликтер —1225 түтүн, монгуш — 13010 түтүн) орус букаралыгына киргизилди. Алар Гүлчө, Ак-Буура, Ноокат болуштуктарына кирип, Ош уездин түзгөн. (Караңыз: *Кененсариев Т.* Кыргызстандын Орусияга каратылышы.-Б.,1997.-303-б).

Абдылдабектин күчтөрү талкаланганы менен тоолуктар бир топко чейин кармашын уланта беришкен. Бул уруулар июлдун экинчи жарымында эле көтөрүлгөн Сох суусунун Дургумак, Кара-Көл, Раут куймаларынын бойлорунда жашаган ичкилик кыргыздардын 800дөй жигиттери болучу. Алардын башында Мамбет бий, Жармамбет, Кудайназар, Маткерим, Муратбай жана Эшмамбет турушкан. Алар өздөрүнчө аракеттенип жатышкан. Молдо Ашырдын тобуна тилектештигин билдирип, ал Кара-Тегинге качканда кабарлашып, күчтөрдү бириктирүүгө аракеттенишкен. Шабдандын отрядынын жардамы менен сентябрда орус аскерлери Молдо Ашырдын көтөрүлүшчүлөрүн талкалаган. Күз айларында алайлыктардын нааразычылыктарын басып, орус бийлигин кыргыздарга биротоло таанытууга көмөк алуу үчүн М.Д. Скобелев Курманжан менен Мадыда жолугушкандан кийин гана толкундоолор токтоп, К.П. Кауфман 1877-жылдын январь айында Петербургга Кокон хандыгынын мурунку чөлкөмдөрүндөгү ”толук жеңиш” жөнүндө телеграмма жибере алган.

1876-жылдын күзүндө Кабулдан Курманжандын Меккеге бара жатып көз жумган тун уулу Абдылдабектен башка балдары Мамытбек, Асанбек, Батырбек келишет да Ошту, Өзгөндү, Кичи-Алайды, Ноокатты башкарып калышкан. Ошентип, кан төгүшүү токтоп, датканын көсөмдүгү менен тынчтык орногон.

Алай тоолорундагы кармаштар өзүнүн саясий-стратегиялык мааниси жагынан Ферганандын түздүктөрүндөгү согуштарга тете болгон. 1873—76-жылдардагы элдик кыймыл кыргыздар менен башталып, кыргыздар менен аяктагандыгын, тоолуктардын кыймылдын идеяларына башкалардан тереңирээк сугарылгандыгын баамдоо кыйын эмес. Көчмөндөрдүн кыймылдагы олуттуу ролун орус бийликтери да жогору баалагандыгын ошол учурдун мезгилдүү басма сөз материалдары даана көрсөтөт.

Үчүнчү доор - Курманжан датка дасыккан саясатчы жана коомдук ишмер

Датка айымдын үчүнчү — саясий жана коомдук ишмердүүлүк деп аталуучу доору 1876-жылдан XX кылымдын башына чейин созулуп, Орус колониализминин мезгине туура келет. Ал мезгилде Курманжан датка орус колониялык бийликтери менен айлакер дипломатия жүргүзүүнүн натыйжасында түштүк кыргыздарынын басымдуу бөлүгүн туура жолго үндөп, алардын биримдигин сактоого, Ош вилайетиндеги бейпилдикти камсыз кылууга аракеттенген.

Курманжан датка алысты көрө билген көсөм

Эми датканын коомдук-саясий ишмердигинде жаңы өзгөрүүлөр болду. Түркстан чөлкөмүндөгү, Ферганадагы жана буга чейин жеке өзү бийлик жүргүзүп келген кең өрөөндөгү саясий кырдаалдын түп тамырынан бери өзгөрүшү анын абалына, тагдырына таасир этпей койгон жок. Датканын бийлиги чектелип, укуктары тарыды. Мындан ары Алай өрөөнүн башкарчу болуштар түздөн-түз Ош уездинин начальнигине жана Фергана областынын аскер губернаторуна баш ийип калышты. Бирок аталган мамлекеттик бийлик өкүлдөрү, атүгүл Түркстан крайынын ар кайсыл жылдардагы генерал-губернаторлору дагы узак жылдар бою ага «Алай ханышасы», кыргыздардын атак-даңктуу жол башчысы катары ардактап мамиле кылышын уланта беришкен.

Ошто жана Алайда орус бийлиги орногондон кийин Курманжан даткага Оштогу Ак Ордону таштоого туура келди. Шаардагы бир катар имараттар, Алымбектин медресеси жана вакфы, айдоо чектери Датканын карамагында кала бергени менен Курманжан датка Ошко ири жолугушууларга же үй-бүлөлүк салтанаттарга гана катышуу үчүн келбесе, чынында шаарда сейрек турчу. Датка кышкы резиденциясы катары Мадыда, ал эми жаз, жай жана күз мезгилинде мурункудай эле Гүлчөдө туруп, коомдук жумуштарды аткара берген.

Алайдын башкаруучусу таанылган Курманжан датка орус төбөлдөрүнө коомдук жана мамлекеттик ишмер, билги катары кеңири белгилүү эле. Бекеринен аны К.П.фон-Кауфман баш болгон орус генералдары "Алай канышасы" деп атаган эмес. Курманжан датка өз мезгилинде Фергана облусунун акимдери М.Д.Скобелев, А.К.Абрамов, Г.А.Арандаренко, М.Е.Ионов, К.П.Кауфман, М.Г.Черняев, А.Б.Вревский, Н.А.Иванов, С.М.Духовский ал турсун Россиянын келечектеги согуш министри А.Н.Куропаткин сыяктуу адамдар менен дос, тааныш болгондугу маалым. Алар менен тез-тез кат алышып, кээде Ошко, Жаңы-Маргалан (Скобелев) шаарларына келип сүйлөшүп турган. Курманжандын иш билгилиги жана кадыры, Фергана чөлкөмүнүн тоолуктарын орус колонизаторлоруна каршы көтөрүлүштөрдөн, бекерге кырылып кетүүдөн сактап, элдин тынчтыгына жана башка элдердин өз ара ынтымагына оң таасирин тийгизген.

Кээде Курманжан датканын катышуусу менен жогорку деңгээлдеги жолугушуулар болуп өтчү. Мисалы, 1876-жылы Түркстан генерал-губернатору К.П. фон-Кауфмандын (Жарым падыша) сунушу менен Мадыда кеңири сүйлөшүү расмийи өткөрүлүп, анда Датка дагы бир жолу Орус бийлигин тааныгандыгын билдирген жана “Ак падышага” каршы чыкпоого убадасын берген. (Караңыз: *Өмүрзакова Т.* Курманжан датка: Доор. Инсан. Ишмердүүлүк.- Б., 2002.-С.180.) 1884-жылы болсо 73 жаштагы Курманжан датка Скобелев шаарында (Жаңы Маргалаң) Түркстан генерал-губернатору Н.О.Розенбахтын кабыл алуусунда болуп, Алай чөлкөмүнүн тагдыры жөнүндө сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Генерал-губернатор Курманжанга баалуу кымкап чапан жапкан. (Караңыз: Туркстанские ведомости.-1884.-№ 40.).

Түркстан генерал-губернатору ж.б. бийлик өкүлдөрү Ош тарапка келгенде сөзсүз Курманжан даткага кезигип, айрым маселелер боюнча кеңешип турушчу. Мисалы 80-жж. Гүлчө-Талдык-Эркеч-там кара жолунун курулушун ашар жолу менен бүтөрүүдө Курманжан датка орус бийликтерине чоң көмөк көрсөткөн. Ошол эле учурда аталган курулушка 1884-ж. карата крайдын жергиликтүү каражаттарынан 25 000 сом жумшалып, Ош уездинин эле калкынан 7562 сом 80 тыйын жыйналган. Мындай жыйымдар элдин нааразычылыгын туудурбаш үчүн анын маанисин түшүндүрүүдө Датканын ролу чоң болгон.

1892-жылы 81 жаштагы курагында «Алай ханышасы» ошол учурдагы орус авторлору өтө таң калуу менен жазгандай Гүлчөгө 80 чакырым жерден ат үстүндө кебелбей жорго салдырып келип, генерал-губернатор барон А.Б.Вревский менен кезигишип, маектешкен. Датка айымдын кыраакылыгы менен темирдей бекем эркине таң калып, ыраазы болгон генерал ага сый көрсөтүп, чыгыштын салтын туурап, кымкап чапан жапкан. Ал эми Курманжан датка ата-бабадан калган

кааданы бузбай мансабы бийик «жарым падышага» адатынча сары жорго тартуулаган. (Караңыз: *Ювачев И.П.* Курбань – Джань – Датха, Кара-киргизская царица Алая //Исторический вестник. 1907, № 12. 968-бет). Андан алты жыл өткөн соң, 1898-жылы Ошто Датка айым Түркстан крайынын кийинки генерал-губернатору С.М. Духовский менен жолугушуп, элинин ал-абалы, коомдук жана чарбалык турмушу тууралу аңгемелешкен.

Курманжан даткага жолуккан колониалдык бийлик өкүлдөрү ар дайым анын куюлуштуруп айткан таамай сөзүнө муюп, чукугандай сөз тапкан чечендигине, өткүрлүгүнө, терең акылына жана тубаса элчилик өнөрүнө таң калышчу. Жашы токсондорго таяп, улгайган чагында да анын көзүнүн курчу кетпей, карегинен жаш кезиндегидей учкун чачырап, сүйкүмдүү жана сүрдүү, сулуулуктун издери дагы деле сакталган каратору жүзүнөн мээрим төгүлүп турчу. Алайлык кыргыз ханышасы адамдарга жалаң гана жакшылык каалаган, кыйынчылыктарга моюн сунбаган өзгөчө касиеттери бар, бөлөк-бөтөн кишилерге эч сыр бербеген даанышман журт энеси эле.

Курманжан датка ишмердигинин үчүнчү доорунда Орус падышачылыгын Түркстанды бийлеген 8 генерал-губернаторунун баары менен байланыш түзө алган. Алардын ар бири Курманжанга байланышкан маалыматтарды жазып, эстелик катары белек калтыргандыгын тарыхый фактылар ырастап турат.

1880-ж. 16-декабрда Түркстан генерал-губернатору К.П. Кауфман Ош уездинин начальниги менен Фергана областынын аскер-губернаторунун сунушу боюнча Россиянын Согуш Министрине атайын кат жиберип, анда мындай деп жазылган: «…Курбань-Джань-Датканын кара-кыргыздардын арасында зор кадыр-баркка ээ экенин, ардактуу абалы менен таасирин жана улгайган курагын эске алып, мен Улуу урматтуу Сизден Өтө Бийик өкүмдар Императорго Мамлекеттик Казынадан ага жылыга беш жүз сом өлчөмүндө өмүр бою алгыдай пенсия чектеп берүүнү ыраа көрүүсүн сунуш кылуудан баш тартпасаңыз экен деп өтүнөм». Император финансы министринин тыянагына ылайык, 1881-жылы 1-апрелде Курманжан даткага жылыга 300 сомдон өмүрү өткүчө мамлекеттик пенсия чектөө жөнүндө жарлыкка кол койот. Бул ошол кезде өтө чоң суммадагы каражат эле. Алсак, В.О.Ключевскийдин изилдөөсү боюнча Россиянын Москва губерниясында 1882-ж. жылкынын баасы жайында 88-57 тыйын, күзүндө жана кышында 60-67 тыйын болгон. (Караңыз: *Өмүрбеков Т.Н.* Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. (XIX ортосу - XX к.башы). – Б., 2003.-203-б).

1893-жылы 82 жаштагы Курманжан датканын мурунку мусулман башкаруучуларынын тушунда көрүнүктүү роль ойногондугун, ал мезгилдерде кыргыздардын арасында Азияда аялдар үчүн болуп көрбөгөндөй кадыр-баркка арзыгандыгын, Кудаяр хандын аны өз тарабына тартууну каалап, датка (генерал) мартабасын ыйгаргандыгын, мындай бийик мансап-мартабаны аял кишиге ыйгаруу мусулман элдеринин тарыхындагы жападан жалгыз мисал экендигин, Орус аскерлери Алайга келгенде Курманжан датка жаңы бийликке сый-урмат көрсөтүп, тынчтыкты камсыз кылууга көп күч жумшагандыгын эске алуу менен Фергана облусунун ошол кездеги аскер губернатору М.Е.Ионов орус мамлекетинин салттуу жол-жоболорунан четтеп Андреев лентасына тагылган Алтын медаль менен сыйлоо жөнүндө сунуш кылгандыгы да маалым. Бирок, бул сыйлык бир катар шылтоолор менен берилбей калган.

Курманжан датканын аймактагы тынчтыкты жана бейкуттукту, Ош–Кашкар кербен жолундагы коопсуздукту камсыз кылуудагы эмгегин эске алып, 90 жашка чыккандыгына карата 1901-жылы 1-декабрда Орус императору Николай II “Жогорку даражалуу өкүмдардын өз кабинетинин эсебинен кымбат баалуу шакек тартуулоо жөнүндө жарлыгын жарыялаган”. Бул тууралуу Түркстан генерал-губернатору А.Н.Куропаткинге кабарлаган телеграмма Ташкентке 4-декабрда жеткен. Андан көп өтпөй Россия императору Алай каныкесине жаңы сыйлыгын - каухар чөгөрүлгөн алтын саат жөнөткөн. (Караңыз: *Ювачев И.П.* Аталган макала.-976-бет). Кай бир изилдөөчүлөр Курманжан даткага ошол жылы полковник наамы ыйгарылгандыгын жазышат. (Караңыз: *Урстанбеков Б. У. Чороев Т.* Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Фрунзе. 1990. 91-бет).

Курманжан датка орус бийлик өкүлдөрү менен кат жазышып, кеңири алакалашып турган. Кезегинде уулу Мамытбек ошол каттардын бир боосун сактап жүргөндүгү айтылат. Ал каттардын көбү алгач Ош уездинин начальниги болуп, кийин Фергана облусунун согуштук губернатору кызматында иштеген генерал М.Е.Ионовдо да сакталган. Кыргыз

каникеси мезгил-мезгили менен Ош уездинин начальнигинен, областтын аскер губернаторунан, Түркстан генерал-губернаторунан кат алып, өзү да аларга кат жөнөтүп, ал жактагы жаңылыктардан үзгүлтүксүз кабар алып турчу.

Курманжандын инсандык турпатынын дагы бир орчундуу белгиси - анын терең интернационалдуулугу жана жалпы эли-журтка багытталган даанышмандыгы. Архивдерде сакталган анын орус генералдарына жазган каттарында жана башка тарыхый маалыматтарда датка өзүнүн пикирин, демилгесин, накылын, жалаң гана өз элине эмес, жамы журтка, жалпы элге багыштаган. Кудаяр хандын зомбулугуна каршы күрөштөбү, орус колонизаторлоруна каршы азаттык көтөрүлүштөрүндө болсун, түштүк Кыргызстандын Орус мамлекетине кошулгандан (1876-жыл) кийинки анын ишмердүүлүгүндө жалпы элге тең интернационалдуу инсан экендиги көрүнгөн. Курманжандын образынын улуттук белгилерден озуп чыккан кең образ экендигин тарыхый маалыматтар ырастап турат. Мисалы, белгилүү орус генералы барон А.Н.Таубе Курманжан датка жөнүндө: “анын акылмандыгы, энергиясы, адилеттиги жана келечекти көрө билген көсөмдүгү Жети-Сууга, атүгүл Ооганстандын, Ирандын жана Кытайдын чөлкөмдөрүнө чейин дайын болгон” деген пикирди айтат. (Караңыз: *Таубе А. Н.* Алайская царица. //Закаспийское обозрение// 1902, № 124).

Курманжан Датканын келечекти көрө билген көсөм жана эл достугун бийик койгон интернационалдуу журт башы экендигинен кабар берген 1885-жылы 7-октябрда Курманжандын өз колу менен жазылып, мөөрү басылган каттарынын биринин текстин келтирели.

"Улуу урматтуу жана чексиз кадырлуу Фергана облусунун облусттук губернаторуна Ош оезунун кызматчысы Курманжан даткадан кат.

Терең, ардактуу Сизден кечирим суроо менен мен төмөнкүлөрдү билдиремин. Фергана мусулман өлкөсү Орусияга моюн сунбай турган мезгилде мен сиздер менен согушканмын жана каршылашканмын! Кийин Абдылдабек бир туугандары Мамытбек жана Асанбектер менен Ош аркылуу Кабулга качты. Куруган мен, кичинекей Камчыбек менен Алайда калдым. Ошол мезгилде Оштун начендиги Ионов төрө генерал менен Алайга келди жана мени генерал менен тааныштырды. Генерал Скобелев мени жылуу кабыл алды жана мага урмат менен мамиле кылды. Мен ага ыраазы болуп калдым.

Россия өзүнүн улуулугу жагынан Рим менен тең тайлашат. Мүмкүн, азыркы учурда дагы да кеңейүүдөдүр.

Азыр уулдарым кайрадан мага келишкен. Алар көп азаптарды тартышып, жеңиштен үмүттөрүн үзүшкөндө мен бирөөдөн мында келүүсүн буюруп кат жибергенден кийин гана алар бул жакка кайтышты. Кудайдын буйругу менен Абдылдабек ал жакта набыт болду. Мамытбек менен Асанбек эсен-соо келишти.

Андан кийин мен Туркстан генерал-губернатору Кауфман менен ал Ошко келгенде жолуктум. Ал дагы мага урмат менен кайрылып: "Эгер Сиз мени уксаңыз - анда Сизге эң жакшы болот жана Сиз ак падышанын кабыл алуусундай эле пайда көрөсүз" деп айтты. Маркум генерал-губернатор (К.П. фон-Кауфман 1881-жылы өлгөн) падышанын буйругу менен мага ар айына 25 сомдон пенсия төлөп турган. Мен ага жекече ыраазычылыгымды билдире албай турганыма азыр өкүнөмүн!

Кудайдын ракымы менен азыр үч уулум бар. Биз эч убакта мындай мамлекетти көргөн эмеспиз. Байыркы замандардан бери өлкө өзүнүн жетимдерине мындай боорукердик кылган эмес! Бул мамлекеттен бардык эл менен бирдикте биз өз тууганларыбыздай көрүп чогуу жашай беребиз! Эгер биз кокустан мамлекеттин аброюн таназар албастан: ага чыккынчылык ойлосок, анда бизге өмүр бою кечиргис күнөө жабылат! Мен, эгер бул мамлекетке кимде ким мындан ары бүт жүрөгү, чын пейли жана терең урматы менен мамиле кылса, анда кудай өзү мурунку кезде мамлекетке каршы жасалган бардык аракеттерибизди кечирет деп ойлоймун!

Азыркы тынчтык мезгилде мындан ары менин бүткүл эл-журтум, мен өзүм жана уулдарым, тууганларым эч качан силерге каршы көтөрүлбөйбүз деп мен Жарыя кыламын! Биз тараптан эч кандай жарамсыз иштер жасалбайт! Эгер менин элим кандайдыр бир жамандык издеп, мамлекетке чыккынчылык кылса, анда күнөөлүүнү эң оор жаза менен жазалаймын жана өмүрүмдүн акыркы күндөрүнө чейин өзүмдү кыйнап өтөмүн!

Ушул сөздөрүмдү бекитүү үчүн мөөрүмдү басамын!

Маматбай кызы Курманжан датка". (Караңыз: Өзбекстандын мамлекеттик тарых архиви.-Ф.19.-Оп.1.-1629-иш.-1-барак).

Белгилүү француз саякатчысы Гийом Капю өз мекендеши Габриэл Бонвало менен бирге Туркстан жерине 1880-жылдары саякат жасап, Алайда болгон. Кыш мезгилинде Алай-Памир аркылуу Индияга өтүп кетишкен бул эки саякатчыга Курманжан датканын уулдары Батырбек менен Мамытбек жана небереси Мырзапаяс жакындан жардам көрсөтүшүп, ат-көлүк, жол көрсөткөн аткошчу жигиттерди таап беришкен. Саякатчылар «Дүйнөнүн чатыры» аттуу китебинде Курманжан-датка жашаган Жүсалы өрөөнүнө болуп Датканы мындай сүрөттөшөт: «Ал акылдуу жана баардыгы урматтаган аял. Курманжан даткага урук-туугандарынын бири калбай берилгендиги менен сый-урматы таңдантып, ага таазим кылдыруучу касиеттери бар эле. Чоочун кишинин көз алдында ал касиеттер аны бөтөнчө сүйкүмдүү көрсөтүп, жоокердин эрдигин баарынан жогору балаган ошол элди, андан соң акылдуу аялдын даанышмандыгын, кеменгерлигин ого бетер сыйлап урматтоого аргасыз мажбур кылат». (Караңыз: Строилов Л. Алай менен Памирден ашып.//Кыргыздар.-Б.1993.-С.329-349).

Курманжан датка энебиздин эл аралык мамилелерде да дасыккан дипломат катары өзүн көрсөткөн фактылары болгон. Орусияга караган жаңы жерлерди изилдөө үчүн көптөгөн чет өлкөлүк саякатчылар Алайга келишип, Курманжан даткага жолугуп турушкан. Мисалы, 1885-жылы Гүлчөгө англиялык тыңчылар – молдо Маджид менен сэр Артур келип, Алайды Англияга каратуу жөнүндө Курманжан датка менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшөт. Курманжан датка Улуу Жибек жолунун кербендери аркылуу эл аралык окуялардан да кабары бар эле. Англиянын Индияны басып алганын, Ооган аркылуу Орто Азияга жортуул уюштурууну көздөп жатканын да билчү. Бирок ал Орусия империясы менен бирге жашоо кыргыз элинин келечегине жакшы болоору жөнүндө небак эле жыйынтык чыгарып койгон эле. Ошондуктан Англиянын тыңчыларына сылык гана макул эместигин билдирген.

III Курманжандын көз жашы

XIX кылымдын орто ченинде Курманжандын өмүр жолуна дагы бир өтө оор сынак туш болду. Чек ара контрабандалык кылмыш кылууда деген шылтоо менен “кылмышкерлердин тобунун уюштуруучусу” деп Курманжан-датканын уулу Камчыбек, кылмышты жаап-жашырган деген айып менен жеткинчек небереси Мырзапаяс камакка алынган. Камчыбектин жигити Ак-Балбан баш болуп, бул иш боюнча жалпы жонунан жыйырма төрт киши соттолгон. Кыргыз күбөлөрүнүн айтуусу боюнча чатакты орус бажы күзөтчүлөрү чыгарышкан. Алар чегарадан кербен жол менен келе жаткан жүктүү обоз коштогон кыргыздарга таңылчактарды чечүүнү жана сандыктарды ачууну талап кылышкан. Кербен менен келе жаткан Камчыбектин зайыбы Асел айым кароолдорго каяша айтып, чубалган узун чачынын учундагы чач учтугуна байланган ачкычтарды берүүдөн баш таркан. Бирок, орус бажы башчысы Асел айымдын чачын мыкчый кармап, ачкычы менен кошо олоң чачын кыя чаап кыркып алат. Көчмөндөр үчүн мындай шылдың өлүмгө тете иш эле. Натыйжада орус аскер соту Камчыбекти жана анын жигити Ак-Палванды өлүм жазасына тартууга, ал эми Мамытбекти, Мырзапаязды, 13 жаштагы өспүрүм бала Арстанбекти – Сибирге каторгалык иштерге иштетүү үчүн сүргүнгө айдоого өкүм чыгарган. (Караңыз: *Өмүрзакова Т.* Курманжан датка: Доор. Инсан. Ишмердүүлүк.- Б., 2002.-150-169-беттер).

Камчыбек менен Ак-Палван 1995-жылы 2-мартта Ошто даргага асылган мезгилде Курманжан Датка элди баштап күрөшкө чыгууга дарамети жетет эле. Бирок, тишине чейин куралданган орус жазалоочуларынын элди бөөдө кырып жиберүүсүнөн кооптонуп, унчукпай тагдырга моюн сунууга аргасыз болгон. Сибирге сүргүнгө айдалган Мамытбек менен Арстанбек Иркутск губерниясындагы Нижеудинск уездинин Тюмен волостуна караштуу Тумино кыштагында жашашкан.

Камчыбектин өлүм жазасына тартылышы, уулунун, небересинин жана жакындарынын сүргүнгө айдалышы, ошондой эле кийинки жылы дагы бир уулу Батырбектин көз жумушу Курманжан датканы катуу кайгага салды, бирок биротоло сындыра алган жок. Датка мүңкүрөбөдү.

Уулу Камчыбектин дарга асылышынан кийин Курманжан датка бир нече жылдар бою орус бийликтери менен мурдагыдай алака түзбөй калган. Рустам-Бек деген ат менен Алай, Памир тоолоруна көп жолу саякаттап барган орус офицери Б.Л.Тагеев 1896-жылы жайында Алай өрөөнүндөгү Курманжан датканын айылына кайрылып, ага учурашуу үчүн Датканын боз үйүнө киргенде уулунун өлүмүнө кайгырган эненин аянычтуу абалын боор ачуу менен сүрөттөгөндүгү

маалым. (Караңыз: *Тагеев Б.Л.* На Востоке. Очерки и рассказы из жизни далеких окраин России.//Царица Алая.-Варшава, 1902).

Ошентип турмуш өз нугу менен журуп жатты. Ал кездеги Фергана облусунун аскер губернатору М.Е.Ионовдун, Датканы сыйлаган башка орус чиновниктеринин, ошондой эле Курманжан Датканын өзүнүн Орус императоруна багышталган өтүнүчтөрүнүн натыйжасында көптөгөн кыйынчылыктардан кийин россиялык катаал аскер соту элеттиктердин дарамети күчтүү улугу – Курманжан датканын өтүнүчүнө жооп кылып, 1897-жылы 27-мартта Мамытбек Алымбеков менен Арстанбек Камчыбековго, ал эми ошол эле жылы 4 –июлда Мырзапаяз Жаркынбаевге Түркстан крайына жашоо үчүн кайтып келүүгө уруксат берди.

Курманжан Датка эл тынчтыгынын данакери

1898-жылы жазында Анжиян аймагында жергиликтуу эл орус империясынын колониалдык эзүүсүнө каршы көтөрүлүшкө чыккандыгы маалым. Кыймылдын демилгечилери Көгарт өрөөнүндөгү кыргыздар болуп, алардын көрүнүктүү жетекчиси Чыйбыл болуш Абдулла бий уулунун аракети менен 1895-жылы алгачкы жыйын уюштурулат да, ошол мезгилдеги Фергана өрөөнүнүн чыгыш тарабындагы элет кыргыздарына кеңири белгилүү, тарыхта Дукчи Эшен атанган Мухаммад Али Сабыр хальфа Софуевге кыймылга жетекчи болуп берүү сунуш кылынат. 1897-жылы Мадали эшен макулдугун берет. Көтөрүлүшкө Фергана тургундарынын элетин гана эмес, шаар калкын да тартуу максаты коюлуп, кеңири даярдыктар башталат.

Кыймылдын идеологиялык жетекчиси ичкилик кыргыздарынын дөөлөс уруусунан чыккан, кезегинде Кокон ордосунда кызмат өтөп, Кудаяр хандын буйругу менен “Фергана хандарынын тарыхы” аттуу китеп жазган молдо Зиябидин Максым болгон. Дукчи эшен көгарттык, кетмен-төбөлүк, оштук, ноокаттык кыргыздарга, Кулу, Кува, Жеке-Тыт, Избаскан жана башка болуштуктарда жашаган кыргыз, өзбек, кыпчак, түрк тургундарына таянуу менен көтөрүлүштү 1898-жылдын 17-майында кечке жуук баштап жиберет. Ошол күнү Ошто, Ноокатта, Маргаланда, Асакеде, Көгартта уюштурулган аракеттер ишке ашпай калып, Миң-Дөбөгө чогулган 2000 чамалуу негизги топ Анжиян гарнизонуна кол салган, бирок жеңилип калган.

Анжиян-кыргыз көтөрүлүшү бир жумага жетпей басылган, анын негизги жетекчилеринен 22 адам дарга асылып, 500дөй киши Сибирге сүргүнгө айдалган. Алардын арасында көгарттык Чыйбыл болуш, кетментөбөлүк кадимки Токтогул Сатылганов да бар эле. Жергиликтүү элге 130556 рубль контрибуция салынган. Көтөрүлүштүн борбору болгон Миң-Төбө кыштагы Дукчи Эшендин мекени болгондуктан тыптыйпыл талкаланып, тургундары башка жактарга көчүрүлүп, бош калган жерге орус колониализминин “ыраакымы катары” келеке маанисинде Мархамат деп аталган село туруп калгандыгы тарыхтын оор фактысы. (Караңыз: *Кененсариев Т., Авазов Э.* Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар.-Б.,2002).

Көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчүнүн көп улуттуу экендиги сурак берген жана соттолгон адамдардын улуттук курамынан көрүнүп турат. Суракка баары болуп 257 кыргыз тартылган. Бул сан бардык суралгандардын жарымынан ашык санды көрсөткөн. Суракка кабылгандардын арасында 112 өзбек, 20 түрк, 17 уйгур, 3 кыпчак, 5 тажик жана 1 каракалпак болгон. Бул сандар “Анжиян көтөрүлүшү” деп аталган кыймылдын иш жүзүндө “Анжыян-кыргыз көтөрүлүшү” болгондугун ырастап турат. (Караңыз: *Кененсариев Т., Авазов Э.* Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар.-Б.,2002).

Көтөрүлүшкө алайлык кыргыздар да даярданышкан болучу. Бирок, орус аскерлеринин артыкчылыктарынан жакшы кабары бар Курманжан датка элин бөөдө кыргындан токтотуп калды. Жаманчылыкты сезген Курманжан датка өзүнүн болгон аброю менен алайлыктарды козголоңго катышуудан баш тартууга үндөдү. Антиорустук сезимге алдырып, газаватка ураан таштаган кыймылдын натыйжасы бейкапар элге оор зыяндарды алып келмек. Ошондуктан ошол кездеги Ош болуштугун башчысы Карабек Асанбеков урматтуу чоң энесинин кеңеши менен даярдалып жаткан көтөрүлүш жөнүндө Ош уездинин начальниги полковник Зайцевге билдирет. Уезддин начальниги ош батальонун кармашка даярдануусун буйрук кылып, Маргалаңга киши чаптырат. Өзү 1898-жылдын 16-майында Ноокат болуштугуна жөнөйт. Ноокат болушу Казыбай да Зайцевге утурулап, алдынан тосуп чыккан. Ошентип, Ошто жана алайда бөөдө кырсыктын коркунучу арттка калган.

Бул окуя Курманжан датканын элин куугунтуктоодон жана кандуу жазалоолордон сактап калууну артык көргөн көсөмдүгүнүн дагы бир күбөсү болгон.

Түркстан крайынын бийликтери жүргүзгөн орус колониалдык саясатына капа болгон

Курманжан датканын көңүлүн көтөрүүгө Датка менен ымаласы жакшы орус төбөлдөрү бир топ аракет кылышканы менен Курманжан датка 1901-жылы гана кайрадан алар менен кат алыша баштады. Ошол жылдын 9-майында Түркстан крайынын жаңыдан дайындалган генерал-губернатору Н.А.Ивановго куттук айткан кат жазып, анда Ташкентке сизди куттуктоомду айтып баруу үчүн өз уулум Мамытбекти жибердим деп билдирет. Ошол эле айдын 22-күнү Н.А.Иванов Курманжан даткага ыраазылык билдирген жооп кат жазып, сый көрсөтүп**,** Мамытбектен Даткага чын дилден чыккан достук саламын айта барууну өтүнгөн. (Караңыз: *Өмүрбеков Т.Н.* Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. (XIX ортосу - XX к. башы). – Б., 2003.-204-б.)

Курманжандын дагы бир мүнөздүү белгиси анын ыйыктыгы, такыбалыгы болгон. Жогоруда айтылгандай Курманжан жаш кезинен эле салттуу үй-бүлөдө тарбия көрүп, кийин чоң медресенин ээси Алымбектин жубайы болгондугуна байланыштуу, кезегинде элдин айтымында Оштук эшендерге кол берген адам эле. Белгилүү Хувайда эшендин урпактарынын бири Салахиддин эшендин мезгилинде, алар менен эң жакшы мамиледе болуп тургандыгы маалым. Ош чөлкөмүнүн билгиси, Анжияндын беги, Кокон хандыгынын мамлекеттик ишмери Алымбек датканын жогоруда айтылган медресенин болушу, ал медресеге чегерилген 1825 гектар чамасындагы вакф жери (Чын-Абад жана башка жерлер), аталган вакфта алгач Алымбек өзү андан кийин анын урпактары Жаркынбай, Абдылдабек, Батырбек, Асанбектердин мутавалий болуп турушу, 1865-жылдан баштап Оштун акими болуп турган Абдылдабектин Оштогу Шайтан-Төбө, Сарай-Көчө кварталдарындагы вакфтык участкалары, ошондой эле Асанбектин мезгилинде да бир топ вакфтык участкалардын болушу Курманжандын үй-бүлөсүнүн бардык мүчөлөрү диний мекемелер жана "ыйык" адамдар менен байланышта экендигин маалымдайт. 1895-жылы кичүү уулу Камчыбек Оштун чоң базарындагы даргага асылган күнү Курманжан Салахиддин эшендин үйүндө намаз окуп олтургандыгы жөнүндөгү маалыматты азыркы кезде атактуу эшендин тирүү урпактары билишет.

Курманжан датка энебиздин ислам илими жазылган ыйык Куран жана Мухаммед пайгамбардын хадистери жөнүндө кенен түшүнүгү, өз көз карашы болгон. Курманжан датка Алай жергесине кадимкидей мектептерди салдырып, анда букаралардын сабатын араб алфавити менен ачып, билим алуусу үчүн шарт түзгөндүгүн замандаштары эскеришет. Датка салдырган мектептер 1960-жылга чейин бузулбай, кийин колхоздордо кампа катары пайдаланылып келгендигин жергиликтүү калк айтып келишет.

1906-жылы Курманжан Датка энебиз 96 жашка чыккан мезгилде Алай жайлоосунда Орус империялык Генералдык штабдын полковниги, барон Карл Густав Эмиль Маннергеймдин баргандыгы жөнүндө айтпай кетүү болбос. Бул окуя ары кызыктуу жана ары символдуу. Анткени, Маннергейм финлядиялык армиянын болочок башкы кол башчысы болуп, 1944-1945-жылдары Финляндиянын биринчи президенти кызматындагы эл аралык саясатчы. Финляндиянын улуттук баатыры катары атагы чыгып, дүйнөгө таанылган инсан болгон.

Россиянын согуш министрлигинин тапшырмасы боюнча Алай өрөөнү, Чыгыш Түркстан аркылуу Пекинге чейин узак жолду басып өтүп, Маннергейм 1909-жылы өзүнүн сапары жөнүндө жол баянын жарыялаган.

Курманжан датка менен Маннергейм 1906-жылы 13-августа жолугушат. «Алай ханышасы» XIX кылымдын жандуу тарыхы болчу. Ошондуктан аны менен жолугушуу окумуштуу үчүн өтө кызыктуу болушу табигый көрүнүш эле. Маннергейм эскермелеринде Датканын өргөөсүндө бир нече жолу фотосүрөткө тарткан соң, мен токсон алты жаштагы улгайган айымдан ат устундө сүрөткө түшүү менен түбөлүк эстелик калтырууну өтүндүм деп жазат. Саякатчынын айтымында Тору аргымакка жарашыктуу татынакай ээр токулуптур. Ханыша небересинин илбериңки жардамы менен, өмүр бою ат үстүндө жургөндөй аргымакка ишенимдүү жана жеңил минди... Мунун өзү эрки күчтүү кажыбас энебиздин бейнесиндеги көөнөрбөс феномендик белги болгондугунан кабар берет.

Корутунду сөз

Кыргыз элине гана эмес, көп улуттуу Фергана тургундарынын тынч жашоосун камсыз кылуу башкы милдетим деп санаган тарыхый инсан Курманжан датка 1907-жылдын 1-февралында Оштун жанындагы Мады кыштагында көз жумуп, сөөгү Оштогу айтылуу Сар-Мазарга, сүйүктүү уулу Камчыбектин күмбөзүнүн жанына коюлган. Оң миңдеген туугандары жана оштуктар атактуу Датка айым менен буркурап ыйлап коштошушкан. Орус колониалдык бийликтери бул окуяны

бүткүл Түркстандык окуя катары кабыл алышып, 1907-жылы 16-февралда «Туркестанские ведомости» гезитинин № 2834 санына «Царица Алая» деген ат менен көлөмдүү некролог жарыялашкан.

Курманжан датканын артында көп сандаган уулдары, кыздары, небересери жана чөбөрөлөрү калган. Анын 183 урпагынан 1907-жылы 2 уулу, 2 кызы, 31 небереси, 57 чебереси урматтуу Датка Энесин акыркы сапарга узатышкан. Курманжан датканын урпактары учурда Алайда, Кара-Суу, Өзгөн райондорунда, Ошто, Бишкекте турушат. Совет мезгилинин алгачкы жылдарында небересери Кадырбек менен Жамшитбек алгачкы кызыл армиянын көрүнүктүү кол башчылары болуп, совет бийлигин чыңдоого активдүү катышкан. Кадырбек Камчыбеков кыргыздардан биринчи болуп Кызыл Жылдыз ордени менен сыйланган. Ошол эле учурда Курманжандын бир нече небересери НКВДнын түрмөсүндө курман болушкан. Бирок алар 1953-жылы реабилитацияланган.

Курманжандын чебереси Муса Мырзаяпаясович Адышев Кыргызстандын ири геолог-окумуштуусу катары белгилүү. 1978-жылы ал Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Президенти болуп шайланган. Учурда академиянын геология институту, Ош технологиялык университети анын ысмын алып жүрөт.

Акыркы пикир катары макалабыздын аягында Курманжан датканын инсандык төмөнкү жети касиетин **белгилөө зарыл деп ойлойбуз.**

- тагдыр кошкон өмүрлүк жары Алымбектин жан шериги жана насаатчысы. Кыргыз мамлекеттүүлүгүн, азаттык менен эл биримдигин туу туткан пикирлеши;
- уул-кыздарынын мээрман энеси жана кеменгер тарбиячысы;
- тарыхтын тагдыр чечкен бурулуштарында “караңгыда жол тапкан” даанышман; элинин келечегин көрө билген көсөм, “тар жол тайгак кечүүдөн” аман-эсен алып чыккан улуу тарыхый инсан;
- жакшы менен жаманды иргеп, “кара кылды как жарган” адилет;
- татаал маселелерди чече алган коомдук жана мамлекеттик ишмер;
- азаттыктын тайманбас күрөшкери жана кол башчысы;
- эл аралык саясаттан жетик кабары бар дипломат.

Кыргыз элинин уникалдуу жана феноменалдуу кызы, улуу тарыхый инсан Курманжан датканын өрнөктүү өмүрү, коомдук, саясий жана мамлекеттик ишмердиги кыргыз тарыхынын татаал жана драмалуу эпохасына туура келген. Курманжандын болочокту таасын баамдаган көсөмдүгү, азаттыкты туу туткан мекенчилдиги, кеменгерлиги, гумандуулугу жана адилеттиги, эл биримдигин жана тынчтыгын камсыз кылган акылмандыгы, эл достугун жогору койгон интернационалдуулугу, улуу даанышмандыгы кыргыз жаштарына, кыргыз саясий элитасына жана жалпы кыргыз элине көөнөрбөс улуу мурас катары кала берерине ишенүү азыркы муундардын тарых алдындагы парзы деп таануу абзел.

УДК:81.0 К 58

Кожоева Г., Ош МУ

Текст жана андагы кайталоолордун кызматы

Бул макалада текст жөнүндө түшүнүк берилип, андагы кайталоолордун кызматы мисалдардын негизинде тастыкталып көрсөтүлөт.

В этой статье дается понятие о тексте, где на примерах доказываются функции повторения.

In this article is given the nofion of text where is proved the funcfion of repetition.

Тексттин теориясы акыркы 50-60 жылдын ичинде гана пайда болуп, азыркы күндө тексттин лингвистикасы аттуу тармак толук түптөлүп өнүгүп бара жатат. Анын башатында орус лингвисттери (Л.А.Булаховский, Н.С.Поспелов, С.Г.Ильенко, Н.Д.Зарубина, Л.М.Лосева, Г.Я.Солганик, Т.М.Николаева, И.Р.Гальперин, Т.М.Дридзе, Л.П.Доблаев, О.А.Нечаева ж.б.),

алыскы чет өлкөлүк тилчилер (М.Хэллидей, Э.Бенверист, К.Газуненблаз, Ц.Тодоров, Р.Харвег, Т. ван Дейк, А.Греймас, Н.Э.Энквист ж.б.) турат, бул тармакка кыргыз изилдөөчүлөрү (С.Өмүралиева, Б.Ш.Усубалиев, С.Ж.Мусаев, Ж.А.Чыманов, Т.С.Маразыков, В.Б.Суркеева ж.б.) да олуттуу салым кошо алган.

Бүгүнкү күндө бул тармак өзүнө тиешелүү теориялык базасы, категориялык аппараты бар, өзүнчө метод-ыкмаларга негизделген күчтүү агым катары түптөлүп калды. Мунун обьекти катары ар кыл көлөмдөгү, түркүн жанрдагы тексттер каралат. Бардык тексттерди бириктирип турган жалпы касиеттер бар. Буларга төмөнкүлөрдү кошууга болот:

1) теманын аныктыгы жана чектүүлүгү; мазмундун бир темага баш ийиши; тема-реманын биримдиги;

2) ой элементтеринин ырааттуулугу жана композициялуулугу; кичи темалардын ирет менен камтылышы;

3) мазмундун бүтүндүгү;

4) тексттин композициялык элементтерге бөлүнө алышы жана компоненттердин өз ара байланыштуулугу;

5) текстти чечмелөөгө жана баалоого мүмкүнчүлүктүн бардыгы;

6) интегративдүүлүгү, бөлүктөрдүн өз ара байланыштагы биримдиги;

7) мазмундук убакытта өтүшү жана ушуга карата берилиши (темпоралдуулук);

8) чектүү мейкиндиктин камтылышы жана чагылдырылышы (локалдуулук);

9) предикативдүүлүк, маалымат предметинин субьекттин (автордун) көз карашы аркылуу аныкталышы;

10) персоналдуулук; ар кандай тексте жазуучунун, сүйлөөчүнүн, пикир билгизүүчүнүн ачык же кыйыр болушу;

11) модалдуулук; автордун информацияга болгон мамилесинин обьективдүүлүк-субьективдүүлүгү (реалдуу-реалдуу эмес, чындык-жоромол, оң баалоо-терс баалоо, каалоо-каалабоо ж.б.) ж.б.у.с. касиеттер текстти ар тараптан сыпаттого негиз боло алат.

Текстти кептин алкагында кароо зарылдыгын айтып келип С.Ж.Мусаев учурдагы зарыл милдеттерди төмөндөгүдөй белгилейт: «Тексттик лингвистиканын азыркы тапта өнүгүшү тексттин семантика-информативдик жана структура-синтаксистик проблемалары менен эле катар, аны коммуникативдик-функционалдык аспектиден кароонун, текстти кептик бүтүн бир айтым катары таануунун зарылдыгын шарттап турат, б.а текст коммуникативдик-функционалдык бүтүндүк катары кептин бирдиги болуп саналат жана ушул багытта анализге алынуусу, биздин көз карашта приоритеттик багыт катары сунушталат» [1]. Текстти кептин чегинде кароо менен аны уюштуруудагы кайталоонун ролун ушул көз караштын чегинде карооого аракет кылабыз. Текст жөнүндө сөз кылганда анын жогоруда аталган касиеттерин көңүлдө тутуу менен материалдарды талдоого аракеттенебиз.

Бул макалада бир эки гана мисалдын негизинде поэтикалык тексттин тутумуна кайталоо кантип экспрессивдүүлүктү киргизиши жөнүндө сөз болот.

Акын Токтогулдун эки строфага жайгашкан төрт илтик ырындагы кайталоолорго талдоо жүргүзүп көрөлү. Бул ыр төмөндөгүдөй турпатта:

Алты сай бараң октолот,
Алты дубан топ болот.
Алты дубан топ болсо,
Асылың Токоң жоктолот.

Жети сай бараң октолот,
Жети дубан топ болот.
Жети дубан топ болсо,
Жетиңиң Токоң жоктолот (Токтогул: Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. Том I.- Ф.: Адабият, 1989. 69 б.).

Бул поэтикалык тексте **строфа ичиндеги** жана **строфа аралык** кайталоолорду жиктөөгө болот.

Мында тыбыштык кайталоолорго 1) саптардын бир тыбыш менен башталышы (биринчи строфадагы саптар *а* тыбышы менен, экинчи строфадагы *ж* тыбышы менен); 2) ар бир строфадагы биринчи, экинчи, төртүнчү саптар *олот* тыбыштык айкаш менен бүтүмү киреринайтууга болот.

Лексикалык кайталоо да көзгө даана урунат: ырда *алты - алты - алты, жети - жети - жети, сай - сай, бараң - бараң, дубан - дубан - дубан - дубан, топ - топ - топ - топ, Токоң - Токоң, октол - октол, бол - бол - бол - бол - бол, жоктол - жоктол* түрүндөгү лексикалык (сөздүктөрдө бериле турган) кайталоолор бар. Булардын ар бири морфологиялык түзүлүшкө жана касиеттерге ээ болгондуктан буларды лексика-морфологиялык кайталоо катары белгилөөгө деле мүмкүн.

Нагыз морфологиялык мүнөздөгү кайталоолор биринчи, экинчи жана үчүнчү саптардын акырын түзгөн этиштин 3-жак мүчөсү *-т*, төрт жолу колдонулган таандык уланды *-ың, -иң, -ң* (*асылың, жетигиң, Токоң*) мүчөлөрү аркылуу берилген. Бул жерде *-ың* менен *-ң* (*асылың Токоң*), *-иң* менен *-ң* (*жетигиң Токоң*) строфа ичиндеги кайталоону түзсө, *-ың* менен *-иң* (*асылың, жетигиң*), *-ң* менен *-ң* (*Токоң, Токоң*) строфа аралык кайталоого кошулат.

Синтаксистик кайталоолорду *бараң октолот, дубан топ болот, Токоң жоктолот* предикаттык сөз айкаштары строфа арасында, *алты дубан, жети дубан* атрибуттук сөз айкаштары строфа ичинде экиден келтирилип түзүп турат.

Эки строфанын лексикалык-семантикалык айырмасы сап башындагы гана сөздөрдө жайгашкан. Алардын калган бөлүктөрү бипбирдей:

... сай бараң октолот,
... дубан топ болот.
... дубан топ болсо,
... Токоң жоктолот.

Эки строфа нагыз семантикалык жактан эч эле айырмаланбайт. Алар параллелдүү түзүлүштө. Сап башындагы сөздөр текстти көркөмдөө үчүн колдонулган. *Алты, жети* сөздөрүндө сан атоочтук маани жок. Булар реалдуу цифраны туюнтпайт. Мында *алты (3 жолу) - асылың, жети (3 жолу) - жетигиң* жуптугунун сап баштоодогу үндөштүгү да мааниге ээ. Сан атооч сөздөр автордук бааны же, тагыраак айтканда, өзүн-өзү сыпаттоону коштоп, уккулуктуулугун көтөрүү үчүн тандалып алынгандыгын байкоого болот.

Төрт саптагы көп чекиттердин ордуна *алты - алты - алты - асылың* сөздөрүн койсок биринчи строфа, *жети - жети - жети - жетигиң* сөздөрүн койсок экинчи строфа тикеленет. Мында *асылың* жана *жетигиң* сөздөрү контексттик синонимдерди пайда кылды. Бул мисалда сан атоочтор үч мертебеден сап башында колдонулуп, тексттин добуштуулугун көрктөп турат.

Демек, кайталоо кубулушу тексте стилистикалык жактан өзгөчө кызмат аткара алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. - Б., 2009.
2. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Б.: Бийиктик, 2005.
3. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Бишкек, 2000.
4. Мусаев С.Ж. Текстти система-структуралык анализге алуунун илимий-методологиялык негизи // Тил, адабият жана искусство маселелери. –Б. 2009. -№ 3(8).

УДК:81.0 К 58

Кожоева Г., Ош МУ

Табигый жана тилдик эмес кайталоолор

Бул макалада табигый жана тилдик эмес кайталоолор жөнүндө сөз болот.
В этой статье рассматриваются естественные и не языковые повторения.
In this article the natural and non languge revsion is investigated.

Табияттын кубулуштарына да кайталоо мүнөздүү. Күн менен түндүн, жыл мезгилдери болгон жаз, жай, күз, кыштын кайталанышы карапайым аң-сезимде чексиз кайталануулардын үлгүлөрү катары кабыл алынат. Бирок убакыттын өлчөмү менен алганда бул кубулуштар кайталанбайт, ар бири убакыт тизиминде орун алып, өз орду менен өтүп турат. Убакыт чексиз бир багыттуу, ал чегинбейт, кайталанбайт, ошондуктан аны түзүүчү элементтер (доор, кылым, жыл, жыл мезгилдери, күн-түндөр, сааттар…) да өтүп турат, бирин экинчиси кайталабайт. Ошондон уламбы Гераклит айткан экен: «Бир сууну эки жолу кечпейсиң», - деп. Кийинки жолу сууга

кирсең, башка убакытта, башка сууга, башка орунда (жер да өз ордунан жылып кетти да), башка сапатта (аз да болсо карыдың да) киресиң.

Бирок философияга, астрономияга ж.б. илимдерге таянбаган демейдеги ойлоо мындай кубулуштардан кайталоолорду гана көрө алат. Бир жылдын төрттөн бир бөлүгү кыш болгондуктан ар жылы бул мезгил бирден келип турат. Ушундай эле сапатка жаз мезгили да ээ. Жыл ичинде кайталанчу кубулуштарга гороскоптук календарды да кошууга болот. Ал эмес он эки мүчөлдүн оошуп келип турушу да мезгил циклдеринин кайталанып турушу катары кабыл алынат.

Жыл ичиндеги он эки айдын, ар бир айдын ичиндеги төрт аптанын, ар бир аптанын ичиндеги күндөрдүн (жекшемби, шаршемби ж.б.) кайталанып турушу убакытты чектөөнүн, бөлүштүрүүнүн, практикалык максатка ылайык өлчөөнүн, табияттын кубулуштарына карап мерчемдөөнүн ишке ашышы катары бааланат. Саат жебелеринин убакытты өлчөө менен күн-түндү 24 саатка, саатты минутага, минутаны секундага чектеп бериши да кайталануунун көрсөткүчү катары сезилет. Кадимки ойтуюмда секунда, минута, саат, күн, түн, күн-түн, жекшемби, январь, кыш үзгүлтүксүз эле оошуп, кайталанып келе бергендей байкалат.

Китептердин кайрадан окулушу, басылышы, сабактардын жылдан-жылга, класстан класска кайталанып өтүшү, фильмдердин кайра-кайра көрсөтүлүшү, ырлардын кайталанып эле аткарыла бериши, жомок, макал-лакап ж.б. фольклордук чыгармалардын кайталанышы, келгин куштардын белгилүү учурларда келип-кетип турушу ж.б. көптөгөн кубулуштар кайталануу процесси өтө таркалган кубулуш экендигинен кабар берет.

Жашообузда символ, сигнал, шифр, код, номер сыяктуу белгилер кенен учурайт. Аларга да кайталануу мүнөздүү. Жол белгилери, математикалык символдор бардык жерде кайталанып, маалымат билгизүүнүн күчтүү каражаттары катары кызмат кылууда. Бир цифраны мисал үчүн алалы: 222. Бул цифрада формалдык кайталоо бар: бир эле цифра үч жолу жазылып турат. Ошол эле учурда бул пикирди танууга да болот. Анткени ар бир цифра өз ордуна жараша ар түрдүү мазмунга ээ: акыркы 2 - мурунку 2нин 10дон бир бөлүгү, биринчи 2нин жүздөн бир бөлүгү. Башкача айтканда, биринчи 2 үч орундуу сандын чегинде экинчи 2ден он эсе чоң көлөмдү, үчүнчү 2ден жүз эсе чоң көлөмдү туюнта алат. Демек, бул үч 2нин мазмуну бирдей эмес. Мазмуну боюнча бул жерде кайталоо жок. Схема түрүндө алсак, анда бу катышты төмөндөгүдөй көрсөтүүгө болот:

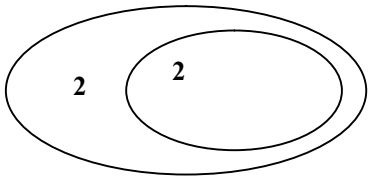

кайталоолор тилдик эмес болгону менен тилдик каражаттар аркылуу туюнтулат. *Доор* сөзү өтмүштү экиге бөлөт (биздин эрага чейинки доор - биздин эрадагы доор), *Орто кылымдар* туруктуу терминдик сөз айкашы катары миң жылдын аталышы катары жашайт (V-XV кылымдар), *кылым* сөзү жүз жылдын жалпы аты катары кызмат кылат. *Доор, орто кылымдар* түшүнүктөрү чагылдырган убакыттын ичиндеги кылымдар, кылым ичиндеги мүчөлдөр, жылдар кайталанат. Себеби бир *кылым*'да жүз *жыл*, *орто кылымдар*'дын ичинде он *кылым,* биздин *эра*'да жыйырма бир *кылым* бар. Бирок убакыттын бул түзүүчүлөрү конкреттүү логикалык-тилдик атоолорго ээ болгондуктан «кайталоо» түшүнүгү буларга экинчи жагынан туура келбейт. Жылдан кийин жыл, кылымдан кийин кылым келет. Бул - кайталоо. Бирок ар бир жылдын, кылымдын тартиби, ирети, аты бар. Мисалы: *бир миң тогуз жүз кырк биринчи жыл*. Бул сөз атаган жыл жана кылым кайталангыс. Экинчи мындай жыл болбойт. Демек бул жерде кайталоо жок. Ошол эле учурда биринчи жылдан эки миң онунчу жылга чейинки ар бир жыл - жыл. Ошентип, кайталоо-кайталабоо, кайталануу-кайталанбоо кубулушу бир дихотомияны түзөөрүн, эки тараптуу экендигин айтууга болот.

Бир эле пикир эки анжы боло алат. Ар бир кубулуш бирин экинчиси танган сапаттардан уюшат экен. Бул жерде И.Кант негиздеген дихотомияларга кайрылууга туура келет: 1. Мейкиндик чектүү жана мейкиндик чектүү эмес. 2. Убакыттын башталышы, бүтүшү жок, убакыттын башталышы, бүтүшү бар. 3. Ар кандай кубулуштун себеби бар, себеби жок ж.б. [1]. Мындай өзүн өзү тануучу ой Чыгыш ойчулдарында деле жолугат. Д.Т.Судзукиде: «*Уголь черный* - это довольно ясно; но Дзэн протестует *Уголь не черный*. И это тоже довольно ясно, и даже яснее, чем первое утверждение» [2] деген антиномия келтирилет. Демек, *көмүр кара - көмүр кара эмес*. Мында

субъект - «чала күйүп өчкөн чок» же «отун максатында колдонулчу жер алдынан казылып алынчу минерал (табигый зат)». Бул сүйлөмдөрдө ушул субъекттин түсү белгиленет. *Кара* сөзү - *көмүр* сөзүнүн көнүмүш аныктагычы, атрибуту. Карапайым аң-сезим бул заттын ушул түсүн гана көрөт. Ал эми минерал боюнча адистер анын көп түстүүлүгүн, өңү кубулуп турарлыгын, андан ар кыл боекторду алуу мүмкүнчүлүгүн белгилешет.

Ошентип, бир эле учурда предмет эки карама-каршы сапатка, бирин экинчиси тана турган касиетке ээ болуусун айтууга болот. Мында эки карама-каршы сапатты атоо бир эле атрибутту кайталоо жолу менен аткарыларын көрөбүз. *Кара - кара эмес, чексиз - чектүү* ж.б. контрасттык маанилерди бир эле уңгунун же сөздүн кайталоосу менен берилиши табияттын кубулуштарынын эки анжылуу экендигин, бир сапаттын экинчи сапатты толуктарын, карама-каршы эки сапаттын биримдигин туюнта алат. Мындай өзүн-өзү тануучу кайталоолор элдик ой туюмга да мүнөздүү. Караңыз: *Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу*. Бул адамдын келбети экинчи адамдын сезими менен башкача кабыл алынат. Мында да кайталоонун мааниси чоң. Табигый кайталоолорду тилден таптакыр ажыратып деле коюуга болбойт, алар тигил же бул даражада тилдик каражаттар аркылуу берилет. Ал эмес философиянын категорияларынын аталыштарында деле тилдик каражаттардын татаал сөз (карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү закону), сөз айкашы (тануунун тануу закону) түрүндө, ар кандай илимий тармактардын тутумунда кайталоолорсуз ой жүгүртө албастыкты байкоого болот.

Бу фактылар табиятта, коомдук турмушта, ой жүгүртүүдө, дүйнөнү өздөштүрүүдө, билим берип-алууда, текст түзүүдө, сүйлөшүүдө ж.б. кырдаалдарда кайталоолор болорун, буларсыз дүйнө, коом, ойлоо жашабастыгын кескин эле айтууга мүмкүн. Бирок мындай кайталоолор стилистикалык каражат боло албайт. Алар дүйнө таануунун табияты, сүрөттөөнүн, коомду өздөштүрүүнүн пикир билгизип-түшүнүүнүн «тизмегин» түзүүчү коммуникативдик-когнитивдик курал катары кызмат кылат.

Айрым окумуштуулар тилдик кайталоону кенен түшүнөт. Мисалы, Т.С.Маразыков *кайталоо* менен катар *кайталама* атоосун кийирүү менен текстте референттердин кайталоосун тилдик кубулуш катары карап, бир обьектти *эне, чоң эне, кемпир, апа, ал, өзү* сөздөрү аркылуу, экинчи обьектти *небере, кулунум* ж.б. сөздөр аркылуу аталышын кайталоонун чегинде карайт. Мындай кайталамалардын бир нече түрү ажыратылат: 1) таза лексемалык кайталама; 2) синонимдик кайталама; 3) ат атоочтук кайталама; 4) антонимдик кайталама; 5) лексемалык анафора; 6) вариантташкан лексемалык кайталама; 7) аралаш лексемалык кайталама делинип бөлүнүшү, бул бөлүштүүрүүнүн конкреттүү мисалдар менен негизделиши - көңүл бөлөрлүк сунуш. Мындай кайталамалардын текст интеграциялоочу касиеттери, алардын «бир жактуу, тажатма кайталоолордон кутулуу максатында, тексттин ары ийкемдүү, ары уккулуктуу, ары байланыштуу болуш үчүн» колдонулушу булардын текстти уюштуруучу зарыл каражат экендиги автордук концепциянын чегинде ынанаарлык далилденген [3].

Мындан тышкары да референтти гана атаган, экспрессияны, эмоцияны, субьективдүү сезимди билгизбеген, тилдик каражаттарга кыйыр тиешеси бар кайталоолор көп жолугат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кант И. Критика чистого разума. - Минск, 1998. 437-495-бб.
2. Степанов Ю.С. Стиль// Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. 24-25-бб.
3. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Б.:Бийиктик, 2005. 40-53-бб.

Момуналиев К. С. (БГУ)

Араб стилистикасындагы жаңыча изилдөө этабынын башталышы

В статье на основе анализа арабской литературной критики, философии, религии и теории литературы исследуются вопросы возникновения, формирования арабской стилистики.

In this article, on the base of analysis of arabic literature critics, philosophy, reliqous and theory of literature are inrestigated the guestions of formation of arabic stylistics.

Сибавайхтын “Алькитабынан” тарта Альмубарриддин “Алькаамил фил-лугати вал-адаби” деген эмгегине чейин жарык көргөн эмгектердин баары бирин-бири толуктап отуруп араб

стилистикасынын жаңы бир жогорку баскычка көтөрүлүшүнө өбөлгө түзөт. Натыйжада, Альмубариддин шакирти Аббассийлер доорунун халифаларынын бири, акын жана илимпоз Абдулла бин Муьтаздын “Альбадиь” (көркөмдүк, кооздук) деген стилдик ыкма-каражаттарга арналган жана өзүнчө изилдөө методу менен айырмаланган алгачкы теориялык эмгеги жарык көрөт. Автор бул китебинде өзүнө чейин белгилүү болгон стилдик ыкма жана каражаттарды башкы белгилери боюнча топторго бөлүштүрүп, т.а., классификациялап, андан соң ал каражаттардын ар бирине аныктама берип, ага курандан, хадистен жана ырлардан мисалдар келтирип, келтирген мисалдарын талдоо менен алардын сапаттарына да баа берип чыккан.

Ал эми Шавкий Дайф өзүнүн «Альбалаага татаввур ва тарих» (Стилистика, өрчүү жана тарых) деген эмгегинде бул этапта жарык көргөн эмгектерди төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүп карайт:

1) Адабий сындагы стилдик эмгектер;
2) Философтордун стилдик эмгектери;
3) Келам аалымдарынын стилистикалык иликтөөлөрү;
4) Адабият теориясындагы стилистикалык изилдөөлөр.

1. Адабий сындагы стилистикалык эмгектер

Бул топко төмөнкү эмгектер кирет:

1)“Иййааруш-шиьр” (ыр критерийлери). Автору - х.ж.э. боюнча 322-жылы, б.а., 932-жылы каза тапкан Мухаммед бин Ахмад бин Табаато Альасбаһааний. Ал өз доорунун белгилүү акындарынан жаны сынчыларынан болот. Андыктан ал бул эмгегинде ырдын ыргагы менен уйкаштыктарынан бөлөк эмнелерге маани берүү керек деген суроонун үстүнөн изденип, араб ырларында кездешкен көптөгөн стилдик ыкма жана каражаттарга токтолот. Ошондой эле ал токтолгон стилдик ыкма жана каражаттарды өз алдынча түрлөргө бөлүштүрүүгө аракет кылат.

2) Альмувазанату байма Аби Тамам вал-Бухтарий (Альбухтарий менен Абу Тамамдын ортосундагы тараза). Автору - х.ж.э. боюнча 371-жылы, б.а., 980-жылы каза тапкан Абулкасым Альхасан бин Башар Альаамадий.

IX - X кылымдарда араб адабиятында грек маданиятынан, адабиятынан таасирленген жаңычыл акындар жана сынчылар пайда болот. Абу Тамам - бул акындардын алдыңкы өкүлдөрүнүн бири. Албетте, ар качан, ар бир коомдо жаңы менен эскинин карама-каршылыгы, же талаш-тартышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Андыктан бул жаңычыларга каршы:

«Милдеттентиң бизди **логикаңарга**,
Ырга анын **жалган, чыны** керексиз
“Өткүр тили өткөндүн”[1] алек болуп

Баш ооруткан эмес буга себепсиз,» -деп жазган Альбухтарий сыяктуу “салтчыл” акындар да болгон. Өз мезгилинде бул эки агымдын ортосундагы талаш-тартышка көптөгөн сынчылар кайрылышкан. Алтургай Абдулло бин Муьтаз да “Альбадиьди” ушул маселенин үстүндө изденип жатып жаратканын айтып, эч ким эч кандай жаңы бир стилдик ыкма, же каражатты жараткан эмес, жаңычылдар жоктон таап алгансып, айтып бүтө алышпай жаткан стилдик ыкмалардын баары эски араб кептеринде, ырларында деле арбын колдонулчу, болгону алар ал ыкмаларды чегинен ашыкча гана колдонуп жатышат деп бүтүм чыгарган.

3) “Альвасоото байналь-Мутанабби ва хусуумиһи” (Альмутанабби менен анын каршылаштарынын ортосундагы ортолук). Автору - х.ж.э. боюнча 392-жылы, б.а., 1000-жылы каза тапкан Али бин Абдулазиз Альжаржааний. Ал бул эмгекте арабдардын залкар акындарынын бири Альмутанаббиге өчөшкөн кээ бир сынчыларды калыстыкты унутуп, анын жакшысынан мурда жаманына ашыкпоого, жаманын да жакшысын да калыс таразалоого чакырат жана ал үчүн андагы стилдик ыкмаларды да терең талдай билүү шарт экенин айтып, Мутанаббинин ырларындагы көптөгөн стилдик ыкмаларга токтолот. Ошондой эле стилдик ыкмалар өз алдынча түрлөргө ажырарын да белгилейт.

2. Философтордун стилистикалык эмгектери

X.ж.э. боюнча 328-жылы, б.а., 938-жылы каза тапкан Абу Башар Матаа бин Юнус Аристотелдин “Поэтика” деген эмгегин арабчага которгон, андан көп өтпөй Аристотелдин “Риторика” деген эмгеги да Исхак бин Ханин тарабынан которулат. Бул эмгектердин которулушу айрым араб философторунун стилистикага болгон кызыгуусун арттырып, алар тарабынан төмөнкү эки эмгек жарык көрөт:

1) “Накдуш-шиьр” (ыр сыны). Автору - х.ж.э. боюнча 337-жылы, б.а., 947-жылы каза тапкан Куддама бин Жаьфар. Ал эмгегин ыр төмөнкүдөй беш бөлүккө бөлүнүп каралышы шарт: алар: 1-ыргагы; 2-уйкаштыгы; 3-тили; 4-мааниси жана максаты; 5-сапаты деп баштап, булардын ар бирине токтолуп чыгат. Андан соң ыр сапаты бул бөлүктөрдүн бири-бири менен болгон айкашына, гармониясына көз каранды экендиги тууралуу кеп козгоп, бул темага байланыштырып баары болуп он сегиз стилистикалык каражатты баяндап өтөт.

2) “Альбурhан фи вужууhуль-баян” (Баяндоонун түрлөрү боюнча аргумент). Автору - Исхак бин Исмаил бин Сулайман. Ал эмгегин Аристотель сыяктуу адегенде логика-философиялык маселелерден баштайт, андан тилдин философиясы менен маселелерине өтөт. Андан соң стилистикалык каражаттар тууралуу кеп салып, оболу, салыштырууга токтолот жана аны абстрактуу жана конкреттүү деп экиге бөлөт. Мындан соң перифраза, символ, метафора, эллипсис, гипербола, сүйлөм байланыштары, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби, псевдоним, энчилүү жана каймана аттарга ошондой эле стилистиканын бир катар фонетикалык ыкмаларына да токтолот.

3. Келам аалымдарынын стилистикалык иликтөөлөрү

Келам – ислам идеологиясы тууралуу окуунун орто кылымдардагы бир агымы. Бул илимдин, же агымдын өкүлдөрү да Улуу Курандын тилинин стилдик сырлары менен өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу өздөрүнүн бир топ ишмердүүлүктөрүн көрсөтүшкөн. Араб стилистикасынын бул этабында алар тарабынан жаратылган эмгектердин негизгилери төмөнкүлөр:

1)“Анннукат фи Иьжаазул-Куран” (Куран кереметинин сырлары). Автору - х.ж.э. менен 386-жылы, б.а., 995-жылы каза тапкан Али бин Иса Арруманий. Бул эмгекте автор Куран кереметтеринин бири - анын стили деп, стилистика жөнүндө сөз баштап, оболу, аны жогорку; ортоңку жана төмөнкү деген үч катмарга ажыратат. Андан соң стилистика он бөлүктөн турат. Алар: чектөө; салыштыруу; метафора, гармониялуулук, жорго сөз; уңгулаш сөздөрдүн колдонулушу; ашыра сүрөттөө; тыбыш жыштыгы; кеп сыртындагы маани жана семассиялогия, б.а., сөз маанилери, деп булардын ар бирине аныктама берип, түрлөргө бөлүштүрөт жана аларга курандын аяттарынан мисалдар келтирип, аларды чечмелей талдап чыгат.

2) “Иьжаазул-Куран” (Куран кереметi). Автору - х.ж.э. менен 403-жылы, б.а., 1011- жылы каза тапкан Абу Бакр Мухаммад бин Аттоййиб Альбаакилааний. Ал китебин өзү кайрылып жаткан бул маселенин актуалдуулугун баса белгилөө менен баштайт жана Куран – бул, Пайгамбарыбызга Алла тарабынан берилген бир керемет экенин төмөнкү далилдер менен тастыктайт:

«1. Анын өз ичине белгисиз ааламдан кабарларды камтышы;
2. Пайгамбарыбыздын сабатсыз экенине карабай ага чейин өткөн пайгамбарлардын жана кээ бир жок болуп кеткен элдердин баяндарын камтышы;
3. Стили.» - деп, Курандын стилин: «Чынында, ал укмуштуудай керемет тизим, көркөм түзүлүш, жетиктиги жагынан пенденин сөз дараметинин алсыздык чеги билингендей деңгээлге ээ,» - деп сыпаттайт.

Ал эми эмгектин экинчи бөлүгүндө Арруманий сыяктуу стилистиканы: 1) жогорку; 2) ортоңку; 3) төмөнкү деген катмарларга, же деңгээлдерге бөлүп, Куран мунун эң жогорку деңгээлинде турарын, себеби ал адам кебиндеги бардык стилистикалык каражаттарды орду-орду менен чебер пайдалануу аркылуу баштан аяк (бир демде) бирдей деңгээлде баяндалган, а адам кеби болсо эч качан бирдей деңгээлде болбой, жетиктиги боюнча айрым жери жогору болсо, айрым жерлери төмөн болуп турат деп белгилейт. Андан соң Ибнил- Муьтаздын методунда жыйырма беш чакты стилистикалык каражатты изилдеп чыгат.

3) Ильжаазул-Куран (Куран керемети). Автору - 415-жылы, б.а., 1028-жылы каза тапкан Абу Хасан Абдульжаббар. Бул эмгекте да автор, негизинен, Альбаакиланий кайрылган маселелерге кайрылып, андан сырткары кеп жетиктиги анын сырткы түзүлүшүнө гана эмес, ички маанисине да көз каранды, мааниге караганда сөз көп, себеби бир эле маанини ар ким ар түрдүүчө чагылдырат жана кеп жетиктиги жеке сөздөрдө гана эмес алардын бири-бирине белгилүү бир ыкмада байланышында да жатат деп, Илмуль-Маьаанинин (грамматикалык стилистиканын) өзөк ойлорун белгилеп кетет.

4. Адабият теориясындагы стилистикалык изилдөөлөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот:

1) Ассиньатейн (Жаратмандык). Автору - х.ж.э менен 395-жылы, б.а., 1003-жылы каза тапкан Абу Хилаал Альаскарий. Ал эмгегин стилистиканы үйрөнүү Куран тилин жетик түшүнүү,

кептин сапатын аныктоо жана калемгерлер өз чыгармаларында тилдин стилдик сырларын чебер колдонуу үчүн зарыл деп баштап, аны: 1-стилистиканын тил илиминдеги орду жана чектери; 2-кептин сапатын баалоо; 3-чыгарма жазуудагы кеп байлыгынын ролу; 4- кеп тизими жана түзүлүшү; 5- кепти кыскартуу жана жайылтуу; 6- ырдагы уурдоолор; 7-салыштыруу; 8-уйкаштык жана жорго сөз; 9- стилистикалык ыкмалар(каражаттар); 10-фонетикалык стилистиканын ыкмалары жана интонациянын стилдик сырлары деген он бөлүмгө бөлөт.

2) “Альумда фи синьатуш-шиьри ва накдиhи” (ыр жазуу жана аны сындоонун негиздери). Автору - х.ж.э. менен 463-жылы, б.а., 1069-жылы каза тапкан Альхасам бин Рашик Алькайруваний. Ал бул эмгегинде өзүнө чейин жазылган ырга жана анын стилистикасына байланыштуу эмгектердин баарын топтоштуруп, жалпылоого аракет кылган. Андыктан бул эмгек жүзгө жакын бөлүмгө бөлүнүп, көлөмү эки томду түзөт. Анын 1-тому бүт бойдон стилистикага, т.а., стилистикалык ыкмаларга арналган. Бул эмгектин балуулугу, жогоруда айтылгандай, автор өзүнө чейин жарык көргөн эмгектердин баарын пайдаланып, алардагы кайчы пикирлерди, бир эле стилдик ыкмага, же каражатка берилген ар башка терминдик аталыштарды келтирип, алардын ичинен тагыраагын жана тууралуусун ылгоо аракетин көргөнүндө жатат.

3) “Сырруль–Фасооха”(Кеп маданиятынын сыры). Автору - х.ж.э. боюнча 466-жылы, б.а., 1072-жылы каза тапкан Абу Мухаммад Абдулла бин Саид бин Санаан Альжаржааний. Ал эмгегин киришүүдөн соң Альфасооха (кеп маданияты) менен Альбалааганын (стилистиканын) айырмасынан баштап, аларды бири-биринен кеп маданиятына кептин сырткы фонетикалык түзүлүшү гана каралат, ал эми стилистикага кептин ички маниси да жана сырткы фонетикалык түзүлүшү да каралат деп айырмалайт. Андан соң Альжаахистен пайдаланып бир сөздөгү жана текстеги кеп маданиятынын нормаларын бузуучу көрүнүштөргө токтолот.

Корутундулап айтканда, ар кайсы илим өкүлдөрү тарабынан жарык көргөн бул эмгектердин жыйындысы араб стилистикасын изилдөө методдорун сунуштап, анын өз алдынча толук кандуу илим катары башка илимдерден бөлүнүп чыгышына шарт түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. شوقي ضوف / البلاغة تطور وتارسخ/ دار المعارف – القاهرة/ الطبعة الثامنة 1992م.
2. عبد العزيز العتيق/ في تاريخ البلاغة العربية/ دار النهضة العربية: بيروت – لبنان.
3. فضل حسن عباس/ البلاغة العربية فنونها وأفنانها/ دار الفرقان/ عمان – الأردن/ 1998م.
4. مازن المبارك/ الموجز في تاريخ البلاغة/ دار الفكر المعاصر: بيروت – لبنان/ 1995م.

УДК: 92

Мурадымов Н.М. (ОшГУ),
Алымкулов А. (МУК)

Героическое и трагическое в двух человеческих судьбах

Макалада Борис Тагеевтин прозасында кыргыз темасы жана Курманжан датканын каармандык , трагедиялык образынын көркөм өзгөчөлүгү изилденет.

The article explores the peculiarities representation heroic and tragic in the Kyrgyz thema the image of Kurmandzhan datka in Boris Tageevs prosaic works.

О яркой и уникальной личности Курманжан датки (1811-1907) написано немало документальных исследований, художественных произведений. Еще при жизни легендарной «некоронованной алайской царицы» на страницах русской периодики печатались материалы

журналистов, писателей А. Алексеева «Курбанджан Датха», Б. Тагеева (Рустам Бека) « «Царица Алая», И. Ювачева «Курбан Джан-Датха, кара-киргизская царица Алая» и др. Позже эту тему продолжил в своем творчестве П.Н. Лукницкий («Рассказ об алайской царице»). О женщине-датке писали русскоязычные газеты и журналы «Русский вестник», «Исторический вестник», «Закаспийское обозрение», «Русский инвалид». «Туркестанские ведомости», подчеркивая значимость личности алайской родоправительницы. Журналы «Закаспийское обозрение», «Русский инвалид» в 1901 году информировали: «Государь император Высочайше соизволил пожаловать престарелой Курбанджан датхе, знаменитой в Туркестанской долине «Алайской царице» в подарок перстень из кабинета его Величества».

В пору, когда идет процесс переосмысления событий и личностей прошлого, по словам исследователя, «выбор памятных дат, определение героев и жертв, трактовки событий становится предметом дискуссий, конфликтов» (1, 416-417). Историк Т. Омурзакова справедливо отмечает, что в годы «расцвета тоталитаризма» многие имена, в том числе такие колоритные фигуры в истории кыргызского народа как Алымбек датка, Курманджан датка, были неупоминаемыми (2, 3). О них не принято было писать. В энциклопедии «Ошская область» (Фрунзе: 1987) о двух выдающихся исторических личностях сказано одной-двумя фразами, в то время как десятки и сотни колхозников, рабочих удостоились в книге отдельных статей. Ни в одной истории русской советской литературы, в многотомной литературной энциклопедии (1962-1978), мы не найдем даже маленького упоминания имени русского писателя **Бориса Леонидовича Тагеева,** автора интересных книг, в том числе и об «алайской царице». Современный читатель понимает: о Алымбеке и Курманджан в советской печати старались не писать, ведь они, как верно замечает Т. Омурзакова, были из «кыргызской элиты», «богатые», «беки», они «датка» (2). Естественно, что у читателей рождается вопрос: почему так затянулось молчание вокруг имени русского офицера, журналиста и писателя Бориса Тагеева? Почему о нем в советские годы, да и сейчас пишут мало?

Есть смысл вспомнить некоторые страницы биографии этого, по сути, тоже легендарного человека, так волнующе описавшего последние годы жизни Курманджан-датки.

Биография Бориса Леонидовича Тагеева (1871- 1938), поистине, необычна. Родился он в Санкт-Петебруге в интеллигентной семье. Примечательна родословная его деда – Бакира ибн Мухаммеда Тахки, уроженца Персии. Дед писателя родился от одной из шахских жен. Когда вырос, был привезен в столицу российского государства. Здесь Бакир был крещен по православному обряду и получил фамилию **Тагеев**. Вот так в российской столице появилась семья, давшая России ученых, писателей, учителей, инженеров. Будущий писатель получил хорошее домашнее образование, воспитание. С детства знал языки. Борис Тагеев поступает на военную службу вольноопределяющимся Первого Туркестанского линейного батальона. За добросовестную службу вскоре получает звание прапорщика (1892). Пребывание в Туркестане, хорошее знание персидского, арабского языков, помогли молодому человеку выучить местные языки. Красивого, весьма образованного Тагеева, заметил майор **Михаил Ефремович Ионов,** позже генерал-лейтенант, военный губернатор, прославившийся своими «памирскими походами». Ионов приблизил к себе Бориса Тагеева, которого многие воспринимали как отрядного «летописца» в исследованиях Памира. Как известно, после падения Кокандского ханства Россия активизировала освоение данного региона. Были осуществлены научные, военные экспедиции под руководством М.Д. Скобелева, Л.Ф. Костенко, М.Е. Ионова и др. К Памиру и Ошу обратили внимание ученые И.В. Мушкетов, Н.А. Северцев, Г.Е. Грум-Гржимайло, Б.Л. Громчевский, В.Ф. Новицкий и другие исследователи, вписавшие яркие страницы в памироведение.

М.Е. Ионов – опытный дипломат, военный, одно время занимавший должность начальника Ошского уезда, сумел установить добрые отношения с местной администрацией. Он очень много сделал для благоустройства Оша. Лично знал и общался с семьей Курманджан датки, пользовался у нее доверием. Благодаря этому, и Борису Тагееву удалось познакомиться с «алайской царицей». Б.Л. Тагеев был свидетелем неоднократных встреч, бесед М.Д. Скобелева, М.Е. Ионова с предводительницей алайских кыргызов (2, 13). Именно при Тагееве Курманджан датка заверяла Скобелева, что при ее жизни кыргызы Алая будут жить с русскими «в мире и согласии».

В 1892-95 годы Тагеев становится участником и свидетелем экспедиций на Памир, осуществленных под руководством М.Е. Ионова. В недавнем прошлом капитан, майор Ионов уже в чине полковника возглавил охрану границ от английского проникновения на Алай. Кыргызские старшины обещали выставить «для русского отряда юрты и продовольствие». Отряд под командованием Ионова, охранял, как свидетельствуют источники, «киргизских кочевников» и

«интересы России в Памирском крае». Вскоре Ионов был назначен начальником Алайского резерва и войск, расположенных «за Алаем и на Памирах». Все вопросы сосуществования русских войск и местного населения решались с ведома Курманджан датки. Не случайно, на страницах самого читаемого русского журнала «Нива» в 1898 году появляется очерк «Царица Алая» Б.Л. Тагеева.

Произведение построено в форме рассказа офицера о последней встрече с женщиной –датка, бывшей когда-то легендой. Автор дает описание аила кыргызов в одном из ущелий Алайского хребта. Здесь ему приходилось бывать не раз. Он говорит, что всякого изумляли многочисленные стада баранов и рогатого скота, громадных табунов лошадей, оживлявших этот «красивый, немного суровый пейзаж». На фоне этого великолепия бросалась в глаза «маленькая юрта среди прочих богато убранных кибиток». В прошлые времена здесь бурлила жизнь, а теперь, в 1896 году, путешествующего офицера «поразила необыкновенная тишина». Он отмечает: «Я не видел того радушия, с которым, бывало, встречали меня хозяева этого аила». Он просит, сидящего подле юрты старика, провести его к датке: «Киргиз что-то пробормотал себе под нос, укоризненно покачал головою и двинулся вперед, указывая мне путь». Рассказчик был очень удивлен, когда тот подвел его к бедной юрте и сказал: «Мана Датха» («Вот Датха»). Он поразился увиденным – в старой юрте находилась старая, сильно изменившаяся старуха.

Рассказчик-офицер вспоминает яркое прошлое Курманджан-датки. Он рассказывает о временах, когда она, оставшись без мужа, владела землями, куда «входили все горные системы Алайских гор: богатейшая подножным кормом долина Большого Алая, Залайских хребет и обширные площади Памиров, вплоть до владений китайских и Афганистана». Поистине, датка была «полной правительницею Алайского царства». Ее сыновья превратились в неустрашимых храбрых батыров, они были победителями в улаках и байгах. Мать очень гордилась своими детьми. «Обладая твердой волей и энергичным характером, - пишет русский писатель, - правительница Алая сразу сумела поставить себя в независимое положение». И когда пало Кокандское ханство, в котором ее тоже ценили, и началось освоение Средней Азии Россией, датка и ее сыновья решили противостоять русским. Говорится о борьбе алайских кыргызов во главе с сыном датки Абдулла-беком с русскими войсками, о прекращении бессмысленного противостояния. Курманджан-датка возвращается из Кашгара, встретившись с генералом Скобелевым, она дает обещание успокоить свой народ

В очерке Тагеев рисует образ волевой родоправительницы края, которая сумела удержать в своих руках управление краем. Не только правители Коканда, но и России вынуждены были считаться с ее огромным авторитетом. В сложной ситуации вступления русских на киргизскую землю, датка проявила должную дипломатическую осторожность. Губернатор Ферганы М. Д. Скобелев во время встречи назвал датку «княгиней», сказал, что она может гордиться такими сыновьями, просил считать и его своим сыном. На переговорах с генералом Скобелевым Курманджан датка вела себя с достоинством, говорила взвешенно, дипломатично. И это сразу оценили царские чиновники. Она твердо обещала предотвратить кровопролитие и противостояние алайских кыргызов против хорошо вооруженной русской армии. Ее инициативы нашли поддержку у русской администрации. Русский писатель сумел органически передать героическое (возвышенное) и трагическое в облике правительницы Алая. Эта публикация стала важным источником для историков, публицистов о положении дел в памирском регионе, о значимости личности «алайской царицы» в диалоге двух народов.

Человек очень наблюдательный, Тагеев в походах вел записи, которые со временем стали основой для его очерковых книг «Русские над Индией» (1900), «На Востоке» (1902), «Памирские походы» (1902), «В заоблачной стране» (1904). «Через Алай и Памир» (1904) и др. Вышедшая в Варшаве книга «Памирский поход» (1902), получила особенно широкую известность. Его рассказы, очерки, повести запечатлели важные моменты покорения Средней Азии, противостояния России и Англии в борьбе за Восток. В книге «Русские над Индией» даны правдивые заметки о быте, культуре киргизского народа («Памирские киргизы», «Местная легенда», «Киргизская тамаша», «Смерть Тилли-добровольца»), здесь находим размышления о взаимоотношениях России, Англии по вопросу Индии, Афганистана. Писатель дает достоверные описания солдатского быта, природы Алая («Лянгарское ущелье», «Кизил-Артское ущелье», «Крепость Ак-Таш»).

Книга «В заоблачной стране» (1904), с интересными иллюстрациями, рассказывала о впечатлениях участника похода, о контактах с местными жителями. «Утром разбудили меня

загудевшие громадные трубы, –вспоминает писатель. – Эти трубы скликали киргизов на тамашу, устраиваемую в честь русских гостей». Российский офицер впервые увидел скачки на верблюдах. По всему видно, что между русскими солдатами и памирскими киргизами установились дружеские отношения. «Чины памирского гарнизона принимали участие в этом оригинальном спорет, причем призы были розданы офицерами». Мимо внимания писателя не прошли факты народного гнева. В книге «Памирский поход» встречаем страницы, в которой сказано: «На Алае вспыхнуло восстание. Закипело, заполыхалось горное селение Алая…»

Участие в памирских походах, которые оказались самыми трудными в смысле борьбы с суровой природой, обессмертили его участников. Закалился в них и Борис Тагеев. Ему удалось совершить поездку на территорию Афганистана с важной миссией от командования, о чем он красочно рассказал в одной из своих книг. Тагеев участвовал в разведвылазках. «Нет такой преграды, – утверждал писатель,- через который не перешел бы русский солдат». После этих книг автор стал модным писателем, его очерковые и художественные книги печатались под псевдонимом **Рустам Бек.** Благодаря произведениям офицера и писателя Тагеева русские читатели получили зримое представление о регионе, о его знаменитых людях.

Когда началась русско-японская война Б.Л. Тагеева направляют на фронт в качестве военного журналиста Главного Штаба командования. Он был попутчиком знаменитого доктора Е.С. Боткина. Дальний Восток сулил новые впечатления, знакомства, быстрый карьерный рост.

О военных действиях в Манчжурии писатель рассказывал, что называется «из первых рук». Он участвует в военных стычках, боях, в разведывательных рейдах. Летом 1904 года офицеру и журналисту в составе войск генерала Самсонова пришлось пережить сражение под Вафаньгоу. Тагеев писал: «Я помню Самсонова на белом коне, отдававшего спокойно приказы под градом рвущихся шрапнелей. Я был ранен в ногу во время атаки «лавой».

Затем Тагеев служит под командованием генерала Стесселя, по приказу которого выезжает с важными документами из Порт-Артура. В море порученца Стесселя захватили японцы. Плененного Тагеева отправили в лагерь Мацуями. Находчивый журналист и здесь не теряет время, пишет по воспоминаниям товарищей книгу «Гибель славного Рюрика». Вскоре русским властям удалось добиться освобождения писателя. Тагеев попадает через Харбин во Владивосток, где активно печатается в местной периодике. Его смелые материалы, обличающие казнокрадство, военных чинов вызвали недовольство. Б. Тагеев был арестован, но ему помогают бежать. Он переходит на нелегальное положение. Тайно переезжает в Японию. Здесь писатель познакомился с женой военного моряка - Марией Николаевной Белой. Став супругами, они уезжают в Гонконг. Писатель работает в англоязычной газете «Гонконг- ЧайнМэль». Позже с женой перебираются во Францию (Ницца). Писателю удается выпустить две книги «Панама русского флота», «Корень зла. Царские опричники на дальнем Востоке» (1909). Эти издания вызвали шок в России. Можно было подумать, что их писал не офицер русской армии, а ярый революционер. «Очнулась великая Россия, и страшна будет ее расправа с сонмом негодяев, поставивших свою измученную, истерзанную произволом страну в край гибели».

Во Франции писатель Тагеев переживает творческий кризис. От него ушла жена, его мало печатают. И тогда неутомимый Рустам Бек увлекается новым делом – коммерцией. Бывает во многих городах Европы, США. С началом первой мировой войны едет в Лондон. Снова начинает активно печататься в английских изданиях. Тагеева берут военным обозревателем в «Дейли экспресс», дают звание полковника (в батальоне журналистов под его началом служил Конан Дойл). Русский офицер входит в высшие военно-политические круги Англии, издает две книги на английском языке о русской армии, авиации. После окончания первой мировой войны переезжает в США, где работает в газетном синдикате Э. Маршалла. На него обращают внимание заинтересованные люди из Советской России. Вскоре Б. Тагеев становится корреспондентом одной из центральных газет СССР. Его материалы печатаются в советской печати и за рубежом. Примечательна тональность его писаний. Он говорил о небывалых возможностях развитых стран в социальном и техническом процессе. Писатель был уверен, что скоро «поезда из США пойдут в Москву», «через Берингов пролив ляжет туннель». Увлечение социальным утопизмом привело Тагеева к тому, что зимой 1921 года он приезжает в Советскую Россию. Это было время большого интереса западной интеллигенции к революционной России. В Петрограде – холод, голод, тиф. Спутница писателя, француженка Рошон, уехала на родину. Но Борис Тагеев остается на родине, активно печатается в советских журналах, газетах «Огонек», «Гудок», «Рабочая газета».

В 1920-30-е годы он выпускает девять книг, издававшихся большими тиражами. Критика

отмечала, что его произведения, такие как «В долине роз и крови» (1927), сильно политизированы. В художественных произведениях Тагеева, где главными героями были вожди угнетенных народов, ощущается увлечение идеями тех лет. Таково было требование времени. Талант писателя был отдан «социальному заказу». Это однако не спасло писателя.

Финал был предопределен. Арестовали Бориса Леонидовича Тагеева, как «шпиона всех разведок» в 1937 году. Бывшего царского офицера, знаменитого писателя, журналиста расстреляли как «японского, английского, американского, французского шпиона» 4 января 1938 года. Бывший русский офицер, писатель стал жертвой «большого террора».

Вот такова необычная и драматическая судьба писателя, человека-легенды, рассказавшего в своих книгах о не менее героической и трудной судьбе «алайской царицы». Примечательно то, что книги Б.Л. Тагеева, как репрессированного автора, сразу оказались под запретом. Ведь бывший офицер сочувственно описывал царских генералов, киргизских датка. К счастью, совсем эти книги не затерялись, начиная с 60-70-х годов XX века они вошли в научный обиход. Свою лепту в реабилитацию книги реперссированного писателя внесли историки С. М. Абрамзон, Д. Айтмамбетов, В.Я. Галицкий, К. Усенбаев и др.

В книге «Горная царица Курманджан и ее время» (Бишкек, 2002) читаем: «Служил на Памире в конце прошлого века блистательный русский офицер Б. Тагеев. История не сохранила его ратных подвигов. Литература же отметила его своим вниманием» (3, 109). Авторы приводят отрывки из книги Рустам Бека о последней встрече Тагеева с Курманджан датка.

Тагеев запомнил Курманджан датку мудрой, энергичной родоправительницей. Но увиденное потрясло русского офицера. На голой земле в полутемной юрте, в страшном рубище, сквозь дыры которой просвечивало сухое черное тело, сидела маленькая старуха. Ее реденькие седые волосы свешивались на сморщенное лицо. Она устремила на вошедшего свои слезящиеся глаза и, шамкая беззубым ртом, бормотала непонятные слова.

И это – датка! Это – бывшая «царица Алая», перед которой заискивали кокандские ханы, одного слова которой было достаточно, чтобы казнить и миловать? Это – та самая датка, которая несколько раз, окруженная сыновьями, принимала его с непритворной радостью? Которая еще два года тому назад верхом, без отдыха проезжала 70 верст и была совсем бодрой и здоровой?

Датка была раздавлена трагедией детей, ее здоровью был нанесен страшный удар. Она раздала все свое имущество и скот, уединилась в родном айыле, никого не принимала и никого не хотела видеть. Она умирала, всеми брошенная и забытая.

«Боже мой! Во что она превратилась теперь! Мне стало необыкновенно тяжело, и я быстро выбежал из юрты и, вскочив на лошадь, отправился к ожидавшим меня спутникам, вспоминая о датке и ее жизни, полной глубокого трагизма!»

Рустам Бек знал, что всему причиной была казнь сына Камчибека, отправка на каторгу сына и внука. В этой беде датке помог М.Е. Ионов, ставший к этому времени генералом. Он пустил в ход свои связи и добился, что в 1897 году осужденные сын и внук датки вернулись на родную землю. Узнав об их возвращении, вновь воспряла к жизни «алайская царица». Она достойно встретила сына и внука.

Ценным источником стали рассказы, очерки Б.Л. Тагеева (Рустам Бека) для историков, писателей, публицистов. Корректное их использование видим в трудах Д. Айтмамбетова, А. Асанканова, З. Эралиева, О. Осмонова, В. Галицкого, В. Плоских, Т. Кенесариева, К. Молодкасымова, Т. Омурзаковой и др. Массового читателя покорили книги Т. Касымбекова, С. Джусуева, Н. Байтемирова, запечатлевшие облик и богатый духовный мир «алайской царицы», жены, матери, бабушки. Обратили внимание публикации М. Абдукаримова, А. Беделбаева, К. Казакбаева, Л. Строилова, К. Усенбаева и др. об этой неординарной женщине.

Вслед за историками свое слово о писателе Борисе Тагееве должны сказать представители литературной науки. Прав литературовед Г. Н. Хлыпенко, называющий Тагеева (Рустам Бека) в ряду первых русских писателей, затронувших киргизскую тему (4, 176). Сегодня нуждаются в изучении вопросы творческой индивидуальности прозаика, соотношения документального и художественного в его произведениях. Требует к себе внимания и сама необыкновенная и драматическая судьба Тагеева (Рустам Бека), подвергшегося репрессии. Историк Т. Кенесариев назвал Курманджан датку – исторической личностью (5, 7-16). Жизнь и творчество Тагеева – это тоже одна из страниц нашей истории, нуждающаяся в изучении.

На рубеже X1X-начала XX века на кыргызской земле встретились два человека – русский офицер, писатель Б.Л. Тагеев и предводительница южных кыргызов Курманджан датка. Эти

встречи стали символом контактов двух цивилизаций, двух культур.

Библиография

1. Зверева В. Сражения за память // Новое литературное обозрение, 2011. - № 107.- С. 416 – 425.
2. Омурзакова Т. Курманжан датка. Доор. Инсан. Ишмерд??л?к. Б.: Кыргызстан, 2002. – 206 –б.
3. Горная царица Курманджан и ее время. Под ред. А. Какеева, В. Плоских.- Б.: Илим, 2002. – 179 с.
4. Хлыпенко Г.Н. Русские писатели в Кыргызстане // Русские в Кыргызстане. История. Культура. Этнография. – Бишкек, 2002.
5. Кененсариев Т. Курманжан-датка – тарихы инсан // Курманжан –датка. – Ош, 1991. – 7- 16 б.

УДК 413.164

Мурадымова Е.Н. (ОшГУ)

Изучение лексики родства в текстах о Курманджан-датке

Макалада Курманжан датка жөнүндө жазылган тексттердеги туугандык-урук терминдеринин колдонуусу жана өзгөчөлүктөрү каралат.

The author in his article deals with pecnliaritities of kinship terms usage in texts on Kurmandzhan datka

В образовательном и воспитательном процессе молодежи важную роль играют тексты о выдающихся сынах и дочерях кыргызского народа. Это связано с заметным интересом молодежи к истории народа, деяниям его великих сыновей, дочерей, к сопряжению языков и культур народов содружества (Шейман, 2008, 369 – 371). Языковед К.З. Зулпукаров пишет о значимости межязыковых сопоставлений при изучении русского языка в многоязычной аудитории [1, 44- 48].

В данной статье сделана попытка обобщить опыт проведения занятий, связанных с темой «Человек. Портрет. Характер. Семья», с использованием текстов о Курманджан –датке, с акцентированием внимания студентов на особенности функционирования и текстовой реализации **терминов родства**.

Вместе со студентами рассматриваем особенности функционирования терминов родства (далее ТР) в тексте **генеалогического** характера. Студенты получают консультацию о **генеалогии** как исторической дисциплине, изучающей **родословие, историю родов** [2]. Дается краткая справка о терминах родства и свойства в кыргызском языке, о важных источниках из трудов историков, лингвистов (С.М.Абрамзон, Н.А.Аристов, Н.П.Дыренкова, Л.А.Покровская, А.Джумагулов, Ч. Исраилова – Харьехузен, А.Машрапов и др.). Студенты узнают, что ТР – это древнейший пласт общетюркской лексики родства (К. М. Мусаев, Л.А. Покровская, Б. Орузбаева и др.). На это указывают и этнологи Ч. Исраилова – Харьехузен, Е. Ягафова [3]. Студентам рекомендуются труды Абулгази, С.М. Абрамзона, С. Е. Малова, А.Н.Самойловича, В.В.Бартольда, С. Аттокурова и др., ценных для понимания проблем генеалогии, терминологии родства.

Студенты узнают, что в генеалогии практикуется два направления исследования: а) восходящее; б) нисходящее. В восходящем родословии обөектом исследования является **лицо,** о предках которого собираются сведения. С него начинают, затем идут по **восходящим** ступеням или коленам, т.е. к **отцу, деду, прадеду** и т.д. Здесь исследователь последовательно идет от известного к неизвестному. При составлении **нисходящего** родословия начинают с самого отдаленного из известных предков и постепенно переходят к его потомкам.

Тексты генеалогического плана интересны для выявления функционирования ТР. В качестве текста были использованы материалы сборника «Горная царица Курманджан и ее время» (Б.: 2002). Указанный текст вводит будущих специалистов в мир старины, истории народа, его нравственных категорий («*жети ата*»). Студенты получают представление о **картине мира кыргызского народа**. За годы суверенитета в республике больше внимания стало уделяться к истории государства, биографиям выдающихся деятелей Кыргызстана, истории этногенеза народа, родов. Велик интерес к **санжыра** (*родословное дерево*). Только в 1995 году вышли материалы по кыргызскому санжыра А.Омуралиева, С.Закирова, С. Аттокурова и др. В работе А.Омуралиева подробно говорится о родословной Манаса, которая начинается с Байгура: «От Байгура – Бабур,

от Бабура – Тебей, от него Когой, от Когоя - Ногойхан, от него – Жакып, от Жакыпа – Манас». Исследователь пишет, что дед Манаса Ногойхан является внуком Чынгызхана по материнской линии. По книге «Кыргызы» [1990] выявляем различные толкования этнонима «**кыргыз**» (Н.А.Баскаков, И.А.Батманов, К. Карасаев, Б. Юнусалиев и др.). Обращаем внимание на работу А.Н. Сыдыкова [4, 19-23], труды научной конференции по проблеме этнонима «кыргыз» (Бишкек, 2001). Студенты убеждаются в древних корнях этнонима «кыргыз», как одного из тюркских народов Центральной Азии. Они узнают, что уже к 13-15 веку кыргызы в результате межэтнических контактов сохранили в генеалогической памяти многие родовые обозначения (*бугу*, *кыпчак, деолес, жедигер, ногой, катаган, сарт, тердеш, чала казак, туркмен, уйгур, кытай, монолы* и др.) В ряде кыргызских легенд описываются Огузхан, Карахан, Ата – Тюрк как предки родоначальники народа. Уже в текстах Сайф ад – Дина «Маджму ат – таварих» (XVI в) речь идет о разделении кыргызов на два крыла **он** и **сол** (в народных легендах это связывают с более ранним периодом) и **ичкилик**. Исторические тексты повествуют о деяниях Кюл – тегина (орхоно – енисейские тексты), Барс – бека, правившего Тюркским каганатом, каганов Великой кыргызской империи (IX в), Жусупа Баласагуни и Махмуда Кашкари (Барскани), бека Мухаммеда Кыргыза (XVI в), Кубат – бия, Шабдан – батыра, Алымбек датки, Курманджан – датки и др.

Вместе со студентами вспоминаем важные составные кыргызской семьи, термины и понятия семейно - бытового уклада кыргызов. Основной ячейки кыргызского общества была семья – **түтүн (**буквально: дым, то есть, готовившая еду самостоятельно), следующей **уулу** – колено, поколение сыновей с общим предком, чаще до седьмого колена. Обөединение нескольких уулу – поколений сыновей – составляло **урук** – род (кровнородственники с более отдаленным общим предком). Племя – ууру – состояло из нескольких уруков – родов [6, с.19]. Вожди родов в разные эпохи назывались по-разному – **ажо, бий, манап** и др. Все они обязаны были заботиться о благополучии рода. Необходимость целостности рода и племени порождала генеалогические предания – **санжыра.** Согласно санжыра каждый кыргыз представлял свой род, вернее родословную, в виде цепочки предков по мужкой линии – от самых близких (*берки ата*) и до отдаленных (*аркы ата*), во главе с родоначальником (*m?n ata).*

Яркими личностями среди предводителей южнокыргызских племен были Акылбек – датка и Курманжан – датка. В городе Оше по велению Алымбека – датка было построено Ак – Медресе, сыгравшее важную роль в образовании народа. Судьба Алымбека – датки была тесно связана с яркой личностью Курманджан – датки. Студенты получают **текст «Курманжан – датки»**, на основе которого идет работа по освоению лексики родства в русском произношении, поиск общих черт и различий в системе родства русского и кыргызского народов.

Курманджан датка

История кыргызов богата славными именами. Это Барс – бег, Мухаммед – кыргыз, Кубат – бий, Тайла - батыр, Ормон – хан, Байтик, Шабдан – батыр. Народ бережно хранит в памяти героические образы женщин – Жаныл Мырза, Кыз Сайкал, Канықей, Айчурек. Своей **духовной матерью** кыргызы называют Курманджан датку. Почитание женщины – добрая традиция кыргызского народа. Свое начало эта традиция берет с культа **праматери** Умай-эне.

Благодаря уму, силе воли, Курманджан датка стала народным лидером, соединив в своей героической и трагической судьбе два столетия. Родилась будущая царица Алая в 1811 году в семье кыргызы-скотовода Маматбая. **Отец** девочки был известной личностью, он принадлежал к **роду жапалак племени мунгуш.** Его лично знал датка Алымбек Асан-бий уулу, **потомок** легендарного бия Ажи. В 18 лет девушку выдали **замуж** за Кулсеита, **сына** Каргабаш-бия из **рода жоош.** Юная Курманджан очень тосковала в семье нелюбимого, стареющего **мужа,** ведь ее увезли в Кашгарию. О своей горестной судьбе она сложила арман: «Тагдыры шоорду Курманжан **тийгениң** сенин теңинби?» («Горемычная Курманджан, разве **муж** тебе ровня?»). Не исполнилось и года замужества, когда Курманджан в нарушение всех норм адата, вернулась в **отцовский дом.** Родовые аксакалы не знали, что делать с дерзкой **келинчек.** Помог случай. Хаким Андижана и **родоправитель** южных кыргызов Алымбек, происходивший из рода баргы **племени адыгене,** гостил у Маматая. Выслушав аксакалов и саму Курманджан, он разрешил ей остаться в отцовском доме. **Мужу** вернули **калым.** Бек обратил внимание на остроумие, красоту Курманджан. Вскоре к Маматбаю приехали **сваты,** которые стали просить почтенного **отца** отдать свою **дочь** за

Алымбек – датка. Курманджан во всем помогала энергичному **мужу**, ведь Алымбек – датка заботился о защите интересов своего народа.

Это было сложное время, когда в Ферганской долине, шла острая борьба за власть. В результате всевозможных интриг Алымбек – датка был оттеснен на второй план. Честолюбивый Алымбек участвует в Ошском восстании против Мусульманкула. Противники пытаются избавиться от него, замышляя заговор. Нависшую над **мужем** опасность почувствовала Курманджан, она спасла Алымбека - - датка. Будучи крупным политиком, Алымбек становится фактическим правителем Коканда.Летом 1862 года во время очередного дворцового перворота Датка был убит.

Власть над южными кыргызами переходит в руки Курманджан, которая к тому времени обрела внушительный авторитет. Значительную роль в жизни края играли ее **сыновья** – Абдуллабек, Асанбек, Мамытбек, Батырбек и Камчибек. Вскоре Худояр – хан утвердил Курманджан правителем Алая и специальным ярлыком дал звание датки. Предводительнице кыргызов было весьма непросто руководить своим народом из-за сложной обстановки, бесконечных восстаний против жестокого правления Худояр – хана. Это было время усилений роли России в регионе и территория Алая привлекла внимание русской администрации. Не все желали соединения с Россией. Вот почему «алайская царица», Курманджан – датка и **старший сын** Абдуллабек были активными повстанцами. В 1876 году русские войска под командованием генерал – майора М.Д.Скобелева организуют военно-научную экспедицию на Алай. Участие Шабдан – батыра в экспедиции Скобелева упростило задачи русского войска по примирению с повстанцами. Есть легенда, что Шабдан мечтал о едином кыргызском государстве. С этой целью он был не прочь породниться с Курманджан. При встрече батыр сказал: **«Карындаш!** Если Кемин и Алай породнятся, заживут одной **семьей…**» (Называть **карындаш** женщину при шести взрослых сыновьях это очень рискованно?!). **«Карындаш»** в устах северных кыргызов – это почтительное обращение к молодым **девушкам.** У южных кыргызов в понятии **«карындаш»** есть оттенок **родственности** [5; с.74]. Умудренная Курманджан ответила так: **«Кайын!** Раз я ваша **карындаш,** мы и так **родственники!** О каком еще породнении может идти речь? Ведь я вас принимаю как уважаемого **старшего брата** (хотя «брат» был на тридцать лет моложе!). И тогда Шабдан промолвил: «**Эжеке** (почтительное обращение к **уважаемой, старшей женщине),** я хотел сказать…» Шабдан – батыр признал **старшинство** Курманджан – датки. Это легенда, но правдоподобная для понимания **картины мира кыргызского народа.**

В реальной жизни Курманджан – датка и Шабдан – батыр встретились только один раз, когда Алайская царица пыталась перекочевать в другие места, но была остановлена русскими войсками. Предводительница алайских кыргызов согласилась встретиться с генералом Скобелевым, после чего сопротивление **сыновей** Курманджан пошло на спад. Они вернулись на родину. Ценя авторитет Курманджан, ее **сыновей** назначили волостными правителями. Батырбек стал управителем Булак – Башинской волости, Хасанбек – Наукатской, Мамытбек – Гульчинской, Карабек – Ак – Бууринской. Старший **сын** Абдуллабек решил совершить хадж и умер по дороге в Мекку. Его тело по кыргызскому обычаю было возвращено в Алай и похоронено на родовом кладбище в Гульче. Правительница Алая сумела настроить народ на мирное сосуществование с Россией. Она писала в благодарственном письме русской администрации: «Как со своими **родными,** всем народом вместе будем жить в таком государстве». В жизни этой легендарной женщины были немало драматических моментов.

В романе Т.Касымбекова «Келкел» («За тучей белеет гора») рисуется одна из трагических страниц в жизни Курманджан – датки, когда беда нависла над ее **сыном** Камчибеком. Все выдержала эта сильная женщина, она попросила **сына** достойно уйти из жизни. Просьбы о помиловании Камчибека не были услышаны. 3 марта 1895 года **сын** датки Камчибек был казнен в старой части Оша. Другой **сын и внук** были сосланы в Сибирь, но через пару лет они вернулись на родину. Только мудрость Курманджан спасла положение народа. После присоединения Ферганы и Алая к России, Курманджан – датка была одарена царской администрацией золотыми часами и брошью, украшенной бриллиантами и розами. Это был подарок от от русской императорской фамилии. И для вручения подарка в Мады приезжал Ошский уездный начальник. Ушла из жизни «алайская царица» в возрасте 97 лет 1 февраля 1907 года. Это был день великой скорби народа. Потомки легендарной Курманджан оказались достойными имени **святой женщины**. Они внесли свою лепту в героическую историю нашей страны, в развитие науки.

Яркая личность Курманджан – датки – мудрой женщины, тонкого политика, любящей

матери – всегда вызывала уважение и почиталась современниками и потомками. О ней написаны стихи, поэмы, романы, пьесы.

***

По заданию руководителя, студенты, разделенные на несколько команд, читают самостоятельно текст, выбирают лексику терминов родства, строят предложения, работают в парах по выявлению ососбенностей использования лексики родства в двух языках.

Из опыта работы можно сделать определенные выводы: студенты творчески подходят к изучению темы «Семья» через призму родословия, санжыра кыргызов, активнее пополняют словарь новыми терминами родства изучаемого языка, учатся сопоставлять две системы ТР; они учатся

составлять кластер; получают представление о генеалогическом древе своей семьи, рода.

Таким образом, сведения по номенклатуре *терминов родства, родословию, санжыра, жети ата* в текстах позволяют выявить важные моменты истории, культуры этноса. Лексика родства русского и кыргызского народов, отмеченная как общими и различительными признаками, играет важную образовательно-воспитательную роль. Знакомство с текстом о великой дочери кыргызского народа Курманджан-датке, включающем лексику родства, позволяет представить особенности картины мира русского и кыргызского народов, вспомнить историю своей семьи, предков.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Зулпукаров К.З. О межязыковых сопоставлениях на занятиях по русскому языку в многоязычной аудитории // РЯЛКШ, 1988, №3. с. 44-48.
2. Филин Ф.П. О терминах родства в языке // Язык и мышление. Т. Х1. АН СССР. – М.: 1948.
3. Исраилова – Харьехузен Ч.,, Ягафова Е. Сравнительный анализ номенклатуры терминов и системы родства у северных кыргызов и чувашей. – Б.: «Технология», 1999. – Машрапов А. Значение терминов родства и их выражение в кыргызском и узбекском языках. АКД. – Б.: 2000 и др.
4. Сыдыков А.Н. О происхождении этнонимов «русский» и «кыргыз» // Кыргыз тили жана адабияты, 2007, № 12. – С. 19 – 23.
5. Горная царица Курманджан и ее время / Ред. Акад. А. Какеева, акад. В. Плоских. Благотворительный фонд им. Курманджан датки. – Б.: Илим, 2002. – 180 с.
6. Шейман Л. А. Русское слово – рука об руку с киргизским // Славянский мир в Кыргызстане . – Б.: 2008. – С. 369 – 371.

УДК: 355.02(.004.2)

Мусин К.С., ст. преподаватель КарГУ им. Е.А.Букетова, Казахстан

Понятие и структура современной военной политики и безопасности

В данной статье рассматривается проблема понятия и структуры военной политики и безопасности. Автор анализирует основные понятия в этой сфере, опираясь на труды отечественных и зарубежных авторов.

The article devotes problems of mean and structure of army politic and quarding. The author analyzing base means in this sphere on compare of ours and foreign scientifists.

Кардинальные изменения в мировом масштабе, имевшие место в связи с развалом Советского Союза заставил по новому пересмотреть взгляды на обеспечение мира и безопасности на национальном, региональном и глобальном уровнях Республики Казахстан. В связи с окончанием «холодной войны» и разрушением системы противополярного противостояния был нарушен ранее существовавшая военно-стратегическая система, изменился и баланс центров мировой политики. Современный взаимозависимый, в большинстве своем единый мир до сих пор полон весьма противоположных тенденций, остается самым разнообразным и весьма

динамичным. Все эти изменения нашли и находят отражение во взглядах и позициях руководителей госдарственных структур, политических и общественных деятелей, ученых-специалистов в вопросах применения вооруженных сил в решении потенциальных военных угроз, их источников, политических задач, а также при разработке различных государственных программ, предусматривающих принятие мер по обеспечению мира и международной стабильности.

На необходимость выбора новых политических путей в обеспечении национальной безопасности страны показывает анализ ситуации в Казахстане. В частности, по мнению А.Б. Западинского, Н.П. Колесникова, В.В. Бондарева национальную безопасность, ***во-первых,*** следует рассматривать ставя во главе угла собственные интересы, при этом учитывая интересы всех стран мирового сообщества; ***во-вторых,*** следует рассматривать сквозь призму угроз существования государства как целостной организации в условиях сложной внутренней обстановки в экономике, политике и других сферах жизнедеятельности общества; **в тертьих,** национальная безопасность должна стать главной объединяющей целью внешней, внутренней и военной политики государства; ***в четвертых,*** нельзя забывать и то, что вооруженные силы были и будут оставаться главным определяющим фактором в обеспечении национальной безопасности [1, с.2-8].

Надо отметить, что проблема обеспечения национальной безопасности государства на сегодняшний день оказалась весьма сложной, чем мы могли себе представить. В нынешних условиях проблема обеспечения безопасности общественной жизни является наиболее актуальной как в теоретическом, так и в практическом плане. Будущее человечества будет связано с обеспечением безопасности общества, его социальных структур, каждой личности.

Прежде чем перейти к рассмотрению проблем безопасности общественной жизни, думается правильно определить основные понятия в этой сфере:

Объекты безопасности – это жизненно важные интересы личности, социальной группы, общественных организаций и учреждений, государства и общества, жизнедеятельности которых имеются различные угрозы. В связи с этим можно говорить о выделении индивидуальной безопасности, групповой безопасности, государственной безопасности и национальной безопасности. Эти понятия закреплены в Законе Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан», принятого в 1998 году, статья 1 которого к объектам безопасности относит права и свободы личности; материальные и духовные ценности общества; конституционный строй, суверенитет и территориальную целостность государства [2].

Однако, известно, что любое лицо, даже социальная группа в современных условиях неспособна обеспечить собственную защиту от всех реальных и потенциальных угроз, и потому возникает необходимость в их объединении, создании различных организации и учреждении в целях наиболее эффективного обеспечения безопасности. Во-вторых, в масштабах всего общества государство остается единсвенной организацией, способной обеспечить их безопасность. Со времен возникновения государственности защита интересов всех своих граждан, социальных групп и сословий, обеспечение их жизнедеятельности стало одной из его ключевых функций. В свое время Ж.-Ж. Руссо в своем труде «Об общественном договоре» указал, что «деятельность по самосохранению и обеспечению безопасности является наиболее важной функцией государства». Такая функция государства закреплена в статье 8 Конституции Республики Казахстан, где сказано, что «Республика Казахстан уважает принципы и нормы международного права, проводит политику сотрудничества и добрососедских отношений между государствами, их равенства и невмешательства во внутренние дела друг друга, мирного разрешения международных споров, отказывается от применения первой вооруженной силы». Государство обеспечивает собственную безопасность и безопасность всей страны посредством обеспечения безопасности всех объектов безопасности. Поэтому, с этих позиции можно отметить, что у государства, который не может достичь указанных задач, нет будущего.

Вместе с тем, государство выполняет и такеи важные функций, как обеспечение коллективной, региональной и международной безопасности. Значит, нет сомнения в том, что государства являются главными субъектами обеспечения безопасности в целом, начиная от безопасности отдельной личности, заканчивая безопасностью всего мирового сообщества. Это обусловливает и объективные условия государства, и деятельность, охватывающая все сферы общественной жизни, а также и иные существенные его функций.

Во-первых, функций по обеспечению безопасности государство выполняет посредством органов законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти.

Во-вторых, законодательная власть от имени государства принимает и вводит в действие систему правовых норм, регулирующую общественные отношения в сфере безопасности. Она, вместе с тем, ратифицирует и международные правовые нормы, касающиеся этой сферы.

В третьих, верховные государственные органы определяют основные направления деятельности всех органов государственной власти и управления в этой сфере, формируют или изменяют органы по обеспечению безопасности и определяют механизмы контроля и надзора за их деятельностью, выделяют им соответствующие силы и средства.

Можно согласиться с утверждением А. Шаваева о том, что определить основные цели обеспечения национальной безопасности можно по их основным объектам и субъектам.

Для этого, по мнению автора, необходимо провести сравнительный анализ использования термина «безопасность», являющегося одним из основных понятий, сформулированных в современной стратегии безопасности. От того, как понимается данное обозначение зависит и иденство понимания в государственной стратегии, научная и практическая системность его применения.

Проанализируем различные взгляды и позиции ряда авторов по содержанию этого термина. Безопасность определяют через отсутствие угрозы. В частности, С. Ожегов определяет ее как «состояние отсутствия угрозы кому-либо или чему-либо; защищенность от угрозы. В общественной жизни понятие «безопасности» будет связано с такими взаимосвязанными категориями, как «интересы», «угроза», «опасность» и «защита». Если внимательно проанализировать сказанное, то можно и согласиться с таким утверждением. Сторонников такого понимания безопасности можно найти и совеременной научной среде. Некоторые из них понятие «безопасности» определяют сквозь призму понятия «угрозы». В частности, по утверждению И. Лазарева «безопасность – это состояние взаимоотношений между субъектами (личности, социальной группы, национальностей, государств), при котором отсутствует военная, экономическая, экологическая и иная угроза их жизни, развитию и суверенитету» [3]. А. Дмитриев пишет об отсутствии угрозы, о ее предупрежденности либо уничтоженности. А по мнению В. Бирюкова безопасность – это отсутствие угрозы либо упреждение ее на уровне защищенности системы .

Как видим, эти авторы безопасность связывают с отсутствием какой-либо угрозы или ее сдержаниванием на оаределенном ровне. Такое определение безопасности можно принять только как предварительное, потому как, во-первых, практически невозможно найти ситуации, при которых будет отсутствовать какая-либо угроза некоему субъекту. Во-вторых, содержание понятия «угроза» так или иначе связано с деятельностью, фактически выполняемой социальной ролью субъекта: при определении «безопасности» через понятия «угрозы», «опасности» многие явления и процессы останутся за пределами дефиниции. Поэтому, если определить понятие «безопасности» в вышеприведенном виде, мы не сможем определить ее сущность. В связи с этим необходимо рассмотреть и проанализировать и другие точки зрения по данной проблеме.

Использованная литература:

1. Западинский А.Б., Колесников Н.П., Бондарев В.В. Национальная безопасность страны и военно-стратегическое равновесие // Военная мысль. – 1997. - № 3. – 2-8 б.
2. Закон Республики Казахстан № 2108-XII «О национальной безопасности Республики Казахстан» - Алматы, 1998. (с изменениями и дополнениями, внесенными Указом Президента РК от 19.05.95 г., от 14.11.95 г., от 5.10.98 г.
3. Лазарев И.А. Теория безопасности, ее состояние и перспективы развития // Совеременные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М.: ВА ГШ, 1992. – 10-18б.

Салмина М.А. (ОшГУ)

ТЮРКИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ ЖИТЕЛЕЙ КЫРГЫЗСТАНА

Данная статья посвящена изучению тюркской заимствованной лексики, которая проникла в русский язык из кыргызского языка и через кыргызский

This article belong to learn turkin lectures.Which desertinto Russian language from Kyrgyz language (threw the Kyrgyz).

Кыргыз элинин, кыргыз тили аркылуу орус тилине кирген түрк лексикасынын окуп үйрөнүүшү ушул мыйзамда каралган.

История проникновения в русский язык восточных по происхождению слов издавна привлекала внимание языковедов. Стараниями многих учёных и практиков был создан тот необходимый фундамент, на котором развилась русская тюркология, прославленная такими выдающимися тюркологами, как А.К. Казембек, И.Н. Березин, Л.З. Будагов, В.В. Радлов, Ф.Е. Корш, П.М. Мелиоранский и др.

В наше время не только усилился интерес к изучению тюркских лексических заимствований в русском языке, но и раздвинулись рамки такого изучения.

Для более полного освещения происходящего в языке процесса заимствования иноязычной (тюркской) лексики необходимо комплексное изучение её лексико-стилистического использования и фонетико-морфологического освоения в устной речи, периодической печати и языке художественной литературы.

Обращаясь к восточным языкам, мы отдаём первенство, при определении восточных слов в русском, тюркскому языку, который с первых исторических времён русского народа доставлял, хотя и не обильные, материалы нашему говору.

По степени лексического освоения и сфере распространения все тюркские слова, бытующие в устной и письменной речи жителей Кыргызстана, можно распределить на 3 группы:

- Общерусские слова тюркского происхождения, отмеченные в толковых словарях русского языка, имеющие широкое распространение в русских говорах и известные русским до их прихода в Кыргызстан: *амбар, джигит, аргамак, казан, аркан* и др.
- Слова «общевосточные» (преимущественно арабские), связанные с мусульманской религией: *Коран, аллах, мулла, шариат, медресе* и др.
- Слова, заимствованные непосредственно из кыргызского языка, и та иноязычная лексика, которая вошла в русский язык через кыргызский: *кыштак, кунгей, байбича (байбиче), джаргылчак, ширдак, башкарма, темир-комуз* и др.

История языка, как известно, тесно связана с историей его народа. Длительные лингво-этнические контакты между русскими переселенцами и кыргызским населением, продолжающиеся на протяжении более 100 лет, привели к тому, что в русский язык проникло значительное количество тюркских слов, заимствованных из кыргызского и через кыргызский язык.

В процессе взаимодействия языков заимствования могут происходить как при живом общении носителей этих языков, так и письменным путём, при помощи литературы.

Широкое распространение грамотности после Великой Октябрьской социалистической революции как среди кыргызов, так и среди русских переселенцев повлияло на проникновение тюркских слов в русский язык. Оно идёт по двум направлениям: а) устным путём, путём непосредственного общения, как и прежде; б) письменным путём – через художественную литературу и средства массовой информации (печать, радио, телевидение и др.).

После революции происходило пополнение русского языка такими лексическими разрядами слов, который до революции совсем не проникали или проникали слабо. Это в основном терминологическая лексика, связанная с искусством и национальными спортивными играми: *айтыш, кю, аяккап, камбаркан, оодарыш, джоргосалыш,* и др. Следует также отметить, что в послеоктябрьский период в связи с новыми условиями жизни вышли из активного употребления целые группы слов, став архаизмами и историзмами как в языке-источнике, так соответственно и в русском языке: *джатак, хан, таксыр, чийне, токол, чыгым, болуш* и др. Эти слова используются в литературном языке как своеобразный художественный приём с целью создания неповторимого исторического колорита той эпохи, о которой идёт речь в том или ином произведении.

В истории русского языка, как и других языков, наблюдаются интересные процессы движения заимствованных иноязычных слов из говоров в литературный язык. Однако не все заимствованные слова проникают из устной речи в письменную. Такие слова как: *аяр, айгыр, балдара, кандай, канча, карындаш, катык, курпячок, пайда, тегирмень, тик, чач-тарач* и др. употребляются только в устной речи жителей Кыргызстана.

В русских говорах, развивающихся в условиях иноязычного окружения, наблюдается процесс вытеснения исконной лексики заимствованными словами. Так, в русском языке жителей Кыргызстана некоторые заимствованные из кыргызского языка слова вытесняют полностью или частично собственно диалектные: *кулун (кырг.) вм. годовик (годовалый жеребёнок, стригунок), тай (кырг.) вм. двухлетка (двухгодовалый жеребёнок), бышты (кырг.) вм. третьяк (трёхгодовалая лошадь), турпак (кырг.) вм. телёнок (в возрасте от 6 месяцев до года), джайлоо (кырг.) вм. летнее пастбище, башкарма (кырг.) вм. председатель колхоза* и др.

Наличие или отсутствие русского эквивалента во многом определяет стилистическое использование тюркской лексики в русском языке. Так, слова, лишённые русского соответствия, используются только для названия новых предметов и явлений, и поэтому, как правило, нейтральны по своей стилистической окраске, хотя понятие «нейтральность» для таких слов относительное, так как все тюркизмы, заимствованные в русском языке из языков народов Средней Азии, уже специфичны по своей тематике. Те заимствованные слова, которые вступают в синонимические отношения с русскими словами, приобретают дополнительные экспрессивные оттенки. Так, в разговорной речи русских жителей «киргизизмы» употребляются не только для обозначения новых предметов и явлений. Довольно часто эти слова употребляются и с экспрессивным оттенком значения*: «Не пой как акын (певец импровизатор), всё равно денег не дам», - говорит жена мужу. – Чем этот аяр (чародей) обворожил тебя? – Ты что, уразу (пост у мусульман) держишь, худой такой? – Мой чон-ата (старик, дед) вторые сутки с ружьём бродит* и др.

«Киргизизмы» с экспрессивно-эмоциональной окраской шутки или иронии употребляются большей частью в разговорной речи между русскими жителями, тогда как в разговоре русских жителей с представителями коренной национальности эти же слова, как правило, употребляются в их прямом, конкретном значении. Однако наиболее распространённые «киргизизмы», такие как *кандай (как дела?), ороточо (средне, так себе), джакши (хорошо), джок (нет), бар (имеется, есть)* и др., могут употребляться с экспрессивно-шутливым оттенком как в разговоре русских жителей Кыргызстана между собой, так и при общении с представителями коренной национальности.

Проникновение заимствованных слов в диалекты и в разговорную речь идёт не путём сознательного отбора, а стихийно, в процессе непосредственного устного общения с местным населением, тогда как в процессе отбора и усвоению тюркизмов в литературном языке огромную роль играет сознательный фактор, позволяющий контролировать практическую необходимость, семантическую целесообразность и стилистическую оправданность того или иного заимствования, подвергая безусловному отсеву всё ненужное, вносящее неточность и путаницу.

Все тюркизмы по их стилистической функции в художественных произведениях распределяются на 2 группы: а) слова, создающие национально-бытовой колорит; б) слова, создающие социально-исторический колорит.

В стилистическом плане представляет интерес выяснение целесообразности использования тюркских слов в русском языке. Индивидуальное авторское использование тюркизмов может быть и весьма прогрессивным и глубоко регрессивным явлением. Злоупотребление тюркизмами с благими намерениями обогащения или создания в произведении местного колорита очень часто приводит к засорению языка. Использование тюркизмов в языке художественных произведений для создания так называемого местного колорита должно оправдываться замыслом писателя. Здесь, как и в других случаях, следует руководствоваться пушкинским принципом «соразмерности и сообразности».

Тюркизмы, попадая в русский язык, подвергаются различным семантическим изменениям. Семантическое изменение многозначного тюркского слова сопровождается, как правило, сужением и конкретизацией его значения в русском языке. Это наименования новых реалий, которые проникли в говоры вместе с новыми предметами материальной культуры, а также местная терминология, не известная русским до их переселения в Кыргызстан.

Только небольшая часть тюркских слов реализует при заимствовании свою многозначность. Многозначность в употреблении некоторых слов объясняется разными источниками их проникновения. Так, большинство тюркских слов в устной речи употребляется только в одном значении, тогда как в письменной речи они могут сохранять свою многозначность как и в языке-источнике. Приведём примеры:

«Ашкана» (кырг. ашкана). В устной речи оно употребляется только в значении «столовая»

- место общественного питания. – *Пойду в ашкану, пообедать надо.* (разг.). А в письменной речи это слово употребляется ещё в двух значениях: 1) отгороженное место в правой стороне юрты, служащее кухней. – *Алымбай, сидевший у очага и чинивший сапоги, взглянул на вялое мясо, висевшее в ашкане.* (Каимов «Атай»); 2) циновка, которой отгораживают кухню в юрте.
–Колубай, поспешно опорожнив чашу, поставил на место бурдюк, а сам спрятался за ашканой. («Киргизские народные сказки»).

«Байбича» (разг.), «байбиче» (кырг. байбиче). В русской разговорной речи оно употребляется как почтительное обращение к пожилой женщине. В письменной речи слово *«байбиче»* имеет ещё два значения: 1) хозяйка в доме, жена. – *Байбиче Буха удивлённо посмотрела на сына…* (Горлов, «Шепчут листья акации»); 2) устаревшее. Старая жена бая. – *Грузная, словно горный индюк, байбиче на этот раз сидела рядом с мужем.* [Каимов «Атай»].

«Аркан». Это общерусское слово тюркского происхождения, которое вошло как в разговорный, так и в литературный язык со значением *«верёвка»*. В художественных произведениях писателей Кыргызстана, переведённых на русский язык, это слово употребляется и в другом значении: *«мера длины, равная 4-5 метрам»,* как в кыргызском языке. – *Стал мой тренер меня заставлять на длину аркана ходить.* (Бокомбаев, «Мелодии комуза»). – *Он стоял от меня на расстоянии в три аркана.* (Токтомушев, «Заяпкер»). – *Ровно два года назад, в час, когда солнце поднялось над землёй на длину аркана, заложили фундамент дома.* (Садыбакасов, «Дни»).

На фонетическое и орфографическое освоение тюркизмов в русском языке жителей Кыргызстана действует очень много различных факторов: 1. Русская фонология и фонетика, русская орфография, законы редукции безударных гласных. 2. Путь заимствований – устный или письменный. 3. Индивидуальные речевые навыки говорящего. 4. Знание кыргызского языка заимствующим (практическое и теоретическое). 5. Кыргызская орфография, когда для обозначения разных фонем кыргызского языка употребляется одна буква («к», «г», «ж»). 6. Влияние транслитерации заимствованных слов средствами русской графики, когда читатель произносит заимствованное кыргызское слово, транслитерированное, а не транскрибированное. 7. Влияние орфографии тюркизмов давнего заимствования. Все эти немаловажные факторы создают большие трудности для установления правил соответствия русских и кыргызских звуков в заимствованных словах.

В процессе фонетического освоения тюркизмов, проникших в русский язык из кыргызского и через кыргызский язык, некоторые слова заимствуются и без существенного изменения гласных и согласных звуков: *байга, башкарма, чапан, кандай* и др. Колебания в фонетическом освоении тюркизмов происходят тогда, когда для кыргызских звуков нет близких соответствий в русском языке. В этом случае происходит более отдалённая субституция звуков в русском языке. Так кыргызский звук «Ъ» в русском языке в предударных слогах чаще всего передаётся звуком «О»: *көнөчөк (кырг.) – коночок, көрүндүк (кырг.) – корундук* и др., а под ударение – звуком «Э» со смягчением предыдущей согласной: *шөкүлө (кырг.) – шокуле, күйгөн (кырг.) – куйген* и др. Звук «/» в любом слоге, как правило, передаётся звуком «у»: *күрөш (кырг.) – куреш* и др. Иногда со смягчением предыдущей согласной: *түндүк (кырг.) – тюндук, күмбез (кырг.) – кумбез* и др.

Фонетическое освоение «киргизизмов» в русском языке не ограничивается субституцией звуков. Заимствованные слова подвергаются целому ряду других комбинаторных изменений, основанных либо на ассимилятивных, либо на диссимилятивных процессах, которые обычно осложняются процессами матетазы, диэрезы и др.

В графическом оформлении кыргызских слов в русском языке наблюдается разнобой, который можно объяснить стремлением отдельных авторов точнее отразить произношение или орфографию заимствующих ими слов без должного учёта произносительных возможностей этих слов в русском языке, русской орфографии, а также известных традиций в этой области. Так некоторые заимствованные слова оформляются в русском языке в соответствии с правилами русской орфографии – написание «И» после шипящих «Ж», «Ш», «Ч»: *чыгым (кырг.) – чигым, шырдак (кырг.) – ширдак, манасчы (кырг.) – манасчи* и др., а некоторые слова сохраняют своё написание как в языке-источнике: «Ы» в начале некоторых слов (*ынтымак, ырчи, ыныpчак, ылоо*) или в географических названиях (*Ыссык-Ата, Жип-Ычкор* и др.) и собственных именах людей (*Ырдык, Ыдырыс, Ыкыбал* и др.), что не свойственно и противоречит русскому правописанию.

Следует отметить, что довольно часто одно и то же тюркское заимствованное слово

употребляется в русском языке в различном фонетическом и графическом оформлении, которое зависит от того, через какой язык непосредственно заимствовано это слово: *кишлак // кыштак, курат // куреш, джайляу // джайлоо* и др.

О важности единообразной звуковой передачи кыргызских слов в русском языке писал Е.Д. Поливанов, который занимался переводом кыргызского эпоса «Манас» на русский язык.

Ударение. В русском языке, как известно, ударение разноместное и подвижное, поэтому тюркские слова заимствуются в основном с ударением на последнем слоге, как в языке-источнике, но иногда наблюдается разнобой в произношении : *та'ндыр – танды'р, э'лик – эли'к* и др. В заимствованных словах с тюркской производящей основой ударение разноместное: *аи'льский – аильча'нка, арха'р – архаря'та, кому'з – комузи'ст* и др.

Тюркские слова, попадая в русский язык из кыргызского и через кырыгызский, приспосабливаются к грамматическим нормам и словообразовательным моделям русского языка. Подавляющее большинство заимствованных слов относится к категории имён существительных как в русском языке, так и в языке-источнике. Из-за отсутствия категории рода в тюркских языках распределение существительных по родовым классам происходит на русской основе. Распределение осуществляется по двум признакам: по значению и по форме. Решающая роль при определении рода принадлежит смысловому моменту. Род существительных со значением лица определяется по полу. Род существительных, имеющих необычное для русского языка оформление слов, определяется в соответствии с родом их русского эквивалента (*беркутчи, манасчи, комузчи* – существительные мужского рода).

Большинство заимствованных существительных в русском языке склоняется. Определение типа склонений зависит от оформления основы слова и, следовательно, отнесения его к тому или иному родовому классу. Так, существительные *кыштак, аил, курай* – I склонения; *байбича, джарма* – II склонения. Существительное общего рода *«башкарма»* склоняется тоже по II склонению. При склонении сложных и сложносокращённых существительных в русском языке изменяется только вторая часть: *аламан-байга, аламан- байги, аламан-байге… аилсовет, аилсовета, аилсовету* и др. Некоторые имена существительных относятся к несклоняемым: *кюрмо, беркутчи, суюнчу, джайлоо* и др.

Большинство склоняемых существительных, обозначающих конкретные предметы, имеют как форму единственного, так и множественного числа. Однако, под воздействием русского языка некоторые заимствованные слова употребляются или только в единственном числе: *кумыс, джарма, курай, теке* и др., или только во множественном числе: *сазы, манты, карасуке* и др.

Особый интерес представляет собой большая группа слов, обозначающих названия жителей, которые образовались от местных топонимических названий в основном с помощью суффикса – ЕЦ: *тяньшанец, кызылтуец* и др. и реже – ЧАНИН. – АНЕ: *токмакчянин, ошане* и др.

В разговорной речи русских жителей Кыргызстана довольно часто употребляются с экспрессивно-эмоциональным оттенком значения и парные словосочетания типа «коза-маза», «столы-малы», которые в различных языках Востока являются вполне жизненной морфологической категорией и употребление их не ограничено никакими рамками стиля. Н.К. Дмитриев пишет, что «подобная категория слов, весьма оригинальная для восприятия европейца, ощущается восточным писателем как самое обычное явление» и «встречается на равных правах в образцах самых разнообразных стилей, включая философские сочинения»[1].

Н.Н. Дурново подходит к вопросу о парных словосочетаниях в русском языке с точки зрения «общетурецкого влияния на русский словарь» [2], что также подтверждается нашими примерами. При этом значение основного слова расширяется, принимая особую эмоциональную окраску: понятие неопределённого множества, которое вызывает у говорящего пренебрежительное отношение к предмету: <u>картошка-мартошка</u> (*Надо пойти на базар – взять картошки-мартошки…*), <u>тюль-муль</u> (*Купила то, другое, тюль-муль и денег нет!),* <u>той-мой</u> (*С этого тоя-моя голова болит*) и др.

В произведении Т. Касымбекова «Хочу быть человеком», переведённым на русский язык, нам встретилось только два случая парных словосочетаний*: «Ещё чего, стану я всё лето копаться в земле! Наши деды не знали никакой <u>картошки-мартошки</u> и жили себе да поживали… А ты… Нашёл себе какого-то <u>Чотура-мотура</u> и в карты целый день играешь…».*

Следует отметить, что тюркизмы, заимствованные через письменность, подвергаются фонетико-морфологической ассимиляции в значительно меньшей степени, чем в диалектах и в обыденной разговорной речи, так как основная масса их проникает в литературный язык в

процессе перевода общественно-политической, научно-технической, художественной литературы, а также через периодическую печать. Написание этих слов влияет на их произношение в русской речи, которое становится ближе к языку-источнику.

Использованная литература:

1. Дмитриев Н.К. О парных словосочетаниях в башкирском языке. Строй тюркских языков, М., 1962.
2. Дурнов Н.Н. Мелкие заметки по русской диалектологии. М. 1984.
3. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка. М-Л, 1985.

Сагынбаева Б.
Кыргыз-Түрк «Манас» университети

Кыргыз аялдарынын коомдогу орду
(Социолингвистикалык изилдөө)

Бул макалада кыргыз элинин аялзатына болгон мамилеси, кыргыз аялдарынын коомдогу орду макал-лакаптар, жомоктор, эпостор ж.б. чыгармалар аркылуу көрсөтүлүп, экстралингвистикалык багытта талдоого алынат. Кыргыз аялдарынын коомдогу орду экстралингвистика багытынын социолингвистика же болбосо функционалдык линвистика багытында иликтөөгө алынгандыгынын башкы себеби – коом жана коомдук мамилелер, алардын өнүгүшү тилдин социалдык чөйрөсү, анын коомдук функциялары менен байланышта каралат. Тилдик материалдардын негизинде элдин басып өткөн жолун, үрп-адатын, каада-салтын, улуттук кыртыш, улуттук дүйнө таанымын, коомдогу абалын, биздин күнгө чейин келип жеткен эң жөнөкөй турмуштук шартынан тартып, азыркы кезге келип жеткен кол өнөрчүлүгүнө, оюн-зоокторуна чейин билүүгө шарт түзүлөт. Муну тиешелүү шартта илимий негизде иликтөө аркылуу илимдин башка тармактары менен аралаш териштире билүүгө болот. Мисалы, коомдогу тилди колдонуучулардын чөйрөсүн, алардын аң-сезимин, коомдук көз караштарын, социалдык-экономикалык абалын, мамилесин аныктоодо социолингвистиканын ролу зор.

Социолингвистика – тил илими, социология, социалдык психология жана этнографияларды өз ара айкалыштырып караган кеңири комплекстеги проблемаларды: тилдин коомдук функциясын, социалдык факторлордун тилге тийгизген таасиринин механизмин жана ролун изилдеген илимий тармак болуп эсептелет. Социолингвистиканын обөектиси – тил жана анын кызматы. Тил белгилүү бир социалдык структурага ээ болгон коомдо кызмат кылгандыктан, социолингвистиканы социалдык контексттеги тилди изилдөөчү илим деп да айтууга болот. Социолингвистиканын негизги проблемаларына тилди социалдык диференциялоо, «тил жана улут», тил менен маданияттын өзара байланышы, билингвизмдин социалдык аспектилеринин проблемалары жана тилдик саясат проблемалары кирет. Социолингвистиканын изилдөө предметтерине коомдогу тилди колдонуучулардын чөйрөсү, экономикалык абалы, психологиясы, коомдогу мамиле ж.б. кирет.

Кыргыз аялдарынын коомдогу ордун белгилөөдө кыргыздын макал-лакаптарына, учкул сөздөрүнө кыргыз эл жомокторундагы аял каармандарына, «Манас» эпосундагы Канымей, «Жаңыл мырза» дастанындагы Жаңыл мырза, XIX кылымда жашап өткөн Курманжан датка, союз мезгилиндеги каарман аялдар ж.б. ларга таянылып, аялзатынын коомдогу, үй-бүлөдөгү, туугандык карым-катыштагы мамилеси, орду, таалим-тарбия мүнөзүндөгү тыянактуу ой-корутундулары берилет. Андагы негизги идея - адамгерчилик, акыл-эстүүлүк, чынчылдык, адилеттүүлүк, сарамжалдуулук, меймандостук, тазалык өндүү жалпы жоболор негизделген бул каармандардын - аялдардын образдары аялзатынын акыл-эси үй-бүлөнү, турмуш жайды гана эмес, коомдук турмуштун өнүгүшүнө да түздөн-түз же кыйыр түрдө таасир берет деген ой болуп эсептелет.

Кыргыздар байыртадан эле обөективдүү турмуштагы тажрыйбаларга таянып, аялзатынын акылмандуулугуна, тапкычтыгына, айлакердигине жогору баа берип келишкен. Кыргыз аялдары төңкөрүшкө чейин коомдо укуксуз, теңсиз, күң абалында жашаган деген тайкы көз карашка кошулууга болбойт. Тескерисинче, аялзаты кыргыздарда ар дайым терең урматталып келген. Кыргыз элинин аялзатына болгон мындай мамилесин элдик чыгармаларда, макал-лакаптарда, жомоктордо, дастандарда, санжыраларда, ошондой эле, эл арасынан суурулуп чыккан кыргыз кыз-келиндеринин иш-аракеттеринен эле таасын байкоого болот. Андагы Канымей, Айчүрөк, Акыл

Карачач, Айганыш, Кенжеке, Жаңыл мырза ж.б.лардын даанышмандык, калыстык, тапкычтык, айлакерлик сапаттары, алардын жашоодо орун алган чечүүчү ролу кыргыз коомчулугундагы аялзатынын ээлеген ордун айкын көрсөтүп турат.

Кыргыз жергесине XIX кылымда келишкен европалык саякатчылардын, окумуштуулардын эмгектеринде да кыргыз айымдарынын касиеттери жогору бааланган. 1856-жылы атайын тапшырма менен Ысык-Көлгө келген казак окумуштуусу Чокон Валиханов кыргыз аялдарынын коомдогу таасирин, ачык-айрымдуулугун, меймандостугун суктануу менен жазган. Ал эми 1896-жылы Ош, Алай, Памир чөлкөмдөрүндө жашаган кыргыздарды кыдырган италиялык саякатчы Феликс Рокко кыргыз аялдары тууралуу: «Өтө өнүккөн маданияттуу элдерде да кыргыздар өз ата-энелерин, аялдарын урматташкандай аялдарды урматтагандар аз кезигет. Алар эч качан жүзүн жаап, өзбек, тажик аялдардай болуп басынышпайт. Тескерисинче, өз эркектери менен тең катар укукка ээ болушат. Үй-бүлө жана уруу маселелери чечилип жатканда аялдардын пикири да сөзсүз эсепке алынат»,- деп жазган. Андан ары италиялык саякатчы: «Ал тургай согуш учурунда же башка бир тополоң болгон күндөрдө да кыргыз аялы тынч отура албайт, кээде алар өз боз үйүнүн бейкуттугун коргоп калуу үчүн кармашка кирген учурлары да болгон. Байыркы авторлордун Каспий боюнда көчүп жүрүшкөн амазонкалар жөнүндөгү аңгемелери кыргыз жана түркмөн аялдарынын ат үстүндөгү турмушун эске салат. Эрктүүлүгү, чарбачыл акылмандыгы менен азия талааларынын аялдары, XIII кылымда эле Туран өлкөлөрүнө саякатка барышкан европалыктарды таңдандырган», - деп кыргыз аялдарынын өзгөчөлүктөрүн өтө жогору баалаган. 1898-жылы Ошко келип, Курманжан датканы көргөн « Туркестанские ведомости» гезитинин кабарчысы: «... бул жерде таң кала турган эч нерсе жок, анткени кыргыздарда акылдуу аялдар ар дайым зор таасирге ээ болуп келген», - деп жазган[2].

1907-жылы Ош шаарында болуп, Курманжан датканын өмүр таржымалын изилдөөгө алган И.П.Ювачев да алгач кыргыз аялдарынын өзгөчөлөнгөн касиеттери тууралуу жазып келип, андан соң Курманжан датканын өмүр таржымалын баяндоого киришкен. Ал өзүнүн «Курманжан датка алайлык кара кыргыздардын канышасы» деген даректүү макаласында: «Адатта Түркстандагы мусулман аялдарынын эч кандай укугу болбойт. Аларды күйөөлөрү пулга алган оокат катары көрүшөт. Күйөөсү аялын башка кишиге көрсөтпөйт. Аял киши тышка чыгып калса, бетин кара чүмбөт менен, башынан аягына чейин паранжы менен жаап алышы керек. Паранжы бир көргөн кишинин көзүнө өтө эле өөн көрүнөт. Кыргыздардын аялдары тышта болобу, үйдө болобу, өз каалаганындай жүрө берет. Ал жүзүн бирөөдөн эч жашырбайт. Кийген кийимдери да кудум эле эркектериникиндей, ийиндерине чаар чапан жамынышат, баштарында болсо ак элечек. Бир болгон айырмасы аялдар элечекти ээк алдынан байланып алышат. Кыргыз аялы ат үстүндө эркин жүрөт, чарбачыл, конок-кечени жайдары тосуп алган үй ээси. Кыргыз аялы коомдук иштерге катышкан мисалдар да болгон», - деп кыргыз аялдарынын өзгөчөлүгүн баса көрсөткөн[3].

Миңдеген жылдар бою жараткан макал-лакаптарында, учкул сөздөрүндө кыргыз эли аялзатынын коомдогу, үй-бүлөдөгү, туугандык карым-катыштагы мамилесин, аялзаты жөнүндөгү таалим-тарбия мүнөзүндөгү тыянактуу ой-корутундуларын жандуу куюлушкан сөздөр аркылуу урпактарга жеткирип келишкен. Мындай макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүп кароого болот: 1. аялзатынын акылмандуулугу; 2. аялзатынын кут-берекеси; 3. аялзатынын адептүүлүгү, тазалыгы; 4. аялзатынын ийкемдүүлүгү, тазалыгы.

I. Аял акылмандуулугу. Классификациянын бул түрүнө аялзатынын акылдуулугун, тил билгич, сергек, айлакер-тапкычтыгын даңазалаган макал-лакаптарды киргизүүгө болот. Мисалы:

Аял жакшы – эр жакшы, вазир жакшы – хан жакшы
Аял сергегинен жумуш бүтөт, эр сергеги ырыс күтөт.
Зайыбы жаман лөк өз үйүндө кор, зайыбы жакшы чор эл көзүнө зор.
Катын ишин билет, эркек кушун билет.
Катыны жакшы болсо, эли бактылуу болот.
Катыны жакшы кор болбойт.
Эр айласы - бир, катын айласы – миң.

II. Аял кут-берекеси. Бул бөлүмгө аялзатынын коомдогу, үй-бүлөдөгү ордун, аялсыз үй эле

[2] Туркестанские ведомости, 1898, № 71
[3] Кыяс Молдокасымов, «Курманжан Датка», 64-65-б.

эмес, дүйнө караңгы экендигин, аял бар жерде кут-береке болорун билдирген макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү киргизүүгө болот:

Аялсыз үй – суусуз тегирмен менен тең.
Аял – үйдүн куту.
Аял – үйдүн туткасы.
Жакшы аял алгандын тою үйүндө.
Үйдү кырк эркек толтура албайт, бир аял толтурат.
Үйдүн көркү – аялдан.
Жакшы ургаачынын колунда куту, койнунда ырысы толо.
Зайыпсыз ашың даамсыз, тузсуз да, узун колуң кыска, каруусуз.
Зайыптарсыз ак ордо караңгы да, ак шейшептүү калың жууркан суук.
Төр көркү – гүл, үй көркү – зайып.
Катыны жок үй – жетим, калыстыгы жок бий – жетим.
Катыны жоктун алтыны жок.

III. Бул бөлүмгө аялзатынын намысын, адеп-ахлагын, тазалыгын, чынчылдыгын даңазалаган макал-лакаптардын, учкул сөздөрдүн семантикалык түрүн бириктирип кароого болот:

Аял намыс үчүн кара киет.
Жакшы ургаачы колго түшсө күң болбойт.
Катыны жакшы жигиттин кайда жүрсө көөнү ток.
Катын эрден чыкса да, элден чыкпайт.

IV. Аял ийкемдүүлүгү, жөндөмдүүлүгү. Аялзатынын зиректигин даңазалаган бул бөлүмгө аялдардын жөндөмүн, эптүүлүгүн ж.б. билдирген макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү киргизүүгө болот:

Эр көрбөгөн кыйшыкты зайып түзөйт.
Жакшы зайып таранчыны таяке, бөдөнөнү бөлө кылат.
Эптүү зайып жартыны бүтөйт, кысканы узартат.
Жакшы аял жакшы кошот, талыкпай окуу, акыл кошот[4].

Макал-лакаптарда, учкул сөздөрдө «жакшы аял» түшүнүгүнүн катарында эле «жаман аял» түшүнүгү да колдонулат. «Жакшы аял», «мыкты аял» жана «жаман аял», «кыйды аял» түшүнүктөрү бир бүтүндүктө мазмундуу түшүнүк катары каралат да, эки максатты көздөйт: биринчиден, келечек муунга таалим-тарбия максаты болсо, экинчиден, эки мазмундуу түшүнүк өз ара салыштырылып каралат, натыйжада жакшы аялдын артыкчылыгы биринчи орунга коюлуп, даңазаланат.

Мисалы:

Аял жакшысы – ырысы мол, аял жаманы – кайгысы жок.
Аялың мыкты болсо – бактың, аялың кыйды болсо – каттың.
Жакшы аял – дөөлөт, жаман аял – мээнет.
Жакшы аял – ырыс, жаман аял – уруш.
Жакшы аял бир айыл элди агартат, жаман аял өз башын эптеп агартат.
Жакшы аял үйдүн жайсаңы, жаман аял үйдүн шайтаны.
Жакшы аял – бороондогу үй, жаман аял үйдөгү бороон.

Макал-лакаптар, учкул сөздөрдү уюштуруудагы тилдик каражаттардан өзгөчө синоним, антоним сөздөр, сапаттык жана катыштык сын атооч сөз түркүмдөрү, маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкашынан түзүлгөн татаал сүйлөмдөр - каршылаш маанилүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр, салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр колдонулат:

Жакшы болсо катының, келип турат жакының,
Жаман болсо катының, качып турат жакының,

[4] «Макал-лакаптар», Эл адабияты сериясы, 10-тому, 49-бет.

Жакшы болсо катының, табыла берет акылың,
Куусаң да кетпейт жакының,
Жаман болсо катының, кете берет акылың,
Чакырсаң келбейт жакының.

Аялзат сөзүнүн синонимдик катарлары булар: *аял, зайып, катын, жубан, ургаачы.* Булардын ичинен *аял* зат атооч сөзү кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин баарына таандык болсо, *зайып, катын, жубан, ургаачы* аталыштары көбүнчө сүйлөшүү, көркөм стилдерине таандык болуп эсептелет.

Ошондой эле, лексикалык *(жакшы-жаман, дөөлөт-мээнет, ырыс-уруш, кор-зор, бир-миң* ж.б.*),* көбүнчө контексттик, логикалык *(жакшы катын жаман эрди зор кылат, жаман катын жакшы эрди кор кылат)* антонимдер колдонулат. Мындагы лексикалык антонимдер салыштырмалуу жана кыйыр антонимдер болуп эсептелет.

Сөз түркүмдөрүнөн аял сапатын мүнөздөгөн *жакшы, жаман, мыкты, сергек* ж.б. сапаттык сын атоочтор жана *аялсыз, зайыпсыз, эптүү, эпсиз* ж.б. катыштык сын атоочтор колдонулат[5].

Эл арасында ооздон-оозго өтүп, түбөлүктүү жашап калган жомоктордун арасында аялзатынын акылмандыгын даңазалап келген жомоктордун саны арбын.

Кыргыз эл жомокторунан «Жээренче чечен менен Акыл Карачач», «Акыл Карачач жана Каракан», «Акылдуу кыз», «Зар менен Мээр», «Жалкоо аял», «Жапалактын зайыбы» «Обозгердин кызы», «Дыйкандын аялы», «Чечен келин» жана башкалардын негизги каармандары ─ аялдар[6]. Аял каармандар баштарынан көп нерселерди өткөрүп, ар кандай кыйынчылыктарга чыдап, акыр аягында баамчылдыгы, кеменгер акылы менен көздөгөн максатына жетип, бактылуу турмушта жашап калышат. Жомоктордо аялдардын акылы, ойлоп тапкычтыгы менен кара күчтөрдү жеңип чыгуу, аягында аларды сызга отургузуу, адилеттүү бийликке жетишүү сыяктуу элдин илгери үмүтү, учкул кыялдары чагылдырылат. Андагы элдик идея - өздөрүнүн аял каармандарынын образы аркылуу келин-кыздарды чыдамдуу болууга, алдына койгон максатына акыл-парасат менен жетүүгө үндөө.

Мисалы, кыргыз эл жомокторундагы башкы каарман аялдардын бири – Акыл Карачач.

Акыл Карачач жөнүндөгү жомоктор, негизинен, турмуштук жомокторго кирет да, көбүнчө турмушта болгон гана окуялар көркөм жана апыртылып сүрөттөлөт. Анын негизги каармандары Акыл Карачач жана жашоодо, элдик уламыштарда кезиккен акылман-ойчулдар, чечен, насаатчылар – Жээренче чечен, Асан кайгы, Толубай сынчы, Алдар көсөө жана эл башкарган Жаныбек хан сыяктуулар. Элдик уламыштар боюнча булар XIV- XV кылымдарда жашап өткөндөр. Бул жомокто турмуштук жагдайдагы бай менен кедейдин ортосундагы социалдык карама-каршылыктар, Акыл Карачачтын акылмандыгы даңазаланып, кем акылдар шылдыңга алынат. Келин издеп жүргөн Жээренче чечендин топ кыздардын ичинен музоосун жетелеп, отун терип жүргөн Акыл Карачачтын айлакерлигин, тапкычтыгын баамдоосу; Акыл Карачач келин болуп келгенден баштап Жээренче чечендин ишинин оңолуусу; Акыл Карачачтын Жаныбек ханды сөзгө жыгуусу; эл менен Жаныбек хандын ортосундагы күрөш; аягында Акыл Карачачтын акылы, тапкычтыгы менен элдин жеңишке ээ болуусу сыяктуу окуялар баяндалат.

Ошондой эле, жомокто Акыл Карачачтын таамай жооптору, табышмактарды чечмелөөлөрү аркылуу улуттук мүнөздөгү салыштыруулар, улуттук баамдоого байланышкан өтмө маанилердин ченем-эталону, кыргыз элинин тарыхый-социалдык жашоо абалы, турмуш тиричилиги, көз карашы ж.б.лар берилет.

Мисалы, Акыл Карачач: «Күч бербеген тулпардан сүтүн берген уй жакшы, чабал аттан чарчабаган эшек жакшы, жаш жыгач отундан жаркырап күйгөн тезек жакшы, канаты жок туйгундан канаттуу карга жакшы», - деп Жаныбек хандын табышмагынын жандырмагын чечет. Ал эми Жээренче чечендин алыстан жөнөткөн табышмак кабарынын маанисин эл ичинен Акыл Карачач гана төмөнкүдөй деп чечмелей алат: «Сокур кара текем бар эле, сакалынан байлап, көзүн оюп көлгө салыңар дегени, Жаныбек ханды өлтүрүп, сакалын кыркып, көзүн оюп көлгө салгыла дегени. Тик мүйүз кара эркечим бар, муну кой баштатып ала келгиле дегени, Жаныбектин бир тууган иниси Бердибекти колго алып, калкка хан көтөрүп койгула дегени. Болор-болбос бычагым деп

[5] «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү» жыйнаган Мухамед Ибрагимов. –Кара-Балта, 2005, -500б. Төлөмбай Жайнаков «Кыска жана нуска сөздөр» (Учкул сөздөрдүн жыйнагы), -Бишкек, 2001, -225б. Койчуманов Жумаш Ыбырай уулу «Элдик педагогиканын берметтери» (Кыргыз макал-лакаптары педагогикалык аспекте), -Бишкек, 1996, -130б.

[6] «Кыргыз эл жомоктору» түзгөн Токтобек Болчуров, «Шам» басмасы, -Бишкек, 1997, 56-197-б.

Төлөмырзаны айтыптыр, мизи курч кестигим дегени, Акыл Карачач мени айтыптыр». Мында адамдарды айбанаттарга, буюмдарга салыштырып, образдуу, экспрессивдүү өтмө маани туюндурулган. Ушул сыяктуу нерсе, буюм, айбанат, жаратылыш, мезгил көрүнүштөрүн адамга окшотуу – метафора, метонимия, синекдоха, салыштыруулар кыргыз тилиндеги типтүү көрүнүш.

Адам баласынын улуулугун даңазалаган «Манас» эпосунда, өзгөчө, аялзаты жөнүндөгү маңыздуу ойлор өтө арбын. Эпосто эрдин бакытка, бийликке, атак-даңкка жетүүсүнүн бирден-бир жолу анын акылман аялга үйлөнүүсү болуп эсептелет. Эгерде элдик баатырдын аялы өзүнүн үй-бүлөсүнүн камы үчүн гана эмес, эли-журту жөнүндө кам көрсө, эли-журтунун да жакшы жашаары, ал эми элинин оокаты тың, бейпил болсо, анда элдик баатырдын мүдөөсүнүн орундалары жөнүндөгү ойду эл туу тутат[7].

Кылымдар бою адилеттик, теңдик үчүн күрөшүп келген кыргыз эли аялзатынын коомдо, үй-бүлөдө алган ордун «Манас» эпосундагы Канықей, Чыйырды Айчүрөк, Кыз Сайкал, Карабөрк, Аруuке, Карлыгач, Акеркеч, Бурулчалардын, о.э. алардын карама-каршысындагы Ороңгу, Акылай, Канышайлардын образдары аркылуу чагылдырылат.

«Манас» эпосунда кыргыз элинин аялзаты жөнүндөгү түшүнүгү башка образдарга салыштырмалуу Канықейдин образы аркылуу эң жогорку деңгээлде чагылдырылат. Канықей – кара сурдун сулуусу, ала жипти аттабаган аруу, жакшылык менен жамандыкты алдын ала биле турган даанышман, көрөгөч, акылман, сарамжалдуу, эл башына күн түшүп, карайлап турганда айлакер, куу. Ал Ата-Журтту тышкы жана ички душмандардан коргоодо кашык каны калганча күрөшкөн, эл керегине жарай турган уулду төрөп, тарбиялап өстүргөн – камкор эне.

Эпосто Канықейдин акылман-даанышмандык сапаттары өзгөчө «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» эпизоддорунда, о.э. Манастын сөөгүн коюу, Манаска күмбөз салдыруу сыяктуу көрүнүктүү окуяларда көрүнөт. Мисалы, Манас кыраакы Канықейди укпай, Коңурбайдын азгырыгына алданган Көкчөкөздүн колунан жарадар болгондо:

Эрдигиң бар энөөсүң, төрөм,
Ак олпок кийбей аттанып, төрөм,
Кандай болуп жөнөдүң, төрөм,
Балбандыгың ашкансың, төрөм,
Бастырып үйдөн чыккансың, төрөм,
Акылыңан шашкансың, төрөм ... деп Канықей Манасты жемелейт[8].

Бул мисалдан Канықейдин ой-парасатынын бийиктигин, сөз колдонуу өнөрүнүн бийиктигин, таасирлүү жана жүйөлүү кеби менен көп нерсени чече билүүсүн байкоого болот. Балбандыгы ашкан алакөөдөн беренине урмат менен *«төрөм»* деп кайрылып, аны *«балбан»* деген сөздөр менен мактоого алып, ага жан күйгүзгөндүгүн, аны аягандыгын билдирүү менен «*энөө», «шашма»* деген сөздөр менен дөө Манасты катуу жемелеп салат. Анда эр Манас эч нерсе дебей тим болот.

Ушундай эле көрүнүштү төмөнкү окуядан да байкоого болот: Көкөтөйдүн ашына Бокмурундун көпкөндүгүнөн чакырылбай калып, катуу ыза бологон Манас кабарга келген Жаш Айдарга ачуусу келип, анын башын кылыч менен кыя чабарда Канықей:

Жалгызга тийген болобу,
Жалгызга тийген оңобу.
Сен аша албай жаткандай,
Кара адырмак тоо эмес,
Калмактан келген жоо эмес, - деп айкөлүнүн кылычын кармап, жүйөлүү сөзүн айтып, жаш Айдарды ажалдан алып калат[9].

Көкөтөйдүн ашында Коңурбайлар тополоң чыгарып, ашты баш-аламан кылууга аракет жасашат. Канықей Манаска абал ичти тынчытып, анан сыртты тынчыт деген кеңешин айтат. Манас Канықейдин кеңешин угуп, келише окшош кийинген кырк чоросунун сүрү менен Коңурбайларды сестендирет, ашты башкарган хан Үрбүнү, кара жаак Булдурсунду айра чаап, душмандарды чочутуп, ашты көңүлдөгүдөй өткөрөт.

Кыраакы Канықей ашта Кошой менен Жолойдун күрөшөрүн алдын ала билет. Жөө күрөш

[7] Курманбек Жумалиев «Манас эпосундагы жалпы адамзаттык идеялар», -Бишкек, 1999, 130-б.
[8] ««Манас» эпосу жөнүндө» (Илимий иликтөөлөр жана макалалар), «Шаи» басмасы, -Бишкек, 1994, 36-б.
[9] Курманбек Жумалиев «Манас эпосундагы жалпы адамзаттык идеялар», -Бишкек, 1999, 130-б.

башталганда Кошойдун күрөшкө кие турган шымы жок майданга чыга албай калат. Каныкейдин мурда эле дайындап койгон

«Жамырата тиктирген,
Жылан боор бүктүргөн,
Кош кобулдап тиштеген,
Ичине булум иштеген» кандагай шымын кийип чыгып Кошой жеңишке ээ болот да, Каныкейге «*эркек төрөп ал!*» - деп ак батасын берет.

Мындагы «кандагай» сөзү К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: «Тоо теке, багыш сыяктуу териси калыңжаныбарлардын терисинен эр сайышта күрөштө кийүүгө ылайыкталып жасалган чалбар шым», - деп берилген[10]

Эпосто Каныкей акылдуулугу, кыраакылыгы, чебердиги жана кайраттуулугу менен тагдыр менен кармашып, саясий иштерге аралашып, кээде кабылан Манастан да ашып түшөт.

Элдин учкул кыялы, үмүт-тилегинен, фантазиясынан жаралган эпосто аялдын өй-бүлөлүк мамилелери аркылуу жалпы адамзатка тиешелүү: адамгерчилик, акыл-эстүүлүк, чынчылдык, адилеттүүлүк, чеберлик, сарамжалдуулук, меймандостук, тазалык өңдүү элдик жалпы жоболор негизделген. Эпосто аялзатынын акыл-эси үй-бүлөнү, турмуш жайды гана эмес, коомдук турмуштун өнүгүшүнө да түздөн-түз же кыйыр түрдө таасир берүүчү фактор экендиги талашсыз деген ой айтылат.

Аялзатынын даңкын бийик көтөргөн элдик чыгармалардын катарында кыргыздын кенже эпосторунан «Жаңыл мырза» өзгөчө орунду ээлейт. Өзгөчө деп айтканыбыздын себеби ал адаттагыдай эркектин эрдигин даңазалоого арналбастан, кыргыздын легендарлуу кызы Жаңыл Мырзанын эрдигин даңктоого арналган[11].

Бул дастан окуясынын мазмуну, адам аттары, жер аттары, тарыхый чындыкты чагылдыруусу менен да айырмаланат. Окумуштуулар дастандагы окуянын болуп өткөн мезгилин болжол менен XVII кылымдар деп көрсөтүшөт. Дастандын башкы каарманы Жаңыл Мырза – тарыхта жашап өткөн жоокер кыз. Кытайга караган Аксуу шаарынын чөлкөмүндө турган нойгут кыргызынын даңазалуу кызы Жаңыл душмандардын кагылышууларында колуна курал алып, эр уландарча кийинип, элин коргогон кыз баатырдын бири. Ал далай менменсинген эр азаматтар менен беттешип, көбүн таймашта жеңип чыгып атагы чыккан.

«Жаңыл Мырза» дастанынын бардык варианттарында Жаңылдын эр азаматтар менен беттешип, көбүн таймашта жеңип чыгып, далай элге угулган атагы, Сарбагыш элинин эр жүрөк баатыры Түлкүнүн анын элин чаап алуусу, Жаңыл артынан кууй келип, жаа менен атып өлтүрүүсү, намыстанган сарбагыш, саяк, черик, асыктар биригип, Жаңылды туткунга алуусу, Жаңылдын качуусу сыяктуу окуялар баяндалат[12].

Жаңылдын аңызга айланган баатырлыгы *«аялдан чыккан бул бир шок», «аялда мындай баатыр жок», «аялдан чыккан арстан», «жоо бөрүсү баатыр кыз»* деген сөз айкаштары аркылуу берилет.

Аял да болсо Жаңыл кыз.
Ойго албаган өлөрүн.
Асманга калпак ыргытып,
Түшүрбөй жерге жүз атат,
Калбыр кылат калпакты,
Эрегишкен эрлерден,
Канчаны Жаңыл чарчатты.
Жааны чоюп асманга,
Колоктун бирин атканда,
Кайрылып колок түшкөнчө,
Аркасынан жана атып,
Асманга окту тургузуп,
Майдалап салган колокуту.

[10] К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүк», I китеп, -Фрунзе, 1985, 182, 325, 330, 334-б.
[11] Лайли Үкүбаева «Азыркы кыргыз адабиятынын арымы», -Бишкек, 1995, 67-б.
[12] Калкан Керималы уулу «Жаңыл Мырза», -Нарын, 1996, 6-15-б.

Ким көргөн мындай домокту?[13] деген саптардагы сыпаттамалар Жаңыл Мырзанын жоокердик өнөрү – «жаа атуу» кыймыл-аракетиндеги шамдагайлык, чапчаңдык сапаттарынан элес берет.

Кыргыз элинин менталитетинде, өзгөчө, айтылган кепке терең маани берилери дастандагы Жаңыл менен Түлкүнүн окуясынан байкалат. Жылкыга тийген жигиттерди артынан кууй келген кыз Жаңыл Түлкүнү көрүп: «Ыгы келсе тийип алчу эр экен»,- деп, сынап сынга толтуруп, жактырып карап турат.

«Жаңылдын көрүп тайганын,
Үчүкө, Түлкү чамынып,
«Канчыктын келди канчыгы»,-
Деп сөзүнөн жаңылып.
Арына тийген бул сөзгө,
Ачуусу келип Жаңылдын,
Түлкүнү мээге атканда ...[14]

Мына ошентип, Жаңыл мырза «канчык» деген кордоо сөзүнө катуу арданып, ачуусу келип жаалданып алты эрди четтен атып өлтүрүп салат.

«Жаңыл мырза» эпосунун адабий вариантын – поэма жанрын алгачкы жолу жазган Касым Тыныстанов: «Жаңылдай ири жандуу кыз урунган»,- деген баяндоо менен кыргыз элинин тарыхтагы жашоосуна тамшануу менен мамиле жасайт[15].

Душмандын туткунунан кара башын качып куткаруу баатырдык салтта жок иш. Элдик каада-салтты терең түшүнгөн С.Эралиев Жаңылдын намыскөйлүгүн, баатырдык мүнөзүн, сүрүн, түздөн-түз иш-аракети, кыймылы менен бекемдейт:

Жок болбойт «качты» деген жаман атты,
«Кармашам!» - аттын башын кайра тартты.
Алдыда күтүп турган кызды көрүп,
Селт этип токтой калды куугун арткы...

Жаңылдын даңкын, анын сырын билген баатырлар сүрдүгүшүп, куугун токтойт[16].

Эгерде «Манас» эпосунда жаратылган Каныкейдин образы эл эңсеген аялзатынын образы болсо, «Жаңыл Мырзадагы» Жаңылдын образы тарыхый чындыктан алынган, катылгандардын катыгын берген, ар-намысын тебелеткиси келбеген аялзатынын образы болуп эсептелет.

Тарыхта жашап өткөн кыргыздын бир баатыр кызынын аты өчүп калбасын, кийинки урпактарга жетсин деген ниетин дастанды айтуучулардын бири Тоголок Молдо мындай деп билдирет:

Кагазга Жаңыл жазылбай,
Калбасын деп бул дагы.
Акын молдо Байымбет,
Айткым келди азыраак.
Жаңылдын кылган өнөрү
Жайылсын калкка чачырап[17].

Ал эми XIX кылымда элге кеңири таанылган кыргыз кыздарынан Кудаяр хандын энеси Жаркын айым, таежеси Зыйнат датка, Мала хандын энеси Соно айым, Ормон хандын байбичеси, Таластагы Ажыбек датканын байбичеси Ак Суусар, Байтик баатырдын байбичеси Апар, Көлдө таланты менен таанылган Бурулчаларды көрсөтүүгө болот. Алардын ичинен XIX кылымда тарыхта өчпөс из калтырып кеткен айтылуу Курманжан датканы өзгөчө белгилеп кетүүгө болот.

[13] Кыргыз поэзиясынын антологиясы «Жаңыл Мырза» поэмасынан үзүндү. Тоголок Молдонун айтуусу боюнча, -Бишкек, 1999, 428-б.
[14] Калкан Керималы уулу «Жаңыл Мырза», -Нарын, 1996, 17-б.

[15] Лайли Үкүбаева «Азыркы кыргыз адабиятынын арымы», -Бишкек, 1995, 72-б.
[16] Лайли Үкүбаева «Азыркы кыргыз адабиятынын арымы», -Бишкек, 1995, 74-б.
[17] Кыргыз поэзиясынын антологиясы «Жаңыл Мырза» поэмасынан үзүндү. Тоголок Молдонун айтуусу боюнча, -Бишкек, 1999, 426-434-б.

«Алай ханышасы», «Кара кыргыздардын каникеси» атактары менен белгилүү болгон Курманжандын кабары эң алгач анын чыгыш-мусулман кыздарына түк мүнөздүү эмес жоруктары аркылуу алыска угулуп, элге таанылат. Кичинесинен эле эрктүү, мүнөзү бекем болуп өскөн Курманжан кыз ата-энеси кудалап берген адамын жактырбай, чанып, атасынын үйүнө кетип калат. Ал кезде мындай ишти аял затынан эч ким жасай алган эмес. Анткени мындай жорук элдин үрп-адатына да, мусулман дининин талаптарына да туура келген эмес. Мунун өзү ошол мезгилдин шарты боюнча чоң эрдик эле. Курманжандын кабары даткалык даража алып, зор бийликке жетип, атак-даңкка жаңыдан бөлөнө баштаган Алымбек даткага да угулат. Ошол доордун чыгаан эки инсанынын мамилеси бирин-бири толуктап, маанилүү маселелердин бирге чечишип, бири-бирине арка-жөлөк болуп калуусу менен аяктайт. Алымбек даткага турмушка чыккандан тартып Курманжандын коомдук ишмердиги, эл арасындагы кадыр-баркы жаңы баскычка көтөрүлгөн. Табигый акылмандыгы бар Курманжан Алымбек даткага мамлекеттик иштерди аткарууда туура кеңеш берген акыл-кеңешчиси, айрым маселелерди адилет чечкен жардамчысы болуп элге таанылa берген. Алымбек датка Ош шаарындагы курулуш иштери менен алек болгон жана хандыктагы баш увазирлик кызматты ээлеген учурларында Алай тараптагы башкарууну өз колуна алып, элинин арыз-муңдарын Курманжан өзү адилет чечип турган. Аны менен гана чектелбей, ордодогу эң эстүү аял – Шералыкандын аялы, Кудаярдын апасы – Жаркын айым жана Соно айым, Зыйнат даткалар менен тыгыз байланышта болуп, алар аркылуу ордо сырлары, жашыруун окуялар менен жакшы кабардар болуп, Коконго барып, өз көзү менен көрүп турган. Ордодон алынган кабар боюнча Алымбек датканы өлүмдөн алып калган учурлары тарыхый даректерде айтылат[18].

Бухара, Хоразм, Кашкар ордолорунда, казак ичинде, а түгүл кытай, орус, ооган тарапта эмне оош-кыйыш, эмне талаш-тартын болуп жатканы Курманжанга белгилүү болуп турган[19].

1907-жылкы И.П.Ювачевдин «Курманжан датка Алайлык кара-кыргыздардын канышасы» деген тарыхый очеркинде: «Кара-кыргыздар, коңшулаш элдер акылдуу, иштерман Датканы даңкташып, өзүлөрүнүн арасында болгон талаш-тартыштарды чечүү үчүн анын боз үйүнө келип турушат. Кокон хандыгыыдырап турган ушундай беймаал мезгилде эркиндикке көнгөн көчмөндөрдү башкарып туруш үчүн өзгөчө бир жөндөм керек эле», - деп баалайт Алай ханышасын[20].

Күйөөсү Алымбек датка курман болгондон кийин анын бийлигин өзү улантып кеткен. Алымбек датка өлгөнгө чейин эле бүт элге, кандыктарга чейин зор ишмер катары таанымал болуп калган Курманжанга Бухара эмири Сеид Музаффар-эддин Бухара эмирчилигинин «Датка» даражасын ыйгарат. Курманжанга датка даражасынын ыйгарылышы динге чүмбөттөлгөн Азия элин таң калтырса, Алай элин сыймыкка бөлөгөн.

Датка – Бухара жана Хива хандыктарындагы мансап даражасы болгон. Ал карамагындагы элден түшкөн арыз-муңдарды, даттанууларды ханга билдирип, хандын жообун оозеки же жазуу түрүндө кайта элге жеткирип турган. Сөздүн түпкүлүгү фарсыча «дадхох» - кыргыз тилинде «адилетти сүйүүчү», «адилетчил» дегенди түшүндүргөн[21].

Курманжан датка экинчи жолу Кокон хандыгынын датка даражасын алган. Курманжан датка ал мезгилде Бухара менен Кокондун датка даражасына эркектердин, аялдардын арасынан татыктуу болгон жалгыз кыргыз айымы болгон. Анын таасири Алай, Ош, Анжыян, Аксы аймагындагы элдин арасында гана эмес, ордонун өзүндө да жогорулай берген.

Россия падышачылыгынын падышалары да өз генерал-губернаторлору аркылуу Курманжан датка менен эсептешүүгө, аны менен кондуу мамилелерди түзүүгө аргасыз болушкан. Орус бийлиги Курманжан датканын кийлигишүүсү аркылуу өздөрүнө каршы турган элдик кыймылды баса алган. Россиянын императору Николай II кымбат таш чөгөрүлгөн шакек, кийин орустун эң чыгаан зергер усталары жасаган бриллиант менен кооздолгон айымдардын алтын саатын белекке берген. Падышалык бийлик тарабынан «полковник» чинин алууга татыктуу болгон.

Курманжан датка Зыйнат деген псевдоним менен ыр жазган деген маалыматтар да бар. Балким ошол мезгилдин кырдаал-шартына карай өз аты менен ачык чыга албагандыр. Ошол

[18] Кыяс Молдокасымов «Курманжан Датка», 67-б.
Ш.Абдыраманов «Тарыхтагы ак тактар», -Бишкек, 2007, 18-б.
[19] Т.Касымбеков «Келкел», -Фрунзе. «Кыргызстан», 1986, 110-б.
[20] Туркестанские ведомости, 1898, № 71
[21] Кыяс Молдокасымов «Курманжан Датка», 68-69-б.

себептен улам бул маалыматтын чын-төгүнү бизге жеткен эместир. Бирок элдин айтымы боюнча бизге жеткен Курманжандын кошогунан анын көркөм сөз устаты экендиги байкалып турат. Уулу Камчыбекти өзүнүн көз алдында дарга асканда, душманга сыр алдырбай, үйүнө жеткен соң төрүнө отуруп, кандуу көз жаш менен, чексиз ич күйүтүн төмөндөгү кошогу менен чыгарган дешет:

Он бешиңде токтондуң,
Жыйырма жашта жык толдуң,
Эл мүдөөсүн ойлонуп,
Жыйырма беште токтондуң.
Капырга тике мелженип,
Отуз жаш чакта ок болдуң.
Отуз беш жашта минетип,
Кулунум, топурак болуп жок болдуң...
Пайгамбар Сааба, ыйыкта,
Өлбөстөн тирүү ким калды?
Акыйкат самап элине,
Атаңар кандуу жол салды...
Атпай кыргыз жолунда,
Артыңар толо из калды.
Көөдөнүндө энеңдин,
Күйүттөн бүткөн сел калды.
Кабагын түйүп душманга,
Кулунум, кекенген кыргыз эл калды...[22]

Бул кошоктун мазмунунда: уулдарынын журт башкарган билерман, тайманбаган эр жүрөк, атасын тартып намыскөй жана элинин эркиндиги, келечеги үчүн керт баштарын да аябаган баатыр болгондугу, көкүрөгүндөгү оор күйүтү, кыргыз элинин туңгуюкка камалган чарасыз калган тагдыры айтылат.

Жашап өткөн өмүр жолу өрнөккө айланып, урпактар үчүн узун сабак болгон Алай ханышасы Курманжан датка кылымга тете жашап, 1907-жылы 1-февралда 96 жашында дүйнөдөн кайткан.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарынан баштап эле өнөр жайларында жана айыл чарбасында жана маданияттын бардык тармактарында аялдар жалпы өндүрүмдүү эмгекке тартыла баштады. Бул жылдары илим менен техниканын жетишкендиктери эң бийик болду. Кыргызстандагы эмгек каармандары катары таанылган аялдардын жана илим-изилдөө жана маданий-агартуу системаларында иштеген аялдардын саны жылдан-жылга өсүп отурду.

Жазуучу-акындар советтик аялдардын ишмердигин, жашоо образын, коомдогу ордун чагылдырган чыгармаларын жаратышты. Алардын ичинен тарыхый-революциялык, тарыхый автобиографиялык планда жазылган чыгармалардын ичинен Н.Байтемировдун «Тарых эстелиги» романын айтууга болот. Бул чыгармада 30-жылдардын турмуш чындыгынын фонунда советтик түзүлүшкө чын дилден берилген кыргыз кызы Уркуя Салиеванын өмүр жолу, совет бийлигин чыңдоо үчүн жүргүзгөн активдүү күрөшү, Түштүк Кыргызстанда өзгөчө курч мүнөздө өткөн жаңы советтик чарбаны коллективдештирүүдө душман колунан мыкаачылык менен курман болуусу сыктуу тарыхый чындык көркөм баяндалат. Уркуянын саясий аң-сезими, социалисттик психологиясы акырындык менен, өзү тикеден-тике аралашкан социалисттик курулуш үчүн болгон күрөш процессинде өсүп жетилет. Ал социализмдин бактылуу келечеги үчүн жанын кыюуга да даяр. Эгиндин бышып турган убагын өткөрбөй, жыйнап алуудагы элди уюштируусу, ашар уюштуруп, эмгектин алдыңкыларына байге койдуруп эмгекке кызыктыруусу, ушундан кийин ортосар турган бир топ жеке чарбалардын колхозго өтүүгө арыз берүүсү Уркуянын эмгектик жетекчилигинин зор жеңиши болду. Күн өткөн сайын Уркуянын таасири күчөп баратканы душмандарынын тынчын кетирет. Уркуяны жоготууга ачык да, жабык да аракеттенишип, аягында өз максаттарына жетишет.

Мына ошентип, келечектеги жакшы жашоодон үмүт үзбөй, оор кырдаалда элинин алдыңкы катарында туруп, коркпостон күрөшкө чыккан кыргыздын кызы Уркуянын даңктуу жолу тарых

[22] Ш.Абдыраманов «Тарыхтагы ак тактар», -Бишкек, 2007, 46-б.

барагында өчпөс болуп жазылып калды.

Бул макалада кыргыздын тарыхта изин калтырып кеткен аялдарынын өрнөктүү өмүрү, легендарлуу окуяларына социолингвистикалык иликтөө жүргүзүлдү. Тилдик материалдардын негизинде кыргыз элинин аялзатынын улуулугу жөнүндөгү макал-лакаптарына, учкул сөздөрүнө, кыргыз эл жомокторуна, «Манас» эпосуна, «Жаңыл мырза» дастанына, XIX кылымда жашап өткөн Курманжан датка жөнүндөгү тарыхый чыгармаларга, союз мезгилиндеги кааарман аялдар жөнүндөгү чыгармаларга таянылып, аялзатынын коомдогу, үй-бүлөдөгү, туугандык карым-катыштагы мамилеси, орду, таалим-тарбия мүнөзүндөгү тыянактуу ой-корутундулары талдоого алынды.

Иштин натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

- кыргыз элинин менталитетинде аялдар эркектери менен байыртадан эле тең катар укукка ээ болуп келишкен;
- кыргыздар аялзатынын жөндөмүнө, иш билгилигине жогору баа берип келишкен;
- элдик түшүнүктө эрдин бакытка, бийликке, атак-даңкка жетүүсүнүн бирден-бир жолу - анын акылман аялга үйлөнүүсү;
- кыргыз аялдары коомдук турмуштун өнүгүшүнө өз таасирин тийгизип, илгертеден эл аралык дипломатиялык мамилелерге аралашып, эл башкарып келишкен;
- кыргыз элинин учкул кыялынан, үмүт-тилегинен, фантазиясынан жаралган чыгармаларда аялдын өй-бүлөлүк мамилелери аркылуу жалпы адамзатка тиешелүү: адамгерчилик, акыл-эстүүлүк, чынчылдык, адилеттүүлүк, чеберлик, сарамжалдуулук, меймандостук, тазалык өндүү элдик жалпы жоболор негизделген;
- тарыхта жашап өткөн атактуу кыргыз кыздарынын өрнөктүү өмүрлөрү ар бир аялзаты үчүн үлгү болуп калуусу керек.

Сапаралиев Доолотбек
(Кыргызско-турецкий университет
«Манас», профессор)

Кыргызско - узбекские взаимоотношения в XVIII столетии и современность.

На волне демократических преобразований, в пору возрождения суверенного национального государства – Кыргызской Республики из-за безответственности людей, управлявших тогда страной, летом 1990 г. в городе Оше – южной столице Кыргызстана и его окрестностях произошли печальные межэтнические столкновения, унесшие жизни сотен наших безвинных соотечественников. Печально и то, что они повторились вскоре через каких -то 20 лет в июне 2010 г. Следовательно, урегулирование межэтнических конфликтов на юге Кыргызской Республики прежде всего является вопросом целостности кыргызского государства [2. С. 2], однако требует к себе очень взвешенного и сугубо профессионального подхода.

Многие историки и обществоведы убеждены, что и “ошские события 1990 года”, и нынешняя трагедия 2010 года произошли, прежде всего, из-за поверхностного знания большинством современников нашего исторического прошлого, во многом искалеченного под влиянием господствовавшей до последнего времени здесь в среднеазиатском регионе иноземной великодержавной политики “разделяй и властвуй”, а ныне еще и раздуваемые не добросовестными политиками, дилетантами и невежественными журналистами, которые, особо не утруждая себя, черпают свои знания из дешевых и сомнительных интернет-источников.

Известно, что Временное правительство Кыргызстана во главе с Розой Исаковны Отунбаевой, выразило благодарность международному сообществу за помощь в локализации ситуации на юге Кыргызской Республики, где 10 июня сперва в Оше, а затем и в Джалал-Абаде произошли беспорядки, в результате которых по данным Минздрава КР на 16 июня погибло около 200 и ранено приблизительно 2 тысяч человек. «Мы особенно признательны нашим братьям – народу Узбекистана и президенту Исламу Каримову за их мудрость и исключительную поддержку в нашей беде», говорится в обращении от 16 июня 2010 года [75]. Твердая и дальновидная политика Президента Республики Узбекистан получила достойную оценку и общественности Кыргызской Республики. Алтынай Сулайманова заслуженный работник промышленности в своем письме 5 июля 2010 г., на имя главы государства Узбекистан вырожая глубокую благадаргость от имени Кыргызстанских матерей, подчеркивает, “Вы..., ещё раз, как и в 1990 году во время Ошских событий, показали свое прозорливое руководство в данной сложной ситуации, когда в результате

бессмысленного столкновения оказались жертвами невинные братья - кыргызы и узбеки. Ваша мудрость стала неоценимой поддержкой с Вашей стороны в крайне тяжелое время и испытаний для всего народа Кыргызстана"[76]. За тем и Национальная комиссия Кыргызстана по расследованию июньских событий на юге страны в декабре 2010 г. в своем Заключении итогов расследования трагических событий, совершено справедливо, отметила вклад главы Узбекситана в предотвращение дальнейшей эскалации и прекращение межэтнических столкновений на юге Кыргызстана в 1990-м и 2010-м годах и высказалась за выдвежение его кандидатуры к государственной или международной награде [77].

Подлинную картину этнополитической истории Ферганской долины, куда примыкает южная часть Кыргызстана, где бок о бок с давних пор проживают близкородственные народы — кыргызы и узбеки, можно проследить в документальных источниках XVIII в. Именно они наглядно свидетельствуют о многовековой переплетенности судеб кыргызов и узбеков, обусловленной во многом общностью религии, близостью языка, обычаев и традиций, а также взаимной хозяйственно-экономической заинтересованностью, основанных на принципах добрососедства.

Известно, что в 20-е годы XX века в Средней Азии проходили национально-государственные размежевания, вызванные возрождением исконных национальных государств кыргызов, казахов, узбеков, таджиков и других [подробно см.: 20]. В результате в каждом из вновь образовавшихся союзных государств, стали жить различные народы, и это было в полне естественно, поскольку они здесь проживали вперемежку с давних времен. Затем, в пору пребывания их в составе союзного государства - СССР, процесс интеграции наций происходил целенаправленно и более интенсивно. Роль национальных государств в решении социальных проблем населения была относительно слабой, чем единое централизованное государство.

В процессе же демократизации советского общества, инициированного его руководителем М.С. Горбачевым в конце 80-х годов XX века, в союзных республиках стали возбуждаться вопросы предоставления более широких прав и самостоятельности в управлении национальными государствами. В некоторых республиках сепаратистски настроенные группы выдвигали требования об образовании автономных областей и даже назависимых республик. Так, в марте 1990 года сепаратистски настроенные лидеры узбеков, проживающие преимущественно в южной части Кыргызстана, обратились в Совет Национальностей Верховного Совета СССР и руководителям Кыргызстана с требованием о предоставлении автономии узбекскому населению Ошской области, якобы являющемуся «коренным населением области» [подробно см.: 62; 40. С. 6, 10, 83-85, 104-109; 36]. Все это вместе связанное со сложными нерешавшимися долгое время социально-экономическими проблемами населения региона привело к известным трагическим и печальным событиям июня 1990 г. на юге Кыргызстана.

Преднамеренное искажение исторического прошлого близкородственных народов, кыргызов и узбеков, и попытка использования его в грязных политических целях является совершенно безнравственным, означающим игру с опасным огнем. Поэтому в данной статье на основе документальных источников сделана попытка дать пояснение заблуждениям некоторых неосведомленных политиков и журналистов-дилетантов, умышленно провоцирующих межэтнические столкновения в Кыргызстане. Конкретные свидетельства исторических докуменов дают ясное представление о дружественном прошлом двух родственных народов. И так, обротимся к историческому прошлому по документальным источникам!

В начале XVIII в. население Ферганской долины на восточной оконечности которой располагался кыргызский город Ош, как и весь регион между Кашгарией и Бухарским оазисом продолжало переживать пору феодальной раздробленности. Пользуясь таким положением, сюда с востока неоднократно для подчинения ее населения вторгались чужеземные иноверцы (идолопоклонники) западно-монгольские племена – ойраты, которые в 1635 году образовали сильное самостоятельное государство Джунгарского ханства, просуществовавшее почти до 1758 года. Местные тюрко-язычные мусульманские народы – кыргызы, казахи, узбеки называли их "калмаками", что в переводе с тюркского означает – "отставшие". Здесь, видимо, имелось в виду то, что они вопреки местным тюркоязычным народам не стали мусульманами или же по другой версии, их рассматривали как часть населения, отставшего здесь от былых завоевателей, господствовавших здесь со времен Чигиз-хана (1155 - 1227). Эти вторжения калмаков стали причиной сильных миграционных процессов. По сведениям кыргызских народных преданий, случаи больших перемещений кыргызского населения с севера и юго-востока Кыргызстана на юг

и в юго-западном направлении, где издавна еще с XVI века проживали их соплеменники [см.: 23. С. 9; 27. С. 149], происходило не менее двух раз. Эти события отразились в кыргызском изречении: “Казак кайың саап, кыргыз Ысар, Кулепке кирди” – “Казахи доили (питались соком) березы, а кыргызы вошли в Гиссар и Куляб”[1. Л. 3-5]

Из-за таких массовых миграций доля кыргызского населения в Ферганской долине все увеличивалась, и они становились крупной политической силой в регионе. Об этом свидетельствуют чудом сохранившиеся до наших дней оригиналы пяти официальных документов (грамот и распоряжений) правителей династии аштарханидов Бухарского ханства, хронологически охватывающих периоды с конца XVII в. до 1732 гг. [см.: 26. С. 33-39]. В них повествуется, что в указанное время в южных и юго-западных частях Ферганы военно-административное управление принадлежало кыргызскому военачальнику Акбута-бию [см.: 33. С. 56-57; 41. С. 130; 39. С. 70-71; 22. С. 14] из рода кырк уул родоплеменной группы (далее сокращенно РПГ) саруу [см.: 4. С. 150; 66. Л. 269-271]. При этом светская власть была закреплена за местными ходжами. Так, для наглядности подтверждения сказанного приведем фрагмент поздравительной грамоты (мархомат нама) бухарского хана Убайдуллаха (1702-1711 гг.) посланного на имя ишана Мусы ходжи, без даты, где наряду с сообщением о подтверждении его прежнего духовного, т.е. религиозного сана указывалось, что “В настоящее время область (вилает) Ура-Тюбе, Ходжент и андижанский Чахорсад (т.е. четыре стороны или окрестности г.Андижана - Д.С.) мы пожаловали рожденному в рабстве (бандаи хонзод – по-видимому имелось в виду нахождение его в иммиграции – Д.С.) Акбута кушбеги (точнее коошунбеги – военачальник – Д.С.)” [26. С. 35].

Примечательны в этом отношении сведения русских документальных источников. Так, в “Проекте об экспедиции камчатском и киргис-кайсацком” обер-секретаря российского Сената Ивана Кириллова поданного на имя императрицы России Анны в мае 1734 г., говорится о малой морской провинции (это скорее всего, район современной Иссык-Кульской обл. КР.-Д.С.) имеющей «своего хана», и “еще есть в соседстве с Водокшанскою (Бадахшан – Д.С.) землею малая провинция киргис, где собственный хан…” и наконец провинции Аксинская (ныне Аксыйский район Джалал-Абадской обл. КР- Д.С.) и Алюйская (ныне Алайский район Ошской обл. КР- Д.С.) в коих «ханы малосильны» [68. Л. 62]. В рапорте русского служивого, возвратившегося из Джунгарии в 1741 г., указывается: “Буруты (так калмаки называли кыргызов, смысл которого – иноверцы, т.е. мусульмане, этому следовали первоначально русские, а затем и китайцы – Д.С.) не под владением Галдан Чирина, а находятся жительством особливо, подобно тому, как и Казачья орда (т.е. Казахские ханства – Д.С.), и с оными зенгорскими калмаками воюются завсегда, и которые буруты, оными зенгорцами, бывают взяты в полон и те уже обратно к ним бурутам без размены не отдаются, а когда де между ними о пленниках бывает размена, тогда и оные буруты в их бурутскую землю отдаются обратно”[64. Л. 68]. В русском архивном документе 1757 г. изложены слова ойратского зайсана Шаракобуна, где говорится: «…от вершины и вниз по Дарье реке близ Бухарских украин (т.е. Бухарского ханства - Д.С.) находится народ, называемый буруты, … множеством и к войне силою сходны и имеют своего особливого владельца (*подчеркнуто мною - Д.С.*) [73. Л. 701] **".** Эти сведения наглядно свидетельствуют, что в указанное время на территории нынешнего Кыргызстана в окраинах Ферганы от Ош-Алайского пространства вплоть до Иссык-Куля существовало хотя и раздробленное, но суверенное и независимое кыргызское владение со своим самостоятельным правителем.

По словам Мухаммада Хаким Хана, автора кокандского сочинения “Мунтахаб ат-таварих”, написанного в 1842-1843 гг., могущество кыргызского Акбута бия достиг того, что когда “в Ходженте забили литавры амирства (т.е. разнеслась его слава как правителя – Д.С.)”, он сосватал дочь Шахрух аталыка, основателя государства Фергана или Кокандского ханства, управлявщего им с 1709 г. по 1721 гг. из узбекского племени минг и женился на ней “с большим торжеством” [28. С. 278]. Затем выдав свою дочь, брату новоиспеченной жены - Абд ар-Рахим бию – сыну Шахрух аталыка, вручил ему бразды правления г. Ходжентом. Такой перекрестный брачный союз кыргызов и узбеков превзошел все ожидания, принеся мощное возрастание влияния и популярности молодому и энергичному зятю, что вскоре их привел к открытому противостоянию [см.: 33. С. 56-58]. Завершилось это физическим устранением Абд ар-Рахим бием своего тестя-старика. Ходжент был передан в управление его младшему брату Абд ал-Карим бию [см.: 28. С. 279-280].

В конце 30-х годов XVIII в. возобновляются очередные походы калмаков на Ферганскую долину “со стороны местности Кайнар” когда правитель Коканда Абд ал-Карим бий (1733-1747

гг.) “будучи не в силах сопротивлятся” выдал им в качестве заложника (ак уйлук) сына своего брата Абд ар-Рахима – Баба бия [24. С. 233]. В эти же годы, по-видимому, подверглись нападению войск джунгарского хана и “кыргызы они же буруты жительство имеющие в городе Андижан”, которые были “под особливым владением и закон имеют махометанский равный с бухарцами, а с зенгорцами отмену (т.е. отличающийся, разный по вере – Д.С.), и при жизни Галдан Чирина (1727-1745 гг.- Д.С.) в том городе командовать определено киргиз-калмаку Чирикчи”. Они тоже отправили своих заложников в Ургу (ставку) калмакского хана, располагавшегося на берегу р. Или [см.: 12. С. 170; 65. Л. 2-3].

Засилие джунгарцев побудило среднеазиатские народы к объединению своих сил, что происходило в начале 40-х годов XVIII в. В этом деле особая заслуга принадлежит правителю Коканда Абд ал-Карим бию [подробно см.: 47. С. 21], которому удалось в 1741-1742 годах организовать первоначальный отпор посягательствам иноземцев [см.: 45. С. 39-40].

Угрозы вторжений иноверцев еще не были до конца преодолены, когда в 1744 году в Ферганскую долину с юго-запада подошли войска персидского (иранского) шаха Надыра (1736-1747 гг.). По свидетельству русских документальных источников правитель Коканда Абд ал-Карим бий "выезжал к нему на встречу…", "…и самовольно отдался ему в подданство, а шах по требованию его оставил при нем несколько тысяч из своего войска и несколько пушек, дав повеление: бухарских и хивинских узбеков и прочих военных людей, во время надобности употреблять и превращать во владение к себе тамошние татарские владения и города и с ним бы воевать калмык" [74. Л. 51, 54 об.; 37. С. 47-48].

При такой моральной и материальной поддержке, единоверца-иранского шаха, Абд ал-Карим начал формирование мощной антиджунгарской коалиции мусульманских народов. Его активно поддержали правители всех трех казахских жузов пришедших к такому решению на состоявшемся в 1745 г. на сопке Кекжелек Совете (Кенес) их правителей [58. С. 320]. В числе союзников были и кыргызские бии об этом красноречиво свидетельствует строки рапорта Сибирской канцелярии в Сенат России от 7 июля 1749 г., где сказано: “кочующие буруты с Абдулкаримцами согласие имеют и им против зенгорцев вспомогают, от которых зенгорские калмыки стоять не могут и от пятидесяти человек побеждены бывают…” [73. Л. 364-365 об.].

Абд ал-Карим бий возглавляя до 1747 г. совместную освободительную борьбу ферганского населения против джунгаров, добился фактического уничтожения здесь их влияния. После его смерти инициативу наступательного движения по изгнанию иноземцев на востоке из пределов Кашгарии, северной части Кыргызстана и юго-востока Казахстана продолжили правители казахов, кыргызов и уйгуров. Этот процесс сопровождался обратной миграцией кыргызского населения, теперь уже с юго-запада на юго- и северо-восток Кыргызстана для возвращения и занятия прежних своих кочевий. Данное обстоятельство привело к ослаблению былого политического влияния кыргызов в Фергане. И тем не менее они оставались активными участниками борьбы наследников Абд ал-Карима за власть в Коканде. Так, в 1749 г. бежавшие из жунгарской Урги кыргызы, находившиеся здесь в качестве заложников (ак уйлук) способствовали к возведению на кокандский престол, имевшего больше прав на наследственную власть по древней традиции, старшего сына Абд ар-Рахима – Баба бия. И все же вскоре в начале 1751 г., его вновь сменил младший брат - Ирдана бий, вторично пришедший к власти в Коканде, коему “сподвижником и опорой” являлся андижанский Кубат бий (мырза) из кыргызского РПГ кушчу [см.: 49. С. 321-324; 45. С. 46-50].

В 1754 г. из-за недоразумений с кокандцами под Ура-Тюбе, Кубат бий “взял всех своих кыргызов и удалился” [10. С. 109] в Кашгарию откликнувшись на их просьбу о помощи в борьбе против джунгарцев. За плодотворное содействие в них он здесь получил почетное прозвище “багатыр бий” [44. С. 113] и назначен хакимом (беком) Кашгара, коим управлял с 1755 г. по 1757 г. Но, весной 1757 г., в ходе дворцовых интриг Кубат-бий “выразил сомнения и во главе своих подданных ушел обратно к бурутам” [цит. по: 54. С. 20].

В 1758-1759 гг. Цинская империя завоевала Кашгарию, образовав здесь новую пограничную провинцию – Синьцзян, (в переводе с китайского «Новая граница»). Это, понятно, насторожило соседнее население Ферганы. Они вновь стали объединяться, теперь уже для организации отпора возможному вторжению цинских войск. С этого времени на политической арене выделяется Аджи бий из кыргызского РПГ адигине главенствующий над кыргызами, населявшими Ош-Алайские земли, выгодно расположившиеся на путях евразийских трансконтинентальных торговых караванов. По свидетельству китайского источника “Пиндин Чжунгээр фаньлюе” –

“Описание умиротворения Джунгарии” написанного в 1772 г. [Гл. 78. С. 13.], в июне 1758 г. “четыре человека все под водительством бия адигине Аджи бия заключили дружбу с кокандским Ирдана беком” [цит. по: 54. С. 55.] Союз этот оказался своевременным и когда осенью 1759 г. цинские войска численностью в 9 тыс. человек преследуя беженцев из Кашгара дошли “до самых узбецких мест..., те узбеки собравшись обще с кыргызами... и с того китайского войска побили тысячи до семи..., против де чего те узбеки и с прочими ближайшими к тем городам ордами согласились ко отмщению за китайское войско...” [72. Л. 62-62 об; 45. С. 88].

В 1759 г. в кочевья Аджи бия прибыл посланник цинского двора с предложением установить дипломатические связи с Пекином. Ободренный таким неожиданным вниманием со стороны соседнего правителя и будучи реально предводителем только одного региона, Аджи бий решил установить твердую власть и над другими кыргызскими племенами находившимися между Бухарой и Кашгарией. Об этом свидетельствует письмо Аджи бия к цинскому императору, доставленное в 1759 г. наместнику в Кашкаре Чжао Хою его послом Сары-Кучуком. В нем говорилось: “Надо, чтобы я объединил двести тысяч человек киргизов, которые рассеяны от Бухары до Востока...”. [цит. по: 8. С. 129].

По-видимому первоначальные жесткие усилия Аджи бия по контролю над движением торговых караванов из Ферганы в Кашгар по ош-алайскому маршруту привели его к трениям во взаимоотношениях с Кокандом. Это способствовало оживлению оппозиции кокандского правителя: осенью 1761 г. в г. Ходженте его двоюродный брат Абдрахман в сговоре с уратюбинским Фазыл бием “задумал погубить Ирдану, но дело обнаружилось и он был убит” [Пиндин Чжунгээр... Сюйбень. Гл. 14. С. 6 б,- цит. по: 54. С. 75-76].

К заговору в г. Ходженте, видимо, определенное отношение имел и “глава кыргызов” Кубат бий. Он после возвращения из Кашгара, обретя еще большую чем прежде популярность тогда управлял кыргызами г. Андижана. Его влияние среди кыргызских родоправителей Ферганы достиг до того, что поданные именовали своего лидера, подражая высшим государственным титулам соседних стран и народов: хан, бек и падыша. Это в достаточной степени отразились в многочисленных фольклорных материалах кыргызов [см.: 59.С. 43; 35.С. 23]

Неудивительно, что такая тенденция становления новых династий правителей наблюдалась тогда в общественном развитии соседних владений. Так, правитель Бухары – Мухаммед Рахим – первый представитель из клана мангытов, ранее носивших титулы аталык или бий, уже с 1756 г. начал называть себя ханом [подробно см.: 6. С.106-107; 30. С.43]. Захотел принять такой же титул и правитель Коканда. Об этом свидетельствуют строки ответного послания китайского императора в конце 1762 г. Ирдана бию где указывалось: “Прежде в посылаемых тобой грамотах ты всегда именовал себя беком, почему теперь… самовольно смог называться ханом?” [“Да Цин личао шилу” - “Хроника правления всех государей великой династии Цин” Б. м. и г., Гл. 676. С. 23 б - цит. по: 55. С. 120].

Отсюда представляется, что в исследовании истории кочевых обществ, пора освободиться, как от евроцентристской великодержавной концепции застойности Азии, так и от марксистско-догматического подхода о ее развитии по единообразным общественным закономерностям, нередко загонявших кочевниковедов в тупик. А руководствоваться необходимо, на мой взгляд, вполне объективной методологически верной установкой известного историка-этнолога Л.Н.Гумилева о том, “что кочевая культура имеет самостоятельный путь становления, а не является периферийной, варварской и неполноценной” [16. С. 94]. Поэтому, вряд ли будет правомерно, по прежнему отрицать наличие в рассматриваемое время собственной государственности и его атрибутов у кыргызов, со своими специфическими особенностями и скептически относиться к титулу “хан” кыргызского Кубат батыра.

Ирдана бию вскоре удалось в г. Ходженте организовать убийство Кубат бия. В результате этого часть его кыргызских подданных эмигрировала из Андижана через Ош, Алай в Синьцзянь, по пути похоронив своего правителя в местности Кичи Дара на Алае. Некоторые из них, по-видимому, удалились в сторону Чаткала и Таласа. После ликвидации могущественного соперника кыргызского Кубат бия, Ирдана решил завладеть г. Ошом и его округой, в плоть до хребтов Кашгарских гор. Под благовидным предлогом, разбора дела о грабеже девяти кокандских и кашгарских купцов вблизи г.Ош, правитель Коканда, по существу совершил поход в кыргызские кочевья, растоптав их посевные поля. Затем он направил в кыргызский г.Узгент 50 колонистов для возделывания риса.[“Да Цин личао шилу”. Гл. 710. С. 15-16 а - см. по: 55. С.125-126].

Примечательно, что в одном из докладов синьцзянских чиновников о письме кокандского

Ирдана бия к цинскому императору в конце 1762 г., помещенного в китайском источнике “Да Цин личао шилу”- [в гл. 676. с.17*Б]*. указывается, что “Ош – это древняя бурутская (т.е. кыргызская) земля. Ирдана ищет предлога считать ее своей”. [цит. по: 55. С.119].

В столь сложной ситуации, Аджи бий уже ставший единолично во главе ош-алайских кыргызов энергично выступил на защиту своих кочевий, но силы оказались не равными. И он был вынужден послать своего соплеменника Арзымата с просьбой о помощи к главе северо-кыргызских родоплеменных групп Маматкулу бию (из РПГ сарыбагыш), который по заключению академика А. Бернштама являлся в то время “выборным кыргызским ханом” [8. С. 128]. Последний, откликнувшись, начал готовить крупномасштабное военное наступление на Фергану, призвав под свои знамена подданных биев Черикчи (бугу) и Темиржан (саяк) (Хэ Нин. "Хуэцзян тунчжи" - "Сводное обозрение Восточного Туркестана". [Кн. 3. С. 51, 60 - см. по: 55. С. 205, 210]. Но, в последний момент, поход отложили, призвав соплеменников-южан “жить в мире с соседями” [цит. по: 21. С. 47].

Возможно, этот благородный призыв к примирению, идущее в унисон складывающейся здесь в 1762-1763 гг., антицинской коалиции мусульманских народов, подействовали положительно на Ирдана бия, у которого к тому же, в тылу начались новые проблемы с ходжентским Фазыл бием из-за Ташкента, заставили кокандца пойти на соглашение с соседними кыргызскими биями и в 1763г. мирно вернуть им г.Ош и его окрестности, отозвав кокандских колонистов. [“Да Цин личао шилу”. Гл. 710. С. 16а - см. по: 55. С. 125-126].

И хотя антицинская коалиция мусульманских народов, окончательно не сложилась, где особые надежды возлагались на афганского Ахмет шаха и они не оправдались из-за его войны с Индией, тем не менее эти усилия оказались не напрасными и стали “сдерживающим моментом для маньчжурских завоевателей” в сторону северо-запада [см.: 15. С.198].

Однако достигнутый компромисс просуществовал не долго. Весной 1764 г. Аджи бий, пользуясь отвлечением основных военных сил Ирдана бия на юго-западном направлении, связанным с очередным конфликтом в г. Хадженте, выступил из г. Ош с походом на Коканд. Ирдана бию же удалось срочно наладить свои взаимоотношения с ходженским Фазыл бием и вовремя принять меры против Аджи бия, сумев даже взять в плен последнего. Но из-за того, что в это время в Фергане “из уст в уста передавалась весть о предстоящих вторжениях войск богды хана (т.е. цинов)” [см.: 21. С. 55], вскоре Аджи бий был отпущен на волю (39. С. 90). По справедливому замечанию Ч. Валиханова, “страх от китайцев был так силен, что среднеазиатские владельцы забыли на время междоусобные раздоры и составили союз…” [11. С. 137].

После этого во взаимоотношениях кыргызских биев Ферганы с кокандским Ирдана бием складывались равноправно и союзнически, о чем свидетельствуют последующие политические события, отразившиеся в русских архивных источниках. Так, по информации, данной казахами в г. Омске 6 июля 1765 г. указывается, что весной того года владетель г, Туркестана, некто Адильбек (вероятно из Старшего джуза казахов) и кокандский правитель Ирдана бий вели борьбу на подступах к г. Ташкент, в ходе которой “Ирдана сообщась с киргизами, желая ташкентцев под свое владение приклонить, к их городу приближался, а Адильбек, присовокупая к себе ближайших там кочующих Средней орды киргиз-кайсак в помощь, тех ташкенцев желает в своем подданстве иметь, и так… у них продолжаться по нынешнее время уже три месяца…” [70. Л. 125]. Соперничество это кончилось многосторонним перемирием, что позволило местным правителям: Адильбеку – г. Туркестана; Молло Самси – г. Ташкента; Ирдана бию г. Коканда; Фазыл бию – г. Ходжента; киргизскому бию Каработо (из РПГ кытай), кочевавшего в чаткало-таласском регионе, в близи г. Ташкента, отразить здесь в 1765-1767 гг., не популярные даже среди самих же казахов, и по существу грабительские намерения одного из правителей казахского Среднего жуза - султана Абылая [см.: 66. Л. 264, 269-271; 45. С. 104-105].

Конкретные сведения о границах этнополитической территории Кыргызстана в конце XVIII в. приводит русский капитан Иван Андреев в рукописном варианте своего сочинения «Описание Средней орды киргиз-кайсаков…”, написанного в 1785 г., где указывается, что “пределы или границы так называемых… черных киргизцев начинаются от оз. Балхаш…, ограждены великими и непроходимыми каменными горами, лежащими от известного камня Тарбагатая, называемыми Алатау, а по-ташкентски оные горы называются Тубулгуты, Шаты и Беделен, - до Сыр-реки, откуда оный камень поворот свой имеет мимо озера Кубан Кукан и через реку Сарасу к морю Аральскому, а от повороту вверх по реке Сыру, не доходя до города Ташкента 80 верст, потом граничит камнем мимо города Кукона, через реку Цуй и устье реки Или, которая впадает ниже сей

грани верстах во 100 в озеро Балхаш…" [см.: 67. Л. 16 об.-17]. Некоторые важные дополнения и уточнения введены им позже во время опубликования этого сочинения в 1795-1797 гг.. В нем, в частности, говорилось:"Пределы же их /киргизов – Д.С./ начинаются от кайсаков /т.е. казахов – Д.С./ и отделяются рекою Илею, текущею в озеро Балхаш между гор, называемыми Алатау…, и сия река Иля граничит оных как от китайского государства, так ровно и от кайсаков" (см.: 3. С. 26). Следовательно, границы обитания кыргызов к концу XVIII в. были гораздо шире, чем даже в середине XIX в. и в первой четверти XX в., т. е. ко времени проведения национально-территориального размежевания Средней Азии при Советской власти.

О том факте, что ош-алайские кыргызы, располагаясь в относительно обособленном регионе Ферганской долины, и будучи в некоторой степени оторванными от основной массы кыргызского населения северо-востока Кыргызстана, тем не менее в описываемое время оставались самостоятельными и независимыми от соседних государств, свидетельствуют фрагменты китайского сочинения "Сиюй Чжи" - "Описание западных земель" составленного в 1770-ые годы, в частности в разделе "Пояснение к географической карте всех отдаленных внешних варваров" на его стр. 158 и 161 указывается: "От Коканда приблизительно в 3-5 днях пути в горных долинах кочевья бурутского (т.е. кыргызского – Д.С.) племени теелес (доолос)….

От Коканда прямо на юг через 12 дней пути находится Каратегин. Дорога, равная тысячу с лишним ли (ли - китайская мера длины, равная 576 м., следовательно более 576 км. - Д.С.) со всех сторон горы. Есть река, у которой шесть притоков, течет с Алая. Воды текут на Восток, выходят за границы, проходят через пустыню. Реки, вытекающие из западных гор, принадлежат Кашгару и впадают в Кызыл-Су. Глава каратегинских бурутов Ходжомуяр руководит подданными девяти племени: кыдырша (по данным Сайф ад Дина Ахсикенти в XVI в., племя хыдыршах наряду с племенами бостон, теит, джоо кесек, доолос и канды возглавлялись шестью сыновьями Булгачи. В середине XX в., она входила как род в генеалогическую структуру РПГ теит. [см.: 45. С. 208; 13. С. 164], теит, бостон, акчи - ? жедигер, кесек, актачы (это род РПГ кыпчак (см.: 13. С. 160), чон кыргыз (род РПГ теит, так же есть в РПГ мундуз [см.: 51. С. 108; 63. С. 84], найман. Бурутские кочевья в Гайшу, Цзотобу и других 18 местах. Вдоль рек прекрасная растительность, горные источники полны воды. Ими орашают и обрабатывают землю. Есть город в окружности примерно 20 ли (т.е. 11,5 км), 4 ворот..." [цит. по: 55. Приложение. С. 4-5].

Личность Ходжомуяра нам не удалось твердо идентифицировать, хотя, такое имя мы встречаем в генеалогической структуре РПГ басыз, представители которого возможно в то время кочевали по близости этих мест. Вполне возможно, это Кожомжар сын Токтомуша из басызского рода ак-суулук подрода ак-кучук; не исключено, что последний и есть сокращено-искаженный вариант не понятного нам названия рода акчи [см.: 4. С. 155].

Единственный город или крепость в то время в Каратегине назывался у персидских авторов (Истахри) - Рашт или по иному Гарм [5. С. 340].

Не менее интересен следующий фрагмент из этого же источника на ее 167-171 страницах где говорится: "От Кашгара прямо на запад через16 дней пути достигают Алая. Алай так же называется местность ичкиликов (по видимому имелось в виду геополитическое обьединение кыргызских РПГ на данном этапе: ичкилики в переводе на русский язык – внутренние, т.е. кашгаро-ферганское население юга Кыргызстана и аркалыки - внешние т.е. жители севера Кыргызстана - долин Чуй, Талас, Ысык-Куль, Нарын [см.: 53. С. 191; 4. С. 172-174] издревле является кочевьем восьми бурутских племен: теелес (доолос), кыпчак, азык, бостон, мундуз, багыш, найман, басыз. Население многочисленное, а на Алае озимых пашен мало. Того, что сеют и выращивают не хватает, поэтому зависят от приобретения зерна в Коканде и других местах. За последнее время сильно возросла мошь Коканда поэтому они (буруты) туда переселяются. Окрестные кочевья за 10 с лишним лет опустели...

От Кашгара на северо-запад, по дороге на Коканд через 18 дней пути достигаешь города Ош. Дорога ровная в 300 ли (т.е. 172,8 км.). Есть небольшие глинянные стены... вокруг много полей… Местность Ош кочевья семи бурутских племен; хурумуш (кармыш - род РПГ кыпчак. [См.: 13. С. 160]. Такое же есть в РПГ доолос. [См.: 4. С. 201]; цзоли (жору - род в РПГ адигине. [См.: 13. С. 151]; аэрда - мунакэ (вероятно спаренное наименование родов ардай и монок РПГ адигине. См.: 4. С. 69-73); баиле (беру - род то же. [См.: там же; 13. С. 151]; боэркэи (баргы - род РПГ адигине. См.: там же); хэрэ бакаши (кара багыш) ; конурат. Главенствует бурутское племя адигине.

В местностях Цянхуер, Лай булак, Даэр, Яна яэр, Гаэрмайлан и др., пяти местах кочевья бурутского Хакима (т.е. бия Акима – Д.С.) племени кипчак. В Уцюй, Бацзалатэ, Таэрсусы,

Хэлаташ, Тахээрлам, Гуэргушун, Утаэр, Джанабаш, Бостонтерек, Хуньдусунь, Таэргэлан, Тэнакэ, Цимуцзянь, Алакбаш и других горных долинах кочуют подчиненные... бурутскому Хакиму (из) кипчаков племена: хэла садакэ (кара садак-род РПГ кесек. [См.: 51. С. 106], жаман теит (род РПГ теит. [См.: 51. С. 108], кызыл аяк (род РПГ кыпчак. [См.: 13. С. 160; 4. С. 185], тору айгыр (род то же. См.: там же), найман, сарт кыпчак [род то же. См.: 63. С. 153], кара кыпчак (то же. См.:там же), кызыл кыпчак, нойгут, кара теит (род РПГ теит. [См.: 13. С. 164-165; 4. С. 189], сары теит (род РПГ теит. См.: там же), чал теит (род РПГ теит. См.: там же.), кеке найман [род РПГ найман. См.: 13. С.164], кэрэмучин, сары найман, кызыл найман.

От Кашгара на север в трех днях пути попадаешь в отдаленную горную долину в местность Тоюн. По ровной дороге в 300 ли (178,8 км) находится кочевья бурутского племени чон багыш" [цит. по: 55. Приложение. С. 7-8]

В самом же тексте книги первой "Сиюй Чжи" на стр. 36-37 приводится примечательные подробности где утверждается: "Занимаются земледелием и скотоводством 800 семей Хаджи бия (выше известного нам Аджи, дедушки парваначи Алимбека—мужа знаменитой Курманжан датхи – Д.С.) бурутского племени адигине и в городе Ош зимуют. В местностях Вама, Муюнь гуй (в конце XIX в. с. Муян-Д.С.), Гуй Дахуна (уроч. Кара Докан - Д.С) Чжунь бэйсы [возможно это горы Джумгак баш. См.: 51. С.102] занимаются земледелием и выпасают на летних пастбищах скот тысячи семей Эркинтая (это имя нам не удалось идентифицировать - Д.С.) кармыш (из РПГ кыпчак, в конце XIX в. ими было основано оседлое селение Кармыш - Д.С.) бурутов и 400 семей Тыныбека (это имя встречается в генеалогической структуре РПГ кыпчак как сын Сопу. [См.: 63. С. 158 – 160], входящих в состав восьми племен. В Узгене кочуют 500 семей Хуцзы бия бурутского племени жору (вернее одного из родов племени адигине, ибо не сложно в бие Хуцзы распознать Кожо сына Айа имеющегося в генеалогической структуре РПГ адигине. [См.: 13. С.151]. В селении Арпа обратывают землю и зимуют, а в Акташе (верховья р. Ак-Буура - Д.С.) пасут скот на летних пастбищах 300 семей Атайбайто (в другом тексте Атабайто - Д.С.) и 200 семей Джума бурутского племени орто мунки (род РПГ адигине - Д.С.). В Алинитубо (Налинь Тубо-?), Ацзибокэ (урочище Хаджике в верховьях р. Ак-Буура - Д.С.), Манакэ обрабатывают землю, и кочуют 300 семей Атанкула, 200 семей Бай Хуцзы (Байкожо сын Байбака встречается в структуре РПГ, адигине. [См.: 4. С. 74], и 100 семей Байна бурутского племени берю.

В селении Арман (Араван- Д.С.) возделывают землю и зимуют, а в Кайэрма занимаются земледелием и пасут скот на летних пастбищах более 300 семей Курмантая (правителя - Д.С.) племени (вернее рода - Д.С.) баргы" [цит. по: 54. С. 82-83; 55. С. 173 – 174].

Как видим, представлять кыргызов, особенно Ферганской долины, лишь кочевниками-скотоводами, конечно, нельзя. Ведь среднеазиатский субстрат в формировании кыргызского народа представлен в значительной степени именно проживавшими здесь с древнейших времен оседло-земледельческим населением. О наличии здесь таких кыргызских хозяйств, свидетельствуют и русские архивные источники. Так, в рапорте полковника Т. Томаса на имя бригадира сибирских войск К. Фон Фрауендорфа от 19 января 1760 г., указывается, что "киргизы де пахотные живут между китайцами и ташкентцов под владением Наурус батыра" [69. Л. 165]. Примечательно, что в начале XX в. в Ошской области в РПГ теит зафиксирован род наурус [56. С. 297]. По данным академика В.М.Плоских с конца XVIII-го столетия в северо-восточных районах Ферганы к интенсивному земледелию начали переходить представители кыргызского РПГ багыш [см.: 39. С. 223]. Китайский источник "Сиюй цзияо" - "Краткое описание западного края", написанный 1826 г., указывает, что в районе Кашгара во второй половине XVIII в. "разбросано живут буруты – хлебопашцы" [цит. по: 37. С. 86]. Они, по предположению профессора К.И. Петрова, "представители подразделения чон багыш окончательно превратившиеся из скотоводов-кочевников в оседлых земледельцев" [37. С. 86].

Об этом же свидетельствуют кокандское сочинения XIX века - "Мират ал футух" - "Зерцало побед" Тура ходжа Андижани, в котором говорится, что дома представителей кыргызского племени джибилгиш (здесь, видимо, описка; вернее, чон багыш - Д.С.) и кыпчак находятся в междуречье (Нарына и Кара-Дарьи - Д.С.), а "родина их находилась в окрестностях Андижана и Оша" [цит. по: 32. С. 33].

Интересные сведения о г. Ош и его окрестностях имеются в русских источниках. Так, унтер-офицер Нижнегородского полка Филипп Ефремов сбежав из казахского плена в 1764 г. и став "странником по неволе", служил во дворе Бухарского хана. При возвращении на свою родину в 70-х годах XVIII века, он проезжал через Ферганскую долину. И вот, что он говорит в своем

отчете, составленном в Санкт-Петербурге в 1785 г.: “от Хожанту (т.е. Ходжента-Д.С.) до местечки Кукань (т.е. Коканд-Д.С.) езды 1 (один) день, при вершине реки Сыр-Дарьи; в нем державец узбек роду юзь, имя ему Нарбата бек (1770-1799 гг. правления. Возможно, здесь автор не ошибается, на что, видимо, следует обратить особое внимание в последующем, хотя, как известно, многие исследователи считают его представителем рода минг – Д.С.); а с китайской стороны именуется ханом (вероятно, так его называли неформально, мусульманское население Синьцзяна, что подтверждается китайским источником, но официальные и наротивные ферганские источники того периода не подтверждают данное положение – Д.С.) потому что он имеет с китайцами союз, а с бухарцами распрю. От оного до местечка Маргиляну (т.е. Маргелана - Д.С.) езды 1 (один) день. В нем же ткут всякого цвету трипь (т.е. материи Д.С.). От сего (Маргелана - Д.С.) до городу Ушу (т.е. Ош - Д.С.) езды 3 (три) дни в нем городовых ворот 2(два) в небольшой речке вода проточная.

От Ушу до города Кашкару (т.е. Кашгару-Д.С.) езды 13 дней. Между Ушем и Кашкарией в горах кочуют киргисцы, оные от киргис-кайсаков особливого роду. Дорога лежит по горам и по косогорию. Горы весьма высокие, лесу малое число, травы довольно, а в зимние время снегу бывает множество. У одной горы воздух весьма тяжелый, у пешего захватывает дух, отчего и умирают. Не доезжая до Кашкару за две дня в горах имеется свинцовый завод под ведением кашкарцев (здесь, видимо, он ошибается, так как по сведениям индийца Мир Иззет Уллы, относящимся к нач. XIX-го века, эти рудники обрабатывались самими же кыргызами – [см.: 52. С. 44]” [42. С. 63]. Важные коррективы были внесены им в опубликованных вариантах работы в первом ее издании 1793 г. в журнале "Русская старина" за июль месяц на стр. 143 указывалось, что "От Ушу в горах живут кочевые киргисцы". В третьей редакции 1811 г. говорится: "...киргизы обитают не в самой Бухарии, а близ оной между городами Уш и Кашкариею в горах и в равнинах кочевьями в небольшом количестве, они имеют своих князьков, почти не бывают в Бухарии, ездят часто в Кукан куда пригоняют для мены овец, быков и верблюдов... Под самым городом Уш протекает река из гор выходящая… Кукан смежен с землею киргизов...” [57. С.73, 103].

Как видим, Ф.Ефремов однозначно говорит о самостоятельности и независимости ош-алайских кыргызов от Коканда, который к тому же, вероятно, был еще малонаселен, ибо он его назвал местечком, а не городом, хотя и не исключено, что его правитель Нарбута бий уже, и сам тоже в неофициальных случаях начал примерять к себе и титул хана, более характерный к тюрко-монгольским кочевым народам. Сведения “странника поневоле” подкрепляются данными русского капитана Ивана Андреева, скрупулезно ведшего летопись своей службы в Сибири. Так в записи за 1796 г., описывая деяния кокандского правителя Нарбута бия утверждает, что он “...диких киргисцов у себя в протекции... не имеет” [цит. по: 38.С. 145].

В этой связи более чем убедительными выглядят строки одного из военных обзоров русского офицера о Фергане, второй половины XIXв., где говорится, что г. Ош является основным “центром кыргызско-кыпчакского населения”, который “они называют своим собственным городом, и в нем никогда не стояли сарбазы Кокандского ханства” [14. С. 49]. Другой русский ученый А.П. Хорошхин вполне резонно утверждал, что “Все дороги на Кашгар через Ош не безопасны, их стерегут номады (т.е. кочевники-Д.С.)- кипчаки” [61. С.51]. И все же по заключению Ф. Ефремова “разбои от кыргызов редки” [57.С.103], ибо это было в их же интересах.

В связи с вышеупаминанием русским офицером Ф. Ефремовым о том, что в Коканде правителем является Нарбута бек “узбек роду юзь” считаю уместным здесь привести любопытные сведения из объявления башкирцев Казаккул Казанбаева и Унтей Азлаева, данного ими 3 августа 1766 г. в походной канцелярии генерал-майора Черепова после возвращения со специальной посольской миссии из кочевьев казахов Среднего и Старшего жуза, которое проясняет спорные моменты истории Ферганы. В нем говорится, что казахский Аблай-султан имел сражение с кыргызским владельцем Карабута-бием (из РПГ китай – Д.С.), кочевавшего в северных предгорьях Ферганы, которому нанес поражение и он ему «дал в аманаты сына своего родного». Затем вступил в переписку с ташкентским владельцем молла Шамси и кокандским Ирдана-бием. В ожидании ответов «Аблай султан пошел на крыгь юзов из числа называемых кыргызов (выделено мною – Д.С.) уже выехавших в летнее кочевье войною и всех их разбил и в полон взял… И тех крыгь юзов владелец Фазил бий (по-видимому Ура-Тюбинский т.е. Ходжентский – Д.С.). прислал Аблай-султану сына своего с тем, чтобы отдать ему плененных обратно, которых он и отдал и взяв Аблай у оного Фазил бия в аманаты сына его, чтобы ему Фазил бию быть у Аблай султана в подданстве, но только оный Фазил биев сын от него, Аблай султана, бежал и Фазил бий с прежнего своего кочевья откочевал в даль» [66. Л. 269-271].

Как видим, здесь зафиксирована родственность или, по крайней мере, союз двух этнических групп кырк и юз, подтверждаемый и ферганскими источниками. Установлено, что указанные племена в XVIII-XIX вв. составляли кочевое население Ура-Тюбинского владения, куда входили районы гг. Ура-Тюбе, Ходжент, Джизак и др.[см.: 9. С. 79]. Автор сочинения «Мунтахаб ат-таварих» написанного в 1843, Мухаммад Хаким хан называет правителя г. Ходжента первой трети XVIII века Акбото бия, сына Рахим аталыка, представителем рода юз. И тем не менее, так как в ташкентском списке этой рукописи указанной приставки юз нет, и по-скольку он имел в своем распоряжении кыргызского пансада (пятисотника) с воинами, а также основываясь на сведениях хроники «Тухват ат-таварих», написанной в середине XIX века Аваз Мухаммад Атаром, где имеется прямое указание на то, что Акбото-бий кыргыз [см.: 41. С. 130], известный исследователь востоковед В.Ромодин, как и В.Наливкин [см.: 33. С. 56-57; 106], а вслед за ним и кыргызоведы В.Плоских, Т.Кененсариев и К.Молдокасымов считают его кыргызским бием [см.: 39. С. 70-71; 22. С. 14; 29. С. 14]. В публикациях А.Валидова (Валиди Тоган) мы встречаем неопределенность, где утверждается, что юзы это «кыргызское и узбекское племя» [см.: 10. С. 78].

По мнению же А.Мухтарова «с середины XVIII в. Ура-Тюбинским владением стали управлять хакимы из узбекского племени юз» [см.: 31. С.]. Между тем, по данным бухарского историка Муини, автора «Тарих-и Бухоро», написанного вначале XX в., на которое опирался сам А.Мухтаров утверждается, что: «Племя юз некогда жил в местности Ок-Масчид (т.е. Ак-Мечит - ныне г. Кызыл-Орда в Казахстане – Д.С.) на берегу реки Сайхун (Сыр-Дарья)» и при Бухарском хане аштарханиде Имам-Кули хане (1611-1642) предок Фазыл-бия Халуке (Кулуке)-бий был назначен им аталыком в Гиссаре [см.: 31. С. 17-18]. Из этого следует, что юзы никак не могут называться изначально узбекским, по крайней мере до середины XVII века, как видим, они, по его мнению, являлись пришлым населением Гиссара.

А вот, что сообщает историк правителя Балха Надир Мухаммеда Махмуд ибн Вали, автор сочинения «Бахр ал-асрар» - «Море тайн», написанного в середине XVII века: «Одним из событий, показывающих могущество силы и величие славы милостивого хакана (Надир-Мухаммеда), является то, что в раджабе 1045г. хиджиры (декабрь 1635 г.-январь 1636 г.) двенадцать тысяч семей киргизов, которые (до этого) обитали в области Каракорум и Керулена… прибыли через Каратегин в окрестности Гиссара и (вступили) под управление счастливого государя. В новолуние шабана вышеуказанного года (10 января 1636 г.) двенадцать человек из главарей того племени прибыли в столицу (Балх), являющуюся куполом ислама, в сопровождении Хаджим Аталыка-Хытая и удостоились чести приема (Надир Мухаммеда)». Далее говорится, что эти кыргызы-язычники (кафиры) изъявили желание принять ислам и остаться в Гиссарском вилайете. Надир Мухаммед, выслушав их просьбу, отправил своего есаула в Бухару к Имамкули-хану с просьбой о покровительстве, который удовлетворил их письменным указом [см.: 18. С. 452]. По словам этого автора западные границы расселения кыргызских племен в первой половине XVII века простирались до Хутллана (Куляб) [см.: 19. С. 438].

Особый интерес приобретают сведения другого балхского историка Ходжамкули-бека Балхи, автора «Тарих-и кипчак хана», написанного в 1724-1727 гг., где указывается: “В начале того же года кунтайджи (т.е. хан джунгарских калмаков Цеван Рабдтан, умер 1727 г. – Д.С.) поспешил в ад. На его место сел его сын (Галдан Церен 1727-1745 – Д.С.). Примерно лак (сто тысяч – Д.С.) домов киргизов обосновавшихся в Каратегине, бежав от калмаков, прибыли в Хисар-и шадман. Поскольку (эта область) являлась юртом племени йуз (как выше указанно входящих в состав кыргызов – Д.С.), они не смогли осесть там ввиду чего подобно селю (потоку воды –Д.С.) хлынули в сторону Кубадиана (Куляб – Д.С.) – местообитание двадцати тысяч домов племени дурмен. Халмурад аталык хаким Кубадиана перепоясался поясом противодействия. Некоторое время сражались друг с другом, с обеих сторон пало значительное число людей. В конце концов киргизы одолели, а обращенные в бегство дурмены переправились через Джейхун (Аму-Дарья – Д.С.) в сторону Балха” [60. С. 266-267]

Кыргызские историки профессор Э.Маанаев и Т.Машрапов, специально изучавшие эти вопросы, пришли к выводу о пребывании кыргызов в пределах Каратегина и Гиссара с XVI в. [см.: 23. С. 9; 27. С. 149], а в Фергане они прослеживаются еще ранее [см.: 7. С. 77; 46. С. 125-131].

Статистические данные об общей численности кыргызского населения южной части Кыргызстана почти отсутствуют, а те вышеприведенные нами разрозненные и минимальные сведения о количестве семей по некоторым зачастую запутанным урочищам не дают возможности подытожить их. В этом отношении примечательна информация, содержащаяся в письме

кыргызского Аджи бия из РПГ адигине к цинскому императору, датированный сентябрем 1759 г., и помещенного в “Пиндин Чжунгээр…” в гл. 78, с. 14 б, где утверждается, что численность кыргызов населявших местности ”к востоку от Бухары (видимо имелось ввиду до г. Кашгара – Д.С.)… всего 210 тыс. чел.” [цит. по: 55. С. 56]. Приблизительно такие же сведения приводит и другой китайский источник ”Сиюй чжи”, где в гл. 45, с. 3б, автор ведя речь о западных бурутах, указывает: “Хотя орда разделяется на несколько племен, она однако, обитает на одной территории, которая к юго-востоку упирается в Цзун-лин и на запад простирается до Бухарского ханства. Она состоит всего из 200 тыс. чел., которые ведут кочевой образ жизни и кочуют, там где есть вода и трава” [цит. по: 8. С. 129]

Кыргызский народ, несмотря на наблюдавшуюся в это время, некоторую разобщенность, прежде всего из-за значительной степени кочевнического образа жизни, более тяготевшей к сегментации и дифференциации [см.: 24. С. 310-311; 25. С. 159-160], обусловленное отчасти, так же заселением ими пересеченной местности, нередко, изолировавшее их не только от внешнего мира, но и друг от друга, при надобности всегда находила в себе силы для единения и защиты своих земель от чужеземных завоевателей. Неприступные горные вершины и непоколебимый воинственный дух кыргызов, а также их глубокий патриотизм, облегчали решение этой задачи.

Таким образом, вышеприведенные сведения в целом верно отражают основные территории кыргызского населения фергано-кашгарского региона со второй половины XVIII в., они прослеживаются и материалами этнологического характера, относящиеся к концу XIX в., первой и второй трети XX в. [51.С. 92-110; 56. С. 273-300; 13. С. 136-181]. Данные эти твердо убеждают нас в том, что г.Ош и его окрестности в описываемое время прочно были заселены кыргызами. В отношении политической истории региона XVIII столетия по-прежнему остаются актуальными выводы, сделанные еще в середине XX в. русским историком П.П.Ивановым, где утверждалось: “власть кокандских правителей до начала XIX в. ограничивалось одной только Ферганской долиной, притом, по-видимому, только центральной ее частью. На северо-востоке долины, до Алая и Кашгарии включительно, играли главную роль киргизы, занимавшие в это время не только северные, но и южные склоны Тянь-Шаня.”[17.С.110].

Во взаимоотношениях южно-кыргызского населения с соседними представителями других народов Ферганы, несмотря на наблюдавшиеся некоторые разногласия в целом сохранялись доброжелательное равноправие и союзничество, особенно проявляясь при угрозе или в пору военных вторжений иноземцев в Фергану. Более того они наглядно свидетельствуют о переплетенности и неразрывности судеб соседних народов. Благодаря общности языка, религии, традиций, а также постоянной потребностью взаимных хозяйственных связей между собой, живя в вперемешку в зависимости от политической, экономической и экологической ситуации, находили оптимальные пути взаимопонимания.

Утвердившееся ранее в российской, а затем механически перенятое советской историографией и поныне муссирующееся положение о завоевании Кокандским ханством территории Кыргызстана, точнее Ферганским владением и угнетение им кыргызского населения, мягко говоря, является надуманным пассажем. Данное обстоятельство в свое время являлось идеологической основой внешнеполитической доктрины Российской империи по ее продвижению на юго-восток к новым территориальным приобретениям в Средней Азии .

Поучительные уроки прошлого наглядно свидетельствуют о верности народной мудрости: «В единстве сила и благополучие». Так, давайте же, дорогие соотечественники, будем и впредь верны единству и сплоченности народа родного Кыргызстана, оберегая и укрепляя его на вечные времена. И жить в мире и согласии со всеми народами, и прежде всего со своими узбекскими братьями – соседями. Фергана была и есть долиной дружбы и взаимопонимания!

Использованные источники и литература:

1. Абдрахманов И. Казак кайын саап, кыргыз Ысарга киргени. Рукоп. Б.М., 1948//РФИЯЛ НАН КР. Инв. 413.
2. Акаев А. Вырастим цветущий сад, свободный от потрясений.// Слово Кыргызстана. 1999. 29 января. С.2.
3. Андреев И. Описание Средней орды киргис- кайсаков с касаюшими до сего народа // Новые ежегодние сочинения. Ч.CXII. Спб., 1795.
4. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек, 1995.

5. Бартольд В.В. Каратегин // Изб. труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Бишкек, 1996.
6. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана.Ленинград., 1927.
7. Бартольд В. Очерки истории Семиречья. Фрунзе, 1943.
8. Бернштам А. Источники по истории киргизов XVIII века // Вопросы истории. 1946. №11-12.
9. Бейсенбиев Т. «Тарих-и Шахрухи» – как исторический источник. Алма-Ата, 1987.
10. Валидов А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIIIго столетия // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 20-й. Ташкент, 1916.
11. Валиханов Ч.Ч. Описание Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 гг. // Соб. соч. в 5-ти томах. Т.3. Алма-Ата, 1985.
12. Валиханов Ч. Черновые материалы о киргизах // Собр. соч. в 5-ти томах.Т.2.Алма-Ата, 1985.
13. Винников Я. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.1. Москва, 1956.
14. Военные действия против Кокандцев в 1875-1876 гг. СПБ., 1876.
15. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII-первая половина XIX в.2-е изд. Москва, 1983.
16. Гумилев Л. Древние тюрки. М., 1993
17. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. XVI - серед. XIX в. Москва, 1958.
18. История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. Т.1. Фрунзе, 1984.
19. Источниковедение Кыргызстана с древности до XIX в. Бишкек, 1996.
20. Койчуев А. Национально-территориальное размеживание в Ферганской долине (1924-1927 гг.). Бишкек, 2001.
21. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии / Вторая половина XVIII - первая половина XIX в. Новосибирск, 1983.
22. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы. Ош, 1997.
23. Маанаев Э. Памирские киргизы (Историко-этнографический очерк). Автореферат. Дис. канд. ист. наук. Фрунзе, 1963. С.9.
24. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Москва, 1976.
25. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. Алматы, 1995.
26. Материалы по истории Ура-Тюбе / Сб. актов XVII-XIX вв. Москва, 1963.
27. Машрапов Т. Значение персоязычных источников в изучении истории Кыргызстана XVI-XVII вв. Рукоп. Дис. канд. ист. наук. Ташкент, 1989. С.149.
28. Мухаммед Хаким хан. “Мунтахаб ат-таварих”, перевод извлечений Э.Хуршута // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988.
29. Молдокасымов К. Достуктун тубу теренде// Кыргызстан Маданияты. 1990. 6 сент.
30. Мухтаров А. К истории народного движения в Бухарском ханстве в первой четверти XIX века // Изв. отделения общественных наук АН Таджикской ССР. 1963.№1(32).
31. Мухтаров А. Очерк Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
32. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973.
33. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886.
34. Нийяз Мухаммед Хуканди “Тарих-и Шахрухи”, перевод извлечений В.Ромодина // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. I. Москва, 1973. (Далее сокр. МИКК). С.233-237.
35. Оморов А. Ажибек датка. Бишкек, 1996.
36. Ошская резня 1990 года. Хронология трагедии (08.06.2010)//http://www.fergananews.com/article.php?id=6601
37. Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIII веках. Фрунзе, 1961.
38. Потанин Г.Н. Домовая летопись Андреева // Чтения в обществе истории и древностей при Московском университете. 1870. Кн.4. - Москва, 1871.
39. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе, 1977.
40. Раззаков Т. Ош коогаланы: КГБ нын маалыматы боюнча. Бишкек, 1993. С. 6, 10, 83-85, 104-109;
41. Ромодин В., Кондратьев А. Опыт сопоставления сведений из китайских, кокандских и русских источников // Советское востоковедение. 1958. №4.

42. Российского унтер-офицера Ефремова, а ныне коллежским асессором девятилетнее странствование и приключения в Бухарии, Хиве, Персии и Индии и возвращения оттуда через Англию в Россию. Писанное им самим. Рукоп. СПБ., 1785. // Рукописный отдел Гос. библ России в г. Москве (бывш. им. В.И.Ленина).Ф. 68. №276 (М.6744).

43. Сайф ад-дин Ахсикенти. “Маджму ат-таварих”, перевод извлечений В.А.Ромодина // МИКК. С.203-216.

44. Салахетдинова М.А. Сочинение Мухаммед Садыка Кашгари “Тазкира-и ходжаган” - как источник по истории киргизов // Изв. АН Кирг. ССР (Серия: Ощбеств. науки) - Т.1. - Вып. 1. - Фрунзе, 1959.

45. Сапаралиев Д. Взаимоотношение кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIIIв. Бишкек,1995.

46. Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызов с эмиром Тимуром и тимуридами // Кыргызстан – наше отечество: история взаимосвязей. Бишкек: Мурас, 1997.

47. Сапаралиев Д.Б. Зарождение дружественных взаимоотношений киргизов с народами Средней Азии и Казахстана // История и современность. Фрунзе, 1982. С.19-26.

48. Сапаралиев Д.Б. Из истории Ферганы в середине XVIII в. // Вестник Кыргызского Государственного Национального Университета / Серия: Общественные науки. Вып. 3. 1995.

49. Сапаралиев Д.Б. К хронологии кокандских правителей в середине XVIII в. // Материалы VIII межреспубликанской научной конференции молодых ученых АН Киргизской ССР. Фрунзе, 1986.

50. Сапаралиев Д.Б. Новые сведения об истории основания Кокандского ханства // Кыргызстан - наше отечество: История взаимосвязей. Бишкек, 1997.

51. Ситняковский Н. Перечисление некоторых родов киргиз обитающих в восточной части Ферганской области // Изв. Туркест отд. русс. геогр. общ. Т.2. Ташкент, 1900.

52. Соколов Ю.А. Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 г. // Труды Среднеазиатского государственного Университета. Вып.78. Ташкент, 1956.

53. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Т. 1. Бишкек, 1993.

54. Супруненко Г.П. Материалы из китайских источников по истории кыргызов XVIII- нач. XIX вв. Фрунзе, 1976. Рукопись // РФИИ НАН КР.

55. Супруненко Г.П. Китайские источники о кыргызах в XVIII-нач. XIX вв. Фрунзе, 1979. Рукопись // РФИИ НАН КР.

56. Сыдыков А. Родовое деление киргиз // В.В.Бартольду. Ташкент, 1927.

57. Странствование Филиппа Ефремова в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибете и Индии и возвращение оттуда через Англию в Россию. В соавторстве, под редакцией и от лица магистра ист. наук П.Кондырева. Изд. 3-е. Казань, 1811.

58. Тауасарулы Казыбек бек. Туп-тукианнан озуме шеин. Алматы, 1993.

59. Хасанов А.Х. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе,1960.

60. Ходжамкули-бек Балхи. “Тарих-и кипчак-хани”, перевод извлечений Э.Хуршута // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988.

61. Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. СПБ., 1876.

62. Элебаева А.Б., Джусупбеков А.К., Омуралиев Н.А. Ошский межнациональный конфликт. Социологический анализ. Бишкек, 1991

63. Эсенкул Торокан уулу. Сол канат кыргыз. Кн.3. Бишкек, 1995.

64. Архив внешней политики России (далее сокр. АВПР). Ф. Зюнгарские дела, 1741 г. Оп. 113/1.Д.1.

65. АВПР.Ф.Сношения с киргиз-кайсаками, 1775 г. Оп. 122/1.Д.1.

66. АВПР.Ф.Киргиз кайсацкие дела, 1762-1775 гг. Оп. 122/2. Д.14.

67. Архив геогр.обш. России Р. 64. Оп.1. Д.14. Л.

68. Госархив Оренбургской области России. Ф.1.Оп.1.Д.1.

69. Госархив Омской области России (далее сокр. ГАОмОР). Ф.1 Оп.1. Д.85.

70. ГАОмОР. Ф.366. Оп.1. Д.60.

71. Центральный Государственный военно-исторический Архив России (далее сокр. ЦГВИАР). Ф.20. Оп.1/47. Д.594. Ч.4.

72. ЦГВИА54. Ф.20. Оп.1/47. Д.594.Ч.5.

73. Центральный государственный архив древних актов России. (далее сокр. ЦГАДАР). Ф. 248. 0п. 113. Д.1551.

74. ЦГАДАР Ф.248. Оп.113. Д.1607.
75. Временное правительство КР назвало поддержку Ислама Каримова исключительной//http://www.azattyk.org/archive/kyRussianNews/20100616/829/832.html.
76. Кыргызские матери благодарны президенту Узбекистана// http://www.azattyk.org/content/Kyrgyzstan_Citizen_Journalist/2091182.html
77. В Кыргызстане Ислама Каримова выдвигают к госнаграде //http://www.azattyk.org/content/news/2260981.html.

УДК:958:300.372

Смадияров С.П. (ОшМУ)

УРКУЯ САЛИЕВА: ӨМҮРҮ ЖАНА ИШМЕРДИГИ (тактоо иретинде)

В данной статье автор на основе архивных материалов внес научное уточнение жизни и деятельности У. Салиевой.

In given article author on base archive material contribute;cause scientific revision to lifes and activity U. Salievoy.

Тарых дооpлордон турат. Кылымдарды карыткан кыргыз эли да өзүнүн өнүгүүсүндө бир нече тарыхый дооpлорду басып өткөн. Ар бир доор өзүнүн улуу тарыхый инсандарын, эл керегине жараган, эли үчүн жанын курмандыкка берген каармандарын жараткан. Кечээги эле тарыхыбыз болгон совет доору элибиздин саясий, экономикалык, маданий өнүгүүсүндө бараандуу орунду ээлейт. Айрым бир саясатчылардын, тарыхчылардын: “Совет доору колониялдык доордун эле уландысы болгон” деген ойду айтып, совет мезгилине адилетсиз көө жапкылары келген аракети көңүл бурууга арзыбайт. Совет мезгилинин болгондугу, ошол доордогу улуттук мамлекеттүүлүгүбүздүн түптөлүп, өнүгүүсү гана 1991-ж. эч кандай саясий эксцессиз эгемендүүлүгүбүздү алууга өбөлгө жаратты. Бул талашсыз тарыхый факт.

№ 1 сүрөт
№1 сүрөт - Уркуя Салиеванын тирүү кезинде түшкөн жалгыз сүрөтү (Ош облустук мамлекеттик архивинен алынды).

Албетте, совет бийлиги оңой – олтоң эле орноп калбагандыгы баарыбызга белгилүү. Ал көптөгөн курмандыктардын, кан төгүүлөрдүн натыйжасында орноп, чыңдалып, өнүккөн. Бул аңсуз күрөш, өзүнүн каармандарын жараткан. Айтаарыбыз, совет бийлиги убада кылган жаркын келечек, адамдардын, аялзатынын теңдиги үчүн, адилет заман үчүн күрөшүп жатып, кырчындай жаш мезгилинде курман болгон кыргыздын баатыр, чыгаан, сырттан кызы бул - **Уркуя Салиева.**

Уркуя Салиева ата – энесинин жалгыз кызы болгон. Балким ушул абал дагы анын мүнөзүнүн калыптанышында чоң роль ойногондур. Ал башка кедей кембагалдардын балдарындай коркуп, корунбай, тайманбас, өз оюн ачык айткан, адилет, калыс , таамай сүйлөгөн уюштургуч, баатыр жүрөк кыз болуп калыптанган. Азыркы тил менен айтканда бардык лидердик сапаттарга ээ болгон. Анын кышында мергенчилик кылып көзгө атар мерген, атта мыкты жүргөн чабандес, кээде эр оодарышка, ат чабыштарга катышкандыгын жазышат. Ал Колдош деген чайрикерге турмушка чыгып, азыркы Төөлөс (мурдагы Меркит айылы, Уркуя Салиева колхозу) айылына келин болуп келген. Ошого карабастан ал, өзүнүн жеке сапаттарынын аркасында (калыс адилет сүйлөгөн, кайраттуу, баатыр жүрөк, уюштургуч болгон) карапайым элдин кадыр баркына ээ болгон. Күйөөсү экөө комсомолдун катарына

өтүшкөн. Комсомол уюму , комсомол жаштар ал мезгилде коомдо, жаңы заманды курууда зор күч болгон. Ушул фактор дагы Уркуя Салиеванын коомдук ишке активдүү аралашуусуна өбөлгө жараткан. Ушул мезгилден анын активдүү коомдук саясий ишмердиги башталган. Ал айыл айыл кеңешинин төрайымы болуп шайланган (шайланган!!!). Мектеп ачкан, аны керектүү жабдыктар менен камсыз кылган. Алгачкы колхозду Кызыл Аскер колхозун уюштурган, анын төрайымы болгон. Партиянын катарына кабыл алынган. Ошол мезгилдеги эң жогорку бийлик органы болгон Кыргыз АССРынын БАКынын мүчөлүгүнө шайланган. (Бул азыркынын ЖКсы, демек депутат болуп шайланган). Ал сабатсыз болсо да, акылы, жүрөгү менен элди эзген чоң курсак байлардын заманы бүтүп, өзүнө окшогон ак эмгеги, маңдай тери менен жашаган карапайым элдин заманы келгенин, Совет бийлиги алардын бийлиги экенин туйган. Ошондуктан күн түн дебей, чарчадым чаалыктым дебестен ак жүрөгү менен жанын үрөп иштеген. Бул элге кызмат кылуунун ҮЛГҮСҮ.

Уркуя Салиеваны жана анын күйөөсү Колдошту мыкаачылык менен өлтүрүшкөндө, ал болгону 27 жашта болгон. Эгерде анын өмүрү эрте кыйылбаганда, ал партиялык, мамлекеттик эң жогорку кызматтарга көтөрүлмөк, анын ишмердүүлүгүнүн масштабы кеңеймек, элине мындан да көп кызмат өтөмөк. Айла жок!!!

Уркуя Салиева тирүү кезинде эле эл арасында ага арналып “Кызай” деген казал чыккан. Төмөндө мына ошол казалдан үзүндү келтиребиз.

Жерибиз Тактек жайдарым кызай
...
Сөзүңүз канат байлатат кызай
Күнбү же түнбү коркпойсуң кызай
Күйүмү күчтүү оттойсуң кызай
Кедейге шамсың жагылган кызай
Байларга тийген чагылган кызай
Көргөздүң көзгө жазыгын кызай
Байлардын берип катыгын кызай
Адатты буздуң мурдагы кызай
Акылман чыгып мындагы кызай
Уркуя атың шаң болду кызай
Уккандар баары таң болду кызай.

Бул, элинин У. Салиевага берген баасы.

Советтик доордо мамлекет тарабынан, коомчулук тарабынан жасалган бир топ иш чаралардын натыйжасында У. Салиеванын ишмердүүлүгүнө адилет баа берилип, анын тарыхый бейнеси, өмүр таржымалы толук ачылгандай болгон. (музейи ачылган, көчөлөргө, мектептерге аты берилген, эстеликтери ачылган, тарыхый роман жазылган (Н. Байтемиров “Тарых эстелиги”), кинофильм тартылган (1972-ж. Т. Океев. “Отко таазим”, Т. Турсунбаева Уркуянын ролун ойногон – С.С.).

Бирок, биз У. Салиеванын 100 жылдык маараксине байланыштуу көптөгөн адабияттарды карап олтуруп, бул пикирдин чындыкты толук чагылдырбагандыгына күбө болдук. Адабияттарда авторлор тарабынан берилген маалыматтардын ар түрдүүлүгүнө таң калдык. Буга чейин У. Салиеванын өмүр таржымалы атайылап илимий изилдөөгө алынбагандыгын байкадык. Ошондуктан, У. Салиеванын тарых таржымалы атайын изилдөөгө алынып, көп фактыларды текшерип, тактай турган иш экендигине ынандык.

Бул жерде белгилей кетчү нерсе, тарыхый романдарда, көркөм адабиятта тарыхый фактылардан четтеп кетүүгө жол берилет. Бирок, белгилүү чекке чейин гана. Ал эми, тарых илиминде, тарыхый фактылар, такталган тарыхый фактылар гана сүйлөш керек. Мына ушул маселеге келгенде У. Салиеванын тарыхында, анын тарыхын жазуу ишинде бир топ проблемалар бар.

Эми сөзүбүз куру болбос үчүн бир эки мисалга токтоло кетели:

Биринчиси, У. Салиеванын туулган жылына байланыштуу. Мына, арадан 100 жыл өтсө да У. Салиеванын туулган күнү такталган эме, ага аракеттер да жасалбаган. Көп адабияттарда, энциклопедияларда (советтик, эгемендүүлүк доорундагы), эстеликтердеги жазууларда, анын туулган күнү 1910 - ж. деп берилип жүрөт. Ал эми, үстүбүздөгү жылдын 3 - сентябрындагы “Ош Жаңырыгы” гезитиндеги макалада анын туулган жылы эч кандай документалдык далили жок эле 1911 - жылдын 17 - февралы деп берилген. Ушуга байланыштуу биз архивдик материалдарды

карап чыгып, архивдик документтердин негизинде бул датаны тактоого жетиштик. У. Салиеванын туулган жылы эч кандай 1910, 1911 - жылдар эмес, 1907 - ж. болуп чыкты**. Буга далилдер: 1-си 1932 - ж. У.Салиеваны партияга кабыл алууда түзүлгөн Протокол. Анда латын тамгасы менен (кыргызча) мындай деп жазылган:" Уркуя Сали келини 1907 - ж. туулган".**

2-далил: У. Салиева менен күйөөсү Колдош өлтүрүлгөндөн кийин, медициналык экспертиза жүргүзүлүп, төмөнкүдөй жыйынтык (заключение) чыгарылган: "... Уркуя Салиева 27 жашта, анын күйөөсү Колдош Салиев 34 жашта. Экөөнүн тең кекиртектери кесилген, башка жараттары жок...". Бул документке медсестра Федосья Самодурова жана ОРОнун (райондук милициянын кылмыш издөө бөлүмү – С.С.) адамы кол коюшкан.

Эң кызыгы – мурдагы (ремонттолуп, жаңыланганга чейинки. Ремонт иштери У. Салиеванын 100 жылдыгына карата 2011ж. жасалган – С. С.) музейдеги эски бюсттун алдында У. Сапиеванын өмүр жылдары 1907 – 1934 - жж. деп берилген. Музейдин жанындагы күмбөзүнө коюлган эстеликте да ушундай жазуу болгон. Анан, 1910 - ж. кайдан чыга калды деген суроо туулат? Көрсө, Н. Байтемиров У. Салиева колхозуна келип, келечектеги тарыхый романына материал жыйнап жүргөндө, көбүнчө Гайбалы Мамаюнусовдон (Г. Мамаюнусов У. Салиева өлгөндөн кийин, анын аты берилген кохоздо 30 жылдан ашык раис болуп иштеген – С.С.) **маалымат алган. Ошол киши Уркуя Салиеванын туулган жылын 1910 - ж. деп айтып койгон. Демек, тарыхый чындык үчүн, келечек муунга уят болбош үчүн У. Салиеванын өмүр жылдарын 1907 – 1934-жж. деп жазуу туура болот.**

Экинчиси, У. Салиеванын өлүмүнө байланыштуу кырдаал. Советтик тарыхнаамада, азыркыга чейин деле У. Салиеваны тап душмандары, бай манаптар, кулактар өлтүргөн деген пикир өкүм сүрүп келет. Биз архивдик материалдарды карап, бул чындыктын жарымы гана экендигин тактадык.

У. Салиеваны жана анын күйөөсүн өлтүргөндөр төмөнкүлөр болушкан:

1. Абылкасымов Мадали – кулак.
2. Абдыразаков Козу(Казы деп да берилет – С.С.) – "Кызыл Аскер" колхозунун жалпы жыйналышында уруктук үрөөн бербегендиги үчүн колхоздон кулак катары чыгарылган (Прот. №5, 06. 04. 1933ж.)
3. Арунов Эшмат – 1932ж. "Кызыл Аскер" колхозунун төрагалыгынан алынган.

Бул үчөө өлүм жазасына өкүм кылынган.

4. Арунов Баймат Эшматтын бир тууганы.
5. Анаркулов Шарип – эгин айдоону кечиктиргени үчүн кедей болсо да колхоздон чыгарылган. (Прот. №5, 06. 04. 1933ж.).
6. Анаркулов Токтосун Шариптин бир тууганы
7. Ташев Бегалы – 1931ж. 15 январынан тартып Меркит - Мүркүт (1 Май) сельсоветинин катчысы болуп бекитилген. **Ушул эле мезгилден У. Салиева аталган сельсоветтин төрайымы болуп шайланган.**
8. Абдуллаев Төрөбай – кулак???

Бул бешөө ар кандай жылга кесилген. Мына сегизинин бешөө У. Салиева менен бирге иштеген, кедей дыйкандардан эле чыккан адамдар болуп атат. Анан кайдагы тап душмандары. Мындан кандай жыйынтык чыгарууга болот ? Бул баягы эле кыргыздын **көрө албастыгынын, мансапкордугунун натыйжасы** . Өкүнүчтүүсү, бул көрүнүш азыркы күндө деле улануда, албетте бир аз маданияттуу формада. Азыр да кимдир бирөө кызматтан алынса, адилет алынса дагы, эртеси оппозиционер болуп чыга келет. Бул т**уруктуу позициянын, туруктуу принциптердин, туруктуу идеянын ЖОКтугу.**

Эң өкүнүчтүүсү У. Салиеванын өлүмүнө өбөлгө жараткан дагы эки адам болгон. Алардын **бири – Бактыбаев Мухаммед,** Обком партиянын уполномоченныйы , СНКнын иш башкаруучусу, (ГПУнун маалыматы - бҮп, 28лет, из крестьян бедняков, неимущий, имеет нач. образование, педагог), **экинчиси райкомпартиянын уполномоченныйы,** райбюронун мүчөсү **Усөнов Жоро** (ГПУнун маалыматы - 40лет, бҮп(исключен), малограмотный, чл. колх., из дехкан бедняков.). Алар, 1933 - ж. сентябрь айында келип, жыйналыш өткөрүп, жалган материалдардын негизинде У. Салиеваны сельсоветтин төрайымдыгынан алышып, партиядан чыгарышып, кулакка тартышып, үй мүлктөрүн конфискациялашкан (2 уй, 2 торпок, 1 кой, урукка жыйнаган жүгөрүсүн – С.С.). Мына ушуга канат байлаган У. Салиеванын жогорудагы каршылаштары, аны биротоло тындым кылалы деп, 1934 - ж. 3 - февралынын түнүндө мыкаачылык менен өлтүрүшкөн.

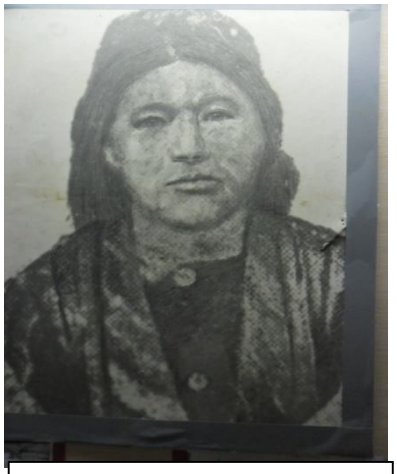

№ 2 сүрөт Уркуя Салиева өлгөндөн кийин, некрологунда берилген сүрөт. (Врачтар тарабынан мойну тигилип, көзү ачылып туруп тартылган)

Ага чейин Уркуя Салиева Ноокат РКИсине (партиянын райондук көзөмөлдөө инспекциясы – С.С.) кайрылганына карабастан, анын иши текшерилген эмес. **Кандай кайдыгерлик – ушул көрүнүш да анын өлүмүнө себепкер болгон.** 1934 - ж. 23 - февралында гана (өлгөндөн 20 күн өткөндөн кийин – С.С.) "...У. Салиева туура эмес партиядан чыгарылган, кайрадан партияда тикеленсин" деген чечим чыккан. Ушул эле токтомдо У. Салиеваны өлтүргөндөрдү издөө иши жакшы жүрбөй жаткандыгы белгиленип, РУМдун (райондук милиция башкармалыгы – С.С.) начальниги Белых тергөө ишинен четтетилген жана партиялык жоопко тартылган.

Ал эми Бактыбаев М. менен Усенов Жоро кийин, 109ст. менен сот жообуна тартылышкан.

Жогоруда келтирилген фактылардын негизинде төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот. У. Салиеванын өлүмүнө өбөлгө жараткан 4 фактор болгон. Алар:

1. Тап күрөшүнүн курчушу, анын ырайымсыз формага өтүшү, бул тап душмандарынын агониясы эле.
2. У. Салиева менен чогуу иштеген, кедей дыйкандардан эле чыккан адамдардын чыккынчылыгы (Ташев Бегалы, Арунов Эшмат, Арунов Баймат, Анаркулов Шарип, Анаркулов Токтосун ж.б.). Алардын баш кесерлердин тарабына өтүп, алардын жетегинде болушу. Алар эмне үчүн андай ишке барышты?: 1- себеп, алардын көрө албастыгы, мансапкордугу, 2 - си У. Салиеванын аларга адилет, бирок катаал мамиле кылышы. Планды аткаруу керек болгон. 3 - сү аларда таптык аң – сезимге караганда уруулук аң – сезим күчтүү болгон.
3. Бийликтин жогорку кызматтагы айрым өкүлдөрүнүн тап душмандары менен табакташ болушу (М. Бактыбаев, Ж. Усенов). Азыркы тил менен айтканда, расмий бийликтин айрым бир өкүлдөрүнүн криминал чөйрө менен табакташ болушу.
4. Коомчулуктун, ошол эле колхозчулардын, айрыкча бийлик өкүлдөрүнүн У. Салиеванын тагдырына, ага жасалган адилетсиз мамилеге КАЙДЫГЕР болушу.

Уркуя Салиеванын балдарынын келечеги да кейиштүү болгон. Чоң кызы Аниса, бул мыкаачылыкты өз көзү менен көрүп, сакоо болуп калган. Кийин аны Өзбекстандагы туугандары алып кетип, ошол жакта каза болгон. Колундагы бөбөгүнө болгону 21 күн болгон, демек 40ы да чыга элек болгон. Ал да көп өтпөй эле чарчап калган. Ал эми ортоңку баласы – Кенеши, интернатта (Россияда) тарбияланып, кийин орус кызга үйлөнгөн. Келип, Уркуя Салиева атындагы колхоздо жашап, иштеген (трактор айдаган). 3 балалуу болгон (Юра, Сергей, Галина). Кийин трактор басып өлгөн. Азыр Төөлөс айылында Сергейи гана калган. Галина атасы өлгөндөн кийин, апасын алып кетип, Уфада турат.

Ар бир доордун кайсы бир мезгилинде, элдин башына оор күн түшүп, кыйынчылык заман келгенде, туура жолду тандап, эл биримдигин сактап, элди ошондой оор абалдан алып чыгып кетүү милдети күн тартибине коюлат. Мына ошондой мезгилдерде, элдин оор жүгүн аркалаган кыргыздын акылман, көсөм, кеменгер аялдары боло келген. Алар, шум замандын катаал тоскоолдуктарынан коркпой, аялмын деп мүңкүрөбөй, сырттандардай болуп, бул милдетти

моюндарына алышкан. **Ага тарых күбө.** Кечээги эле тарыхыбыздагы Курманжан датка, Уркуя Салиева ж.б. анын далили. “Кайсы бир элдин маданиятынын деңгээли, алардын аялзатына жасаган мамилесинен байкалат”,-деген **улуу сөз бар**. Биздин милдет аялзатын сыйлап, алардын элине кылган эмгегин адилет баалап, маданияттуу болуу.

Булактар жана адабияттар:

1. Ош обл. мамархиви ф. 1, оп.1, иш кагазы. 397, 8 б.
2. Ош обл. саясий архиви ф.1, оп. 2. иш кагазы 721, 56 б.
3. Н. Байтемиров “Тарых эстелиги”. – Ф., 1968;
4. “Аялзатка таазим”. – Б., 1996.
5. “Сулайман – Тоо” улуттук тарыхый археологиялык музейинин жана Ноокат районунун Төөлөс айылындагы У. Салиеванын музейинин фондундагы архивдик документтердин көчүрмөлөрү колдонулду.

УДК:958:300.372

Смадияров С.П (ОшМУ)

Курманжан датканын өмүр таржымалын изилдөөдөгү айрым талаш маселелер жөнүндө

В данной статье автор анализирует уровень изученности жизни и деятельности Курманжан датки, о некоторых фактах искажения исторических реалий и предлагает научные методы не допущения таковых.

In given article author analyses the level learn lifes and activity Kurmanzhan datki, about some fact of the distortion history rial and offers the scientific methods not admissions such.

Казак элинин атактуу жазуучусу Олжас Сулейменовдун : “Тарыхта улуу инсандарды жаратпаган эл, тарыхтагы өз миссиясын аткарбаган эл”,-деп айтканы бар. Борбордук Азияда жашаган түрк тилдүү элдердин ичинен эң байыркыларынан болгон кыргыз эли өзүнүн кылымдарды карыткан карт тарыхында мындай инсандардын бир тобун жараткан. Алардын көч башында Курманжан датка турат десек болот. Таптык идеология үстөмдүк кылган советтик тарыхнаамада бул адамдардын ишмердүүлүгүнө адилетсиз табу коюлуп, ысымдары тарых көмүскөсүндө калып келди. Өткөн кылымдын 80-жылдарынын ортосунан башталган кайра куруу жараяны тарых илимине да эркиндик берип, алардын ишмердүүлүктөрү илимий изилдөөгө алынып, мамлекет, коом тарабынан жүргүзүлгөн бир топ иш чаралардын натыйжасында бул инсандар тарых баракчарынан татыктуу орундарын ээлешти. Андан бери чейрек кылым убакыт өтүптүр. Баарыбыз билебиз мындан 20 жыл илгери 1991 - жылы Курманжан датканын 180 жылдыгы чоң демилге, салтанат менен белгиленген. Ошого байланыштуу башка багыттагы көптөгөн иштерди айтпаганда, илимий багытта Курманжан датканын ишмердүүлүгүнө арналган бир топ изилдөө иштери жүргүзүлүп, диссертациялар корголуп, илимий макалалар, монографиялар жарык көрдү. Ошолордун ичинен, 1991-ж. чыккан К. Молдокасымовдун “Курманжындын көз жашы” деген китепчесин, 2002-ж. чыккан илимпоз Т. Өмүрзакованын “Курманжан датка: доор, инсан, ишмердүүлүк” деген монографиясын, ошол эле жылы коллективдик автордукта жарык көргөн жана бир нече тилге которулган “Горная царица Курманджан и ее время” деген китепти айта кетсек болот.[1-4]

Азыркы күндө айрым тарыхчылар Курманжан датканын өмүр таржымалы, ишмердүүлүгү изилденип бүттү деген пикирди айтышууда. Бул пикирге кошулууга болбойт. 1907ж. Курманжан датка дүйнөдөн өткөндөн кийин, Ош, Алай чөлкөмүнө келип, Авров аркылуу датканын балдарына (Мамытбек – С.С.) жолуккан орус саякатчысы И. Ювачев “Курманжан датка кара - киргизская царица Алая” деген көлөмдүү макаласын жазып, ушул эле жылы Исторический вестник журналынын №12 санына чыгарган. Ал, “... *Алай кыргыздары жана Курманжан датка жөнүндө жазылган адабияттарды карап олтуруп, жазуучулардын маалыматтарынын ар түрдүүлүгүнө таң каласың. “Алайдын ханышасы” жөнүндө айтылгандардын баарын кайталап отуруунун да эч кереги жок. Алымбек менен Курманжандын тарыхы атайлап изилдеп, фактыларды текшерип чыгууну талап кыла турган иш”* деп жазат.[5]. Биз, 20 жыл аралыгында жарык көргөн

адабияттарды карап олтуруп, бул айтылган сөздөрдүн азыркы күндө да актуалдуу экенине ынандык. Анткени, Курманжан датканын тарыхый бейнесине арналган азыркы күндөгү тарыхый адабияттар да бир эле окуя боюнча ар түрдүү маалыматтарды берет.

Бул маселеге кененирээк токтолуудан мурда, Курманжан датканын өмүр таржымалына, ишмердүүлүгүнө арналган азыркы күндө жарык көрүп жаткан эмгектердеги бир тенденцияга, тарыхый реалдуулукту бурмалоо тенденциясына токтоло кетүү максатка ылайык. Бул Курманжан датка туулуп өсүп, тарбияланып, инсан катары калыптанып, жашап иштеген коомду, кыргыз коомун, андагы аял кишинин ордун, аялзатына болгон мамилени мүнөздөө маселесине байланыштуу. Айрым авторлор Курманжан датканын кадыр - баркын, аброюн көтөрүү максатында төңкөрүшкө чейин дин үстөмдүк кылып, кыргыз аялдары укуксуз, теңсиз басынган абалда болушкан, ага карабастан Курманжан датка суурулуп чыгып, ушундай деңгээлге жеткен, бул өзүнчө ФЕНОМЕН деген пикирди айтып келишет. Албетте, бул, Курманжан датканын аброюн көтөрөйүн деген жакшы ойдур, бирок, аны менен автор, кыргыз коомуна мүнөздүү болгон тарыхый реалдуулукту бурмалап, кыргыз коомунун өзгөчөлүгүн, андагы баалуулуктарды четке кагып, Туркестандын башка аймактарындагы көрүнүш менен жалпылаштырып жатпайбы. Бул туура эмес, б**уга албетте кошулууга болбойт.**

Ошол мезгилде кыргыздардын арасында болуп кеткен көптөгөн орус жана европалык саякатчылар кыргыздардагы аялзатына болгон мамилени, аялдардын коомдогу таасирин суктануу, таң калуу менен жазышкан. Мисалы: 1896ж. Ош, Алай, Памир аймактарында жашаган кыргыздарды кыдырган италиялык саякатчы Феликс Рокка “Алайдан Аму дарыясына чейин” (Париж, 1896) *деген китебинде “Өтө өнүккөн маданияттуу элдерде да кыргыздарда өз апа, энелерин, аялдарын урматташкандай аялдарды урматтагандар аз кезигет. Алар (кыргыз аялдары – С.С.) эч качан жүзүн жашырышпайт, өзбек, тажик аялдарындай болуп басынышпайт. Тескерисинче өз эркектери менен бирдей укукка ээ болушат. Үй-бүлө жана уруу маселелери чечилип жатканда аялдардын пикири да сөзсүз эске алынат. Ал тургай согуш учурунда, же башка тополоң болгон күндөрдө да кыргыз аялы тынч отура албайт, кээде алар өз боз үйүнүн бейкуттугун коргоп калуу үчүн кармашка кирген учурлары да болгон”* деп жазып, кыргыз аялдарын античтик авторлор жазып калтырган Каспий боюнда көчүп жүрүшкөн амазонкалар менен салыштырган [6]. Ал эми 1903ж. Кыргызстанга келген Петербург Ботаникалык багынын директору В. Липский кыргыз аялдарынын ат үстүндө эркектердей эле мыкты жүргөндүгүн белгилеп, *“...бир дагы мусулман элдериндеги аялдар, кыргыз аялдары ээ болгондой эркиндикке ээ эмес”* деп жазат. 1898ж. Ошко келип, Курманжан датканы көргөн “Туркестанские ведомости” гезитинин кабарчысы болсо *“... бул жерде таң кала турган эч нерсе жок, анткени кыргыздарда акылдуу аялдар ар дайым зор таасирге ээ болуп келген”* дейт [7]. Мына ушундай коомдо туулуп - өсүп, тарбияланып, мүнөзү, жан дүйнөсү калыптанган Курманжан датканын ушундай деңгээлге көтөрүлүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Албетте бул жерде анын жеке өзүнө мүнөздүү болгон сапаттарын, күйөөсү Алымбек датканын ордун белгилөө абзел. Кыргыз коомунда байыртадан ар дайым акыл, тапкычтык, калыстык, чечкиндүүлүк, эр жүрөктүүлүк, боорукердик ж.б. жакшы сапаттар жогору бааланып келген. Мындай касиетке ээ болгон аялдар даңазаланган. Андайлар боло келген. Кыз Сайкал, Жаңыл мырза, Кенжеке, Бурулча, Курманжан датканын замандаштары - Жаркын айым, Соно айым, Зыйнат датка ж. б. Бирок, тилекке каршы, алардын көпчүлүгү изилдөөгө алына элек. Белгисиз калгандары канча?

Ушуга байланыштуу бир мисалга токтоло кетүү туура болот.

Роза Айтматованын 2007-ж. “Тарыхтын актай баракгары” аттуу мыкты китеби жарык көргөн. Мына ошол китепте автор Айтматовдордун ата - тегине токтолуп, төмөнкүлөрдү жазат: *“ Биздин ууубуз кытай, түпкү атабыз Түлкү, андан Байтике, андан Төңтөгөр, андан Шекер, андан Кончужок, анын баласы Кимбилди, андан Айтмат, Айтматтан биздин атабыз Төрөкул”.* Андан ары автор аялзатына байланышкан уруулук санжыраны келтирет: “*Төңтөгөрдүн 5 уулу болгон. Төртөө заманына ылайык экиден, үчтөн аял алышкан экен. Эң кенжеси төрт тарабы төп келишкен, акылдуу, сулуу Шекер деген кызга үйлөнөт. Алар бирин бири абдан жакшы көрүшкөн. Күйөөсү башка аял алуу жөнүндө ойлогон да эмес. Көп балалуу болушкан. Балдары да акылдуу, кайраттуу болуптур. Бирок, күтүүсүз кырсык болуп, күйөөсү кар көчкүдө калып, өлөт. Жесир калган Шекер, колун сурап келгендерге күйөөсүнүн арбагын сыйлап макул болгон эмес. Анын уруу арасына сиңген кадыр – баркынан чочулаган туугандары, аны зордуктап башын бирөөгө байлай алышкан эмес. Өзүнүн акылынын тунуктугу, камбылдыгы, тырышчаактыгы, кайраты менен очогунун күтүн сактап, башына түшкөн кыйынчылыктардын баарын көтөрүп, балдарын жалгыз*

бойго жеткирген. Шекер өз үйүндө эле эмес, уруу ичинде да кадыр барктуу болгондуктан, уруу аксакалдары аны менен да, балдары менен да эсептешин, алар менен кеңешип, алардын пикирин угуп, керек учурда акыл сурап турушкан. Ошентип жүрүп уруунун аты Шекерге айланып кетет. Кийин бул этноним топонимге айланып, Шекер айылына берилген". Мына, кыргыз коомундагы аялзатынын орду, ага болгон мамилеге дагы бир мисал.

Эми, жогоруда айтылган, Курманжан датканын өмүр таржымалына арналган эмгектердеги талаш маселелер же так эместиктер жөнүндө. Албетте ар кандай талаш, автор пайдаланган булактагы маалыматтар талданбай, такталбай, б.а. илимий анализге алынбай колдонгондон келип чыгат. Мындай учурлар Курманжан датканын тарыхый бейнесине арналган эмгектерде бир топ. Өкүнүү менен көңүл бурчу нерсе, тарыхый фактыларды тактоо меселесинде (демек, илимий изилдөө ишинде) 20 жыл аралыгында биз өтө деле алга жылбаптырбыз. Тескерисинче артка кетүү байкалат. Мисалы, үстүбүздөгү(2011ж.) жылы чыккан "Слово Кыргызстана" гезитиндеги макалаларда, мындан 10 – 20 жыл илгери чыккан маалыматтар жөн эле, эч өзгөрүүсүз кайталанат, атүгүл айрым апыртмаларга жол берилген (Курманжан датка модалуу европа кийимдерин кийип жүргөн, мыкты бийлеген, бир нече тилде сүйлөгөн деген ж.б. маалыматтар – С.С.) . Бул жерде албетте бир нерсени айтып коюу керек. Тарыхый романдарда, адабий чыгармаларда тарыхый фактылардан белгилүү деңгээлде четтеп кетүүгө, мындай эркиндикке жол берилет. Бирок, ал дагы белгилүү чекке чейин гана. Ал эми тарых илиминде, илимий изилдөө ишинде тарыхый фактылар гана сүйлөш керек.

Ушуга байланыштуу Курманжан даткага арналган эмгектердеги ар кандай пикирди же талашты жараткан эки маселеге токтололу.

Биринчиси, 1876 - жылдын жайындагы Алай өрөөнүндөгү окуялар, Курманжан датканын орустар тарабынан колго түшүрүлүшү, экинчиси – Курманжан датка сабаттуу болгонбу, ыр жазганбы? деген маселе.

Биринчи маселе боюнча Курманжан датканы князь Витгенштейн же капитан Ионов кармагандыгы жөнүндөгү ача пикир мындан 20 жыл илгери кандай абалда болсо, азыр да ошондой эле абалда. Ошондой эле Курманжан датка менен генерал Скобелевдин кайсы жерде жолуккандыгы жөнүндөгү маалыматтар да ар түрдүү. Эң олуттуусу жана өкүнүчтүүсү "Горная царица Курманджан и ее время" деген китепте аталган тарыхый фактылар боюнча бир нече ар түрдүү маалыматтар берилип, алардын илимий талдоого алынбагандыгы.

Изилдөө ишинде мындай көрүнүштүн сакталгандыгы төмөнкү себептерге байланыштуу:

Биринчиси, авторлор пайдаланган булактык, архивдик маалыматтардын али күнчө системалаштырылбагандыгы (илимий ирээттөө) жана илимий талдоого (обработкага) алынбагандыгы.

Экинчиси, автордун (изилдөөчүнүн) профессионалдык даярдыгына, маданиятына байланыштуу.

Экинчи талаш маселе Курманжан датка сабаттуу болгонбу, ыр жазганбы деген маселе боюнча. Бул маселе өткөн кылымдын 80чи жылдарында көтөрүлгөн, адабиятчы С. Мамытов: "Курманжан датка сабаттуу болгон. Араб ариби менен каттарды, фарсиче, тюркиде, кыргызча ырлар жазган. Зыйнат деген псевдоними болгон" деген ойду айткан. Чындык үчүн айта кетчү нерсе ушул эле ойду XIX к. К. Наливкин аялы экөө, кийин өзбек окумуштуусу Х. Бабабековдор да жазган. Курманжан датканын ырлары 1818-ж. чыккан "Маджму – аш-шу ара"("Акындардын ырлар жыйнагы") деген жыйнакта басылган деген пикирди айтышкан. Бул маалыматтардын чындыкка туура келбегендигин ошол мезгилдеги жаш окумуштуу – тарыхчы Кыяс Молдокасымов ошондо эле архивдик документтерге таянып далилдеген. Бул популисттик пикирге чекит коюлгандай болгон. Ага карабастан ушул пикир дагы эле уланууда ("Горная царица Курманджан и ее время" [6] (2002) деген китепте, "Слово Кыргызстана" гезитинин үстүбүздөгү жылдагы (2011) сандарында чыккан макалаларда - С.С.) [8]. Муну, албетте, жөн эле популизм деп бааласа болот. Курманжан датка ансыз деле өзүнүн асылзаада сапаттары , элине жасаган кызматы менен аброю бийик. Сабаттуу же сабатсыздык анын аброюн өйдө - төмөн кыймылдата албайт. Сабаттуу, жогорку билимдүү, атүгүл академик даражасы бар президенттерибиз эмне иш жасагандыгын көрбөдүкпү. Башкаруучулук ишин айтпай ак коелу, өз балдарын Курманжан даткачалык дагы тарбиялай алышпаптыр го?

Эми, изилдөө ишиндеги мына ушундай абалдан, тарыхый фактыларды колдонууда так эместиктерге жол берүү (жоопкерсиздик менен – С.С.), тарыхый фактыларды бурмалоо көрүнүшүнөн кантип арылабыз? Бул маселени чечүү үчүн төмөнкү иш чараларды аткруу зарыл:

1. Алымбек датканын, Курманжан датканын тарых таржымалына байланыштуу архивдик, булактык материалдарды системалаштырып, илимий обработкага алуу керек. Муну ишке ашыруу үчүн профессионалдык деңгээли жогору **илимий топ түзүү зарыл.**
2. Бул ишти ишке ашыруу үчүн, чет өлкөлөрдөгү (Өзбекстан, Казахстан, Россия, Кытай ж.б.) Алымбек датка, Курманжан датка, дегеле төңкөрүшкө чейинки кыргыздардын тарыхы жөнүндө маалымат камтыган бардык архивдик документтерди, булактык материалдарды, адабияттарды тактап, эсебин алып, алардын түп нускасын, болбосо жок дегенде көчүрмөсүн Кыргызстандын архивдерине алып келүү керек. Бул мамлекеттер аралык, жогорку мамлекеттик деңгээлдеги сүйлөшүүлөр аркылуу чечиле турган маселе. Албетте ага чоң каражат керек. Ал мамлекет тарабынан каржыланышы керек, же Рустам Мамановго (ал кыргыздын кырк уруусунун 40 томдук санжырасын өз каражатына чыгарам деп жатпайбы – С.С.) окшогон акчалуу, патриот коомдук ишмерлер, бизнесмендер, депутаттар, президент болобуз дегендер да моюндаса болот. Бул иш ушул мезгилге чейин аткарылуусу керек эле, тилекке каршы ал жасалбады. Азыр да кеч эмес деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Курманжан датка. – Ош, 1991;
2. Молдокасымов К. Курманжандын көз жашы. – Б., 1991;
3. Өмүрзакова Т. Курманжан датка: доор, инсан, ишмердүүлүк. – Б., 2002;
4. Горная царица Курманджан и ее время. – Б., 2002;
5. Ювачев И. П. Курманжан датка. Алайлык кара – кыргыздардын канышасы Кыргыздар.- Б., 1991. 241 – 264-бб.
6. Феликс Рокка «Памир жана Алай кыргыздары” // Кыргыздар. – Б., 1991. 348-374-бб.
7. Кыргыздар. 10 томдук жыйнак. 5 – 6 – 7 - томдор.// Түзгөн. К. Жусупов, К. Иманалиев. – Б., 2004;
8. Плоских В. Две жизни Курманджан датки Слово Кыргызстана. 21.01. 2011.

УДК:958:300

Темиралиева Г.Т. (ОшТУ)

Уркуя Салиева музей комплексинин жаралышы

Среди кыргызских дочерей и сыновей, которые боролись за единство и спокойствие своего народа, с гордостью упоминается имя У. Салиевой. Ее героические труды, выполненные с целью укрепить советскую власть, стали примерами, уроками для молодого поколения. Это статья дает информации о создании и становлении музея У. Салиевой.

There were many young peoples, which struggled for pease of their motherland in kurghus public. One of them was U. Salieva. Her heroic works, with aim to consolidate the soviet sway, were example for young generation. This article give information about of museum U. Salieva.

Кыргыздын чыгаан, кайраттуу, уюштургуч кыздарынын бири Уркуя Салиеванын жашоодогу аз гана бирок саз өмүрү, ушул кыска өмүрдө теңдик үчүн, совет өлкөсүнүн орношу үчүн күрөшкөн эрдиги бүгүнкү күнгө чейин сыймык менен айтылып келүүдө.

Кыргыз элинин улуу инсандарынын калк үчүн жасаган иштери, алардын өмүр таржымалы өлкө эгемендүүлүккө жетишкен мезгилден коомчулукка кеңири белгилүү болгон болсо, Уркуя Салиева жөнүндөгү маалыматтар совет доорунан эле белгилүү болуп, анын эрдиги ошол мезгилдин жогорку баасын ала алган.

Бул бир жагынан Уркуя Салиеванын карапайым үй-бүлөдөн чыгып, эзүүчү таптарга каршы жанын аябай күрөшкөн эрдиги совет өлкөсүнүн ошол кезде жүргүзүп жаткан саясатына, идеологиясына туура келгендиги менен да түшүндүрүлөт.

Андыктан советтик мезгилде бул инсандын атын түбөлүккө калтыруу боюнча бир катар иш-аракеттер жасалат. Алардын жыйынтыгынын бири болуп анын туулуп өскөн айылына мемориалдык музейдин уюштурулгандыгы эсептелет.

Музейдин уюштурулушу өлкөдө коомдук башталыштагы музейлерди уюштуруу иштеринин жүрүшү менен тыгыз байланышат. Бул советтик өлкөнүн курамында жашаган ар түрдүү элдердин тарыхый чындыкты таанууда, өткөндү билүүгө умтулуусу жалпы социалдык талапка айлангандыгына байланыштуу болот. Музейлер колхоз-совхоздордогу, мекеме-ишканалардагы жамааттардын бирдиктүү демилгеси, аймакта жашаган жалпы элдин демилгеси аркылуу уюштурулгандыгы менен өзгөчөлөнгөн. Калктын активдүү иш аракеттеринин натыйжасында мындай музейлер тез убакыттын ичинде эле идеологиялык иштерди жүргүзүүнүн негизги маанилүү участогуна айланат. Андыктан жаш жумушчу алгачкы эмгек жолун музейге кирүүдөн баштайт.[1.,80].

СССРдин Маданият министрлиги тарабынан бул музейлердин ишин күчөтүү, жакшыртуу максатында атайын типтүү жобо, усулдук материалдар иштелип чыгат жана аймактагы мамлекеттик музейлерге туруктуу көзөмөлгө алуусуна көрсөтмөлөр берилет. Музейлер кадимки маданий-агартуу мекемеси катары музей ишине таандык иштерди аткарууга белсенет.

Музейлердин профили ар түрдүү болуп мемориалдык, тарыхый, край таануу, этнографиялык ж.б. музейлер өзү уюшулган аймактын тарыхын, жаратылышын, өмүрү өрнөк уул-кыздарын алардын унутулгус эрдиктерин даңазалап элди патриоттуулукка, элин-жерин сүйүүгө дегеле чыныгы советтик адамды тарбиялоого багытталган. Чындыгында совет өлкөсүнүн коомдук башталыштагы музейлерди уюштуруудагы негизги максаты да ушул болчу.

Баткен, Жалал-Абад, Ош аймагын бириктирип өлкөнүн түштүк аймагын түзгөн Ош облусунда бул жылдары уюшулган коомдук башталыштагы музейлердин саны ондон ашат. Алардын катарын 1974-жылы түзүлгөн Уркуя Салиева мемориалдык музейи толуктайт. Музей Ош облусунун Ноокат районуна караштуу У.Салиева колхозундагы Муркут айылындагы (азыркы Төөлөс айылдык округу) мектепте жергиликтүү элдин демилгеси менен коомдук башталышта уюштурулат.

Музей уюштурулганга чейин 1972-жылдары У.Салиеванын эл үчүн жасаган тоодой эмгеги үчүн айылда бак тигилип ага айылдын эски базарында жайгашкан мурунку мазардан анын сөөгү атайын алынып келинип кайрадан эскерилип урмат менен коюлат [4].

1928-жылы Меркит айылдык советтин председателдигине шайланган У.Салиева колхоз уюштурууда активдүү катышкан. Кыз-келиндер арасынан алгачкылардан болуп ал комсомолго, андан кийин партияга өткөн. Анын ошондогу иш-аракеттери эзүүчү таптардын ачуусун келтиргени менен калың элдин колдоосуна ээ болгон. Улуу максат үчүн жанын аябаган бул эмгегинин арты анын тап жушмандардын колунан өлгөндүгү менен кейиштүү аякталат [2].

Жалпы аянты 156 м.кв. аянтты ээлеген музейге У.Салиеванын өмүрүнө жана ишмердүүлүгүнө байланышкан 1300 (тарыхый документтер, фотографиялар, кийимдер) экспонат коюлат. Музей экспозициясынын ошол кездеги бөлүмдөрү:

- Улуу Октябрь социалисттик революциясы;
-Советтик бийликтин чыңдалышы жана социалисттик курулар;
- У.Салиева-социалисттик түзүлүштүн жалындуу күрөшүүчүсү;
- У.Салиеванын мемориалдык бөлмөсү;
- У.Салиева жана бүгүнкү күн деп аталган бөлүмдөрдөн турган.

Музей экспозициясында жергиликтүү тап душмандардын колунан мууздалып өлтүрүлгөн Уркуянын жалындуу жапжаш жүзү тартылып алынган эски фотография келген адамды абдан таасирлентип, анын ошол кездеги жаштыгы, кайраттуулугу таңдантпай койбойт.[3]

Уркуя Салиеванын мемориалдык музейи анын эмгектери, эрдиги чагылдырылган экспозиция бөлүмдөрү советтик саясаттын кулач жайышына, элди патриоттуулукка тарбиялоодо эң чоң курал катары пайдаланылган. Даңктуу кызы менен жергиликтүү эл сыймыктанып, музей ишинин жакшырышына, экспонаттардын көбөйүшүнө өздөрү да салымын кошуп музей менен тыгыз байланышта болуп турушат.

1990-жылы музей үчүн бак ичине имарат жергиликтүү бийликтин күчү менен курулат. Атайын имараттын курулушу музейдин илимий-агартуу ишин жакшыртат. Музейге келген адамдын саны көбөйүп, ага колхоздун гана эли кирбестен райондогу башка колхоздордун да эли келип турат. Келген адамдын саны жылына 2 500дөн ашат. Ошондой эле У.Салиеванын эстелик-бюсту да орнотулуп, Ош облусунун Ноокат районундагы жергиликтүү маанидеги эстеликтердин

тизмегине кирет.

Музей үчүн атайын имараттын курулушу, жарым гектардан ашуун бактын музейге карашы жана эң негизгиси У.Салиеванын сөөгүнүн ушул жерге коюлушу, ага арналган эстеликтин болушу мемориалдык музейди музей комплекске айлантат.

Өлкө эгемендүүлүккө ээ болгон 90-жылдардан тартып музей ишинде олуттуу өзгөрүүлөр жүрөт. Колхоздор, айрым мекеме-ишканалар жоюлат. Буга байланыштуу музейлердин ишинде да бир топ маселелер жаралат. Советтик мезгилдин бирдиктүү саясатынын негизинде идеологиялык борборлордун милдетин аткарып келген музейлер туруктуу көзөмөлдө болуп, алардын иштей турган иши, сүйлөй турган сөзү күн мурунтан дайын болчу. Ал эми өлкөдө эгемендүүлүктүн орношу менен музейлер анын ичинде У.Салиева музейи да өз ишин эмнеден баштап, эмнени чагылдырышын чындыгында алгач билген жок. Бир гана маселе дайын болчу колхоз жоюлган болсо да музей жашап, иштеп калыш керек. Буга мүмкүнчүлүктөрдү издөө керек.

Албетте бул маселе У.Салиева музей комплекси (коомдук башталышта уюшулган музей катары он жылдан ашуун мезгил иштеп, атайын типтүү жободогу талаптарга жооп бергендиги үчүн да) мамлекеттик музей катары азыркы Сулайман тоо улуттук тарыхый-археологиялык музей комплекстин филиалдыгына кошулуусу менен чечиле баштайт. Музейдин филиалдыкка кошулушу музейдин биринчи кезекте финансы каражаты маселесин чечет. Тактап айтканда музейдин эки кызматкери туруктуу айлык маяна алып, музей материалдык-финансылык жактан камсыздалат.

Дегеле аймакта музейлердин материалдык-техникалык абалын чыңдоо, экспозициясын кайра жаңылоо иштери тиешелүү даталуу күндөрдү белгилөө максатында мамлекеттин көргөн даярдыгынын эсебинен бүткөрүлүп келет. Андыктан Уркуя Салиеванын 100 жылдыгын белгилөө максатындагы иш-чараларынын алкагында музейдин экспозициясы жаңыланат. Мында музей советтик элементтерден арылып У.Салиева улуттун жүзү, кыргыз элинде теңдик үчүн күрөшкөн аял затынан чыккан каарман аялдардын катарын толуктаган инсан катары даңкталат.

Эгемендүүлүктүн алгачкы мезгилинде мамлекеттин башкы музейди, анын филиалы болгон У.Салиева музейин жүз пайыз каржылоого мүмкүнчүлүгү жетпейт эле. Чындыгында музейдин айрым ички керектөөлөрүн камсыздоо үчүн музейлердин катарында У.Салиева музейи да өлкөдөгү рыноктук экономиканын шартына ылайыкташууну көздөйт. Бул максат биринчи кезекте музейдин өзүн-өзү каржылоо маселесин көздөйт. Андыктан музейдин бир бөлмөсү жергиликтүү уздардын кичи тигүү бөлмөсүнө айландырылып, келишим боюнча музей администрациясына тиешелүү сумма төлөнөт. Музей айыл өкмөтүнүн борборунда жайгашкандыктан бул жерге эл көп келет. Бул жагы да эске алынат. Бир эле мезгилде уздардын тигүү бөлмөсүнө келген адам музейге да кирет.

Бүгүнкү күндө музей алдында уюшулган «Уркуянын урпактары» сыяктуу элдик ыр-бий ансамбли дегеле республика ичиндеги музейлерде жок. Музей жетекчиси баштаган бул демилге биринчи кезекте музейдин атын алып, өз жеринен чыккан каарман Уркуя энени даңазалоо болсо, экинчиден айыл жериндеги өздүк чыгармачылыкты өнүктүрүүнү көздөйт. Аталган ансамбль көптөгөн республикалык, облустук кароо-сынактардын жеңүүчүсү, байгелүү орундардын ээси болуп келишүүдө.

Учурда музейдин У.Салиеванын өрнөктүү өмүрүн, эл үчүн жасаган эмгегин жаш муундарга улуу сабак катары жеткирүүдө, мекенчилдик сезимин ойготууда аткарып жаткан иштери абдан орундуу, максаттуу экендиги талашсыз.

Мунун өзү музей саясатында жергиликтүү маанидеги бул музейдин коомдо өзүнүн ордун жоготпогондугун, рыноктун шартында өз алдынча иштеп, жашай алгандыгын билдирет.

Колдонулган материалдар:

1. Н.И.Решетников «Общественные музейи как социальные явление современности» Музей и современность сборник научных трудов Москва 1986 стр.80

2**.** Ош облусунун энциклопедиясы.-Фрунзе, 1989

3. Сулайман Тоо УТАМКнын архивдик маалыматы 1983-ж.

4. У.Салиева музейинин экскурсиялык текстинен алынды.

Темирова Б. (ОшМУ)

Кыргыз адабиятында Курманжан Датканын образынын чагылдырылышы

Кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүккө жетиши менен улуттук кайра жаралуу шартында коомдук-саясый, экономикалык проблемалардын катарында маданий нарктарды тереңден кароо, ата мекен тарыхында инсан таануу багытын жаңыча көз карашта иликтөө маселеси да күн тартибине коюлду. Бул улуу тарыхый бурулуш:..

Акыйкатта, сенек жылдары түптүү элдин өткөн тарыхын, адабий мурастарын, улуу инсандар өз атынан аталбай мезгил бүктөмүндө калып келгени белгилүү. Доордун жаңырышы менен кыргыз адабиятында тарыхый темага кызыгуу жанданып, көптөгөн чыгармалар ар түрдүү көркөм сапаттык деңээлде жаралды. Маселен, С. Жусуев «Курманжан датка» (1994), Бейшеналиев Ш. «Тайлак баатыр», Газиев А. «Датка некоронованная царица» (1991), Кенчиев Ж. «Медет датка» (1997), Рыскулов С «Шамен» (1998), Турсунов Э. «Байтик баатыр», «Балбай баатыр», «Боронбай», Станалиев С., Тыныстанов К: «Чагылгандын көз жашы», Субанбеков Т. «Барсбек кагандын көрөр көзү» (2002), Эгембердиев Ж., «Номат хан», (Токтоналиев Ж. «Хан Ормон», «Шабдан баатыр», Касымбеков Т. «Баскын», «Кыргын» ж.б.

Көрүнүп тургандай, өмүрү тагдыры жандуу легендага айланган айтылуу «Алай ханышасы» Курманжан датка башка тарыхый инсандарга салыштырмалуу караганда документалдык маалыматтардын аздыгына карабастан ар түрдүү багыттагы эмгектердин көп жазылгандыгы, ал түгүл, көркөм адабияттын бардык жанрда чагылдырылганы менен өзгөчө мааниге ээ. Ал өзүнүн сейрек кездешүүчү акыл жөндөмү, эл жүгүн аркалаган өрнөктүү өмүрү, улуттук ар намысынын бийиктиги, кайталангыс адамгерчилик касиет сапаттары менен XIX кылымдагы дүйнөлүк маанидеги улуу инсандардын катарында кебелбей турат.деп ишенимдүү баш көтөрө сыймыктанып айтсак болот. Улам мезгил өтүп, доор алмашкан сайын кудум ак жылдыздай көктө жанып турган, даанышман адамдын керемет сырларын ачууга аракеттер күч алууда.

Ошентип, изилдөө маселебизге байланыштуу «Алай ханышасынын» көркөм бейнеси замандашы философ акын Молдо Нияздын үчүнчү кол китебинде «Курбанжан датка» деген бөлүмүндө баяндалат. Белгилөөчү жагдай, Кокон аскербашчысы чыгаан коомдук ишмер Алымкул аталыктын да тагдырына кайрылып кеткен.

Адегенде санатында Молдо Нияз бул дүйнөнү оомал-төкмөл экендигин, бүгүн көргөн эртең жок болуп, эненин эң чоң трагедиясы баласын жоготуу экендигин «Камчыбек деп кан жутуп, Курбанжан датка жоюлду» деп оор күрсүнөт. Андан ары акын Алымбек датканын элдин тагдырына жаралган баатыр мүнөзүн, калк үчүн көптөгөн сооп иштерди жасаган акылмандыгын, Курбанжанды ордого ээрчитип тарбиялаганын, алардын төгөрөгү төп келген бактылуу турмушун сүрөттөйт.

Тилекке каршы Алымбек датканын ордодо капыстан набыт болгонун, анын бийлиги кайраттуу аялына өткөнүн, орус баскынчыларынын зомбулугу, анын кесепетинен Даткайымдын оор тагдыры баяндалат да, акын мындайча көңүл айтат:

Камчыбекке кабыр кыл,
Мурзапайыз, Мамытбек,
Баатырбекке сабыр кыл.
Алымбектей дарман кыл,
Абдылдабекти арман кыл,
Асанбекке шүгүр кыл,
Акыретти фикир кыл!
Эч арманың калбады,
Эгемни дайым зикир кыл[23]!

Өз мезгилинин билимдүү ойчул акыны, тарыхчы Молдо Нияз «Курбанжан даткага» арналган ырында замандашы болгон даткайымдын аянычтуу тагдырын, ага көңүл айтып, турмуш чындыгын өз нугунда бузбай, адам дүйнөсүгө таасир этип, жеткиликтүү көрсөтүп берген.

Акын орчундуу окуялардан так маалымат берип, Алымбек датка менен Курманжандын, алардын эр жүрөк балдарынын кайчылаш тагдырын, мүнөзүн элестүү бериши өткөндү таанып билүүчүлүк терең мааниси, тарыхый чындыгы менен баалуу.

Кыргыз профессионал адабиятында талантуу жазуучу Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында мезгил бүктөмүндө калган улуу инсандардын чыныгы жүзүн ачып, ар бирине түбөлүк

[23] Молдо Нияз. Санат-дигарасттар Б.,1993.106-бет.

эстелик тургузду десек жаңылышпайбыз.

Нүзүп бий, Мусулманкул аталык, Алымбек датка менен Курманжан датка, Абдылдабек баатыр, Шабдан баатыр, Исхак Полот хан булардын баары Касымбеков ачкан көркөм дүйнө . Деги жазуучунун тарыхка, инсанга болгон адабий эстетикалык ачылышынын жаңылыгынын сыры эмнеде? Ошол тоталитардык заманда сөз искусствосу саясаттын зулум камчысын чабып, тапка жиктеп, айталы бийлик төбөлдөрү болгон бай- манаптар, элди эзүүчү катары таптакыр адамдык касиеттен ажыратылып мокочо катары көрсөтүлсө, кедей кембагалдардын төгөрөгүн төп келиштирип сүрөттөлгөн. Ал эми сенек мезгилде эле Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романы аркылуу тарыхтын болмуш жүзүн кашкайта тартып, адамга болгон чындыкты ачуу менен атуулдук да чыгармачылык да эрдик жасаган экен. Жазуучу чыгармаларында Кокон хандыгы мезгилиндеги кыргыз элинин коомдук- социалдык, саясый- экономикалык абалы, 1873-1876-жылдардагы улуттук боштондук кыймылдын мүнөзү, акырында Кыргызстандын Россияга каратылышы сыяктуу этаптуу окуяларды чагылдырганда тарыхый булактарга сын көз менен карап абдан кылдат мамиле жасаган.

Аталган доордогу бир кылымдан ашуун тарыхый турмуш Курманжан датканын өмүр тагдыры, коомдук саясый ишмердүүлүгү аркылуу элестейт. Айтмакчы Алымбек датка менен Курманжан датканын образын ажыратып кароо мүмкүн эмес, анткени тарыхый тагдыры, турмуштук тажрыйбасы, ишмердүүлүк аракеттери, коомдогу орду боюнча да бирин- бири толуктап, улантып тереңдетип турат. Албетте, Алымбек датка менен Курманжан датка татыктуу түгөй, коомдук-саясый ишмер, улуу тарыхый инсандар. Жазуучунун максаты да дал ушундай көркөм бийиктикке көтөрүү. Автор эки каармандын образын үч негизги өзөккө байлап, биринчиси алардын ата- теги, жаш курагы, жекече тагдырынан кечирген окуялары, ретроспективдик ыкмада берилсе, экинчиси үй-бүлөлүк бактысы, саясый ишмердүүлүк жолдору, соңунда драмага жык толгон тагдыр касирети, инсандык кеменгерлиги, улуттун сыймыгы катары көтөрүлүшүн чагылдыруу. Т. Касымбеков Алымбек датканын образын жаратууда Курманжанга баш кошуусун, үй-бүлөлүк бактысын, Андижанга аким болгонун, беш хандын тушунда Кокон ордосунда жогорку кызмат орундары миң башылыктан, Малахандын баш увазирлик кызмат даражасына чейин көтөрүлгөндүгү ошол мезгилдеги хандыктагы ири окуялардын чордонунда жүргөнү, Ошто медресе салдырып, курулуш иштерин жүргүзүп, эл үчүн кам көргөн чыгаан мамлекеттик ишмер катары тарыхый тактык, психологиялык тереңдикте кызыкчылыктары ар тараптуу, акылы ой чапчыган, духу күчтүү жандуу адам катары сүрөткерлик устаттык менен көз алдыбызга тартып берген. Чыгармадан көрүнгөндөй, 1860-жылы Малахандын буйругу менен орустарга каршы Узун-Агач жана Кастектин чегинде Кокон аскербашчысы Канат шаа менен тирешип, он эки миң аскери менен согуштан баш тарткан. Ал баш увазир катары Малахандын кубулма, эки жүздүү саясатына каршылык билдирет. Катаал Канат-Шаанын начар куралданган аскерлеринин орус армиясына туруштук бере албастыгына чыгаан саясатчы илгиртпей түшүнгөн. Өзгөчө романдагы кызыктуу окуя Алымбек датканын арка кыргыздарынын билермандары (Жангарач баатыр, Жантай, Үмөталы, Ормон бийлер Байтик баатыр менен Сары-Өзөндө жолукканы, кыргыз элин баш коштуруп бүтүн мамлекет куруу идеясынан улам өз доорунун алдыңкы көз караштагы инсан экендиги көрүнөт). Эң өкүнүчтүүсү 1862-жылы бийлик үчүн күрөштө курман болот.

Тарыхчы жазуучу Т. Касымбеков Алымбек датканын керемет образын өз мезгилинин тарыхый шарты, мыйзамы менен карап, кемитип же көбүртпөй тарых менен изме- из сүрөттөп, татыктуу баасын берүүгө аракеттенген. Алымбек датканын татаал тагдыры, карама- каршылыкка жык толгон саясый күрөшү, элибиздин бүтүндүгүнө болгон күчтүү аракети, чыгаан ишмердик жолдорунан көрүнгөндөй Кокон хандыгы да кыргыздын мамлекети болгондугу тастыкталат.

Белгилөөчү жагдай, «Сынган кылычта» Курманжан датканын өмүр тагдырына, саясый ишмердүүлүгүн кыргыз элинин этаптуу окуяларынын негизинде бышып жеткендерин тарыхый тактык, социалдык жалпылоолор менен ишенимдүү чагылдырган.

Алымбек даткадан кийинки бир кылымга жакын көптөгөн коомдук- саясый окуялар, элибиздин кылыч мизинде кылтылдаган кыямат күндөрү, калктын трагедиясы жеке адамдын трагедиясына айланган маселелер ушул образ аркылуу тегеренип көрүнөт. Бул туурасында датканын замандаштары көп эле айтып, атайын изилдөөлөр, көркөм чыгармалар жазылганы белгилүү. Чыгармадагы автордун эс тутумунда Курманжан акылынын тунуктугу, ата- энеси берген күйөөсүн чанып, Кашкардан качып келет. Караңгылык доордо мындай чечкиндүү кадам жасоо көрүнгөндүн эле колунан келе бербейт. Тагдыр буюруп айтылуу Алымбек мырза менен баш

кошуп, эр жүрөк бакандай беш уул эки кызды тарбиялап өстүргөнү белгилүү.Ушул жерден профессор С. Байгазиевдин олуттуу ой жүгүртүүсү көңүлгө кылт дей түшөт. «Сынган кылычтын» көркөм дүйнөсүнөн кадимки эле тирүү адамдар, өздөрүнүн психологиясы менен, начар жагы менен да, өсүүдө, өзгөрүүдө, диалектилик кыймылда, изденүүдө, башкалар менен болгон көп жактуу байланышта, мүнөзүнүн татаалдыгы, карама-каршылуулугу, ички сырлары, пендечилик оң- терс сапаттары менен көзгө даана көрүнөт»[24].

Т. Касымбеков чыгармаларында Курманжан датканын образын эң оболу Чыныгы Адам, аялзаттын өкүлү, эне катары ыйык жүзүн ачкан.

Анын чоң адамдык тагдыры бар, башкалардай эле жашоодо кубанычы, кайгысы, өксүгү, жаза басуулары, аялдык бактысы да «көкөй кести» күндөрү да , айтоор жазуучу адам турмушуна эмне мүнөздүү болуп, шыбагасына кандай нерселер буюрса анын баарын жымсалдабай, көз каранды болбой кашкайта көзүбүзгө көрсөтүп бербедиби. Улуу инсандардын көбүнесе кайталангыс, сырдуу, кайчылаш тагдыры болот эмеспи. Ушул мааниде Т. Касымбеков чыгармаларда ретроспективдүү ыкмада Курманжан бойго жеткенде ата- энесинин макулдугу менен байдын уулу Кулсейитке турмушка чыкканын, болумсуз күйөөсүн чанып, Кашкардан күндөп- түндөп качып, кичи мекени Жапалакка келгени баяндалат.

Курманжан датка-сүйүктүү жар, эне жана үйдүн коломтосу. Эненин баскан жери бейиштин төрү дейт элибизде. Анын дилинде энелик мээрим, айкөл жүрөк, аяр сезимдер жашайт. Өмүрлүк жары Алымбек датка набыт болгондо, тун уулу Абдылдабектин сөөгү бөтөн жерде калганда, көкүрөк күчүгү Камчыбекти көз алдында дарга асып жатеканда энелик сезимге жеңдирип, чыркырап боздойт. Мына ошол ботосу өлгөн боз каймалдын муңдуу үнүн укканда айыкпас жүрөгүндөгү жарасы сыйрылып сыздап олтурат. Жазуучунун адам тагдырын сүрөттөөдөгү чеберчиликке таң каласың, жүрөгүндө сезими бар окурман бул эпизодду жөн гана окуп койбойт. Даткайым журт энеси катары балдарына, элге камкор, калыс сөзүнөн тайбайт. Чыгармада балдарына жасаган мамилеси, неберелери Кадырбек менен Азизбекке берген акыл насаатары, өмүрү оор таяп калган кезде бу дүйнөнүн оомал-төкмөлдүгү, Адам жөнүндөгү кеменгер сөздөрү, залкар ойлору жан дүйнөңдү тазалап, ойлондурат. Ошондуктан датканын көзү өткөндө бүтүндөй калк ыйлап,. Ардактап журт энеси катары зыйнатын көрсөтүп, акыркы сапарга узатышты.

Курманжан датка- эл башкаруучу, жогорку таптын өкүлү. Ал Алымбек датканын көзү өткөн соң, Алай чөлкөмүндөгү бийликти чапсаң колуна алып акылмандуулук менен башкарып турган. Бүтүндөй Фергана өрөөнүнө таасирдүү Курманжан айымга Бухара эмири Музаффар-эддин жана Кокон ханы Кудаяр датка наамын ыйгарган. Демек, мусулман динин бекем тутунуп, ордого ак кызмат өтөөгө жана өзүнө караштуу аймактагы элдин тагдыры үчүн да жоопкер.

Курманжан датка жашаган бүтүндөй тарыхый-саясый окуяларга карама-каршылыктардын чордонуна айланып, бир жактан улуу империялар, Оруссия, Цин кытайы, Англия кагылышып баскынчылык мүдөөнү көздөсө, Кокон хандыгындагы бийлик үчүн тынымсыз кызыл- кыргын согуш, уруулар ортосундагы басылбаган чыр- чатактар айтор жык драмага толгон. Мына ушундай «көкөй кести» мезгилде Курманжандын көсөмдүк менен эл башкарышы таң калтырбай койбойт. Анын кыраакы саясатчы, талантуу дипломант, келечекти көрө билген көсөмдүгү көрүнүп турат. Т. Касымбеков датка айымдын мындай улуу касиеттерин- тарыхый окуялардын негизинде абдан кылдат ачып көрсөткөн.

Адабияттар:

1. Т. Касымбеков Сынган кылыч, Б., 2000.
2. Рухту көтөргөн улуу сөз. Макалалар жыйнагы (түз: К. Даутов, Б., 2000-ж.)
3. Молдо Нияз. Санат-дигарастар. Б., 1993.106-б.

УДК:958:300

Төлөнова Г. (ОшМУ)

Курманжан датка - өз доорунун саясий ишмери

[24] Рухту көтөргөн улуу сөз, Адабий сын- пикир, илимий макалалар (түз. К. Даутов)Б.2000.407-бет

(2011-жыл-Курманжан датка жылы)

Бул макалада XIXк экинчи жарымы XXк башындагы көрүнүктүү тарыхый инсан Курманжан датканын өмүр жолу, коомдук саясий ишмердиги баяндалат.

В статье описывается жизнь, общественно-политическая деятельность выдающейся исторической личности Курманжан датки во второй половине XIX-начало XX вв.

In this article were represented the life and social –political activities of the oufstaudines historical person Kurmanjan datka.

Үсүтүбүздөгү 2011-жыл «Курманжан датка» жылы деп Кыргыз Республикасынын Президенти Р.Отунбаева жарлык чыгарды. Бул өткөнгө кайрылуу тарыхта орду бар улуу инсандын көп кырдуу ишин кийинки муундарга сабак болсун, үйрөнсүн деп жаткандыгы. Президент мындай тарыхый кадамга барышы, кыргыз аялдарынын баатырдыгын, мамлекеттик деңгээлде иш алып баргандыгын ачык белгилөөдө.

Ала-Тоо аймагына өткөн кылымдарда келишкен саякатчылар, айрым изилдөөчүлөр Түркстан чөлкөмүндөгү башка элдерге караганда кыргыздын кыз-келиндери, аялдары тууралуу жакшы пикирлерди жазып калтырышкан. Алыска барбай эле Курманжан датка тууралуу жазган эмгегинде И. П. Ювачев: «Кыргыздардын аялдары тышта болобу, үйдө болобу өзү каалагандай жүрө берет. Ал жүзүн бирөөдөн эч качан жашырбайт. Кийген кийимдери да кудум эле эркектердикиндей: ийиндерине чаар чапан жабынышат, баштарында болсо ак элечек. Бир болгон айырмасы аялдар элечекти ээк алдынан байланып алышат. Кыргыз аялы ат үстүндө эркин жүрөт, чарбачыл, конок-кечени жайдары тосуп алган үй ээси. Кыргыз аялы коомдук иштерге катышкан мисалдар да болгон»,— деп жазганы ага ачык далил эмеспи [2, 1.].

Акылман апаларыбыз, журт баштаган энелерибиз тууралуу маданиятыбыздын туу чокусу «Манасыбыздан», «Жаңыл мырза» дастанына чейин даңазалуу баяндар айтылат. Андагы Кыз Сайкалдын салабаттуулугу, Каныкейдин кайрымдуулугу, Айчүрөктүн акылдуулугу, Кенжекенин келишимдүүлүгү, Айганыштын адамгерчилиги, Жаңыл мырзанын кайраты кыргыз кыздарынын кылымдар бою топтолгон аброюн билдирет. Алардын жолун жолдогон акылы жетик, колу тетик, душманды туугандаштырган, элди элдештирген апаларыбыз, эжелерибиз Ала-Тоо аймагында кечээ жакында эле жашап өткөнү эл арасында аңыз болуп айтылып келүүдө. Аны тарыхый маалыматтар да тастыктайт.

Өз заманында атактуу кыргыз кыздарынын жолун жолдоп, алардын ар тараптуу касиеттерин өзүнө сиңирип, акылмандыгы, тапкычтыгы, кайрымдуулугу, кызматы менен Азия алкагына таанымал болгон Курманжан датканы ушул күнү укпаган кыргыз жоктур. Ал кокусунан жаралып калган тарыхый инсан эмес. Анын тарыхый аренага болгондо да Кокон хандыгынын эң татаал мезгилинде келишине ошол кездеги тарыхый жагдай себеп болсо, экинчи жагынан Курманжан датканын жекече касиеттери түрткү берген.

XIX кылымдын орто ченинде кыргыз элин Кокон хандыгынын эзүүсүнөн сактап калууда, Алымбек датканын жубайы Курманжандын саясий, дипломатиялык ишмердүүлүгү өзгөчө экени талашсыз .

Демек, (2011) ушул жылы Курманжан датканын Кокон хандыгынын учурунда андан кийин (1876- жылдан баштап Кокон хандыгы талкаланган) Россия падышачылыгынын кытмыр саясатына акылдуулук менен мамиле кылганы, кыргыз элин сактап келгени дагы бир жолу даңазаланар.

Курманжан датка эне катары мамлекеттик ишмер экендиги жана да өтө дипломаттуулугу тарыхчы окмуштуулардын илимий изилдөөлөрүндө өзгөчө орунду ээлейт.

Тарыхчы-окумуштуу Турсунай Өмүрзакованын «Курманжан датка» деген илимий эмгегинде (Бишкек Кыргызстан 2002) терең жана ынанымдуу изилденген. Автор өзүнүн аты аталган жыйнагында Кокон хандыгы кыйрагандан кийин Падышалык Россиянын жетекчилери Курманжан датка менен тил табышып иштешүүгө аны өзүнө тартуу үчүн көптөгөн купуя иштерди жүргүзгөндүгүн эскерет. Өткөн XIX кылымдагы Кыргызстанга келген ар бир саякатчылар Фергана аймагында Курманжандын өтө таасирдүү инсан экенин өздөрүнүн жүрүштөрүндөгү кол жазмаларында белгилешкен, аны менен тил табышып сүйлөшүүлөрдө кыраакы, ачык, так, саясий мамилелерди түзүүгө жетишкендиги айтылат

Орус саякатчысы Ю.Головнина өзүнүн «Памирде» деп аталган макаласында М.Д Скобелев, Кокон хандыгы кулагандан кийин орус падышасынын аскерлери кармашып жаткан кыргыздарга жетекчилик кылган атактуу Курманжан датканынын өтө чоң таасири жөнүндө билип,

офицер Ионовго датканы таап келүүгө тапшыргандыгын жазган. Ошону менен бирге ал тоолуктардын ханышасын 300 – 400 жигити менен орустардын лагерине келгендигин жана падышалык офицерлердин Курманжан датканын Алайдагы согуштук экспедициянын башчысы генерал М.Д. Скобелев менен болгон жолугушуусунун уюшкандыктары жөнүндө баяндайт (Головнина Ю.Д. «На Памирах», 1902 год, с.48-50, педагогический листок 904, №1-8) [3, 148-б.].

Орус миссионерлери ар бир окуяга кылдаттык баа берүү менен Фергана аймагындагы элдин тынч турмушуна Курманжан датканын таасири чоң болгондугун белгилешет. Аны тоонун эли дайыма колдоп тураарынан чочулап турушкан. Ал эми Кокон хандыгы учурунда Бухара элдери да Курманжан чарбалыкта болсунбу уруулар арасындагы айрым чыр-чатактарбы же Кокон менен Кашкар, Каратегинди байланыштырган соода жолундагы соодагерлерди чиеленген иштеринде, айтор бардык оор жоопкерчиликтүү иштерди Курманжан өзү калыс чечип, эл арасындагы Алымбек даткадан кийинки ишенимдүү адам болуп калган. Ошол кезде эле анын аброю Анжыян, Аксы, Арка, Кашкар элдерине кеңири белгилүү болчу. Курманжандын датка аталышы Азияда Чыгышы Кытай, Батышы Аралга чейин тез эле таралып кеткен. Датка менен байланыш түзүп тынчтык мамилени өнүктүрүүгө аракеттенип турушкан. «Фергана облусунун аскердик губернатору да К.К.Абаза: Кокон хандыгынын учурунда Кокон ханы да Бухара эмири да Алайдын башкаруучусун мыйзамдуу түрдө ханыша катары таанышкан. Алар Алайдын башкаруучусуна жыл сайын белек-бечкектерди жөнөтүп турушчу. Аны Курманжан датка деп аташчу» (К.К.Абаза «Завоевания Туркестана»,- СП. 1895 год с. 310, Туркестанские ведомости 902№18) [3, 12-б.].

Алай ханышасы Курманжан датка кыргыз аялдарынын эрктүү саясий-коомдук иштерди алып барууда тубаса акылмандуулугу менен өз доорунун чолпон жылдызы болуп калгандыгы көөнөрбөс сыймык.

Ал эми 1906-ж Карл Густов Маннергеймди өз өргөөсүндө кабыл алат. Ал Кытайга атайын экспедициялык иш менен баратып Курманжан менен болгон жолугушууда үч күн тыныгып эс алат. Алай ханышасы атайын жигиттери менен Кашкарга барчу жолду көрсөтүп узатышат. К.Маннергейм 1940-ж Фин армиясынын башкы командачысы,1944-45-жылдары Финляндия мамлекетинин президенти болгон, 87 жашта 1954-ж көз жумган (Т.Өмүрзакова, Курманжан датка Б., 2002ж) [3, 9-б.].

2011-жыл көп табылгалардын ачылышына өбөлгө болор. Ал эми окумуштуу Т.Өмүрзакованын Курманжан датканын өмүр жолундагы эне жана дипломат, көп кырдуу иш билги, чечкиндүү жетекчи экенин илимий жактан ачып бергени окурманды суктандырбай койбойт.

Колдонулган адабияттар:

1. Курманжан датканын 180 жылдыгына арналган конференциянын материалдары пайдаланылды
2. Молдокасымов К. Курманжандын көз жашы. Илимий-популярдык очерк.-Б,1991.
3. Өмүрзакова Т. Курманжан датка.- Бишкек, 2002.

УДК:400

Урусова Г.Б. (Ош МУ)

Татаал сүйлөмдөрдүн эмоционалдык – экспрессивдүүлүк жактан дифференциацияланышы

Макалада кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн эмоционалдык – экспрессивдүүлүк жактан бөлүштүрүлүшү тууралуу сөз болот.

В этой статье рассмотрены дифференциация сложных предложений кыргызского языка по эмоционально – экспрессивности.

This article deals with the differentiation of emotional – expressive division of the compound sentences in kyrgys language.

Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн стилистикалык жана экспрессивдик белгилери

жөнүндө сөз баштаардан мурда, тигил же бул тилдик бирдиктин стилистикалык жана экспрессивдик белгилери анын кепте колдонулуш же түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө жараша мүнөздөлөрүн белгилеп кетүүбүз керек.

Биринчиден, тилдик каражаттардын стилистикалык (экспрессивдик) мүнөзү адам ишмердүүлүгүндөгү тигил же бул чөйрөгө байланыштуу түзүлгөн ар түрдүү стилдеги текстке айрыкча көз каранды болуп саналат.

Демек, бул сөз төмөнкүдөй функционалдык стилдердин бар экендигин аныктайт: көркөм, оозеки- сүйлөшүү, иш кагаздары, публицистикалык, илимий (алардын подстилдери).

Экинчиден, тилдик бирдиктин экспрессивдүүлүк эффективдүүлүгүнө (натыйжалуулугуна) анын түзүлүшү, формасы, сүйлөөчүлөрдүн тилдик каражаттарды айлана – чөйрөгө байланыштуу колдонушу жана муну менен катар алардын коннотативдик маанилери таасир этет.

Ошону менен бирге эле коннотациялар тилдик бирдиктердин маанилик бөлүгү катарында келип, ошол эле учурда бирдиктин тигил же бул чөйрөгө тиешелүүлүгүн жана сүйлөөчүлөрдүн экстралингвистикалык көрсөткүчтөрүн да билдирет. Ошондуктан бул боюнча орус окумуштуусу Скребнев Ю.М. мындай деген таамай оюн айткан: «…Именно в том, что языковые единицы как бы снабжены ярлыками коннотаций, заключается, секрет стилевых явлений, механизм стилистического восприятия» [6:21].

Үчүнчүдөн, тилдик бирдиктердин стилистикалык жана экспрессивдик мүнөздөлүшү анын оозеки жана жазма түрүндө кепте басымдуу экендигин айгинелейт. Бул учурда оозеки – сүйлөшүү жана жазма китептик каражаттар тууралуу сөз болот.

Ошентип, жогорудагы үч белги тең тилдик бирдиктерге өзгөчөлөнгөн татаал комплекстерди берүү менен бири – бирине таасир берет, өз ара карым – катышта болот.

Демек, турмуштук – күнүмдүк чөйрө, негизинен, оозеки формадагы, айрыкча төмөндөтүлгөн (анын ичинде, сөзсүз, орток маанилүү) каражаттар менен камсыз болот.

Жогорудагы маселе боюнча белгилүү орус тилчиси, окумуштуу Н.И. Формановскаянын эмгегинде биринчи орунга татаал сүйлөмдөрдүн кайсы түрү жазма тексттерде көбүрөөк колдонуларын көрсөтүү жана алардын ар биринин стилистикалык жактан төмөндөтүлгөнү же жогорулатылгандыгы, ошол эле учурда контексттеги экспрессивдүүлүк маанини аныктоо коюлган [7:134].

Текстти кабыл алуучулардын эмоционалдык чөйрөсүндө автордун экспрессивдүүлүк жактан таасир берүүсү лингвистиканын компетенциясынан четте турат. Ошентсе да «стилистика стилистикалык эффективдүүлүк түшүнүгүнөн өзүнчө каралбайт» деп белгилейт Ю.М. Скребнев [6:28].

Негизинен, экспрессивдүүлүктүн функционалдык параметрлерин (чен – өлчөмдөрүн), анын тексте кандай түрдө көрүнүшүн, себебин, максатын жана башка экстралингвистикалык өлчөмдөрүн изилдөө максаттуу деп ойлойбуз.

Кептин жана тилдин функцияларынын баскычтанышынын (иерархиялык) ичинен биз татаал сүйлөмдөрдөгү тилдик бирдиктердин экспрессивдик жана стилистикалык функцияларын аныктоого аракет жасайбыз.

Жогорудагы аталган эмгектерде татаал сүйлөмдөрдүн стилистикалык өзгөчөлүктөрү, айрыкча, алардын экспрессивдүүлүгү, стилистикалык жактан боектуулугу коммуникативдик негизде, башкача айтканда, тексттен бөлүнбөстөн, ошонун ичинде бирге каралат. Мына ошондуктан биз да ушул өңүттөн кароого аракеттенебиз.

Ал эми стилистикалык жактан маркировкаланган структурада (кепте) персонаждын(автордун, каармандын) экстралингвистикалык себептердин сигналы камтылган болот, белгилүү бир мамиле түзүүнүн шарттарында жана окурманга берилүүчү, башкача айтканда, стилистикалык коннотациялар берилет. Ошону менен бирге эле көбүнчө эки термин «эмоционалдык – экспрессивдүү» же «экспрессивдүү - эмоционалдык» делип, бирдей колдонулушун адресант – адресаттын байланышын чагылдыруучу термин катары түшүнүүгө болот.

Татаал сүйлөмдөрдүн эмоционалдуулугу жана экспрессивдүүлүгү жөнүндө сөз кылардан мурда бул терминдердин айланасында түшүнүк берүүбүз керек.

Эки түрдүү термин «экспрессивдүү - стилистикалык» - структуранын эки тараптуу мүнөздөлүшүн күбөлөндүрөт: окурмандын эмоционалдык чөйрөсүнө таасир берүүчү катарында, ошондой эле кеп түзүүчүнүн жана карым – катыш абалынын дифференциалдык себептерин белгилөөчү катарында келет. Кээ бир учурда бул экинчи көрсөткүч өз кезегинде экспрессиялуу

болуп саналат.

Стилистикалык жана экспрессивдүүлүк статусу боюнча Т.Г.Винокурдун көз карашы маанилүү деп эсептелинет:

1) экспрессиялуу – баалоочу каражаттар; эмоционалдык чөйрө менен байланышкан жана стилдердин экспрессивдик системаларын түзүүчү каражаттар (төмөндөтүлгөн, орток (нейтралдуу), жогорулатылган); 2) функционалдык жактан бекитилген каражаттар; «жардамчы» экспрессивдик көрсөткүчтөргө караганда колдонулуу чөйрөсүнө байланышкан жана стилдердин функционалдык системасын түзүүчү каражаттар (оозеки – сүйлөшүү, официалдуу – иштиктүү, илимий, публицистикалык). Ошону менен катар окумуштуу – тилчи Т.Г.Винокурдун төмөнкү айткан сөзүн белгилеп кетүүбүз өзгөчө маанилүү десек болот: «кажется возможным соединять экспрессию и функцию в общую категорию стилистических свойств» [2:24].

Ошондуктан биз бул илимий макалабызда конкреттүү түрдө төмөнкүдөй максатты алдыга коебуз: тилдик синтаксистик бирдиктердин (татаал сүйлөмдөрдүн) көп пландуу кептеги колдонулушун аныктоо; анын стилистикалык жана экспрессивдик жактарынын кептеги чагылышын функционалдык бирдик катарында изилдөө болуп саналат. Алдыга коюлган милдетибизден улам, биз тил менен кепти бөлүп кароого мүмкүн эмес деп эсептейбиз.

Татаал сүйлөмдөр төмөнкү баскычтын бирдиктеринен турган жарым предикативдүү бирдик катарында салыштырмалуу бүткөн бир ойду билдирет жана кептик түзүлүштөрдүн экспрессивдик жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн өзүнчө ушундай контекстти түзө алат.

«Өз алдынча маркировкаланбаган татаал сүйлөмдөр тексттин, дискурстун жогорку баскычындагы бирдиги катарында контекстте экспрессиянын жана стилистикалык жактан белгиленген зарядды кабыл алышы мүмкүн» деп белгилейт Звегинцев В.А. [4:170].

Жогоруда бир нече жолу эскертилгендей, тилдик бирдиктин формаларынын жогорку информативдүүлүгү анын стилистикалык маанисин түзөт, биз бул маанилүү форманын белгилерин бөлүп көрсөтөбүз.

Бул маселе боюнча орус тилчи, окумуштуу Н.И.Формановская [7] татаал сүйлөмдөрдү төмөнкүдөй топторго бөлүштүрөт [7]. Бул көз карашты биз да кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн эмоционалдык – экспрессивдүүлүк жактан бөлүштүрүлүшүндө негиз кылып алсак болот. Экспрессивдүү татаал сүйлөмдөрдүн формалдык түзүлүшү, бул окумуштуунун көз карашы боюнча белгилердин үч тобунан турат: 1. Тексттин жазма жана оозеки формасынан көз каранды болбогон «күчтүү» экспрессиялуу стилистикалык элемент аркылуу берилген сүйлөм. Мисалы; ***Жол өтө коркунучтуу…Мейли, жөн эле тыгылып калса, а эгерде трансформатору жарылып калсачы. (сүйл.стили***).

Берилген сүйлөм экспрессивдик - стилистикалык жактан мүнөздөлөт. Мындан улам стилистикалык көрсөткүчтөрдөн сырткары ар түрдүү кырдаалга карата адресатка берилүүчү мамиле ачык билинет.

2. Экспрессивдүүлүк элементтердин (тилдик бирдиктердин) жайгашуусунан улам, башкача айтканда, жалпы эле архитектоникасынан улам пайда болгон сүйлөм. Мындай сүйлөмдөргө бир өңчөй мүчөлөр, ар түрдүү кайталоолор, параллелизмдер кирет. Мисалы, параллелизмдер менен келген сүйлөмдөрдө «жогорулатылган маани» жана көтөрүңкү маанай сезилип турушу мүмкүн. Ал эми стилистикалык кайталоо көркөм чыгармада атайын максат менен кептеги экспрессивдүүлүктү же эмоционалдуулукту күчөтүү үчүн колдонулат. Мисалы:

Жаз келгенде кубанам,
Энедей уул туулган.
Жаз келгенде кубанам,
Даректай нөшөр жууган. (Турар Кожомбердиев)

3. Ритмомелодикалык түзүлүшү өзгөчөлөнгөн сүйлөмдө пайда болгон экспрессия (акыркы учурларда прозалык жана поэтикалык тексттердин ритми менен интонациясы ийгиликтүү изиденилүүдө) [5:142]. Өзгөчө ритмикалашкан прозадан мисал**:** ***Азыр машинисттин жүзү ушундай, ал өзү электровоз сыяктуу, бардык 14 вагонду өзү тоого тартып бараткандай. Жогору, жогору, ашууну көздөп баратат состав, ал эми ал жерде дагы каршы катуу шамал, бир гана жаңы эле ак жаан жаап өткөндөй, Георгий Георгиевичтин бешенесинде тер (буу) жана ал эч тамашалаган жок жана мага эч нерсе түшүндүрбөдү.(Г.Башкирова).***

Айрыкча структурада айкалышкан элементтердин архитектоника жана ритмикасы биригишет, бири – бирин күчөтөт жана бекемдешет.

Жогоруда эскертилгендей, «экспрессивдик» деген түшүнүк менен «стилистикалык» деген түшүнүк бири – бир менен тыгыз байланышта каралат.

Тилдик каражаттардын функционалдык – стилистикалык дифференциацияланышы – бул узак мезгилдер бою жыйналган жана тилди алып жүрүүчүлөр – майда социалдык коллективдер тарабынан ар түрдүү шарттарга, чөйрөгө, социолингвистикалык параметрлер боюнча дайыма сөздөрдүн, формалардын, структуралардын чегине жараша колдонулушу.

Китептик кепте китепке тиешелүү «күчсүз» элементтер жазма формасынын өзүнө байланышкан, башкача айтканда, түзүлгөн эрежелерге, сүйлөмдөрдү жана сөздөрдү бириктирүүгө зарыл болгон каражаттарга көз каранды болот. Китептик кептин көз карандысыз «күчтүү» элементтери – булар татаалдашкан жана көркөм синтаксистик түзүлүштөр. Ошентип, «күчсүз» китептик элементтер – бул жазма текстинин нормасы, алардагы «күчсүз» оозеки элементтер – анын нормасынын бузулушу. Ошентсе да «күчсүз» оозеки элементтер дагы көркөм чыгарманын текстинде имитация үчүн, сүйлөшүүнүн түздөн – түз жаралуу актысын
(персонаждын кебинде же автордун баяндоо манерасында) түзүү үчүн кызмат кылат, башкача айтканда, мүнөздөө функциясын кабыл алат.

Демек, мындан кептик чөйрөнүн эки түрүн аныктоого болот: а) «күчтүү» элементтер менен келген өздүк сүйлөшүү жана китептик кеп; б) «күчсүз» элементтер менен келген оозеки жана жазма кеп. Сүйлөшүү жана китептик элементтердин «күчтүү» жана «күчсүзүнүн» чектелиши жазма тексттерден алынган кубулуштарды анализдөөдө өтө маанилүү болуп саналат.

Татаал сүйлөмдөрдүн көркөм тексттерден тандалып алынышы, көркөм кепте жогорку китептик каражаттан төмөнкү сүйлөшүү тилдик каражаттарына чейин колдонулгандыгы менен шартташкан. Ал эми татаал сүйлөмдөрдүн публицистикалык тексттерден тандалышы, бир жагынан, көркөм кеп менен байланышкандыгынан болсо, экинчи жагынан – публицистикалык тексттин окурмандын эмоционалдык чөйрөсүнө өзгөчө жогорку, патетикалык, же тескерисинче, тексттин өтө сынчыл мааниде угулушуна таасир берүүсү менен тыгыз байланышкан.

Биз кырыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү эмоционалдык – экспрессивдүүлүк жактан бөлүштүрүүдө жогоруда аталган И.Н.Формановскаянын классификациясына негизденип төмөнкүдөй түрдө бөлүштүрөбүз.

Сүйлөшүү кебине тиешелүү татаал сүйлөмдөр (стилистикалык жактан төмөндөтүлгөн) нейтралдууларга салыштырмалуу алардын түзүлүшү жалпы көз караштан алып караганда төмөнкүдөй белгилерден турат: а) алар стилистикалык жактан өзгөчөлөнгөн сүйлөшүү байланыш каражаттарына ж.б. көрсөткүчтөргө ээ болушу да мүмкүн;

б) грамматикалык маанидеги минималдуу формалдык каражаттарга ээ болот (бул мааниде байламтасыз байланыш байламталуу байланышка салыштырганда көбүрөөк сүйлөшүү кебинин сүйлөмдөрүнүн белгиси катарында келет);

в) айтымдардын түзүлүшүндө толук каражаттарга ээ болбошу мүмкүн (эллипсис, кемтик сүйлөм, кыскартылган форма);

г) структурада ашыкча болгон айтымдардын бай каражаттарына да ээ болушу мүмкүн;

д) элементтердин туура эмес, баш аламан жайгашуу тартибине да ээ болушу ыктымал.

Китептик татаал сүйлөмдөр (стилистикалык жактан жогорулатылган) орток маанилүүлөргө (нейтралдууларга) караганда жалпы түзүлүштөн төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат: а) алар стилистикалык жактан өзгөчөлөнгөн, китептик байланыш каражаттарына же башка көрсөткүчтөргө ээ болушат;

б) грамматикалык маанидеги максималдуу формалдык каражаттарга ээ болот. (бул мааниде алганда кээ бир байламталуу сүйлөмдөр байламтасыздарга караганда бир топ китептик кепке жакыныраак болот;

в) структуранын толукталган түрдө болушуна шарт түзүлөт. (мында эллипстин жоктугу, тутумдаш байламталардын ж.б. болушу менен айырмаланат);

г) элементтердин башкача түзүлүшүнө, параллелизмди, кайталоолорду колдонгон, өзгөчө гармониялуу түзүлүшкө ээ болушу мүмкүн [7:141].

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда белгиленгендей, стилистикалык мүнөздөмө татаал сүйлөмдөрдүн көркөмдүгү, экспрессия түзүлүштөрү менен тыгыз байланышкан.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3 – китеп. – Б.,2001.
2. Винокур Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий. – В кн.:Стилистические исследование. На материале современного русского языка. – М., 1972, 25 – бет.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф.: Мектеп, 1979.
4. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М., 1976, 170 – бет.
5. Иванова Г.Н. Ритмика русской прозы. Автореф. канд.дисс. – М.,1969, 114,141,142 – беттер.
6. Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики. Учебное пособие для студентов и аспирантов филологических специальностей. – Горький, 1975, 28 – бет.
7. Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения - Москва, 1978, 134 – бет.

Шайназаров Т.Ш., Нуруева З.А., Анарбаев А.А., Ташиева Г.С.

ОшГУ, Ошская межобластная детская клиническая больница

О состоянии младенческой смертности в Кыргызской Республике в разрезе областей за 2007 – 2008 – 2009 годы и в Ошской области в разрезе районов за 2007 – 2008 – 2009 – 2010 годы.

Statistical information of infant lethality in regions of Kyrgyz Republic in years 2007 – 2008 – 2009 and in regions of Osh states in years 2007 – 2008 – 2009 – 2010.

Shaynazarov T. Sh., Nurueva Z. A., Anarbaev A.A., Tasieva G.S.

Резюме: Нами обобщены и представлены уточненные статистические данные младенческой смертности в разрезе областей Кыргызской Республики за 2007 – 2008 – 2009 годы и в Ошской области в разрезе районов 2007 – 2008 – 2009 – 2010 годы. При оценке и разборе младенческой смертности строго анализировали реализации исполнения постановления Правительство КР от 03.12.2003г. №748 и приказ МЗ КР № 562 от 19.12.2003г “О внедрении в Кыргызской Республике критериев живорождения и мертворождения рекомендованные Всемирной Организации Здравоохранения”.

Resume: There are generalized and presented statistical information of infant lethality in regions of Kyrgyz Republic in years 2007 – 2008 – 2009 and in regions of Osh states in years 2007 – 2008 – 2009 – 2010 according to order №748 of Kyrgyz Republic from 03.12.2003y. and order № 562 from 19.12.2003y.

Показатель младенческой смертности является одним из важнейших критериев здоровья населения. По данным ВОЗ ежегодно в мире умирают примерно 12 млн. детей до 5 лет. Из них 8 млн. - дети до 1 года – младенцы. Из 8 млн. умерших младенцев умирают 43% на первой неделе. Важнейшей характеристикой здоровья населения является младенческая смертность. В республике ежегодно на первом году жизни от различных заболеваний, отравлений и травм умирают более трех тысячи детей или 25-27 умерших детей в возрасте до 1 года на 1000 родившихся. Потеря общества вследствие младенческой смертности в мире превышают потери от сердечнососудистых и онкологических заболеваний вместе взятых.

До 2004 года национальные критерии живорождения и мертворождения и соответственно, младенческой смертности имели отличие от рекомендованных Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), что значительно занижало показатели республики. В 2004 году осуществлен переход Кыргызстана на международные критерии живорождения, мертворождения и младенческой смертности, когда в органах ЗАГС началась регистрация смерти новорожденных с низкой массой тела (от 500 до 1000 грам.).

В целях снижения уровня неонатальной смертности (УНС) в Ошской области реализуется проект Японского Фонда Сокращения Бедности по снижению уровня неонатальной смертности. Правительство Кыргызской Республики обратилось с просьбой в АБР (Азиатский Банк Развития) о представления Гранта Японского Фонда Сокращения Бедности (JFPR). Предлагаемый Грант предусмотрел около 1 миллиона долларов и определил реализацию в Алайском, Чон-Алайском, Кара-Кульджинском, Наукатском районах Ошской области. Целью предлагаемого Гранта являлось снижения уровня неонатальной смертности (УНС) в перечисленных четырех районах

Ошской области на 20% от уровня 2004 года.

12 октября 2005 года в Ошской Облгосадминистрации проведен семинар ОРП(отдел реализации проекта) АБР (Азиатский Банк Развития) по запуску проекта АБР ЯФСБ (Японский Фонд Сокращения Бедности) № 9056. Из областных медицинских специалистов созданы группы специалистов для реализации проекта. Специалисты работают эффективно по 21 индикаторам.

Забота о детях является первоочередной задачей государственного значения. Только у здоровой женщины может родиться здоровый ребенок, а многие заболевания и патологические состояния детей возникают в утробе матери. Всего по области детей от 0 до 14 лет – 376241, что составляет более 30 % от общего количества населения, в том числе детей первого года жизни – 53296 (14,4%), от 0 до 5 лет детей – 147218(39,8%) от количества всего детского населения. Динамика показателей младенческой смертности в целом по Ошской области за последние годы имеет стабильную тенденцию к снижению составив 23‰ в 2008 году и 19,3‰ в 2010 году.

Снижение младенческой смертности является одним из критериев эффективности проводимых профилактических мероприятий, в результате реализации национальных программ “Здоровая нация” повсеместного введения в области программы ВОЗ по борьбе с острыми респираторными и диарейными заболеваниями и внедрения исключительно грудного вскармливания в родовспомогательных и детских учреждениях.

Останавливаясь к проблеме младенческой смертности(МС), мы старались в настоящей работе рассмотреть некоторые ее организационные и научные аспекты, вопросы её снижения и профилактики с новых позиций. Первый раздел ее включает анализ уровне, возрастной и причинной структуры МС, а также определение ее тенденций в период с 2007 – 2008 – 2009 годы по Республике и с 2007 – 2008 – 2009 – 2010 годы в Ошской области. В целом нами выявлены тенденция к снижению МС за анализируемый период, в целом по Республике в таблице №1 и в разрезе районов Ошской области и в таблице №2.

Показатели младенческой смертности в Кыргызской Республике за 2007 – 2008 – 2009 гг.
(на 1000 родившихся живыми)

Таблица№1

Регионы			
	2007г.	2008г.	2009г.
Кыргызская Республика	30,6	27,1	25,0
Баткенская область	33,6	31,4	27,8
Джалал –Абадская область	26,0	22,3	19,8
Иссык – Кульская область	25,8	25,2	21,4
Нарынская область	27,4	24,5	23,2
Ошская область	27,0	23,0	20,2
Таласская область	39,9	33,1	34,2
Чуйская область	28,8	25,2	22,9

Из таблицы №1 явствуют, что в целом по Республике показатели младенческой смертности снизился с 30‰ в 2007 году до 25‰ 2009 году или на 18,1%.

Показатели младенческой смертности в Ошской области в разрезе районов за 2007 – 2008 – 2009 – 2010 гг.
(на 1000 родившихся живыми)

Таблица№2

Регионы				
	2007г.	2008г.	2009г.	2010г.
Алайский район	19,0	23,8	18,5	19,1
Араванский район	24,0	22,3	17,6	16,2
Кара-Суйский район	28,7	22,1	18,1	18,4

Кара-Кульжинский район	19,7	19,1	19,2	17,0
Чон-Алайский район	26,4	25,2	24,7	39,7
Ноокатский район	32,1	25,4	24,7	23,8
Узгенский район	26,4	22,5	19,8	15,9
Ошская область	22,48	23,0	20,2	19,3

Из таблицы №2 явствуют, что в целом по области показатели младенческой смертности снизились с 22,4‰ в 2007 году до 19,3‰ в 2010 году или на 14%.

Параллельный анализ мертворождаемости (МР) показал иную картину. В Ошской области наблюдался рост показателя мертворождаемости составив в 2010 году 214 случаев или 6,7:1000, 2009году 218 случаев или 7,4:1000, 2008 году 194 случаев или 6,9:1000

Показатели перинатальной, неонатальной и постнеонатальной смертности и их компонентов по Кыргызской Республике и Ошской области за 2008-2009 годы.

Таблица№3

	Коэффициент мертворождае- мости		**Коэффициент ранней неонатальной смертности**		**Показатель перинатальной смертности**		**Показатель поздней неонатальной смертности**		**Показатель неонатальной смертности**		**Показатель постнеонатальной смертности**	
	2008	**2009**	**2008**	**2009**	**2008**	**2009**	**2008**	**2009**	**2008**	**2009**	**2008**	**2009**
Кыргызская Республика	12,9	12,5	17,4	16,3	30,1	28,6	2,5	2,0	19,9	18,3	8,1	7,8
Ошская область	11,1	11,1	16,0	14,1	26,9	25,0	1,7	1,4	17,8	15,5	10,3	9,2

Из таблицы №3 явствует, что перинатальная заболеваемость и смертность и их компонентов являются интегрированными медико-социальными показателями, характеризующими уровень и качество медицинской помощи беременным, роженицам и новорожденным, социальную поддержку и защиту материнства и детства.

Для более детальной характеристики показателей МС и МР нами проведено помесячный анализ в течение 3 лет. Визуальный анализ помесячных графиков позволил нам выделить уровня изменения показателей МС и МР январь, июль, август, декабрь месяцы года повышением их. К сожалению, случайный характер распределения показателей МС и МР не позволяет достаточно строго и объективно строит прогнозы на будущее.

Нами проведен также статический анализ сезонных колебаний показателей МС и МР. В целом он не выявил сезонной волны оказывающие влияния на показатели МС. Максимальный пик приходится на зимние месяцы. Минимальный индекс сезонности приходится на летние месяцы.

Рисунок№1

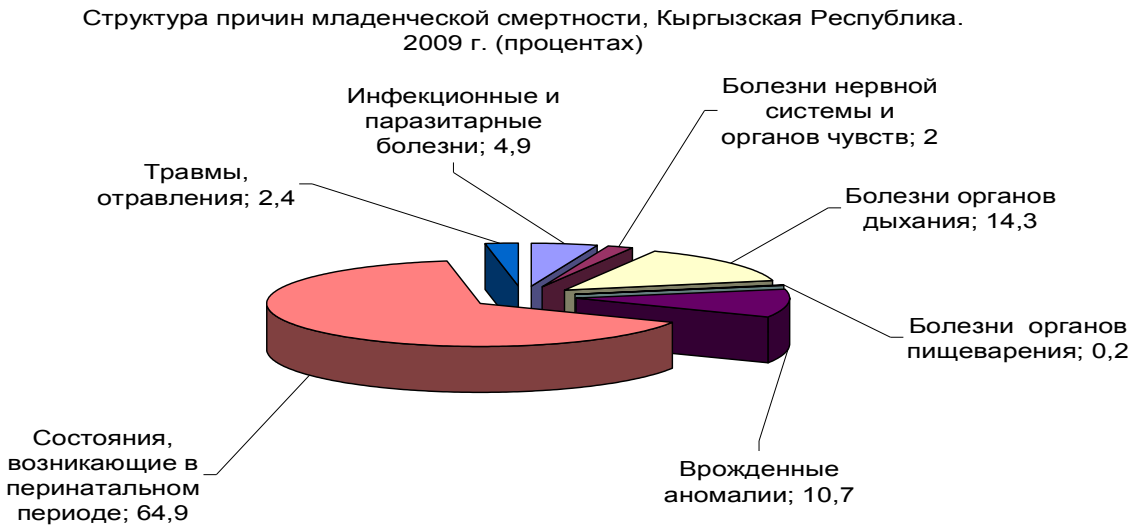

В структуре причин младенческой смертности Кыргызской Республики за 2009 год, как указано на рисунке №1, на первом месте ведущими оказались перинатальные причины – 64,9%. На втором месте болезни органов дыхания – 14,3%, на третьем месте – врожденные аномалии – 10,7%, на четвертом месте инфекционные и паразитарные болезни – 4,9%, на пятом месте травмы и отравления – 2,4%, на шестом месте болезни нервной системы и органов чувств – 2% и болезни органов пищеварения - 0,2%.

Рисунок№2

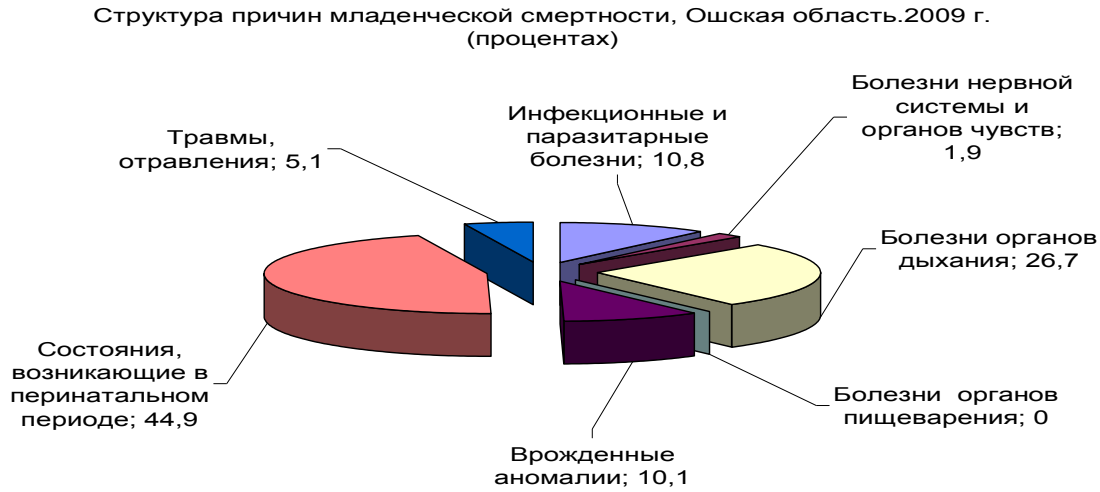

В структуре причин младенческой смертности Ошской области, как указано на рисунке №2, на первом месте ведущими оказались перинатальные причины - 44,9%. На втором месте болезни органов дыхания – 26,7%, на третьем месте инфекционные и паразитарные болезни — 10,8%, на четвертом месте врожденные аномалии – 10,1%, на пятом месте травмы и отравления – 5,1%, на шестом месте болезни нервной системы и органов чувств – 1,9% и болезни органов пищеварения - 0%.

Рисунок№3

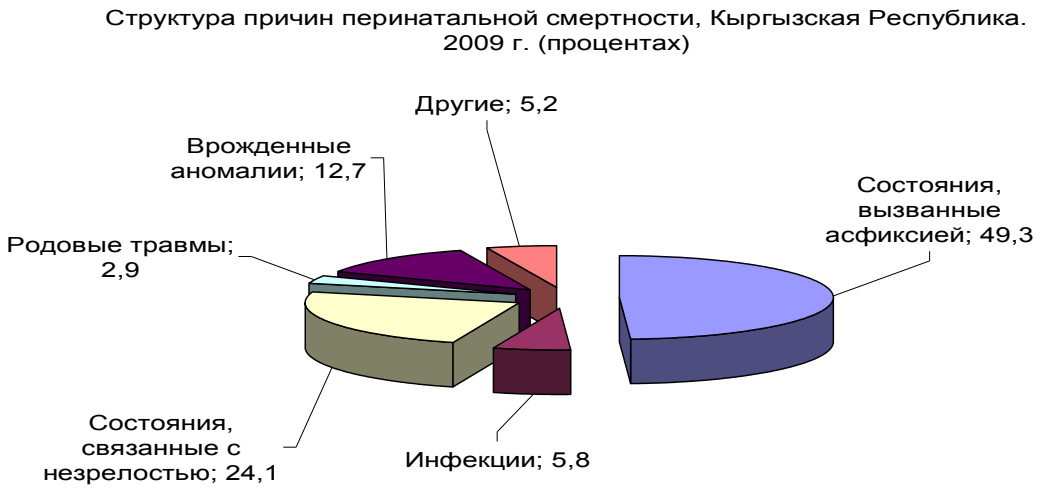

В структуре причин перинатальной смертности Кыргызской Республики, как указано на рисунке №3, на первом месте ведущими оказались состояния, вызванные асфиксией- 49,3%. На втором месте состояния, связанные с незрелостью – 24,1%, на третьем месте – врожденные аномалии – 12,7%, на четвертом месте инфекция – 5,8%, далее идут прочие – 5,2% и родовые травмы – 2,9%.

Рисунок№4

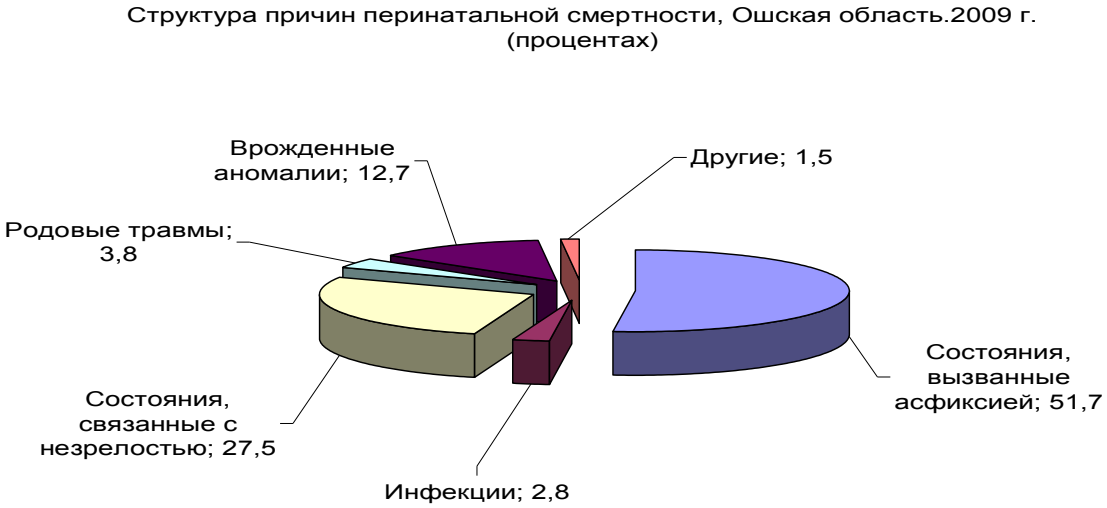

В структуре причин перинатальной смертности Ошской области , как указано на рисунке №4, на первом месте ведущими оказались состояния, вызванные асфиксией- 51,7%. На втором месте состояния, связанные с незрелостью – 27,5%, на третьем месте – врожденные аномалии – 12,7%, на четвертом месте родовые травмы – 4,9%, далее идут инфекция – 2,8% и прочие – 1,5%.

Анализ причин перинатальной смертности представлял для нас особый интерес с позиций причинно - следственных связей. Нами установлено что авторы Исаев Д.С., Надирова К.И. (3) подтвердили превалирование в структуре перинатальных причин смерти патологические расстройств дыхательной системы, на чью долю пришлось 87,6% всех случаев перинатальной смертности. Среди них – антенатальное асфиксия(28%), пневмопатии(18,94%), интранатальная асфиксия (16,4%), врожденные пороки развития (10,59%) .

Параллельный анализ мертворождаемости (МР) показал иную картину. В Ошской области наблюдался рост показателя мертворождаемости составив в 2010 году 214 случаев или 6,7:1000, 2009году 218 случаев или 7,4:1000, 2008 году 194 случаев или 6,9:1000.

Для более детальной характеристики показателей МС и МР нами проведено помесячный анализ в течение 3 лет. Визуальный анализ помесячных графиков позволил нам выделить уровня изменения показателей МС и МР январь, июль, август, декабрь месяцы года повышением их. К сожалению, случайный характер распределения показателей МС и МР не позволяет достаточно строго и объективно строит прогнозы на будущее.

Нами проведен также статический анализ сезонных колебаний показателей МС и МР. В целом он не выявил сезонной волны оказывающие влияния на показатели МС. Максимальный пик приходится на зимние месяцы. Минимальный индекс сезонности приходится на летние месяцы.

На протяжение всего первого года жизни ребенка значительное место в структуре причин смерти занимают врожденные пороки развития. Нами выявлены тенденции изменения показателей МС за счет инфекционных и паразитарных заболеваний и роста смертности от перинатальных и врожденных пороков развития. Новым в нашей работе явилось также и включение в социально – гигиенический анализ семей, потерявших ребенка первого года жизни, метода психологического тестирование женщин. При этом использовался тесты Спилбергера и Стреляу. Они представляют собой достаточно надежный и информативный инструмент, измеряющий различные личностные свойства женщин в прошлом, настоящем и будущем, что имеет несомненное значение в формировании статуса здорового ребенка, что по сути является конечным результатом нашей работы.

Как нам известно, влияющими на МС и МР является относительно фоновые факторы, трудно поддающиеся корректировке (социально-экономические условие), условно переменное факторы (Природно-климатические условия), и комплекс компенсационных механизмов системы здравоохранение.

Выводы: Для планомерного снижения заболеваемости и смертности детей в Ошской области необходимо:

1. Улучшить качество лечения новорожденных в неонатальном периоде (0-27 дней), особенно в раннем неонатальном периоде (1-6 дней).
2. Реализовать программу диагностики и лечения внутриутробных инфекцией плода и новорожденного (цитомегаловирус, герпес, токсоплазмоз, хламидиоз, краснуха и др.) которые занимают одно из важнейших мест в перинатальной патологии и составляют до 10-20% в структуре младенческой смертности.
3. Повысить количество и качество вскрытия умерших как в стационаре, так и дома, поднять качество работы патологанатомической службы.
4. Изучить выявление эндогенных причин смерти детей.
5. Улучшить качество медицинской помощи в первичном звене (ФАП, УБ, ГСВ, ТБ, ЦСМ, и т.д.)
6. Повысить ответственность врачей – неонатологов и педиатров в вопросах достоверности регистрации родившихся, умерших и новорожденных.

Литература

1. Педиатрия/ 2003г. О.В. Шарапова – Зам. Министр Здравоохранения РФ «Состояние и перспективы развития акушерской и неонатологической помощи в стране »
2. Акушерство и гинекология/ 2003г. Савельева Г.М., Сичиков Л.Г., Панина О.Б. Международная научно-практическая конференция. «Пути снижения перинатальный заболеваемости и смертности. Здоровье будущего поколения».
3. Педиатрия/98. Д.С. Исаев, К.Н. Надирова «Резервы снижения младенческой смертности и пути их реализации».
4. Российский вестник перинатологии и педиатрии том 41., 5/1996год «О состоянии медицинской помощи детям и путях снижения младенческой смертности» Д.И. Зелинская.
5. Статистические данные по младенческой смертности детей Республиканского медико-информационного центра.

ОшМунун 60-жылдык, педагогика жана искусство факультетинин 50-жылдык юбилейине карата арналган “Аймактык илимий методикалык семинар”ды өткөрүү боюнча иш чаралар

Абдувалиева Б., Төлөнова Г. (Ош МУ)

Өзбек мектептеринин 9-классында иш кагаздарын окутуу

Макалада өзбек мектептеринин 9-классында протокол түзүүнү окутуп-үйрөтүүнүн ыкмалары берилди.

В статье речь идет о методах составление протокола в 9 классах узбекской школы.

In article the question is method sheduling the protocol in 9 classes of the uzbek school.

Кыргызстандын ар бир жаранынын коомдогу орду, ишмердиги мамлекеттик тилди канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгү менен байланыштуу. Мамлекеттик тилди окутуп-үйрөтүүнүн негизги маселелеринин бири башка улуттун өкүлдөрүнө иш кагаздарынын үлгүлөрүн жаза билүүнү үйрөтүү болуп саналат. Анткени өндүрүштө иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү келечекте башкы зарылчылыкка айланат. Ошондуктан өзбек класстарындагы Кыргыз тили окуу китептеринин “Сөз өстүрүү” бөлүмчөлөрүнө иш кагаздарынын түрлөрүн окутуп-үйрөтүү жеңилден оорго карай принцибинин негизинде киргизилген. Учурда иш кагаздарын кантип, кандай ыкмалар менен окутуу, кантип окуучунун күндөлүк турмушундагы көндүмдөрүнө айландыруу зарылчылыгы пайда болду. Бул багытта өзбек мектептеринин 9- классында протокол түзүүнү окутуу ыкмаларын сунуштоону туура таптык. Окуучуларды өтүлүүчү темага багыттоо максатында төмөнкү **муз жаргычты** өтүү максатка ылайыктуу:

1) Протоколдун тамгалары кагаздан кесилген жылдызчалардын артына жазылган. Окуучулардын ар бири бирден жылдызчаны алып, доскага илишет жана тамгаларды иреттешет. Натыйжада *“протокол”* деген сөз – тема келип чыгат.

2) Окуучуларга “**Протокол кайсы учурда жазылат?”-**деген суроо коюлат да, жоопторду алгач жеке жазышат, андан соң жанындагы шериги менен жазгандарын салыштырып, ойлорун жалпылашат. Ар жуптан идеялар кезеги менен айтылып, алар доскага (ватманга) жазылат.

Ар бир окуучуга төмөнкү текст таратылат да, окууга көрсөтмө берилет. Алар текстти окуп, жогорудагы алдын-ала айтылган жоопторго дал келгендигин же дал келбегендигин салыштырышат.

Чогулуш, жыйын, курултай ж.б. өткөрүлүшүн, катышуучулардын чыгып сүйлөгөн сөздөрүн, чогулуш кабыл алган токтомдорду так, кыска формада баяндаган расмий иш кагазы протокол деп аталат. Ал аркылуу чогулуштун качан, каерде өткөрүлгөндүгү, кимдер катышкандыгы жана чыгып сүйлөгөндүгү жөнүндөгү маалыматтар берилет. Протокол аркылуу кабыл алынган токтомдун тууралыгы жана аткарылышы текшерилет. Протоколдо күн тартибине коюлган маселелердин чечилишин так, анык берүү ишинде жоопкерчилик чогулуштун төрагасына жана катчысына жүктөлөт. Протоколдо кабыл алынган токтом же чечим чогулуштун төрагасы жана катчысы кол койгондон кийин гана мыйзамдуу күчүнө кирди деп эсептелинет.

3) Окуучуларды (кызыл, көк түстөрдү тандоо менен) **2 топко** бөлүп,

1-топко (кызыл) протоколдун **Киришүү** бөлүгү жазылган текст, (Киришүү бөлүгүндө чогулуштун качан өткөрүлгөндүгү, ага кимдер катышкандыгы, чогулуштун төрагасы жана катчысы көрсөтүлүп, күн тартиби менен аяктайт.

Протоколдо чогулушка катышуучулардын саны сөзсүз көрсөтүлүшү керек. Себеби кабыл алынган токтомдо кворумдун мааниси чоң. Ансыз ар кандай токтом же чечим укуктук күчкө ээ эмес. Чогулушка катышкандардын саны 15тен ашпаса, протоколдо алардын аты-жөнү жазылат. Ал эми катышуучулар андан көп болсо, атайын тизме түзүлүп, катышуучулардын аты-жөнү, иштеген жери, кызматы көөсөтүлөт. Тизме алфавит тартибинде түзүлөт. Чогулушта каралган маселелер маанилүүлүгү же бири-бири менен өз ара байланыштуулугу боюнча жайгаштырылат жана күн тартибиндеги ар бир маселе араб цифрасы менен белгиленет. Баяндамачынын аткарган кызматы, аты-жөнү кашаанын ичинде берилет.

Адатта күн тартибиндеги акыркы маселени – «Ар түрдүү маселелерди» протоколго киргизүү туура эмес. Себеби ал чогулушта талкууланбайт (алар адатта ар түрдүү маалыматтар, кабарлар ж.б. болот) [2: 228]

2-топко (көк) протоколдун **Негизги** бөлүгү жазылган текст берилет. Топтор өз бөлүктөрүн окуп чыгышып, класска айтып берүүгө даярданышат. Ага атайын убакыт берилет.

Негизги бөлүгүндө күн тартибине коюлган маселелер 3 бөлүк боюнча каралат.

1. “УГУЛДУ” бөлүгүндө баяндамачы күн тартибиндеги маселе боюнча билдирүү жасайт. “Угулду” сөзүнүн астына анын күн тартибиндеги катар номуру белгиленип, баш тамга менен атайын сапка жазылып, кош чекит коюлат. Баяндамачынын аты-жөнү жазылып, сызыкча коюлат да, баяндаманын кыскача мазмуну берилет. Эгер баяндама уюмга тапшырылса, кашаанын ичинде “Баяндама тиркелет” деп көрсөтүлүп, протоколго тиркелет.
2. “СӨЗГӨ ЧЫКТЫ” бөлүгү да күн тартибиндеги маселенин катар номуру менен белгиленет, баш тамга менен атайын сапка жазылып, кош чекит коюлат.

Чогулушта берилген суроолор, аны берген кызматкерлердин аты-жөнү протоколдо сөзсүз белгиленет.

3. “ТОКТОМ КЫЛЫНДЫ” бөлүгү да атайын сапка баш тамга менен жазылат да, кош чекит коюлат. Алды жагына күн тартибиндеги катар номуру коюлат.

Каралып жаткан күн тартиби боюнча кабыл алынган токтом бир канча пункттан турса, ар бир пункт арап цифрасы менен белгиленип, абзац менен жазылат. [2: 229]

Белгиленген убакытта алар окуп талкуулашып, ар бир топтон 1-2ден студент чыгышып түшүндүрүшөт. Презентациядан соң, алган билимин бышыктоо үчүн төмөнкүдөй көнүгүүлөрдү аткаруу сунушталат:

1) **Галерея туру:**

Толук протоколдун үлгүсү чачкын берилет (стикерге жазылып, дубалга жармаштырылат). К**иришүү** бөлүгүнүн үлгүсү **кызыл**, **негизги** бөлүгүнүн үлгүсү **көк** түстөгү кагазга жазылган. 1-топтун мүчөлөрү негизги бөлүктү (көк), 2-топтун мүчөлөрү киришүү бөлүгүн (кызыл) иреттеп, **ватманга** жармаштырышат. Натыйжада протоколдун толук үлгүсү ватманда даяр болот.

Чогулуштун толук протоколу

Чогулуштун толук протоколунда баяндамачы жана жарыш сөзгө чыккандардын сүйлөгөн сөздөрү кеңири түрдө баяндалат. Берилген суроолор, алынган жооптор толук жазылат. Турмушта чогулуштун толук протоколу көп колдонулат. Себеби протоколдун бул түрү башкаларга мазмуну боюнча түшүнүктүүлүгү жана көчүрмө жасоого ыңгайлуулугу менен айырмаланат. Чогулуштун толук протоколунун үлгүсү төмөнкүдөй болот:

Ош шаарындагы № 14 И.Раззаков атындагы орто мектебинин 9-А,Б класстарынын класстык жалпы чогулушунун № 4 протоколу

01.04.2010.
Ош шаары
Төрага – К.Жалалдинов
Катчы – У. Исмаилова
Катышкандар: 46 окуучу (тизме тиркелет)
Күн тартиби:

1. Жазгы тазалоо жумуштарына карата ишембилик өткөрүү.Директордун тарбиялык иштер боюнча орун басары М. Розиеванын баяндамасы.

1. УГУЛДУ: М.Розиева – жазгы тазалоо жумуштарына карата мектебибиздин айланасын жана мектепке тиешелүү болгон жерлерди тазалоо биздин атуулдук милдетибиз болуп саналат. Ушул максатта мектептин айланасынын картасы жана тазалоо үчүн топтор алардын графиги түзүлүп, мектептин жалпы чогулушунда бекитилди. Ага жетекчилик кылуу мектеп окуучуларынын президенти Э. Алимовго жүктөлдү. 2-апрель күнү 9-класстын окуучулары мектептин буу казанынын айланасын тазалайт.

2. СӨЗГӨ ЧЫГЫШТЫ:

9-А классынын окуучусу Б. Салиева – ар бир окуучуга конкреттүү иштерди аткаруу милдети жүктөлүшү керек. Болбосо иштин натыйжасы ойдогудай болбой калышы мүмкүн.

9-Б классынын окуучусу С. Райымкулова – буу казандын ички тарабын 9-Б класстын

окуучуларына, сырт жагын 9-А класстын окуучуларына бөлүүгө болор эле. Анткени мурда да бир нече жолу тазалап, көнүп калышкан. Ар бир класстын президенттери өз классына түздөн-түз жооп бериши керек.

3. ТОКТОМ КЫЛЫНДЫ:

1) 9-А класска буу казандын ички тарабын, 9-Б класска буу казандын сырт тарабын тазалоо милдеттендирилсин;

2) Ишти көзөмөлдөө жоопкерчилиги ар бир класстын президенттерине жүктөлсүн;

3) Ишембиликтен кийин аткарылган иштердин жалпы отчетун берүү мектеп окуучуларынын президенти Э. Алимовго милдеттендирилсин.

Төрага (колу) К. Жалалдинов

Катчы (колу) У. Исмаилова

2) Толук протоколдун жазылыш тартиби (реквизиттери) илинет. Ватмандагы иреттелген протоколдун үлгүсүн реквизитке салыштырышат.

Протоколдун жазылыш тартиби (реквизиттери):

1. Чогулуш өткөрүп жаткан уюмдун аталышы.
2. Иш кагазынын аталышы жана катар номуру (Протокол № ...)
3. Чогулуш өткөрүлгөн жыл, ай, күн.
4. Чогулуш өткөрүлгөн жай (шаар, айыл ж.б.)
5. Чогулуштун төрагасы, анын аты-жөнү.
6. Чогулуштун катчысы, анын аты-жөнү.
7. Чогулушка катышкандар (алфавит тартибинде тизмеленет).
8. Күн тартиби (атайын сапка жазылат, кош чекит коюлат).
9. Күн тартибине коюлган маселелер (экиден көп болсо, катар номур коюлат).
10. “Угулду” бөлүгү
11. “Сөзгө чыкты” бөлүгү
12. “Токтом кылынды” бөлүгү
13. Тиркеме болсо көрсөтүлөт.
14. Төрага, колу, аты-жөнү.
15. Катчы, колу, аты-жөнү [2: 230]

3) Протоколдун **көчүрмөсү** жазылган текст берилет. Топтор аны окуп чыгышкан соң, ар бир топ өз бөлүгүн (1-топ – Киришүү, 2-топ – Негизги бөлүктү) аныктап, толук протоколго салыштырышып, айырмасын таап айтып беришет.

- Айырмасы доскага жазылат. (Венндин диаграммасын түзүү да максатка ылайыктуу).

Протоколдон көчүрмө

Протоколдон көчүрмө тиешелүү адамга зарыл болгондо берилет жана ага мөөр басылып, жооптуу адамдын колу коюлгандан кийин, расмий укуктук күчкө ээ.

Протоколдун көчүрмөсүнүн негизги бөлүктөрү протоколдун негизиги бөлүктөрүнө, негизинен, дал келет. Айырмасы мында: биринчи бөлүктө белгиленген төраганын, катчынын аты-жөнү, катышкандардын саны көчүрмөдө калтырылат. Протоколдон көчүрмөгө күн тартибиндеги тиешелүү маселе жана ал талкууланган бөлүк («УГУЛДУ», «СӨЗГӨ ЧЫКТЫ», «ТОКТОМ КЫЛЫНДЫ») көчүрүлөт. Чогулуштун төрагасынын, катчысынын колунан жана аты-жөнүнөн кийин, «КӨЧҮРМӨ АНЫК» деп белгиленип, көчүрмөнү даярдаган жооптуу адамдын колу коюлуп, аты-жөнү жазылат жана уюмдун мөөрү басылат. [2:234]

Протоколдун көчүрмөсүнүн үлгүсү:

Ош шаарындагы № 17 Ю.Гагарин атындагы гимназия мектебинин 10-А классынын ата-энелер жыйынынын № 3 протоколунун көчүрмөсү

02.05.10. Ош шаары

Күн тартиби:

2. Мектептин коомдук иштерин уюштурууда окутуучулардын милдеттерин талкуулоо. Баяндамачы – С.Мусаева.

2. УГУЛДУ:

С.Мусаева – 10-класс мектептин жогорку классы болгондуктан, коомдук иштердеги негизги күч – ушулар.Ошондуктан кандай гана коомдук иш блбосун окуучулардын жардамына муктажбыз.Андыктан март айынан башталган жашылдандыруу, тазалоо ж.б. иштерге окуучулардын толук жана активдүү катышып берүүсүн ата-энелер менен да макулдашууга туура келди.Ошол себептүү ар бир ата-эне өз балдарын коомдук иштерге катышуусун камсыздап берүүсү зарыл.

2. ТОКТОМ КЫЛЫНДЫ:

1. 10-а класстын окуучуларына белгиленген коомдук иштерге толугу менен активдүү катышуусу милдеттендирилсин;
2. Ишке уюштуруу класс жетекчисине жана класстын президенти Р.Давлатовага тапшырылсын.

Төрага колу М. Матраимов
Катчы колу Б. Калдыбаева

КӨЧҮРМӨ АНЫК
Катчы колу Б.Калдыбаева
М.О. 03.05.10 [1: 39].

4) 1-топко фонографиялык, 2-топко стенографиялык протоколдун түрлөрүн баяндаган текст берилет. Текстти окуп чыгышып, окуучулар бири-бирине түшүндүрүшөт, суроолор беришет, толукташат.

Протоколдун кыска, толук түрлөрүнөн башка да фонографиялык, стенографиялык түрлөрү бар.

Чогулуштун фонографиялык протоколу магнитофонго же видеокамерага жазылат. Мында баяндамачынын да, жарыш сөзгө чыккандардын да, суроо жана жооп бергендердин да сүйлөгөн сөздөрү толук жазылат.

Чогулуштун стенографиялык протоколун атайын даярдыгы бар стенографисттер жазышат. Мында жыйналыштагы бардык процесстер жана алардын аткарылуу тартиби катталат.Протоколдун биринчи бөлүгү жазылып, жыйналыштын төрагасы жана катчысы кол коет да, экинчи бөлүгү стенографияланып, чогулуштун протоколуна тиркеме катары берилет [3: 138].

5) Окуу китебиндеги **көнүгүүлөр** аткарылат:

153-көнүгүү боюнча Эсептелинсин, күн тартиби, № 1 протоколу, угулду деген сөздөр, сөз тизмектери 1-топко, Тапшырылсын,катышты, сөзгө чыкты, баяндамачы деген сөздөр, сөз тизмектери 2-топко берилет. Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзүшөт. Протоколдун кайсы бөлүгүнө тиешелүү экендигин айтып бергишет.

Үйгө тапшырма катары 154-көнүгүү берилет. Анда “Окуу жылынын башталышындагы класстык чогулуштун протоколун жазгыла. Класста окуп, каталарын түзөткүлө” – деген талап коюган.

Жыйынтыктап айтканда, протокол түзүү өндүрүштүн бардык тармагында зарыл болгондуктан, окуучулар мектептен эле протоколдун түрдүү мазмундагы үлгүлөрүн көбүрөөк жазып, анын реквизиттерин так өздөштүрүүгө жетишсе, иш жүргүзүү бир топ жеңил болору бышык.

Колдонулган адабияттар:

1. Аширбаев Т., Айбашева Т. Иш кагаздарын окутуу. – Б.: Бийиктик, 2002.
2. Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. – Б.: 2001.
3. Жапарова Б., Калыева Ө. Иш кагаздарын мамлекеттик жана расмий тилде жүргүзүү. – Б.: 2006

Акматова Т. (ОшМУ)
Мусаканова М. (ОГПИ)

Значение нравственно-патриотического воспитания в познавательной деятельности младших школьников

Бул макалада кенже курактагы окуучуларынын таанып-билүү иш аракеттеринде жалпы адамдык баалуулуктарды кантип сактоого, пайдаланууга үйрөтүү менен адептүүлүккө, патриоттуулукка тарбиялоонун жолдору, маниси көрсөтүлгөн.

While cognitive leaqninq activities primary students, with learning how to keep to use the human values and with them is shown the meaning of cognitive development the ways to bring them up to patriotism be jentle.

Воспитание – одно из сложнейших явлений человеческой действительности. Оно чрезвычайно многообразно и происходит “на каждом метре земли”. Ребенка воспитывает все: люди, вещи, явления, но прежде всего и больше всего люди. Кроме того, человек создается синтетически всей суммой влияний, которым он подвергается.

Задачей нравственного воспитания, как известно, является организация овладения подрастающими поколениями моралью, присущей данному обществу, мораль слагается из трех основных сторон: во-первых, это нравственная деятельность, поведение людей, поступки, определенным образом мотивированные; во-вторых, это моральные отношения людей как характерный для нравственности способ регулирования поведения и, в-третьих, моральное сознание, в которой отражаются и закрепляются нравственные деятельности и отношения.

Нравственно-патриотическое воспитание учащихся имеет большое значение в работах педагогов и учителей начальных классов в общеобразовательной системе.

Необходимость повышения социальной активности личности, развития ее творческих потенциалов, воспитания нравственно-патриотического отношения, в основе которого лежат человеческие ценности у подрастающего поколения определяют требования сегодняшнего дня, задачи, которое общество ставит перед школой.

Обществу как никогда требуются люди, осознающие свои цели, с развитым чувством долга, и личной ответственности, целеустремленные, всегда готовые отстоять свои взгляды и принципы, претворить их в жизнь. Названные качества лежат в основе нравственного поведения, соответствующего этическим представлениям и нормам морали, помогающим человеку определять правильность своих действий, осознавать полезность поступков, осуществлять выбор в сложных моральных ситуациях и сохранять при этом личностные позиции и убеждения.

В познавательной деятельности младших школьников нравственно-патриотические качества формируются в процессе выполнения творческих работ, который неизбежно включает в себя осознание значимости выполняемых задач, преодоления трудностей, определяемых поставленной целью, принятие решений и ряд других явлений. Понимание общественной значимости творческих работ влияет на мотивацию деятельности учащихся, порождает стремление как можно лучше выполнить любое, даже достаточно сложное задание, создает условие для ощущения морального удовлетворения.

У учащихся начальных классов вначале преобладают узко личные мотивы учения, однако дети уже могут испытывать чувство радости, удовлетворения в связи с тем, что они что-то делают своими руками нужное и полезное. Например, изготовление поздравительных открыток, наглядных пособий, дидактического материала, подготовка и проведение концертов для родителей, для воспитанников детского сада, для гостей, а также полезные различные предметы быта.

По мнению психологов, человек, способный к творческой деятельности, должен обладать целым комплексом нравственно-волевых качеств: доброжелательностью, решительностью, смелостью мысли, трудолюбием, инициативностью и т.п., самостоятельностью в работе ее большой продуктивностью, высоким уровнем аналитико-синтетической деятельности.

В процессе творческой работы, у учащихся не только формируется творческое отношение к делу, и возрастает познавательная активность, но и развертывается их воля, внимание и воображение, пробуждаются новые интересы, формируются нравственно-патриотические мотивы. Чтение кыргызских народных былин, знакомство с историей Отечества, чтение патриотической литературы, вдохновляет учащихся на создание образа защитника в докладах, сочинениях, рисунках, музыкальных миниатюрах.

В процессе выполнения творческих работ создаются условия для усвоения опыта нравственно-патриотического поведения, обеспечивается позиция субъектов деятельности, в которых пробуждается активное стремление улучшать окружающую жизнь. Например, в

преддверии празднования Дня победы учащиеся читают рассказы о Великой Отечественной Войне, знакомятся с событиями, с жизнью и поступками людей, разучивают песни и стихи, встречаются с ветеранами. Эти мероприятия производят на учащихся сильное впечатление и от того, насколько ярко и трогательно они пройдут, будет зависеть качество сочинений, поздравлений, поделок, посвященных этому событию.

Перед учителем стоит задача помочь в осознании значения выполняемой работы. При этом само педагогическое воздействие происходит не прямолинейно, а в косвенной форме, т.е. воспитательные задачи в процессе проведения творческой работы ставятся учителем и решаются незаметно для учащихся.

Выбираются виды работ, имеющие общественную значимость, влияющие на развитие нравственности и патриотизма, являющиеся личностно-значимыми для детей, и подкрепленные традициями, ритуалами. Приведём некоторые их них: написание поздравления, письма, изготовление открытки к празднику; описание отдельных событий из истории Отечества: жизни, быта, культуры; письменное высказывание по литературному произведению; сопоставление и анализ поступков героев, мотивы их поведения, чувств, мыслей действующих лиц, оценка их поведения; проведение, составление отчетных материалов по результатам экскурсий в природу, музеи, выставки, сущностная характеристика человека как высшей ценности общества, его прав и свобод и т.п.

На современном этапе развития нашего общества в его морали и, соответственно, нравственном воспитании подрастающих поколений на первый план выступают общечеловеческие ценности – это духовные ценности, которые объединяют всех людей, дороги всем нациям и народам выражают их общий исторический опыт. Приведем некоторые общечеловеческие ценности, которые вдохновляют учеников в нравственно-патриотическом воспитании.

Первая ценность – земля как общий дом человечества. Перед педагогом стоит задача – создать в сознании школьников образ мира как единого дома всех людей, эта задача может быть решена лишь при условии интегрирования преподавания в школе, показа им основных взаимосвязей существующих в мире. *Вторая ценность* – отечество, единственное, уникальное, родное. Педагоги внушают школьникам у каждого родина одна, где бы человек не жил; прошлое отечество изменить нельзя и необходимо формировать у себя уважение к истории Отечества, судить ее нельзя, да и бесполезно, историю нужно изучать с тем, чтобы не повторять ошибок прошлого. *Третья ценность* – семья. Она является начальной структуры и единицей общества. *Четвертая ценность* – знания. Перед школой стоит задача – сделать знания – как результат творческого труда – нравственной ценностью. *Пятая ценность* – труд. Он всегда составлял основу человеческого существования, составлял, составляет и будет составлять. *Шестая ценность* – человеческая культура как мера воспитанности людей, их интеллигентности. *Седьмая ценность* – это мир, понимаемый как согласие людей, как покой. Школа должна быть источником мира, миролюбия, в ней должна быть создана модель миролюбивых отношений. *Восьмая ценность* – это сам человек, как “мера всех вещей”.

Охарактеризованные общечеловеческие ценности, принятые, прежде всего самими педагогами, могут составить духовную основу воспитания в современной школе. Ознакомление с различными явлениями окружающей жизни, с фактами истории, с произведениями литературы искусства, с миром природы расширяет у младших школьников круг представлений о действительности. У них складывается определенное отношение к миру и людям, развиваются духовные потребности. Нравственно-патриотическое воспитание младших школьников в рамках творческой познавательной деятельности и общечеловеческих ценностей может дать в формировании положительных черт личности большой эффект, вызывать у детей желание приносить окружающим людям радость, воспитывать в них гуманные чувства.

Использованная литература:

1. Макаренко А.С. Книга для родителей. – Соч. –М., АПН РСФСР, 1957-1958. – IV. – С.20.
2. Макаренко А.С. Проблемы школьного воспитания. Соч. – Т.У. – С.105.
3. Краткий словарь по этике. – М., 1965. – 226-233 с.
4. Караковский В.А. Система воспитательной работы с ученическим коллективом средней школы. –
М., 1978. – С.91.

Акматова И., Матсакова Т. (ЖАГУ)

Управление педагогическим менеджментом

Менеджмент – наука об управлении. Школьный менеджмент определятся как «сосредоточение на процессе принятия наиболее важных решений в школе». Основная идея школьного менеджмента – учитель должен быть наделен правами участвовать в разработке и принятий наиболее важных для своей школы решений. Педагогический менеджмент – комплекс (современных авторов) принципов, методов, форм, приемов управления образовательными системами.

Management is science about direction. School management is defined as concentration on the process of consenting of important decisions at school the main idea of the school management is, that the teachers must be allotted with the right to participate in developing and in decisions of more important matters for their school.
Pedagogical management is a complex (of modern authors) of principles methods forms, the way of directing of educational system.1

В мировой практике *менеджмент* выступает как *наука*, *искусство* и *деятельность* по мобилизации интеллектуальных, материальных и финансовых ресурсов в целях эффективного и действенного функционирования организации. В менеджменте воедино соединяются как бы два направления: коммерческо-экономическое, или как его еще называют, организационно-техническое, и психолого-педагогическое, связанное с управлением людьми, с организацией коллектива для достижения конечной цели.

За рубежом менеджмент в образовании или *школьный менеджмент* определяется как «сосредоточение на процессе принятия наиболее важных решений в школе». Основная идея школьного менеджмента-учитель должен быть наделен правами участвовать в разработке и принятии наиболее важных для своей школы решений.

Менеджер же является *организатором людей* и должен иметь, кроме профессиональной, специальную подготовку в области искусства управления людьми.

Англоязычное слово «management» имеет три смысловых аспекта:
· совокупность лиц, занятых управленческим трудом в сфере частного и общественного бизнеса;
· социальный и экономический институт, влияющий на предпринимательскую деятельность, образ жизни и сферу политики современного общества.

В русском языке его синонимом принято считать термин «управление»: совокупность принципов, методов, средств и форм руководства предприятием или учреждением.

В теории управления особое место занимает *педагогический менеджмент*, включающий, на первый взгляд, полярные группы - обучающих и обучаемых.

В общем, *менеджмент* - это *социальное* управление организацией. Во многих контекстах понятия «*социальное управление*» и «*менеджмент*» практически совпадают.
Менеджмент - это управление, базирующееся на человекоцентристком подходе, предполагающем не прямолинейное воздействие, а создание условий для комфортного сотрудничества руководителя и подчиненного в эффективном достижении целей совместной деятельности.

С позиций педагогического менеджмента, Ю.А. Конаржевским выделены следующие *управленческие принципы*:
- принцип уважения и доверия к человеку;
- принцип целостного взгляда человека;
- принцип сотрудничества;
- принцип социальной справедливости;
- принцип индивидуального подхода в управлении;
- принцип обогащения работы педагога;
- принцип личного стимулирования;
- принцип консенсуса;
- принцип коллективного принятия решения;
- принцип целевой гармонизации;
- принцип горизонтальных связей;

- принцип автономизации управления;
- принцип постоянного обновления.

Принцип уважения и доверия к человеку выступает как основополагающий принцип управленца и педагогического коллектива, отраженный в убеждениях каждого педагога, мотивирующих его поведение, и насквозь пронизывающий жизнедеятельность педагогического коллектива и всей школы.

Требования этого принципа:

-уважайте личное достоинство человека, признавайте за человеком соответствующие права и возможности;

-уважайте человека в себе и уважайте человека в других; берегите человека в себе потому, что в других также присутствует человек;

-предоставляйте личности возможность свободу выбора;

-доверяйте человеку; его потенциальные возможности неисчерпаемы;

-создавайте атмосферу доверия на основе взаимоуважения проявлять высокую требовательность;

-создавайте обстановку, может проявить себя, раскрыть свои возможности;

максимально развивайте инициативу, творческие способности, умение найти себя в коллективе;

-поощряйте достижения и личный вклад каждого в дела образовательного учреждения;

гарантируйте каждому педагогу и ребенку личную защищенность в коллективе.

Принцип целостного взгляда человека - вторая очень важная позиция в системе ценностей образовательного учреждения, когда управленец рассматривает каждого члена педагогического коллектива не просто как работника, осуществляющего профессиональную деятельность, а как личность со всеми ее потребностями, мотивами, целями, переживаниями, которые он испытывает в процессе педагогической деятельности.

Принцип сотрудничества предусматривает перевод управления с монологической на диалогическую основу, переход от коммуникации к общению, от субъектно-объектных к субъектно-субъектным отношениям. Приведем некоторые, вытекающие из него требования:

считайтесь с человеком как с активным фактором, а не с пассивным элементом педагогической системы;

Всегда помните, что вам требуется не подчиненный, а *со*трудник, человек дела;

сначала - пристальное внимание, анализ, диагноз, потом - принятие решения - вот основа сотрудничества.

Н.Витке считал, что вся суть административной работы заключается в создании атмосферы дружного коллективного сотрудничества, при сочетании всеми признанного делового и морального авторитета администрации с проявлением самой широкой инициативы сотрудников учреждения.

Принцип социальной справедливости предусматривает такое управление педагогическим коллективом, при котором каждый педагог находится в равном положении с другими, а его взаимодействие с администрацией строится на основе понимания человека как цели управления, а не его средства.

Принцип индивидуального подхода в управлении предусматривает учет руководителями индивидуальных особенностей педагогов, уровня их профессиональной подготовки, интересов, жизненного и социального опыта.

Принцип обогащения работы педагога заключается в стремлении руководителя разнообразить профессиональную деятельность педагога, через пробуждение профессионального интереса и поддержку его профессиональной уверенности.

Принцип личного стимулирования обеспечивает личную заинтересованность педагога в работе, способствует принятию им определенных обязательств перед образовательным учреждением и коллективом.

Реализация *принципа консенсуса* позволит руководителю в условиях формирования у педагогов самостоятельных взглядов и различных точек зрения привести коллектив к согласию, перевести людей от конфронтации к сотрудничеству.

Принцип коллективного принятия решения - это один из инструментов демократизации управления, основанный на вере в то, что люди не хотят быть вечными исполнителями.

Принцип целевой гармонизации предусматривает целеустремленность, целесообразность управления и такую работу руководителя с целями, в результате которой в образовательном

учреждении появляется целевая целостность, т.е. такое положение, когда частные, лично профессиональные что является задачей управления образовательной системой.

Принцип горизонтальных связей обеспечивает установление связей между всеми членами педагогического коллектива, обмен информацией, опытом, не позволяет педагогу профессионально обособиться в коллективе.

Принцип автономизации управления является одним из важнейших инструментов демократизации управления, являясь необходимым условием формирования групп линейных менеджеров (локальных руководителей внутри образовательного учреждения). Автономизация позволяет децентрализовать контроль за качеством профессиональной деятельности педагогов.

Принцип постоянного обновления обусловливает перевод образовательного учреждения из режима функционирования в режим развития. Этот принцип - основное руководящее положение для организации процесса освоения новых технологий и методик обучения и воспитания, изменения организационных и психологических структур, иных изменений в образовательном учреждении.

Внедрение *педагогического менеджмента* в практику деятельности современного образовательного учреждения вызвано необходимостью осуществления адекватного управления в условиях реформирующегося российского образования, когда образовательные учреждения уходят от единообразия, предоставляют населению вариативные образовательные услуги, развиваются, на основе демократизации, участвуют в инновационных процессах. Но такое значительное изменение объекта управления - школы, дошкольного образовательного учреждения и т. д. - требует изменения и субъекта управления.

Педагогический менеджмент в работах некоторых современных авторов выступает как *комплекс принципов, методов, организационных форм и технологических приемов управления образовательными системами, направленный на повышение их эффективности*.

1. Педагогический менеджмент имеет свою специфику и присущие только ему закономерности. Профессиональные знания по менеджменту обусловливают осознание управленцами, связанными с образованием, трех различных инструментов управления: 1) *организации, иерархии управления*, основное средство здесь - воздействие на человека сверху с помощью мотивации, планирования, организации, контроля, стимулирования и пр; 2) *культуры управления*, т.е. вырабатываемых и признаваемых обществом, организацией, группой людей ценностей, социальных норм и установок, особенностей поведения; 3) *рынка*, *рыночных отношений*, т.е. отношений, основанные на купле-продаже продукции и услуг, на равновесии интересов продавца и покупателя.

Литература:

1. Якунин В.А. «Педагогическая психология» Санкт-Петербург 1998
2. Бодалев А.А. «Восприятия человека человеком» Ленинград 1965
3. Журавлев А.Л. «Коммуникативные качества личности руководителя и эффективность руководства коллективом» //Психол журнал, 1983, т.4, Ш.
4. Анохин П.К. «Избранные труды: философские аспекты теории функциональной системы» М.1978
5. Трапизников В. «Теория управления: развитие и проблемы» М.1974
6. Филиппов А.В. «Вопрос психологии управления» //Психол. журнал 1980 т.1, вып.2.

Арынбаев М.А., (ОшМУ)

Дооpлорду даңктаган кыргыз эл музыкалык аспаптары

В данной работе отражается (как особая богатства) музыкальных инструментов занимающих место в культурной жизни всех времен кыргызского народа, как и выдающиеся мелодии, сыгранные на многочисленных музыкальных инструментах таких как комуз, ооз-комуз, чоор.

This article widely reflects the unique role of popular musical instruments of Kyrgyz people of all times as the eminent tunes of numerous instruments like komuz, ooz-komuz, choor.

Кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан маданий турмушунда элдик музыка өзгөчө орунду ээлейт.

Кылымдарды жылоологон кыргыз элдик музыкасын улам кийинки муундарга жеткирүүдөгү бирден-бир ийкемдүү жолу элдик музыкалык аспаптар болгон. Элдик музыкалык аспаптарда кыргыздар тарабынан тээ байыркы замандардан бүгүнкү күнгө чейинки ырдалып келген обон - күүлөрү жаңырат. Ал обон – күүлөрдүн өзүндө элдин кайгы – муңу, эмгеги менен эс алуусу, жаратылыш менен Ата-Мекени, жакшылык менен жамандыгы, акылы менен адаби ж.б. маданий көз караштары чыныгы жүрөк сезиминде чагылдырып келген.

Улуу “Манас” эпосунан баштап майда лирикалык ырларга чейин элдик ооз-эки чыгармачылыгынын ар бир жанрында кыргыздар тарабынан пайда болгон оригиналдуу обон-күүлөр жаңыруу менен ар кимисинин өзүнө жараша музыка жаралып, алар бул же тигил аспаптын коштоосунда такай аткарылып келген.

Элдик музыканын бүтүндөй даана-түзүлүшүн өзүнө сиңирип, элдик музыкалык аспаптары биздин күнгө толугу менен келип жетпесе да, алардын аттары, аткарылыш жолдору, кайсыл аспап жашоонун кандай аземинде жаңырганы кыргыздын жомокторунда, дастандарында, уламыштарында, үрп-адаттарында сакталып калган. Алсак Сагынбай Орозбак уулунун айтуусундагы “Манас”: комуз, жез комуз, чоор, сурнай, керней, добулбас, доол добул, дап, жезнай, жекесан, наама, нагыра, сыбызгы, чилмардан, чымылдак, бандалуу, чыңыроон, жылажын, зуулдак өндүү ж.б. музыкалык аспаптар кандай учурларда ойнолгондору жөнүндө кең-кесири айтылат. Бул болсо көптөн бери музыкалык маданиятыбызда такталбай изилденбей келе жаткан маселелерди аныктоого, далилдөөгө көмөк бермекчи.

Илгерки замандан эле ата-бабаларыбыздын жана жалпы коомубуздун жан шеригине айланышкан комузчулар, ырчылар ж.б. шайырлар ар бир салтанаттын, жыйындын, топтун, тойдун, аштын көркү болгон. Аларсыз бир да той-тамаша өткөн эмес.

Эпосто төмөндөгүдөй чагылдырат, айтылат, Жакып хан Манастай уулдуу болгондо тойдо айтылуу шайырлар “дутар менен комузун колдоруна алып чертишип, сурнайларын суулап тартышып, ырчылар ырларын айтышат “. “Жайсан ырчы дегени жарым күн ырдаган”. Демек, эң байыртан эле ырчылар, музыканттар элибиздин эрмеги, жарпрын жазуучуларынан болушканын баамдайбыз.

Баатырдык эпосто комуз баштаган калк аспаптары Манас Каныкейди алганы күйөөлөп бараткан салтанатта:

“Өрүктөн комуз чаптырган
Үкөктөн капкак жаптырган
Чарасын терең ойдурган
Тепкесин тайкы койдурган
Ичеги кылын кактырган
Аркы-терки тактырган
Күүсүн уккан жактырган

Айчыгы алтын найы жез
Алтымыш төрт сурнайчы
Азыр болгон ошо кез,
Чымылдак кылган камышы
Беш-таш жерге угулуп
Безилдеген табышы
Элүү болгон өнөрпоз”-

деп сүрөттөлөт. Эң кызык жери эпосто ар бир аспаптын добушуна, тартылышына, кагылышына, так аныктамалар, сыпаттоолор берилген.

Мисалы: сыбызгы, чоордун, жезнайдын добуштарынын бийиктиги, добулбастын эмнеден жасалганы, көлөмү, кагуусу, үнүн ачуулугу төмөнкүчө сыпатталат:

Сыбызгы, чоор ызылдап,
Жезнай үнү тызылдап
Жезден кылын койдурган
Пил терисин чойдурган

Каптатып пилдин терисин,
Каккан болсо көгөрөт
Маргаландын карүүсүн
Узундугу үч кулач,
Үнүн уксаң оолак кач
Жоондугу үч кулач
Добулбасын карап бак,
Казандай күрсү алганы
Качарда чабат балбаны,
Жаман-жуман тамдардын
Чыгууну экен далдалы
Ал добулбас кагылса
Аманат айбан жагылган
Алты күндүк жерлерге
Ашпай-шашпай угулган

Биз бул саптардан жана сүрөттөрдөн алиге чейин өзүн көрбөсөк да, атын угуп жүргөн байыркы добулбастан не бир казандай курсу менен кагылган, узундугу үч кулач келген, добушту алты күндүк жерге шашпай угулган не бир укмуштуудай түрдөгү добулбстын үлгүсүн көз алдыбызга элестетебиз. Эпосто жезнай, сыбызгы аспаптары дагы сүрөттөлөт. Алар да ар кандай шарттарда тартылган. Элдик салтанатта жезнай менен сыбызгынын добушу:

Жезнай үнү ызылдап
Сыбызгы үнү тызылдап
Ырчылар ырын ырдашып
Ышкылуусу тандашып,-деп берилет.

Жогоруда аты аталган элдик аспаптарды жөнөкөй жетишүүчү тил менен так, туура аныктамалар берилиши керек маселен:-

ДОБУЛБАС- астыңкы, үстүңкү беттери төөнүн, пилдин териси менен тартылган цилиндр түспөлүндөгү урма музыкалык аспап.

НАЙ- үстүндө жети, астында эки манжа менен басып ойной турган оюктары бар туурасынан кеткен (флейта) түрүндөгү үйлөмө музыкалык аспап. Ал ар түрдүү материалдан жасалган,: жыгачтан, жезден, камыштан ж.б.

ЧЫКЫРООН- жез чоор, жез түтүктөн жасалган музыкалык аспап.

ДООЛ- тегерек жыгачтан жасалган алкактын асты-үстү тери менен капталып, күрсү чочморчо менен уруп ойноочу эки жактуу барабан. Доол негизинен согуштарда кол канжыгага байланып, ээрдин кашына илинип коюлган. Ал жасалышына (чоңдугуна, кичинелигине, өңдөрүнө жараша көк доол, сыр доол, кичине доол деп бөлүнгөн).

БАНДУУЛУ же бандулу ал бир түшүндүрмөдө коңгуроо, экинчисинде барабан деп берилген. Манастагы баяндалган саптарга караганда жоокерлерди, калкты чогутууга жана жоого аттанууга кабар (жар салган) барабан сыяктуу аспап.

НААМА - Сагынбайдын вариантында нагыра – барабан сыяктуу музыкалык аспап делинген.

НАГЫРА - деп үстүнкү ачык бети эчкинин териси менен капталган, тегереги ичке кайыштар менен арчындалып байланган, сырткы бышкан топуактан жасалган эки түрдүү көлөмдөгү карапа кейпиндеги кош литаврларды айтабыз.

СЫБЫЗГЫ - ар түрдүү материалдан (чогойнодон, шилбиден, бөрү карагаттын жыгачынан) жасалып, малдын кызыл өңгөчү кептелген, манжалар менен басып ойной турган 4төн 6га чейинки оюктары бар созулуңку коңур добуштуу үйлөнмө музыкалык аспап.

ЧЫМЫЛДАК - чымылдактын баш - аягы ачык келип, түркүмү жагынан үйлөмө музыкалык аспаптардын тобуна кирет. Элдик шайырлардын айтышына караганда ал камыштан жасалган чоор . “Манас” эпосу байыртан келе жаткан ата-бабаларыбыздын элибиздин аспаптык музыкалык маданиятынын байышына, өнүгүшүнө, өзүнүн баа жеткис зор үлүшүн кошууда.

Баатырдык эпосто башка аспаптар менен бирге ар түрдүү көлөмдөгү, ар кандай добуштардагы коңгуроолордун түрлөрү да сыпатталат. Алардын бири-добушунун бийиктиги менен “баш жарган” жеке сан аттуу чоң коңгуроо. Ал негизинен көч көчкөндө төөлөрдүн

моюндарына тагылган жан жигиттер да кагышкан. Ал эми уккандарды назик, мукам добушу менен асылданткан эң кичинекей тоголок коңгуроо жылаажын деп аталат.

ЖЫЛААЖЫН - аңчылыкка чыкканда, айрыкча алгыр куштарды салганда бадалдардын, калың чөптөрдүн араларынан бачым таап алуу үчүн куйруктарына да тагылган.

ТЕМИР ООЗ КОМУЗ - чекеси темирден така порумунда ийилип, ортосуна катуурак зымдан орнотулган желекчени айтабыз. Темир комузда ойноонун эрежесин Байбатыр уулу Адамкалый ошондой эле Токтосун Тыныбеков профессионал аткаруучуларыбыз төмөнкүчө негиздеп айтышат: Темир комузу какканда ышкырык кошуп кагса кооз да, уккулуктуу да угулат. Анын ыкмасы мындай, аспапты ойноп жаткан убакта желди ичине тартканда да кайда чыгарганда да бир калыпта кармап таңдай менен көмөкөйдү иштете билүү, ал эми ооз комуздан кош жаагын оозуна салганда аны тиштебөө керек. Кашка тиштин оң жагы же сол жагы болобу , үстүнкү, астыңкы тишке тиер тиймексин тиштеп, эринди өтө ачпай кагышы керек. Каккан күүгө жараша эрин ачылып, жумулуп турат. Эгерде темир комуздун жаактарын кашка тиштин ортосуна кагса добушу кооз чыкпайт. Ышкырыкка жолтоо кылат. Ал эми ышкырыктуу демине, ичине тартып сыртка да чыгаарында ышкырууга болот. Ал үчүн таңдай менен көмөкөйдү бир калыпта дем алууну ыкмасын үйрөнүш керек.

Профессионал аткаруучубуз Т.Тыныбековдун аткаруусундагы төмөндөгү күүлөр “Тагылдыр тоо”, “Селкинчек”, элдик обондор “Күйгөн”, “Секетбай”, “Турсунбай”, “Керме-Тоо”, “Көк музоо” ж.б. бүгүнкү күндө да жогорку чеберчиликте сыналгыдан жана үн алгыдан уктурулууда.

КЫЛ-КЫЯК- Музыкавед Б.Алагушов “Кылымдарды жылоологон күүлөр” аттуу китебинде Боогачы уулу Токойдун кыл кыякка ойногонун төмөндөгүчө сүрөттөйт. Ал бул музыкалык аспапта өтө кумарданууу,терең сүйүү менен тарткан жана андан не бир бай сырларды тапкан. Кыл кыякта адамдардын күндөлүк турмушундагы жашоо – тиричилигине (аш-тойлордогу ж.б. ар кандай көрүнүштөр), согуштук салгылашууларына байланышкан программалуу сахналык күүлөр тартылат. Аларда адамдардын күлгөн, ыйлаган, баланын, келиндин, кемпирдин, чалдын, жигиттин, кыздын үндөрү, баскан тургандары, жүргөндөрү жана ар түркүн айбанаттардын, жаныбарлардын да кылык-жоруктары, үндөрү туурап аткарылат. Айрыкча, аттардын кишинегени, чуркагандагы дүбүртү, карышкырдын улуганы, кой-эчкилердин маарагандары, уйлардын мөөрөгөндөрү, булбулдардын сайрагандары дал өзүндөй таптак тууралат.

Адамкалый Байбатыров Кыргызстандын XXV жылдык юбилейине карата 25 кишиден уюшулган темир комузчулар ансамбли төмөндөгү күүлөрдү аткарышкан (1951-жылы) “Тагылдыр - Тоо” элдик “Селкинчек” ж.б.

КОМУЗ - кыргыз элинин тоо булбулдуу аталган Токтогулдун ысмын укканында жаркыраган жаңы замандын эңсеген тунук ойлуу ырлары, ар кыл ыргакка бай, укмуштуу обон-күүлөрү бүгүнкү күндө да аткаруучулардын, ырчылардын, акындардын репертуарынан түшпөй аткарылууда.

Токтогул жалгыз гана атактуу акын болбосто, не бир уккулуктуу обондорду жараткан обончу жана карагай капкан жабылган комузга жан, тилине кыл кийире черткен комузчу, аткаруучу болгон. Токтогул кыргыздын элдик музыкасындагы комузда колду эркин ойнотуп, түрлөнтө кооздоп чертип, мазмунун жорго сөз менен жамакташтыра айтып күүлөрдүн устаты болгон. Мына ошол айтым күүлөрдү улуу демократ акын, композитор Токтогул не бир устаттык менен өнүктүрүп күүлөрүнүн миң кубулжуган сырдуу кайрыктары менен угуучунун чаңкаганын кандырган.

Элдик композитордун “Ак куу”, “Тогуз кайрык”, “Миң кыял”, “Чайкама”, “Чоң кербез”, “Армандуу чымчык” ж.б. өндөгөн күүлөрү табигый нукура таланттын эргүүсүнөн жаралган. Чоң кербезди чалганда: “Ээ балдарым, элге эрмек болуп, чарчабай чаң ызгытып чертчү”“Чоң кербез” деп келип

Мына эмесе бул кербез,
Чогулган топто чарчабай,
Токон черткен Чоң кербез.
Кол ойнотуп ар түрдүү,
Кооз чертчү мол кербез.

Кыйла адамды күлдүрүп,
Кубултуп чертсең жүгүргөн.
Канаттуу куштай Чоң кербез,
Чалганы калат бул кербез.

Элиңден кетсең кайрылбай,
Экинчи кайдан келесиң.
Азиз Током күүсү деп,
Эми айтып жүрөөрсүң.

Токтогулдун дүйнө элин өзүнө оп тарттырган “Чайкама” аттуу күүсү.

Айдап чертем алдыма,
Алып чертем артыма.
Канаттуу куштай талпынып,
Мен бара жатам айлыма.

Асманда учам кушка окшоп,
Кайрып чертем чайкама.

Кошулчу добуш комузга,
Кетели эрте конушка,

Жалпыңа эрмек болууга,
Алып чертем мойнума.
Белгилүү күү чайкама,
Белек болгун калкыма.
Чарчабай ырдайм жалпыңа,
Жигиттер эч нерседен тартынба.

Терип чертем, минтип чертем,
Желпип чертем мына.
Серпип чертем, чымчып чертем,
Илип чертем, билип чертем,
Чимирилип ала койгун колуңа,
Тезиреек алпар мойнуңа.
Терегенип ойносун колуң комуз боорунда,
Мына белек болсун калкыма.
Комуз чертсең чарчаба,
Койкоңдотуп, кооз чертчүү чайкама,-

деп ээлеп алганда угуп отургандар күлкүнүн күүсүнө мас болушчу.

Анын кулакка уккулуктуу, жүрөккө жагымдуу күүлөрүнүн бири “Сары барпы”. Бул күүнүн чыгышына канаттуу куштардын бири “Сары барпы” аттуу чымчык себепчи болот. Ал көп чымчыктардын ичинен өтө кооз, назик сайрайт. Анын балапандарын ар жыл сайын жылан жеп коет. Ошого карата:
“Айда туусам айда жок
Айда жылан койгон жок.
Күндө туусам күндө жок,
Күндө жылан койгон жок.
Мен кудайга не жаздым”!-

делип “Сары барпыга” карата чыгарган экен.

Токтогул кыргыз комузчуларында адат катарында чертилген “Камбаркан”, “Эски камбаркан”, “Терме камбаркан”, “Камбаркан” аттуу күүлөрдү да аткаруучу.

Атактуу эл куудулу, акын комузчу Айдараалыны кимдер сүйүп, кимдер кадырлабаган. Айдараалы айтылуу Таластан чыккан “Айдараалынын күүсүн” калың кыргыз эли чын жүрөктөн сүйүп, ардактап угушат. Азыр ал элдин сүйүктүү күүсү:

“Айдаркендин көйрөң күү,
Олуя-Ата, Ташкенден
Коен жылы кышында
Жутап калдык ушунда
Уйлар өлүп, кой калды
Күрөң бука бой калды,
Сары жүрмө карын сал,
Сасып кетет баарын сал.
Семиз чыккан болучу

Алып келген көйрөң күү
Петербург, Москвага
Барып келген көйрөң күү
Алты папка жаймалап
Артып келген көйрөң күү
Аркан менен аябай
Тартып келген көйрөң күү”

Ээ, балам, менин атым сурасаң,
Айдараалы жөргөлөк.
Ар жыйынга барганда,
Айтаар сөзүм бир бөлөк.
Көрктүү жүр деп чакырса,
Кете берем жорголоп .
Келин-кызды көргөндө,
Керегенин түбүндө
Кирип кетем жорголоп,-

деп ырдалып, угуучуга күүнүн тили өтө так, назик кайрылууга бай. Атай Огонбаев 1902-жылы Таластын “Көк - Кашат” деген жеринде туулган.

Кыргыздын өткөн доорлордогу бөтөн элдер менен болгон ар кандай согуштары, чабыштары да комузчунун чыгармачылыгына так салган. Атай ураалап ураан чакырып, жаа тарткан жоокерчиликти “ Саадат какты” аттуу тарыхый күүсүндө сүрөттөгөн. Комузчунун күүлөрүнүн ичинен “Ак тамак, көк тамак” ыкмаларга, кооз кол ойноткон кыймылдарга байлыгы, аткарууга татаалдыгы менен бөтөнчө айырмаланат.

Илгер-илгери-деп айтылган уламада ”Ак тамак, көк тамак” деген эки чымчык болуптур. Ак-тамагы аялы, көк тамагы күйөөсү. Бул экөө “Кең-Көлдүн” боюнда кадимки Айчүрөк көргөн чынарга уя салып, нечен жыл турмуш курушуп, жашап туруп калышат. Күндөрдүн биринде аялы Ак тамак күйөөсү Көк тамакка мындай дейт: Таластын муздак, салкын жер болот экен, шабдаалы, жүзүм, анжыр, курма бышпайт экен. Кара Бура, Чаткалдын ашуусун ашып, Аксыга (Ош областынын Жаңы – Жол районуна) кетели, - дейт. Анда күйөөсү Көк тамак:
-Койсоңчу, ушул эле Таласта туралык, Алтай, Канчай, Кундуз, Жылдыз, Урумчу, Туран, Кулжадан бери кыдырып келип, анан Манас атам өзү жактырып турган жер эмеспи, Таластай жер барбы? Айланасы Ала-Тоо, ортосу көк ала майдан, көк шибери, шаркырап аккан көк кашка суу, чытырман калың токою, мээ кайнаткан ысык жок, кыз жытындай атыр жели жүрүп турса. Аксыга кетебиз дегенди койгун дейт. Анда аялы Ак тамак:-Эмесе, сайрашалы кайсы жеңилгенибизди ээрчитип кетели-дейт да экөө сайрашат. Ошондо аялы Ак тамак жеңип, Көк тамакты Аксыга ээрчитип кетет.

Атай бул эки чымчыкты бүткүл турпатын комузда дал өзүндөй туурап жана сүрөттөп черткен. Күүлөрү: Маш ботой, Кыз кербез, Кара өзгөй, Маш Камбаркан, Эпкиндүү, Шыңгырама ж.б.

Комуздан комузун
Уялуу кыргыз уккан күү
Тобуна келип чертилген
Токтогулга кутман күү.

деген нагыз ырды ичине алат. Бул күүнү Токтогул Сибирден келгенден кийин чыгарган. Айтылуу классиктин “Тогуз кайрык” күүсү кыргыздын элдик башка күүлөрүнөн идеялык , тарбиялык жагынан айырмаланат.

Элдик жана профессионалдык музыканы калк арасына жайылтууда Ч.Исаев, Т.Мураталиев, Б. Мадазимов, С. Токтакунова, Т.Тыныбеков, А. Байбатыров, Ш. Шеркулов, М. Өмүрканова, Б. Эгинчиев, Ж. Алыбаев, Ф. Баяков ж.б. кыргыз маданиятынын элдик чыгармачылык музыкасына баалуу салым кошкондор десек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Б.Алагушов, Т.Койгелдиева, Ш. Турдумамбетов “Кыргыз музыкасынын тарыхы”.

2. Б.Алагушов “Кыргыз музыкасы энциклопедиясы”.

Аскаров З.К., Кулатова А.О. (ОшГУ)

Совершенствование устной и письменной речи студентов национальных групп в практическом курсе русского языка на материале глаголов движения

В этой статье рассматриваются проблемы совершенствования устной и письменной речи студентов национальных групп в практическом курсе русского языка на материале глаголов движения.

This article discusses the challenges improving writing and speaking ethnic groups of students in practical courses of Russian language verbs of motion on the material.

Содержание обучения русскому языку в практическом курсе русского языка обусловлено целями и задачами преподавания этого предмета в педагогическом вузе, его спецификой, данными лингвистической науки, уровнем знаний, умений и навыков, полученных студентами в школе, и определяется программой.

Практический курс русского языка имеет целью помочь студентам, окончившим школу на родном языке, совершенствовать русскую устную и письменную речь, скорректировать, углубить и активизировать их знания по практической грамматике, что в совокупности должно обеспечить более высокий уровень всех видов речевой деятельности на русском языке.

За годы обучения в школе учащиеся национальных школ, особенно в сельских школах, не получают достаточных практических навыков, не овладевают русским языком так, чтобы свободно пользоваться им в устной и письменной формах. Одной из основных причин недостатков процесса обучения является нерациональное соотношение языковой теории и речевой практики, а в практической части – видов речевой деятельности. Этот недостаток характерен также и для практического курса русского языка, реализующего установки и содержание действующей в настоящее время программы, в соответствии с которой соотношение языковой теории и видов речевой деятельности складывается на занятиях произвольно. В учебных пособиях по “Практическому курсу русского языка” проблема соотношения теории и практики в должной мере не решена, что, видимо, объясняется тем, что реализуемая в нем программа содержит лишь общие установки на развитие речевых навыков и умений, тогда как важность совершенствования устной и письменной речи будущих учителей начальных классов требует особого внимания к развитию всех видов речевой деятельности, перенесения центра тяжести с изучения грамматической системы на активизацию, развитие навыков творчески пользоваться усвоенным языковым материалом в собственной речи.

В разделах программы, в которых не дается никаких сведений о бесприставочных и приставочных глаголах движения и не фиксируется внимание на необходимости выработки умений употреблять эту ЛСГ глаголов в устной и письменной речи.

С учетом названных недочетов в содержании обучения глаголам движения в практическом курсе русского языка необходимо разработать разделы программы, связанные с изучением этих языковых единиц.

При совершенствовании программы надо учесть особенности бесприставочных и приставочных глаголов движения в русском языке, их лексико-грамматические, семантические и синтаксические особенности, так и данные, полученные в результате сопоставительного анализа рассматриваемой ЛСГ глаголов в русском и родном языке студентов.

При разработке программы надо опираться на результаты проведенного нами занятий, позволившего выявить типичные для студентов ошибки при употреблении видовременных форм глаголов движения; ошибки, связанные с неправильной дифференциацией глаголов движения с учетом семантических признаков однонаправленности / разнонаправленности, кратности / некратности, способа передвижения; трудности, возникшие при конструировании предложений с бесприставочными и приставочными глаголами движения, данными в неопределенной форме, при вставке в предложения предлогов и дописывании падежных окончаний существительных;

затруднения при переводе предложений, содержащих бесприставочные и приставочные глаголы движения, с кыргызского языка на русский; при подборе синонимов к глаголам движения и т.д.

В разработке программы речевые умения и навыки теоретического материала, мы располагаем их параллельно и при этом учитываем, что коммуникативный принцип, заложенный в основу содержания обучения, связан с функционально-семантическим описанием. В практическом курсе русского языка студенты должны получить необходимые сведения о функциональной дифференциации языка, зависимости характера отбора и организации языковых средств в тексте от принадлежности к одному из функциональных стилей. Хотя действующая программа и отмечает, что совершенствование всех видов речевой деятельности на материале разных стилей и жаров, но, к сожалению, в ней это положение не конкретизировано. В соответствии с этим мы обращаем особое внимание на функционально-семантические особенности глаголов движения в различных стилях и типах речи.

Поскольку в нашу задачу входит рассмотрение семантико-грамматических особенностей бесприставочных и приставочных глаголов движения, их роли в организации текста, мы в раздел “Глагол” включили новые темы, ранее в нем отсутствовавшие: “Лексико-семантическая группа глаголов движения в русском языке”, “Бесприставочные глаголы движения”, “Семантические и структурно-морфологические особенности бесприставочных глаголов движения”, “Сочетательные и лексико-фразеологические особенности бесприставочных глаголов движения”, “Приставочные глаголы движения, их семантические и структурно-морфологические особенности”, “Сочетательные и функционально-семантические особенности и приставочных глаголов движения”.

Изменения программы помогут обогатить лексический запас студентов национальных групп, способствовать сознательному и уместному выбору языковых средств в зависимости от цели и ситуации общения.

Такой подход позволил нам обучать “живому языку”, функционирующему в разных сферах человеческого общения, так необходимому студентам для выражения своих мыслей и чувств.

Таким образом, мы попытались реализовать принципы коммуникативности и функциональности в обучении языку с целью обратить внимание на изучение глаголов движения в функциональном аспекте в связи с проблемой развития речи (устной и письменной) студентов.

Знания и умения по теме “Глагол” для студентов 1,2 курсов
1 курс

I. *Лексико-семантическая группа (ЛСГ) глаголов движения* в современном русском языке.

II.Умение выделять ЛСГ бесприставочных глаголов движения, состоящую из 17 соотносительных пар. Умение устанавливать семантическую соотносительность членов глагольной пары.

I. *Бесприставочные глаголы движения.* Семантические особенности бесприставочных глаголов движения: направленность движения, кратность / некратность движения, способ передвижения.

II.Умение распознавать глаголы, обозначающие однонаправленное и ненаправленное движение. Умение разграничивать глаголы движения однократные и многократные. Умение различать случаи взаимозаменяемости глаголов однонаправленного и ненаправленного движения. Умение дифференцировать глаголы в зависимости от способа передвижения.

I. *Структурно-морфологические особенности* бесприставочных глаголов движения. Принадлежность бесприставочных парных глаголов движения несовершенному виду. Употребление форм настоящего времени в значении будущего у однонаправленных глаголов движения. Словообразовательные классы, переходность как грамматическая категория глаголов движения.

II. Умение определять вид бесприставочных парных глаголов движения как несовершенный. Умение употреблять в речи временные формы однонаправленных глаголов движения. Умение учитывать дифференциальный признак однонаправленности / разнонаправленности движения при определении словообразовательных классов данной ЛСГ глаголов. Умение синтаксически выражать переходность бесприставочных глаголов движения в письменной речи.

I. *Сочетательные особенности* бесприставочных глаголов движения. Глагольное управление как сложное лексико-грамматическое явление русского языка. Управление непереходных и переходных бесприставочных глаголов движения.

II. Умение употреблять глаголы движения, опираясь на законы предложно-падежного управления в системе русского глагола. Умение конструировать предложения, учитывая предложную сочетаемость непереходных глаголов движения с родительным, дательным и винительным падежами. Умение употреблять в связной речи переходные глаголы движения, учитывая их способность сочетаться без предлогов с родительным, дательным и винительным падежами.

I. *Лексико-фразеологические особенности* бесприставочных глаголов движения. Полисемия (многозначность) как одна из ярких особенностей русской лексики в целом и глаголов движения – в частности. Глаголы движения-синонимы, их употребление в речи. Глаголы движения как компоненты фразеологизмов.

II. Умение разграничивать основные и вторичные значения бесприставочных глаголов движения, возникающие на базе основного. Умение выделять общие и несовпадающие значения глаголов движения, входящих в соотносительные пары. Умение использовать глаголы движения-синонимы в речи. Умение пользоваться словарями синонимов. Умение различать фразеологизмы, построенные на базе глаголов движения, и синтаксически свободные словосочетания с глаголами движения.

2 курс

I.*Приставочные) глаголы движения,* их семантические и структурно-морфологические особенности. Разграничение приставочных глаголов движения в зависимости от семантических признаков направленности, кратности движения и способа передвижения. Значения приставок. Категория вида как основная грамматическая категория в системе русского глагола. Образование видов у глаголов однонаправленного и ненаправленного движения при помощи приставок. Семантика видов. Видовые пары глаголов движения. Одновидовые приставочные глаголы движения. Лексико-грамматическая омонимия в системе глаголов движения.

II. Умение разграничивать бесприставочные и приставочные глаголы движения с учетом их семантики и видовой формы. Умение дифференцировать движение, передаваемые приставочные глаголами, на однонаправленное / ненаправленное, однократное / многократное, пешком / при помощи средств транспорта. Умение употреблять в речи приставочные образования от глаголов однонаправленного движения для указания на естественный результат действия, от глаголов ненаправленного движения – для обозначения длительности действия. Умение осмысливать семантику глаголов несовершенного и совершенного вида. Умение различать частновидовые значения у глаголов несовершенного и совершенного вида. Умение определять вид у приставочных глаголов движения. Умение определять сущность понятия видовой пары. Умение относить глаголы с приставками непространственного значения к одновидовым глаголам движения. Умение устанавливать лексико-грамматическую омонимию, возникающую в результате двух разных способов словообразования в системе глаголов движения. Умение находить и устранять ошибки в употреблении глаголов движения несовершенного и совершенного вида.

I. *Сочетательные и функционально-семантические особенности* приставочных глаголов движения. Влияние приставок на сочетаемые возможности глаголов движения. Управление приставочных глаголов движения. Функционирование глаголов движения в предложении (контексте) и тексте. Зависимость реализации семантического значения глаголов движения от контекста. Текст как основное средство изучения функционирования глаголов движения.

II.Умение определять роль приставок в производных глаголах движения. Умение различать специфику приставки. Умение конкретизировать значение глагола движения либо расширять его синтаксические свойства при помощи приставок. Умение определять качественные изменения, происходящие в семантике глаголов движения под влиянием контекста и речевой ситуации. Умение правильно отбирать необходимую видовременную форму глагола движения в тексте, содержащем различные синтаксические конструкции. Умение находить и устранять ошибки в употреблении бесприставочных и приставочных глаголов движения.

При проведении занятий мы учитывали 1) особенности бесприставочных и приставочных глаголов движения в русском языке, их лексические, грамматические и функционально-семантические признаки; 2) данные сопоставительного анализа рассматриваемой части речи в русском и родном языке студентов; 3) материалы, полученные в результате проведенных занятий,

позволившего выявить типичные ошибки студентов при употреблении бесприставочных и приставочных глаголов движения; трудности, связанные с использованием видовременных форм глаголов движения; неточности, возникшие при переводе с русского на родной язык студентов предложений и текстов, содержащих бесприставочные и приставочные глаголы движения и т.д.

Наши предложения:

I. Раздел “Глагол” (1 курс) дополнить темами “Лексико-семантическая группа (ЛСГ) глаголов движения, “Бесприставочные глаголы движения, их семантические особенности”, “Структурно-морфологические и сочетательные особенности бесприставочных глаголов движения”, “Лексико-фразеологические особенности бесприставочных глаголов движения”.

II. Раздел “Глагол” (2 курс) расширить за счет включения тем “Приставочные глаголы движения, их семантические и структурно-морфологические особенности”, “Сочетательные и функционально-семантические особенности приставочных глаголов движения”. Раздел “Виды глагола” дополнить понятиями “Употребление глаголов движения несовершенного и совершенного вида в прямом и переносном значении”, “Лексико-грамматическая омонимия в системе глаголов движения”.

Учитывая важность взаимодействия между изучаемыми темами, мы конкретизировали темы, при изучении которых целесообразно привлечение материала о функционально-семантических особенностях глаголов движения.

Внутрипредметные связи устанавливаются:

1) студенты совершенствуют знания о лексическом и грамматическом значении слова, которые являются базовыми при формировании понятия о глаголах вообще и глаголах движения – в частности;

2) студенты должны быть ознакомлены с материалом об употреблении глаголов движения несовершенного и совершенного вида в прямом и переносном значении и с текстовыми функциями видовременных форм глаголов движения;

3) получаемые студентами знания служат основой для овладения понятиями о роли глаголов движения в тексте;

4) студенты приобретают понятия, на базе которых формируются знания о нормативном употреблении глаголов движения в таких функциональных стилях, как художественный, научно-популярный, разговорный, и вырабатываются соответствующие умения.

Подобное содержание внимание к глаголам движения в практическом курсе русского языка позволяет сформировать подвижные, динамичные знания, и это дает нам право говорить о том, что в процессе обучения происходит не только усвоение лингвистических понятий, формирование на их основе умений, но и активное развитие умственных способностей студентов, что обеспечивает поставленную цель – приобретение речевых навыков.

Программа, рекомендуемая нами, позволяет студентам 1) правильно использовать бесприставочные и приставочные глаголы движения; 2) совершенствовать содержание, последовательность и языковое оформление своего и чужого текста; 3) создавать в устной и письменной форме связные высказывания (тексты), различные по стилю, композиции, типу речи.

Тема “Глаголы движения” определялась дидактическими принципами. Принципы преемственности и перспективности предполагает закрепление и последующее развитие сформированных на 1 курсе знаний о бесприставочных глаголах движения будущих учителей начальных классов в круг таких языковых средств выражения мыслей в устной и письменной форме, которые одновременно служили бы выработке языкового чутья, созданию мотивации в процессе совершенствования русской речи студентов. Такой подход позволит перейти от традиционного изучения глаголов к новой ступени, направленной на реализацию принципов коммуникативности и системно-функционального подхода при овладении глаголами движения и обучении речи в ее устной и письменной формах.

Список использованной литературы:

1. Аверьянова А.И. Глаголы движения-перемещения в современном русском языке // Учен. зап. Ленингр. гос. Ун-та.-Л.: Изд-во ЛГУ, 1973.-Вып.77.-С.3.-11.

2.Анисимов Г.А. О функциональном подходе к грамматическим явлениям русского языка в нерусской аудитории // Проблема совершенствования процесса обучения в высшей школе / Под. ред. Г.А.Анисимова.-Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1975. –Вып.2.-С.77-82.

3.Ахмадуллина Ф.Ю. Методика обучения русским глаголам движения в татарской школе: Пособ. для учителя / Под. ред. проф. Л.З.Шакировой.-Казань: Таткнигоиздат, 1982.-102с.

4. Битехтина Г.А., Юдина Л.П. Система работы по теме «Глаголы движения».-М: Рус. яз., 1985.-160с.

5. Практический курс русского языка: Учебн. пособ. для студ-ов национальных групп пед. ин-тов / Под. ред. А.Г.Хмары.-3-е изд., дораб. И доп.-СПб: Просвещение, 1991.-270 с.

Бакубаева С. А. (ОшГУ)
Абдыкаиров К. Ю. (ОшТУ)

Работа над развитием орфографической грамотности в начальной школе

В статье рассматривается использование алгоритмов при решении орфографических задач с целью становления и развития орфографической зоркости на уроках русского языка в начальной школе.

The article is about the orthographical's task with the aim of improving students orthographic alert at the lesson of the Primary school.

В условиях современного Кыргызстана проблема формирования орфографического навыка в начальных русских классах, становление и развитие орфографической грамотности учеников младших классов стала острой и требует всестороннего рассмотрения. В данной статье мы не затрагиваем такие проблемы начальной школы, как дефицит хороших учителей, учебников в школе, перегруженность русскоязычных классов, национальный состав учеников начальной школы. Целью нашей работы является рассмотрение алгоритма работы над орфографическими правилами в начальной школе. Перед каждым учителем начальных классов, если он хочет добиться того, чтобы его ученики писали грамотно, стоят вопросы: «Какой объем знаний нужен ученику, чтобы писать грамотно? Как обучать правописанию на основе применения правил? Как совершенствовать орфографические навыки учащихся? Как организовать работу, чтобы добиться орфографической грамотности младших школьников?».

Учитель в школе, начиная с первого класса, стремится, как можно раньше познакомить учеников с правилами и как можно быстрее приступить к их практическому применению. То есть работа учителя по орфографии идет в основном стереотипно: дети сначала учат правило, затем упражняются. Но все мы хорошо понимаем, что знать правило и свободно писать – разные вещи! Знание правила – первый этап в формировании орфографического навыка. Часто учитель всю свою энергию тратит на объяснение правил, на изучение теории. Много говорят – мало пишут. Учителю кажется, что первый шаг к грамотному письму – это тщательное изучение правил и формулировок. Чтобы учащиеся овладели грамотным письмом, они должны на уроках писать много, как можно больше, но …без ошибок. Действительно, для формирования орфографического навыка необходимо выполнять упражнения, направленные на закрепление этого навыка. Но этот этап третий. А вторым этапом должно быть применение правила на основе алгоритма – «простейшего предписания, определяющего ход рассуждения и умственного действия учащегося при самостоятельном выполнении ими учебных заданий» [5; с. 42]. Алгоритмические предписания составляет учитель.

Орфографическое действие мы имеем тогда, когда пишущий намеренно обращается к правилу, так как осознает наличие орфограммы в слове. Именно при работе с алгоритмами ученик осознает наличие той или иной орфограммы в слове. Орфограмма – это написание (буква, дефис, пробел и другие письменные знаки), которое не устанавливается на слух» [8; с. 131].

М. Р. Львов выделяет 6 этапов, которые должен пройти ученик для решения орфографической задачи (нахождения орфограммы): 1) увидеть орфограмму в слове; 2) определить ее вид; проверяемая или нет; если да, то, к какой грамматико-орфографической теме относится; вспомнить правило; 3) определить способ решения задачи в зависимости от типа (вида) орфограммы; 4) определить «шаги», ступени решения и их последовательность, то есть составить алгоритм решения задачи; 5) решить задачу, то есть выполнить последовательность

действия по алгоритму; 6) написать слово в соответствии с решением задачи и осуществить самопроверку [3; с. 46].

Если соотнести названные операции со структурой орфографического действия, то первые два шага окажутся не чем иным, как постановкой орфографической задачи, а последующие четыре – ее решением. При обобщении в орфографическом действии можно выделить только 2 ступени: постановку орфографической задачи (выделение орфограммы) и ее решение. Соответственно ученика нужно научить: а) ставить орфографические задачи (находить орфограммы); б) устанавливать тип орфограммы (выбирать правило); в) применять правило (правильно выполнять алгоритм решения орфографической задачи); г) осуществлять орфографический контроль. [8; с.135]. Зависимость результатов обучения орфографии от того, насколько развита способность ставить перед собой орфографические задачи, постоянно подчеркивают и лингвисты, и психологи, и методисты [В. Ф. Иванова, С. Ф. Жуйков, П. С. Жедек, М. Р. Львов, М. М. Разумовская, М. С. Соловейчик].

Учителям знакома ситуация, когда, после изучения правил, ученики достаточно успешно справляются с заданием на вставку пропущенных букв, но допускают ошибки в собственном тексте. Чтобы вставить пропущенную букву учащимся нужно лишь решить орфографическую задачу, а чтобы осознанно правильно написать слово в своем тексте, им нужно сначала найти орфограмму, то есть поставить орфографическую задачу. Умение быстро обнаруживать орфограмму называется орфографической зоркостью и считается важнейшим базовым орфографическим умением. М. Р. Львов отмечает, что «орфографически правильное письмо предполагает автоматизацию. Но оно предполагает и другое: умение находить, узнавать явления языка (ударный, безударный слог, наличие в слове той или иной орфограммы), так называемую орфографическую зоркость» [3; с. 13]. М. С. Соловейчик дополняет это определение тем, что «в умении обнаруживать звук, находящийся в слабой позиции, прежде всего и состоит орфографическая зоркость» [8; с. 131]. Умение обнаруживать орфограмму формируется постепенно, в процессе выполнения разнообразных упражнений: письмо – орфографическое проговаривание, словарный диктант, связанный с запоминанием графического образа слова, обучающие диктанты – предупредительный, объяснительный, «Проверяй себя», списывание, комментированное письмо, письмо под диктовку с предварительной подготовкой, орфографический анализ текста вслух. Все эти виды упражнений хорошо известны учителям, но выполняются по традиции, без целевой установки, связанной с определением места орфограммы в слове.

При систематической тренировке умение видеть орфограмму автоматизируется и становится частью орфографического навыка. Способность замечать орфограммы при письме само собой, без специального вмешательства со стороны учителя, формируется в 4 классе только у 10 – 18 % учащихся [2; с. 6]. В тех классах, где учитель на каждом уроке целенаправленно работает над повышением орфографической зоркости, 70 – 90% учащихся самостоятельно обнаруживают орфограммы [4; с. 39].

Вычленим условия формирования орфографического навыка: 1) *знание правила* является теоретической базой (инструкция решения орфографической задачи дана в орфографическом правиле); 2) знание приемов правила – *рассуждение на основе алгоритма* – способствует усвоению орфограммы; 3) *правильно подобранные* различные *виды упражнений* помогают вырабатывать орфографические навыки.

Как применить правило на практике, как совместно с учащимися составить алгоритм, рассмотрим на изучении некоторых тем. Возьмем тему «Правописание безударных окончаний имен существительных». Смешение падежных окончаний **– *е*** и **– и** - довольно частое явление в письменных работах учащихся, поэтому работа с алгоритмом поможет привить ученикам навыки осознанного рассуждения. Как это происходит? По ходу изучения правила была выведена таблица:

Склонение	**Р. п.**	**Д. п.**	**П. п.**
1 -е склонение	─ и	─ е	─ е
2 -е склонение	─	─	─ е

3 -е склонение	─ и	─ и	─ и

Примерная беседа с учащимися:

─ Как определить, какое окончание нужно написать у этого существительного? (Надо определить падеж, посмотреть окончание по таблице.)

─ Достаточно ли определить только падеж, если, например, в дательном падеже пишутся окончания ***–Е*** и ***–И***? (Нужно знать склонение.)

─ Как определить склонение существительного? (По роду.)

─ Что мы должны знать, чтобы написать это слово правильно? (Что это имя существительное, что орфограмма в окончании, что окончание безударное.)

При ответах все выписывается на доску снизу вверх в той последовательности, как говорили дети. После записи рядом вывешивается готовый алгоритм для сравнения.

Правописание *-е* и *–и* в окончаниях существительных

Запись на доске	**Алгоритм**
Орфограмма. Безударная. Окончание. Существительное. Род. Склонение. Падеж.	1. Найди орфограмму. 2. Определи тип орфограммы: а) гласная или согласная? б) ударная или безударная? в) в какой части слова находится орфограмма? 3. К какой части речи относится слово? 4. Определи склонение. 5. По вопросу и предлогу определи падеж. 6. Вспомни правило. Напиши правильно.

При сравнении ученики приходят к выводу, что готовый алгоритм и есть то, что они составили в ходе совместной работы. Используя алгоритм, ученики сами ведут рассуждение, объясняя правописание ***–е*** и ***–и*** в в безударных окончаниях существительных. Например: *Весной на яблоне распустились цветы*.

Образец ответа ученика:

─ *На яблоне.* Не знаю, что писать, ***-е*** или ***–и***. Это гласная. Смотрю, в какой части слова возникла задача: *яблоня, яблоню, яблоней*, меняется окончание. Надо узнать, ударное оно или безударное (слово произносится вслух, делается вывод, что оно безударное). Это существительное. Значит, орфограмма – безударные окончания *–е* и *–и* в именах существительных. *Яблоня* - существительное женского рода, 1 –го склонения. Ставлю вопрос от главного слова (*распустились на чем? где?)*. По таблице вспоминаю, какое окончание имеют существительные женского рода 1-го склонения в предложном падеже. Пишу окончание ***–е*: *на яблоне.***

Такая работа с алгоритмом идет на этапе изучения правила. На данном этапе развернутые решения орфографических задач приносят очень большую пользу. Развернутое решение орфографических задач используется и при повторении, обобщении, проверке умений. Когда учащиеся отработают применение алгоритма до автоматизма, алгоритм частично сворачивается.

Важно довести до учеников, что решений орфографических задач столько, сколько орфограмм в слове. Оцениваем каждое решение отдельно. Например: *На мохнатом листочке сверкает роса.* В словосочетании *на мохнатом листочке* три орфографические задачи – три решения. Используя алгоритм, обозначим орфограммы: *на (предлог) листочке (существительное; листочек); на мохнатом листочке (на листочке каком?) – муж. р., П. п.; сверкает (на чем?) на листочке – 2-е скл., П. п.*

При изучении темы «Правописание безударных окончаний имен существительных» можно предложить и игру типа «Балда». Задание: просклоняйте слово-помощник 1-го склонения, вставляйте его в предложение вместо точек. Выделите окончания. Вперед за Балдой!

И.п. У меня есть Балд**а**.

Р. п. У меня нет Балд**ы**.
Д.п. Я иду **к** Балд**е**.
В.п. Я вижу Балд**у**.
Т.п. Я любуюсь Балд**ой**.
П.п. Я говорю **о** Балд**е**.

При использовании такого игрового момента речь идет о методе подстановки, когда в слове, где возникает затруднение в написании окончания, мы подставляем слово- помощник типа «Балда». Рассмотрим предложение: *Мы подружились с Лешк**ой***. Какое окончание написать: Лешк**ой** или Лешк**ай**? Подставляем слово «Балда». Предложение звучит так: *Мы подружились с Балд**ой***. Значит в форме Т. п. пишем слово «Лешк**ой**». Такого рода слова-помощники можно использовать при изучении безударных окончаний существительных и 2-го, 3-го склонений. Мы используем на практике такие слова - помощники: **кот, конь, топор, рыбак, окно, осел, любовь, степь.** Выбирайте любое из них и, мысленно подставляя вместо слова, где у вас есть сомнение в написании окончания, пишите правильно, вы не сделаете ошибки в написании безударных окончаний имен существительных. Например, слово **кот** подставляем в самый трудный падеж – предложный. Попробуем это сделать со словом **зоопарк** из стихотворения Маршака:

-Где обедал воробей?
- В зоопарк… у зверей.

Подставляем: *- Где обедал воробей?*
*- **В коте** у зверей.*

И не сомневаясь, выбираем букву **-е**:

*- В зоопарк**е** у зверей.*

Очень много затруднений вызывает у учеников безударные окончания существительных 3-го склонения. Используем метод постановки для правильного написания существительных. Предположим, что ученики пишут предложения типа: *А. Пушкин написал стихи об (осень); Звери зимой просят о (помощь); Дети катаются на (карусель)*. Вместо слов в скобках подставляем слово **любовь**: *стихи об осен**и**-* потому что *стихи о любв**и***, *просят о помощ**и*** – потому что *просят о любв**и***, *катаются на каруселя* – потому что *катаются на любв**и***. У слова **любовь** во всех падежных окончаниях пишется –**и**. Это сильная позиция. Значит, и для слабой позиции всегда выбирайте букву **и.** Не ошибетесь!

Чтобы решать орфографические задачи, уметь обозначать орфограммы, необходима «грамматическая база», умение видеть орфограммы. Все это взаимосвязано и взаимообусловлено. Мало знать правило, нужно научить школьника на его основе составлять алгоритм решения. Еще при этом нужно помнить, что любой алгоритм начинается с определения места, где возникла орфографическая задача.

Учитель начальных классов на каждом занятии русского языка должен помнить, что он отвечает за формирование орфографической грамотности учеников. И в средних, затем в старших классах дальнейшее развитие орфографической грамотности будет опираться на тот фундамент, который закладывается в начальной школе.

Итак, для формирования орфографической зоркости на уроках русского языка в начальной школе нужно: 1) научить ученика находить орфограмму, определить ее тип; 2) научить правильно применять алгоритм решения орфографической задачи; 3) целенаправленно, в методически обусловленной последовательности использовать определенные виды упражнений; 4) использовать цифровые обозначения орфограмм; 5) соблюдать преемственность в обучении.

Литература:

1. Лингвистические задачи – основа умений и навыков. Пособие для учителя./Сост. Т. А. Злобина. – М.: П., 1985.
2. Львов М. Р. Речь младших школьников и пути ее развития. Пособие для учителя. – М.: П. , 1975.
3. Львов М. Р. Правописание в начальной школе. – М.: П. 1990.
4. Методика грамматики и орфографии в начальных классах./ Под ред. Н. С. Рождественского. – М.: П., 1975.
5. Русский язык в начальных классах: Теория и практика обучения. / М. С. Соловейчик, П. С. Жедек, Н. Н. Соловейчик. Под ред. М. С. Соловейчик. – М.: Академия, 1998.
6. Узорова О.В., Нефедова Е.А. Справочное пособие по русскому языку: 1 – 2 кл. (1 -4), 1 кл. (1 - 3). – М., 2002.

Иметов Б. И. ОшМУ

Кыргыз элинин музыкалык фолкльорунун XX –кылымга чейинки изилдениши

Макалада XX-кылымга чейин кыргыз элинин музыкалык фольклору жана анын изилдениши жөнүндө сөз болот. Айрыкча чет элдик саякатчы-изилдөөчүлөр жана Орусиянын Императордук географиялык коомунун мүчөлөрүнүн кыргыз элинин маданияты менен музыкалык искусство жөнүндөгү алгачкы маалыматтары чагылдырылат.

This article reports the art folklore and it's investigations of XX century BC. Particularly foreign investigators and the members of Russian Geographical society refers the initial sources of Kyrgyz art.

Азыркы Кыргызстандын аймагында жашаган элдер жөнүндө алгачкы маалыматтар биздин заманга чейинки XI-кылымынын биздин замандын X111 кылымына чейин Кытай династиялык хроникаларында, Эвропалык ойчулдардын эмгектеринде жана биздин замандын 1X-X11 кылымдарына тийешелүү персиялык тарыхчы Гардизинин жана Абу Дулафтын эмгектеринде түрк урууларынын, анын ичинде кыргыздар жөнүндө кабар берет.

X-X1 кылымдарда Кыргызстандын аймагында жайгашкан элдердин маданияты жөнүндө орто кылымдагы чыгыш философтору изилдөө жүргүзүшкөн. Алардын ичинде кыргыз жергесинде туулган Жусуп баласагын менен Махмуд Кашгарилер бар.

Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгү деген китебинде Жети –Суунун жана Теңир – Тоонун түрк урууларында эмгек темасы менен байланышкан жанрлардын бири «Оп майда» элдик ырынын болгондугу жөнүндө айтылган.

Албетте орто кылымдарга чейинки кыргыздын музыкалык фольклору жөнүндөгү жазма материалдар өтө эле аз санда жана жупуну көрүнөт. Ошол себептен өткөн дооpлордогу элибиздин музыкалык маданиятынын толук көрүнүшүн түзүп берүү мүмкүн эмес. Көп нерселер сакталбай калган. Биз көпчүлүк учурда боолголоп гана айта алабыз.

Кыргыздардын байыркы көркөм маданияты жөнүндө жазылган маалымат булактарынын жоон тобу XУ11-XX кылымдарда кыргызстандын аймагында экспедициялык –талаа иштерди жүргүзгөн орус жана чет өлкөлүк саясатчылардын, край таануучулардын, тарыхчылардын, лингивисттердин эмгектери болуп саналат.

1845-жылы Орусиянын Императордук географиялык коому ачылган. Орус географиялык коомдун мүчөлөрү өздөрүнүн алдына башка максаттар менен кошо элдин маданияты менен искусствосун изилдөө иштерин да койушкан.

изилдөөчүлөрдүн көңүл борборунда музыкалык фольклордун тарыхый-этностук,социалдык психологиялык жана стилдик белгилери болгон.

Чет элдик окумуштуулардан биринчилерден болуп француз окумуштуулары Гийом Капю менен Пьер Габриель Банвалло болушкан. Музыкалык билими бар Г.Капю өзүнүн «Борбордук Азиядагы кыргыздар менен сарттардын музыкасы» деген көлөмдүү макаласында («Этнографическое обозрение» журналы , Париж) кыргыздардын, казактардын, түркмөндөрдүн, өзүбектердин, Кашгарлыктардын, бадакшандыктардын ж.б. музыкасы жөнүндө изилдөөлөрүн жазган. Окумуштуу өзүнүн изилдөөлөрүндө жогорудагы аталган элдердин музыкалык аспаптарынын сүрөттөрүн жана музыкаларын нотасы менен кошо жарыялаган. Өкүнүчтүүсү автор ошол жазып алган музыкаларынын кайсыл улутка тиешелүү экендигин тактап, көрсөткөн эмес [1, 299-300-б.]

Кыргыз музыкасын изилдөө менен Г.Капю бир канча баалуу пикирлерди айткан. Ал кыргыздын музыкалык фольклору дайымы турмуш-тиричилик менен байланышта, ачык мүнөздө болуп, социалдык, адеп-ахлактык мааниге ээ болоорун. Кыргыздардын баардык майрамдарын, чоң окуяларын салтанаттарын музыка коштоп тураарын жана кыргыздарда кесипкөй ырчы-акындардын бар экендигин, ал ырчылар эл арасында чоң кадыр барка ээ экендигин белгилеген.

Окумуштуу Г.Капю кыргыз жана казак элдеринин музыкасы ладдык жактан Эвропа элдерине жакын экендигин, андай болгонунун себебин аталган тектеш элдердин «күчтүү музыкалык шыгы жана жөндөмүнүн» бар экендиги менен түшүндүрөт. Ал кыргыз ырчыларынын өзгөчө талантын байкоо менен Бизде Францияда кыргыздын ырчыларынын айрымдары артисттик ийгиликтерге оңой эле жетмек деп айткан.

XX-кылымга чейинки жыйналган музыкалык фольклорго тийешелүү материлдарды карап көрсөк өтө баалуу маалыматтар бар. Албетте, айрым учурларда экспедициянын жыйынтыктары шашылыш чыгарылгандыктан, кээ бир фактылар такталбаста ката кеткен учурлар да кездешет. Азыркы учурдун фолклористикасынын позициясын менен караганда ачылыштар менен катар мүчүлүштөр да орун алган. Бул мүчүлүштүктөр- изилдөө иштерин жүргүзүүдөгү шарттын татаалдыгы, изилдөөчүлөрдүн музыкалык билимдеринин жана квалификацияларынын жоктугу менен түшүндүрүлөт.

Ошол мезгилдеги изилдөөчүлөр кыргыздын музыкалык маданиятын баалоодо Европа элдеринин музыкалык маданияты менен салыштырып, Европоцентризм тенденциясын таянышкан. Ошол себептен Европоцентризм кандайдыр бир өлчөмдө музыкалык фольклордун терең сырларын жана табиятын түшүнүүгө тоскоолдук кылган.

Ошол мезгилдеги музыка изилдөөчүлөр ар-бир улуттун өзгөчөлүгүн . аларга болгон өздөрүнүн копетентсиздигин танышпайт. бирок лаар бүгүнкү изилденип жаткан элдик музыканын ички мазмуну, аткаруу өзгөчөлүгү качандыр бир мезгилдерде кимдир бирөөлөр аркылуу изилденээрин алдын ала туюшкан. Окумуштуу-изилдөөчү Н.Маев Токмок шаарынын жанында чоорчулардын дует ансамбллине күбө болуп, эки үндүү гомофониялык фактурадагы аспаптык пьесанын аткарылышын мүнөздөө менен европалык эмес музыка жөнүндө «Биринчи музыкант кандайдыр кату чыккан созулма нотаны созуп турат, ошол эле убакта анын жолдошу ойнолуп жаткан тез кайталануучу мотивди вариациялай тберип токтогон жок. Европалык кулак үчүн жапайы көнүмүш эмес кандайдыр бир үн чыгып жаты, бирок ал жогорку деңгээлде өз алдынча эле» дейт [7, 167-б.]

Орус окумуштуусу Н.Зеленд каргыз музыкасын изилдөө менен музыканын элдик кесиптик бормасынын бар экендигин жокко чугаруу менен –«Кыргыздар эмнени көрсө , ошонун баарын ырга салат. Кээде мен талаада хор менен ырдоону көрдүм жана уктум, бирок кесипкөй ырчыларпы жок» деп белгилейт [3 – 24].

Ал эми А.Краснов өзүнүн ьайрым кесиптештеринин кыргыздарда кесипкөй музыканттар жок деген жаңылыштыктарын оңдогусу келип: «Кээ бир болуштуктар өздөрүнүн балалайкалары менен айылдан айылды кыдырган ырчылары менен өтө белгилүү» б.) деп жазган. [4 – 481].

Окумуштуу И.Андреев (Алибай) кыргыз жаштарынын оюн-зооктору жөнүндө көп жазып калтырган Ал «Кыз-жигиттерден турган эки топтун кимиси угуучуларга ырахат тартуулап, кимиси жеңсе үй ээсинен кой алат. Бул курч акылдуу сөздөрү бар ыр мелдеши шаңдуу угулат. Жигиттер жактан куйкум сөздүү ырларга кыздардын тапкычтык менен дароо жооп кайтарып турушуна таң каласың» [5 – гезитте] деп айткан.

Борброр Азия элдеринин тарыхын, маданиятын изилдөөчү катары казак элинин чыгаан уулу илимпоз-офицер Чокон Валихановдун ысмын сыймык менен атайбыз. Анын этнографиялык бай материалдары менен кошо элдердин маданияты жана музыкалык искусствосу жөнүндөгү баалуу изилдөөлөр да топтоштурулуп кийинчереек 5 томдук болуп түзүлүп казак, орус тилдеринде бир канча жолу басылып чыккан. Ч. Валиханов биринчилерден болуп кыргыздарда «Манас» деген элдик эпикалык поэма жана андан башка көптөгөн майда поэмалар» (1 – 246) бар экендиги жөнүндө айтып, баатырдык чоң эпоско тарыхый-адабий баа берген. Ал «Кыргыздар музыка менен төкмөлүктү жакшы көрүшөт» деп баса белгилеген [1 – 246].

Ч.Валиханов этнографиялык материалдарды жана фактыларды мазмундуу жазуу үчүн арт түрдүү айла-амалдарды колдонгон. Мисалы: « Мен биздин кыргыздарадан өтүнүп, өзүм кыргыздардын көрктүү кооз кийимин кийдим. менин бул амалым толу кишке ашты. Аялдар боз үйлөрдөн жапырт чыгышты. Алардын арасынан бирөөсү өзүбүздөн экен, мусулман экен деп, кошок кошуп жиберди» деп жазат [1, 208 б .] .

Кыргыздын фольклоруна, айрыкча эпикалык чыгариачылыгы менен музыкасына астейдил караган окумуштуу- түрколог, академик В.В. Радлов болгон.Ал кыргыз элиндеги эпикалык чыгармачылыктын жана эпос айтуучулук искусствонун бийик деңгээлге көтөрүлүшүн себебин элдик речтин ыргактуу музыкалуулугунда жана эмоционалдуулугунда деп эсептеген. В.Радлов «Манас» эпосунун орус жана немис тилиндеги котормолорунун автору болуп,ага карата кеңири түшүндүрмө берген. «Бул эпос ,-деп жазган ал,-гректердин эпосундагыдай эле бүтүндөй элдин руханий турмушун жана адеп-ахлагын дана сүрөттөп берет» (6, 118 б.)деп айткан.

В.Радловдун 1863-жылы «Кыргыздыар жөнүндө жазмалар» деген көлөмдүү макаласы Парижде басылган «Азия» аттуу журналга жарыяланган. Аталган журналдын музыкага арналган бөлүгүндө ырчы, акындардын аткаруучулук чеберчилигине токтолгон. «Кыргыз төкмөлөрү

дайыма той-ашка чакырып турушкан казак эллине да таанымал. Алардын жамактап -төгүп ырдагандарын өтө кызыгып угушат: берилген сюжетуке ырчылар анча деле кыйналбастан заматта таасирдүү ырларды чыгарып, обон менен коштошот. Ырчылар угуучулардын кимдир бирөөнө арнап тамаша менен коштоп көтөрүңкү маанайда мактаганда, аларга ар тараптан белектер тартууланат» [6 – 118]

Улуу Октябрь Социалисттик революцияга чейинки топтолгон материалдардын , ноталык жазуулуардын арасында этнлграф Р.Пфеннигге жана аскер капелмейстери А.Эйгорнго таандык материалдарды да көрүүгө болот.

1875-жылы Орусиянын атуулдугун алган Австриялык музыкант А.Ф.Эйхгорн Борбордук Азимя элдеринин анын ичинде кыргыз фольклоруна да токтолуп, өзү жашаган мезгилге адекваттуу түшүнүүгө жакандаган. Анын «кыргыздардын музыкасы» жана «Кыргыздардын ыры жана ырчылары» аттуу эмгектери Петербургдагы музейге койулган.

А.Ф.Эйхгорн ошол мезгилге таандык ийкемдүү адабий стилде кыргыздын маданияты менен музыкасы хөнүндө көптөгөн жаңы мааламаттарды калтырып, аларга өз баасын берген. Анын изилдөө иштериндеги ийгиликтери катары элдик аткаруучулук өнөрдүн формаларын жана жанрларын, акындардын айтыштарын, жеке жана топ-топ болуп ырдоону жана музыканын коштоосу менен аткарылуучу оюндарды атасак болот. жазып алган фольклордук чыгармалардын стилдик өзгөчөлүктөрдү, ладдарды, ыргактарды, тембрди, синтаксистик формаларды майдалап, түшүнүктүү кылып берген.

Окумуштуу башка элдердин музыкасы менен кыргыз элдик музыкасынын окшоштуктарын белгилөө менен «Кыргыздардын музыкасы, биринчиден биздин диатоникага (эвропанын диатоникасына.-Авт.) жакын,экинчиден, менин оюмча. байыркы араб системасына да жакындай сезилет» деп айткан [8- 80].

А.Ф. Эйхгорндун изилдөөлөөүн терең талдап окуган адам Анын кыргыз музыкасынын чексиз байлыгына жана терең мазиунду камтып тургандыгына терең ишенгендигин көрө алат. Ал « Кимде Ким кыргыздар өз музыкасын суктануу менен көңүл койуп, толкундана, жан дили менен берилип укканын көрсө,кимде Ким шайыр жана тамашалуу чыгармаларды дене кыймылын, көңүл толгоолорун, коштоп укканын байкаса, ал кыргыз музыкасына жеңил-желпи же көңүл кош карабайт» деп белгилеген [8, 86 б.] .

Пайдаланылган адабияттар

1. Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах.-Т.4.-208-б.
2. Дуйшеналиев К.Ш. Кыргыз эл музыкасы: Окуу китеби.-Б.: «Шам», 2007.-400 б.
3. Зеланд Н. Киргизы. Этнографический очерк //Записки западносибирского отдела РГО.Вып. 2. Кн. 7.-Омск,1885.-29-б.
4. Краснов А. Очерк быта семреченских киргизрв //Известия гезити М РГО. Т. XX111.- СПб, 1887.- 481-б.
5. Радлов В. Заметки о киргизах . Л. Строилов публикациясы //Литературный Киргизстан.-1989.- № 2.-118-б.
6. Маев Н. От Ташкента до Верного: // Заметки **с** материалов для статистики Туркестанского края. Вып. 2. СПб, 1873.
7. Эйхгорн А.Музыкально –этнографические материалы // Музыкальная фольклористика в Узбекистане. первые записи. -Ташкент, 1660.- 80-б.

Карабаев Р. К., Исраилов А. (ОшГУ)

К ВОПРОСУ О ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ОБУЧЕНИЯ ТЕХНИКЕ СПОРТИВНОЙ БОРЬБЫ

В данной статье рассматриваются физиологическое основы обучения техники спортивной борьбы, делаются рекомендации по их совершенствованию.

This article considers physiological basis of teaching technologies of sports fighting? And recommendations about its improvement.

Физиологические знания являются одними из основных в формировании техники спортивной борьбы, в том числе куреша, которые изучены достаточно хорошо [1] но недостаточно, в аспекте формирования эффективных технико – тактических действий.

Восприятие и познание пространственных отношений возможно только на основе взаимодействия мышечных чувств с другими органами чувств, но в то же время с приоритетом мышечному чувств. Все бесконечное разнообразие внешних проявлений мозговой деятельности сводится окончательно к одному лишь явлению – мышечному движению. Для развития мышечного чувства необходима двигательная активность, поскольку вместе с движениями тренируются и сопровождающие их чувства.

Правильность технических действий лучше всего развивать с самых первых шагов. Именно в это время закладывается основа двигательного состава навыков, подбираются наиболее подходящие качества сенсорных коррекций. Сознательное внимание еще может вмешиваться в те подробности движения, которые потом будут ускользать от него в область автоматизмов.

И. П. Павлов [2] разработал метод условных рефлексов, позволивший доказать отражательную способность мозга и установить его аналитическую и синтетическую деятельность.

И. П. Павлов [2] И. М. Сеченов к, раскрыли истинную природу произвольных действий и их физиологические механизмы, исходя при этом из объективных закономерностей высшей нервной деятельности. Они доказали условно – рефлекторную природу произвольных действий и их детерминированность условиями внешней среды. Согласно рефлекторной теории И. М. Сеченова и И. П. Павлова, в организме не происходит ни одного нервного проявления без причины – принцип причинности. Второй принцип – принцип структурности – свидетельствует о приуроченности функции к ее материальной основе. Третий принцип – принцип единства анализа и синтеза говорит о свойстве, нервной системы разлагать сложные воздействия внешней среды на части и соединять эти части в целое.

Опираясь на учение И. М. Сеченова [3] и И. П. Павлова, можно утверждать о правильности концепции С. В. Калмыкова, которая гласит о необходимости обучения эффективной (слитной) технике спортивной борьбы на ранних этапах, в виду того что раздельное обучение приемам борьбы в стойке и партере формирует определенный стереотип мышления.

«Изучаемое движение нужно не один раз выполнить на самом деле, чтобы испытать все те ощущения, которые потом лягут в основу его сенсорных коррекций. Необходимо набраться опыта по всему разнообразию самой задачи и ее внешней обстановки и, прежде всего, по всему многообразию тех впечатлений, с помощью которых совершаются сенсорные коррекции данного движения. Это необходимо для того, чтобы не растеряться в дальнейшем ни от какого, хотя и незначительного, но неожиданного, изменения самой задачи или обстановки и суметь сразу приспособиться к ним».

Очевидно, разработка и предъявление разнообразных конфликтных ситуационных взаимоположений борцов позволит развить у спортсменов инициативность движений, способности к экспромтам. На основе богатого опыта ведения поединка в спортивной борьбе в различных конфликтных ситуациях борьбы развиваются антиципации, предвидения.

«Особенно ярко проявляется вся ценность антиципации во всякого рода борьбы».

Формирование технического действия – это умственная и физическая работа по созданию системного понимания и выполнения всех элементов с предвидением конечного результатам, которые отключается и скапливается чувствительных системах мозга.

Взаимосвязь отдельных элементов управления процессами жизнедеятельности в целостном организме как в условиях физиологического покоя, так и при мышечной деятельности раскрыта П. К. Анохиным [4]. Развивая учение И. П. Павлова о «функциональной системности», П. К. Анохин [25] разработал теорию «функциональной системы», принципиально важным положением которой является обоснование опережающих реакций на действия стимула. Он разработал основные принципы организации функциональной системы: афферентный синтез, акцептор действия, формирование действия, обратная афферентация о его результатах, изучению физиологических процессов, происходящих в организме человека при спортивной деятельности. Проприорецептивная деятельности принимает непосредственное участие в построении всякого

двигательного акта. Одновременно и другие ученые – физиологи в лабораторных условиях провели исследования по выявлению функциональных возможностей организма человека и улучшения методики подготовки к спортивной и трудовой деятельности.

Куреш может оказывать на состояние организма временное, скоропреходящее влияние, а также длительное последействие, которое выражается в нарастании и падении работоспособности и тренированности.

Исследования изменения суммарной электрической активности коры головного мозга спортсменов при воображаемой работе показали, что при мысленном воспроизведении различных бросков мяча высококвалифицированным баскетболистами наблюдаются четкие, а вместе с тем неодинаковые электрографическое изменения, а у спортсменов – новичков – отсутствие каких – либо изменений а ЭГГ при выполнении такого же задания. По-видимому, обучение тому или иному навыку происходит по механизму функциональной системы П. К. Анохина [4].

Насильственная переделка движений, обусловленная генетически предопределенной асимметрией, отрицательно сказывается на росте технического мастерства.

П.Ф. Лесгафт считал, что перед тем как выполнить какое-либо сложное движение, спортсмен должен его хорошо представить, с пониманием внутренних связей, между частями действия. Выполнять его правильно это поможет в дальнейшем [5].

Обучение новым движениям предполагает определенный уровень морфофункциональной зрелости опорно-двигательного аппарата и развития физических качеств. Создание прочного морфофункционального фундамента для обучения новым действиям следует рассматривать как наиболее рациональный путь обучения, в котором правило "от легкого к трудному" зачастую теряет смысл. Но во всех случаях сохраняет силу правило достижения конечной цели наиболее рациональным, экономичным для целостного организма путем.

При обучении сложным движениям допускается расчленение упражнений на логически завершенные элементы. Однако и для детей целостный метод обучения, при котором сохраняется внутреннее единство всех элементов сложного технического движения, является предпочтительным. На первых порах оно может выполняться в облегченных условиях [104].

Спортивная борьба относится к ситуационным видам спорта, и при обучении необходимо учитывать следующие аспекты:

1. Движения здесь носят скоростно-силовой характер, а по структуре преимущественно ациклические.

2. В спортивной борьбе необходима постоянная оценка внешней ситуации, творческая деятельность мозга, выраженные процессы экстраполяции.

3. Мощность работы является переменной, с большой долей максимальной и суб максимальной мощности.

4. Соревновательные поединки требуют от борцов оптимального соотношения аэробной и анаэробной производительности. При этом надо учитывать весовые категории и индивидуальные особенности.

5. Борьба предъявляет значительные требования к нервной системе, двигательному аппарату и сенсорным системам.

Полагаем, что обучение технике и тактике спортивной борьбы необходимо на основе всей совокупности физиологических механизмов. Учет физиологических механизмов может помочь выбрать правильное направление анализа и синтеза в работе тренера-преподавателя. Построение навыка - это смысловое цепное действие, в котором нельзя ни пропускать, ни перепутывать отдельных звеньев. Сам навык совсем не однороден: он содержит в себе ведущий уровень и его фоны, ведущие и вспомогательные звенья, разнообразные автоматизмы коррекции.

Список использованной литературы

1. Анаркулова А.Х. Анализ некоторых физиологических особенностей курешистов // Проблемы и перспективы развития физической культуры и спорта. Материалы международной государственности. -Бишкек: КГИФК. -2003. -С.236-241.
2. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. -М.:Медицина. -1975. -447с.

3. Павлов А.Е. Лекции о работе больших полушарий головного мозга. Полное собрание трудов. -М. -1947. -Т.4. -С.
4. Лесгафт П.Ф. Психология нравственного и физического воспитания. -М.: Физкультура и спорт. -1998. -410с.

Каразакова З.Ж. (Ош МУ)

Улуттук тайпаларда текст менен иштөөнүн ыкмалары

Макалада улуттук тайпаларда «Чечендик өнөр» деген менен иштөөнүн ыкмалары берилди.

The article deals with the ways of realizing «Handicralis professionallu» in groups of native speakears.

Текст – лингвистикалык, психологиялык, социологиялык, философиялык, этика-эстетикалык, стилдик, логика-прагматикалык көрүнүштөрдү кучагына камтыган жалпы маданий кубулуш.

Текст белгилүү бир темага, билим берүүчүлүк максатка багытталган, тиешелүү предметти, информацияны туюндуруш үчүн түзүлүп, анда семантикалык-коммуникативдик, структуралык жана функционалдык-стилдик бүтүндүк болушу зарыл.

Улуттук тайпаларда кыргыз тилин окутууда негизги ролду текст ээлей тургандыгы маалым. Кеп кандай текст менен кантип иштөөдө турат. Анткени, билим берүүнүн негизги максаттары так ошол (окутуучу тандаган) текст аркылуу ишке ашат, башкача айтканда, тема боюнча кеңири маалымат алат, өз оюн жазуу жана оозеки түрдө сабаттуу, так, түшүнүктүү туюндурууга, алган жаңы билимдерин турмушта колдоно алууга үйрөнөт. Мындан сырткары ар бир студентте текстке болгон кызыгуу пайда болот. Бул – адам табиятына, коомго, келечекке, жашоо-турмушка ж.б. кызыгуу.

Заманбап билим берүүнүн талабына жараша текстти белгилүү бир максатка, студенттердин кабыл алуусуна ылайык түзүп, аны мыкты усулдар менен иштөө ар бир окутуучунун милдети.

Текст түзүүдө же тандоодо сабактын максаттарын, күтүлүүчү натыйжаларын, студенттин кабыл алуусун, жазуу жана оозеки кептерин өнүктүрүү максатын, аны турмушта колдоно алуу багытын эске алуу керек.

Мына ушул багытта төмөндөгү «Чечендик өнөр» тууралуу текст менен иштөөнүн бир ыкмасын жаш окутуучаларга сунуш этүүгө болот.

Бир сабакта тема боюнча бардык маалыматтарды толугу менен камтып кетүүгө мүмкүн эмес. Андыктан студенттерди кызыктыруу максатында кээ бирлерин үзүндү катары берүү ылайыктуу. Алар өздөрү изденип таап окууга багыт алышат. Мисалга, төмөндөгү накыл сөздөр жазылган баракчаларды доскага илип коюп, окутуучу багыттоо максатында учкай, кызыктуу маалыматтардан айтып берет.

Жээренчедей чечен бол,
Толубайдай сынчы бол,
Токтогулдай ырчы бол. (Эл сөзү)

Нукура акыл сурасаң Сарт акеге,
Ыйык бата сурасаң Мойут акеге,
Асыл сөз сурасаң Тилекмат акеге бар. (Эл накылы)

Калпыс сөздү айтпаган, калыстыктан кайтпаган,
Жакынына тартпаган, жардыга доомат артпаган.
Айтканы элге эм болгон, телегейи тең болгон,
Ал биздин Кыдырды Кызыралейсалам колдогон. (Элден)

Сабактын темасы: Чечендик өнөр

Сабактын максаты: 1) чечендик өнөр, түрлөрү, чечендикти аркалагандардын айырмачылыгы, кыргыз элинин сөз баккан, айтылуу чечендеринин айтымдары жөнүндө маалымат берүү;

2) адам турмушундагы сөздүн маанисин, чечен сөздүн дүйнөгө, коомдук жана үй-бүлөлүк мамилелерге болгон таасирин, акыл-насаат жагынан таалим-тарбия берүүдөгү артыкчылыгын түшүндүрүү менен ар бир сөзгө маани берүүгө, чечендик өнөрдү өнүктүрүүгө салым кошууга

үйрөтүү, аларды турмушта колдонууга жана кыргыз элинин көөнөргүс мурастарын сыйлоого, сактоого тарбиялоо;
3) текст жана көнүгүүлөр аркылуу студенттердин сөздүк корун байытуу, өз алдынча эркин ой жүгүртүүсүн калыптандыруу, оозеки сабаттуулугун өнүктүрүү. Алган билимдерин турмушта колдоно билүүгө машыктыруу;
Күтүлүүчү натыйжалар: - чечендик өнөр жана анын түрлөрү, өзгөчөлүктөрү, айтылуу чечендер тууралуу маалымат алышат;
- лексикалык теманын негизинде сөздүк кору байыйт. Кыргыз элинин улуулугуна жана сөз өнөрүн өтө жогору баалагандыгына дагы бир жолу күбө болушат.
Сабактын жабдылышы: тексттер, сүрөттөр (айрым чечендердин), презентацияга пайдаланылуучу баш жана сырт кийимдер.
Сабактын тиби: жаңы билим берүү.
Сабактын усулу: музжаргыч, концептуалдык карта, синквейн, текстти ролдоштуруу, чаташкан логикалык чынжыр, талкуу, эссе.
Сабактын болжолдуу регламенти:
1. Уюштуруу; 2.Жаңы тема: а) чакыруу; б) билдирүү; в) бышыктоо
5. Үйгө, СӨАИге тапшырмаларды берүү; 6. Баалоо

Сабактын жүрүшү:
Уюштуруу:

Сабак таймаш ыкмасынын негизинде жүрөт. Окутуучу ар бир турду эскертип турат. Тайпа мурдагы сабакта үч топко (1-топ – «Мурас», 2-топ – «Кыял», 3-топ – «Даанышман») бөлүнгөн. Сабак башталарда окутуучу баалоонун критерийлерин студенттерге тааныштырып, топтор бири-бирин (М: 1-топ 2-3-топту…) баалай тургандыгын эскертет.

Студенттердин бири-бирин баалашы - сабактын максатына жетүүнүн бирден-бир жолу. Бул аркылуу өзүн, башканы сыйлай жана сындай билүүгө үйрөнөт. Мындай баалоодо эч кандай кемсинүү, ич ара капа болуу, ар кандай талаш-тартыштар деген болбойт.

Баалоонун критерийлерин да студенттер өздөрү тандаганы сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатат. М., презентация (стратегияны туура тандоо, көрсөтмөлүү, чыгармачылык менен түшүндүрүү), таратмаларга так, туура жооп берүү, талкууга активдүү катышуу, кептин тууралуулугу, байлыгы, тактыгы, адеби, топтун активдүүлүгү, талкуунун жүрүшүндө алгылыктуу пикир-сунуштарды айтуусу, активдүү студенттер (баллды да өздөрү коюшат).

Сабактын алтын эрежелери (тайпа өзү аныктаганы артык) жазылган баракча доскада ар дайым илинип турат. М:кол телефонду өчүрүү, бири-бирин сыйлоо, убакытты туура пайдалануу, сабакка активдүү катышуу, адеп сактоо.

I тур. *Музжаргыч* – «**Кар томологу**» оюну

Максаты – аз убакыт ичинде эске тутуу, бат ой жүгүртүү жана ишеним атмосферасын түзүү.

Угуучулар ай тегерек болуп отурушат. Окутуучу тарабынан белгилүү тема сунушталат. Топто отургандардын бири темага байланыштуу сүйлөмдүн биринчи сөзүн айтат, кийинкиси ал сөздү кайталоо менен сүйлөмгө өз сөзүн кошуп улантууга тийиш. Ошентип оюнга катышуучулардын эң акыркысы сүйлөмдү аягына чыгарат. Оюн отургандардын бири сөз таба албай калганга чейин улантылат, эгерде музжаргычтын эрежеси бузулса, оюн кийинки оюнчуга өткөрүлөт.

Үлгү: Окутуучу тарбия, устат тууралуу теманы сунуштайт.

Ата (1-студент) – энелер (2-студент) – өз – перзенттеринин – адеп – ахлактуу – болуп – өсүп – жетилүүлөрү - үчүн – чындыгында – мыкты – устаттардын – жардамына – муктаж – болушат.

Чакыруу. Окутуучу Чаташкан логикалык чынжыр ыкмасын пайдаланып, чаташкан сүйлөм мүчөлөрү жазылган баракчаларды доскага илет. Студенттер сүйлөм мүчөлөрүн өз орун тартиби боюнча жайгаштырышат. (1-тартипке келтирген топ, туура жоопту доскага жазат)

Үлгү: *чечен Өзгөчө так таамай сөздөр орундуу кырдаалда деп белгилешкен курч сөздөрдү кооз айтылган*

Өзгөчө кырдаалда айтылган курч, таамай, так, кооз орундуу сөздөрдү «чечен сөздөр» деп белгилешкен.

II тур. Окутуучу жогорудагы сүйлөмдөрдө эмне жөнүндө сөз болгондугун сурайт. Студенттер чечен сөздөр, чечендик өнөр тууралуу түзүлгөндүгүн айтышат.

Окутуучу: *Чечен деп кандай адамдарды айтууга болот? Айтылуу чечендерден кимдерди билесиңер?*

Студенттердин болжолдуу жооптору*: Чечендер зээндүү, сөзмөр, өзгөчө таланттуу болушат. Алар сүйлөгөндө эл берилип, ырахаттанып угат…*

*Акыл Карачач, Жээренче чечен (*Билген мааламаттары боюнча пикир алмашышат*).*

Окутуучу*: Азаматтар, чечендик өнөр, чечендер тууралуу бир кыйла маалыматыңар бар экен.*

Чечендик өнөр, чечендер, чечен сөздөр тууралуу ушул сабакта кеңири сөз кылалы.

*Демек, бүгүнкү лексикалык тема – «**Чечендик өнөр».***

Чындыгында кыргыз эли сөз өнөрүн жогору баалашат. Алар сөзмөр адамды кадырлап, ага урмат көрсөтүшөт. Чечендердин сүйлөгөн сөздөрүн даңктап, кеп кылышат…

Билдирүү. Окутуучу тарабынан 3 топко 3 түрдүү тексттер таркатылып, текст менен иштөө боюнча көрсөтмө берилет.

1. Топтогу ар бир студент өз бөлүгүн белгиленген убакытта окуп чыгып, жупта, топто ой бөлүшүшөт.

2. Каалаган стратегиянын негизинде чыгармачылык менен презентациялашат.

Даанышman» тобуна берилүүчү текст

Жээренче чеченге аялынын өлгөнүн угузуу

Аттан түшүп, жай сурап отурганда, бир карыя чеченге кайрылат:

-Ээ, чеченим, бул дүйнөдө үчөө: агып жаткан суу, асман тиреген тоо, ааламды жаркын нурга бөлөгөн күн өлбөйт дейт, чынбы?

-Жок алар да өлөт. Кычырап кыш келип, борошолоп кар жааса, тоонун башын ак басат - өлбөгөндө не болду? Арылдап аккан дайра жок, булактын көзүн муз басса, суу өлбөгөндө не болду? Асманда булут ойноктоп, нурду жерге жеткирбейт – күн өлбөгөндө не болду?

-Ээ, чеченим, анда адамзатка келелик: Атасы өлгөн не болот?

-Атасы өлгөн аскар-зооң ураган менен тең болот. Куудай сакалын агартып, төрдө отурса атакең – аскар-зоо болбогондо не?

-Энеси өлгөн не болот?

-Энеси өлгөн – элин жоо чапкан менен тең барабар.

-Баласы өлгөн не болот?

-Өзөгүң өрт алган менен тең болот. Өрттөнсө өзөк - тукум жок, өчкөнү болот отундун.

-Ээ, чеченим, эң акыркы бир собол – катыны өлгөн не болот?

Ошондо Жээренче чечен ыргып кеткен экен:

- Атаңдын көрү, катыным өлгөн турбайбы? Карыганда кууратып, төрт баш бир жаздыкка жатып калган экенбиз.

Ошондо баягы карыя чеченге кайрылат:

-Ашык кетсем, кечирип кой, чеченим, «Карыганда кууратып, төрт баш бир жаздыкка жатып калган экенбиз» дегенге түшүнбөй калдык.

-Анын эмнесине түшүнбөйсүнөр. Менин жашым бул болсо, күйөөсү өлгөн жесирге баш кошормун. Мен өлгөн аялымды эстеп, ал өлгөн күйөөсүн эстеп – бир жаздыкта төрт баш жатпаганда не болдук.

Презентациялоодогу болжолдуу иши

Жээренче чеченге аялынын өлгөнүн угузуу

(ролдоштуруу ыкмасы менен презентациялашат)

Карыянын ролунда - Акмат.

Жээренче чечендин ролунда Касым.

Карыя: *-Ээ, чеченим, бул дүйнөдө үчөө: агып жаткан суу, асман тиреген тоо, ааламды жаркын нурга бөлөгөн күн өлбөйт дейт, чынбы?*

Жээренче чечен: *-Жок алар да өлөт. Кычырап кыш келип, борошолоп кар жааса, тоонун башын ак басат – өлбөгөндө не болду? Арылдап аккан дайра жок, булактын көзүн муз басса, суу өлбөгөндө не болду? Асманда булут ойноктоп, нурду жерге жеткирбейт – күн өлбөгөндө не болду?*

Карыя: *-Ээ, чеченим, анда адамзатка келелик: Атасы өлгөн не болот?*

Жээренче чечен*: -Атасы өлгөн аскар-зооң ураган менен тең болот. Куудай сакалын агартып, төрдө отурса – аскар-зоо болбогондо не?*

Карыя*: -Энеси өлгөн не болот?*

Жээренче чечен: *-Энеси өлгөн – жоо чапкан менен тең барабар.*
Карыя: *-Баласы өлгөн не болот?*
Жээренче чечен: *-Өзөгүң өрт алган менен тең болот. Өрттөнсө өзөк – тукум жок, өчкөнү болот отундун.*
Карыя: *-Ээ, чеченим, эң акыркы бир собол – катыны өлгөн не болот?*
Жээренче чечен: *- Атаңдын көрү, катыным өлгөн турбайбы? Карыганда кууратып, төрт баш бир жаздыкка жатып калган экенбиз.*
Карыя: *-Ашык кетсем, кечирип кой, чеченим, «Карыганда кууратып, төрт баш бир жаздыкка жатып калган экенбиз» дегенге түшүнбөй калдык.*
Жээренче чечен: *-Анын эмнесине түшүнбөйсүңөр. Менин жашым булл болсо күйөөсү өлгөн жесирге баш кошормун Мен өлгөн аялымды эстеп ал өлгөн күйөөсүн эстеп – бир жаздыкта төрт баш жатпаганда не болдук.*
«**Кыял»** тобуна берилүүчү текст

Чечендик өнөрдү аркалаган адамдардын айырмачылыгы

Тилчи, фольклор жыйноочу Ж.Мукамбаев чечендик өнөрдү аркалаган адамдардын төмөнкүдөй айырмачылыгын белгилейт:

- ойду так, элестүү, көркөм сөздөр менен туюнтушу;
- жай, сабырдуу, олуттуу сүйлөшкөнү, бир айтканын кайра кайталабаганы;
- ким менен кандай темада, кандай кырдаалда эмне жөнүндө сүйлөп жаткандыгына чоң маани беришкендиги;
- речь, сүйлөө мүчөлөрүн мыкты башкарып, тыбыш жутуу, кекечтенүү, үзүп сүйлөө, туттугуу дегендердин болбогондугу;
- сөз, туюнтма, макал-лакап, маселени ойго карата, угармандарга жараша мыктылап тандашканы;
- угуп олтургандарды жалпы ойго салып, кыялга чумкутканы;
- сөз сүйлөөнүн ар кыл ыктарын, жолдорун жакшы билишкени;
- кайсы учурда кычыткы, азил, кандай учурда тамаша, күлкү, жанытма, какшык, чымчыма колдонууну жакшы билишкени;
- тилдеги көп маанилүүлүк, синоним, антоним көрүнүштөрүн арбын колдонушу;
- башка коңшу тилдердин сөз байлыктарын кыстара кеткендиги ж.б.

Байыркы Римде чечендерге төмөндөгүдөй үч талап коюлган:

1.Келтирилген фактыларды чындыкта далилдей билүү;
2.Угуучулардын жүрүм-турумуна, эркине, активдүү ишмердүүлүгүнө таасир этүү;

Россияда чечендик өнөрдү өркүндөтүүгө өзгөчө салым кошкон М.Ломоносов болуп эсептелет. Ал биринчилерден болуп, чечендик өнөрдүн негизги теориясын иштеп чыккан.

Түшүндүрмө сөздүк:
какшык – шылдыңдоо, келеке кылуу, сөз менен чымчылоо
жанытма – кыйытып, жандатып айтылган сөз

«Кыял» тобунунун презентациялоодогу болжолдуу иши

«Чечендиктин түрлөрү, чечендикти аркалагандардын айырмачылыгы» деген тексттерге түзүлгөн кластери

Келтирилген фактыларды чындыкта далилдей билүү;

угуп олтургандарды жал
ойго салып,
кыялга чумкутканы

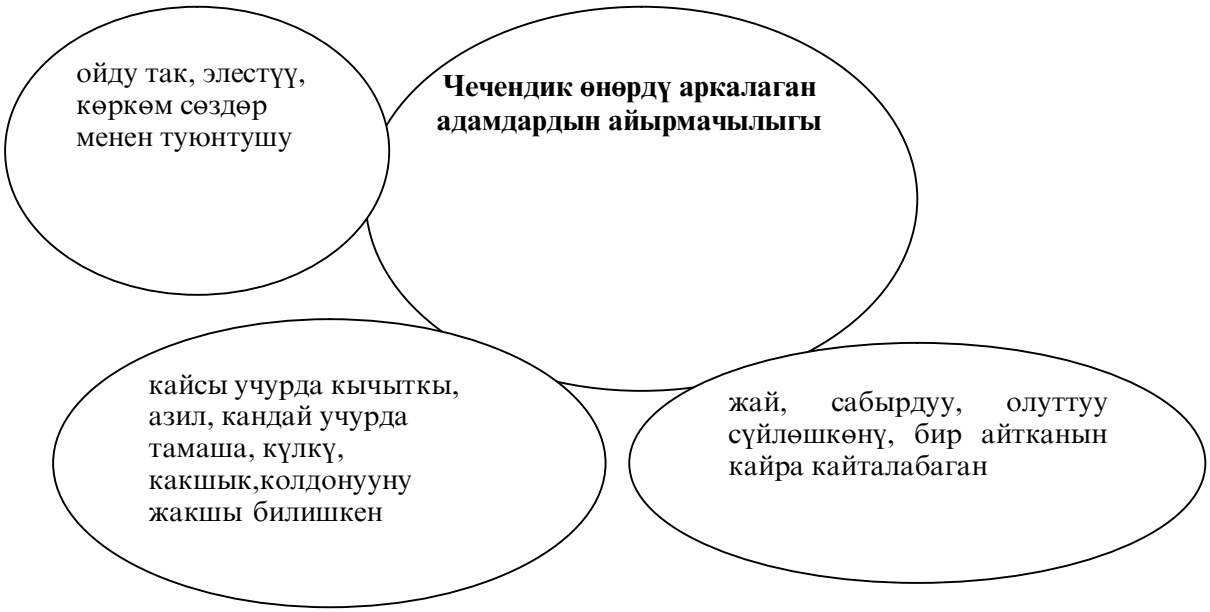

«Мурас» тобуна берилүүчү текст

Чечендер

Чечен деп – чечендиктин талаптарына жооп берген, аны кайра элге жеткирген кишини айтабыз. Кыргыздар жалпысынан сөзмөр чечен адамдарды кадырлап, өтө сыйлашат. Алардын сүйлөгөн сөздөрүн даңктап, кеп кылышат.

Чечендер эл арасында ар кандай бөтөнчөлүктөргө ээ болушкан. Мисалы, Демосфен тили чулдур болгондуктан, өзүнүн кекечтигин жоюу үчүн, деңиздин жээгине барып, оозуна ташты салып, суунун шарынан катуураак бакырган.

Байыркы Грециядан чыккан көрүнүктүү чечендер: Сократ, Демосфен, Диоген, Цезарь, Тайлор ж.б.

Арабдардан чыккан чечендер:Абу Нувас, Жуки ж.б.

Орто Азиядан чыккан чечендер: Насирдин Кожо, Афенди, Алдар Көсө ж.б. Түркмөндөрдөн: Кемин ж.б.

Кыргыздардан чыккан чечендер: Үрбү, Ажыбай, Көкөтөй Тото уулу, Куйручук Өмүрзак уулу, Ырыскелди, Айкабыр, Садыр аке, Сарт аке, Кадыр аке, Осмон Акмат, Туяк, Акыл Карачач, Жээренче чечен, И.Раззаков, Ж.Абдыракмановдор.

Жогоруда аталган чечендердин арасынан коомдук ишмер И.Раззаков жөнүндө баяндасак, Сталин: «Орто Азиянын булбулу – И.Раззаков» - деп айткан. Мезгилинде ал киши тарыхка маани берип, Бабур, Сулайман-Тоо боюнча этюддарды жазган. Учурунда казак жазуучусу М.Ауэзов И.Раззаковдун сүйлөгөнүнө тан берип: «Капырай, силердин Искак Раззаков сүйлөгөндө башкалар караандабай калды. Менин көз алдыма Тайбуурулду чаап бараткан чабандес элестелди. Ар бир сөзү ишенимдүү, уккулуктуу, тим эле тизмектешип турат», - деп айткан.

Түшүндүрмө сөздүк:

кекеч – сөздү шар сүйлөй албай, токтоп-токтоп, мукактанып сүйлөгөн киши, сакоо

булбул – өт. үнү өтө жагымдуу …

«Мурас» тобунун «Чечендердин картасы» деген темадагы концептуалдык картасы

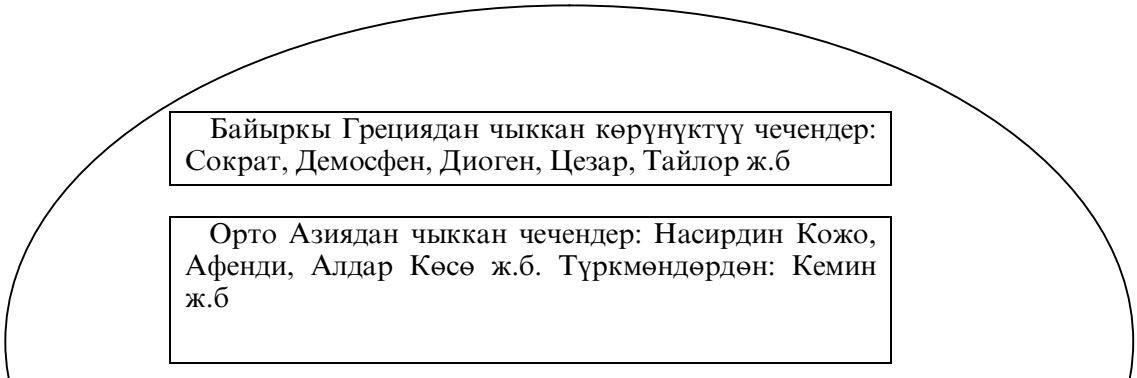

Ар бир презентациядан соң топтор арасында суроо-жооп жүргүзүлөт.

III тур. Бышыктоо

Өтүлгөн темаларды бышыктоодо алгач механикалык көнүгүүлөр пайдаланылат. Анткени студенттер алган жаңы билимдерин өздөштүрүүсү, бекемдөөсү зарыл.

Топторго таратмалар таркатылат.

№1 таратма

Төмөнкү сүйлөмдөрдү кыргыз тилине которгула.

Murataaly biy:
-What is the most didnity?
Sart ake:
-The highest is to reach to humans generasity and the iowest dignity is to story inhuman.

Топтун болжолдуу жообу:

Муратаалы бий:

-Эң жогорку кадыр-барк эмне?

Сарт аке:

-Ыйыгы – адам алкышына татыктуу болуу, эң төмөнкү барк – адам наалатына калуу.

№2 таратма

Төмөнкү учкул сөздү кыргызчага которуп, тиешелүү жерлерге тыныш белгилерин коюп, сүйлөмдөгү кызматын түшүндүргүлө.

Жить богато можно но жить образцовой жизнью трудно И.Раззаков

Болжолдуу жооп*: Бай жашоого болот, бирок өрнөктүү жашоо кыйын.(И.Раззаков)*

IV тур. Студенттердин алган билимдерин турмушта колдоно алуу, жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү максатында талкуу (же аудиторияга карап дебат) уюштуруу. Окутуучу сунуштаган темалардан студенттер өздөрү каалаганын тандашат. Мисалы, «Менин адистигимдеги (элчи, котормочу, окутуучу ж.б.) чечендиктин зарылдыгы» же «Тарбиялык маанидеги чечен сөздөрдүн жаштарга таасири», «Чечендик өнөрүнүн баалуу жактары» ж.б.

Талкуунун жүрүшүнө жараша окутуучу жыйынтыктайт.

Үй тапшырмасы

1. Өткөрүлгөн талкуунун негизинде эссе жазуу.
2. Жазылган эсседеги тыныш белгилеринин кызматын түшүндүрүү.
3. И.Раззаковдун учкул сөздөрүнөн жазып, өз ой-пикирин билдирүү.

СӨАИ үчүн берилүүчү тапшырма (баракка жазылып, студенттердин колуна берилет. Эскертүү: Берилген тапшырмаларга тиешелүү гана (жагдайга, тапканына жараша) көлөмдө текст топтоо)).

1. «Улуу кыргыз көчүнөн» (Бишкек-2006) Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр акелер (чечендер) тууралуу окуп, өзгөчө жаккан б.а. таасир калтырган бөлүктөрүн айтып бергүү.

2. Кеп маданиятында чечендик өнөр менен кооз сүйлөө бири-бирине синонимдеш. Чечендик искусствodo эл алдына чыгып, кооз сүйлөөнүн төмөндөгүдөй классификациясы белгилүү.

I. **Социалдык саясий чечендик өнөр** (бир темага байланышкан доклад. чогулуш,

конференцияларда берилүүчү отчет, саясий кеп, дипломатиялык кеп, аскердик патриоттук кеп, үгүттөө кеби).

II**. Академиялык чечендик өнөр** (ЖОЖдордо окулган лекция, илимий доклад, илимий обзор, илимий конференция).

III. Соттук чечендик өнөр (прокурордун, каралоочунун кеби, коомдук коргоочунун кеп, адвокат же актоочунун кеби**,** күнөөкөрдүн өзүн коргоочунун кеби).

IV. Социалдык – турмуштук чечендик өнөр (юбилей, мааракелерде сүйлөнүүчү сөздөр, стол четиндеги кеп (тост, бата)**,** аза күтүү кеби (эпитафия).

V. Мечиттик чечендик өнөр (мечиттеги үгүттөө кеби**, с**ыйынуу кеби).

Жогоруда аталган чечендиктерди чагылдырган тексттерди эл оозунан, интернет булактарынан, адабияттардан топтоо (жазуу, аудио-видео түрүндө).

1. Айылыңарда кандай айтылуу чечендер өткөн? Бул боюнча кары адамдардан сурап жазуу.
2. Сөз өнөрү тууралуу учкул сөздөрдү, макал-лакаптарды топтоо, турмушта колдонуу.

Сунушталуучу адабияттар:

1. Аширбаев Т. Айтманбетов А. Кеп маданияты. –Б.: 2004
2. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. –Ф.: 1988
3. Закиров С. Кыргыз санжырасы. –Б.: 1996
4. Исхак Раззаков. -Б.: 2003
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Ф.: 1984
6. Нуруев Т. Кыргыз тилинин пунктуациясы. Ош. 2005
7. Мусаев С. Кеп маданияты жана норма. –Б.: 1999
8. Улуу кыргыз көчү. –Б.: 2006
9. Интернет булактары.

Баалоо. Критерийлердин негизинде топтор бири-бирин баалашат жана ар бир топтун жыйынтык баллы угулат. Буга карата топтор жана окутуучу өз ой-пикирин билдирет. Топтолгон баллдын негизинде мыкты топ аныкталып, активдүү катышкан студенттер белгиленет.

Сабактын ар бир максатын эске алып түзүлгөн текст менен иштөө ары кызыктуу, ары жоопкерчиликтүү. Жогорудагы усулдар студенттердин кабыл алуусунун ар бир тибин эске алып, аны жүзөгө ашыруу максатын көздөдү. Таркатылган тексттер менен башка ыкмада да иштөөгө болот. Мындан сырткары тексттерди камтыган видео-аудио материалдарды колдонуу - бир кыйла эффективдүү. Албетте, ар бир сабак окутуучудан чыгармачылыкты, изденүүчүлүктү, жоопкерчиликти талап кылат.

Бүгүнкүдөй техниканын өнүгүү жолунда, заманбап билим берүүдө түрдүү ык-усулдарды пайдалануу эртеңкинин күзгүсү экендиги талашсыз.

Пайдаланылган адабияттар

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы I. Бишкек. 2000
2. Аширбаев Т. Айтманбетов А. Кеп маданияты. –Б.: 2004
3. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. –Ф.: 1988
4. Волкова К., Друзь Н., Развитие критического мышления, второе дополнительное пособие. –Б.: 1998
5. Закиров С. Кыргыз санжырасы. –Б.: 1996
6. Инновациялык методдор жана интерактивдүү окутуу боюнча методикалык курал. –Б.: 2000
7. Исхак Раззаков. -Б.: 2003
8. «Кырчын» журналы. №7-8, 2010
9. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Ф.: 1984
10. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. 2008.
11. Нуруев Т. Кыргыз тилинин пунктуациясы. Ош. 2005
12. Мусаев С. Кеп маданияты жана норма. –Б.: 1999
13. Улуу кыргыз көчү. –Б.: 2006

Короткова Н.П., (ОшГУ)

Социальная ценность искусства, его воспитательная и преобразующая роль

В статье раскрывается роль искусства в истории человечества, его социальная, воспитательная и преобразующая ценность.

The role of art in the history of mankind, it's social, educational and reorganizational values are discovered in the article.

Искусство – одна из форм общественного сознания. Основное явление и понятие, определяющее специфику искусства, отличающее его от других форм общественного сознания, например от философии, науки, это – *художественный образ.* Художественный образ содержит обобщение (обобщенное отражение действительности), данное через конкретное, чувственно воспринимаемое (зримое, слышимое или - как в литературе – непосредственно и живо представляемое) явление. Нечто *общее* выражено в художественном образе через единичное, а в европейском искусстве нового времени и *неповторимо индивидуальное*, и это служит средством типизации жизненных явлений в искусстве.

Обобщение жизненных явлений в художественном образе связано с особой *концентрацией, сгущением, заострением* их типичных черт, что и приводит к яркому, впечатляющему характеру образа. Средством этой концентрации служат интеллект, чутье и мастерство художника, в частности его творческое воображение, фантазия, позволяющие *сочинять* в точном и первоначальном смысле этого слова, то есть отражая действительность, создавать, складывать нечто ранее не существовавшее, новое. Роль художественного *вымысла,* воображения, весьма значительная во всех искусствах. Художественный вымысел помогает добиться того, чтобы неповторимо индивидуальное служило ярким выражением типического, помогает полностью слить общее и индивидуальное в высшем единстве. Восприятие этого единства – важный элемент эстетического наслаждения, доставляемого искусством.

Являясь одной из форм *общественного сознания,* искусство отражает прежде всего *общественное* бытие, общественную действительность, мысли чувства общественного человека. Самые личные, интимные, глубоко индивидуальные переживания человека только потому могут быть предметом искусства, что они представляют общий интерес, что подобного рода переживания свойственны многим людям и их художественное воплощение будет понятно широкому кругу воспринимающих. Передача в искусстве, например, картин природы также обращена к чувствам и мыслям человека как члена общества: Эти картины могут своими художественными средствами вызывать чувство любви к родной стране, мысли о величии природы и об отношении человека к природе. Словам, искусство способно отражать самые разнообразные явления действительности, но лишь постольку, поскольку они представляют интерес для человека как члена общества. При этом, в отличие от науки, искусство существенным образом преломляет явления действительности через внутренний субъективный мир художника и обращено к внутреннему же миру и субъективному опыту каждого из воспринимающих.

Отображение в искусстве тех или иных явлений жизни неотделимо от выражения *отношения* художника к этим явлениями, от их оценки художником. Это отображение всегда *эмоционально окрашено*. Художественный образ представляет, следовательно, не только единство объективного и субъективного, а также единство рационального (логического) и эмоционального.

Отношение художника к отображаемым явлениям, их оценка, да и самый выбор этих явлений обусловлены мировоззрением художника, возникающим на определенной социально–исторической почве и связанным с теми ими иными общественными устремлениями. Однако *значение* произведения искусства может далеко выходить за рамки того исторического периода, той социальной среды и тех общественных устремлений, которые вызвали его к жизни. Этим объясняется, например, большое значение для современности античного искусства, искусства эпохи возрождения, музыки Баха.

Произведение искусства обращается к человеку не как к представителю, например, определенной профессии или к лицу, интересующемуся теми или иными специальными вопросами, - оно адресовано *общественному человеку как таковому, то есть человеческой личности* в *целом*. Отсюда следует, что искусство по самой своей природе призвано непосредственно обращаться к *широким кругам* людей. И подлинный художник, даже при наличии в его творчестве исторически обусловленных черт ограниченности, всегда адресуется не к узкому кругу специалистов, знатоков и ценителей, а к народу, к человечеству.

Отражая действительность и выполняя, следовательно, познавательную функцию, искусство в то же время *воздействует на людей, воспитывает человека, формирует его взгляды,*

чувства; оно способно организовать и мобилизовать людей на решение тех или иных общественных задач, на борьбу за те или иные общественные идеалы. Благодаря неповторимо индивидуальному характеру художественных образов, их яркой эмоциональной окрашенности, наконец благодаря эстетическому наслаждению, доставляемому искусством, представления и убеждения, идеалы и устремления, воспринятые через искусство способны захватить человека с особенной полнотой и силой. Этим в большей мере определяется *социальная ценность* искусства, *его воспитательная и преобразующая роль.*

Роль эта, конечно, неотделима от удовлетворения *эстетической потребности* людей, которая исторически сформировалась как существенное свойство самой природы человека.

Искусство – ядро и средство эстетического воспитания. Главный показатель эстетической воспитанности человека – его самостоятельные творческие личностные действия, их гуманный характер, благородный тип поведения, манеры и внешний облик, сообразованные с высоким вкусом.

Какова же роль искусства в современном мире? Когда то Ф.Р. Достоевский провозгласи «Красота спасёт мир». Однако почему же она его до сих пор не спасла? Разве мало было шедевров искусства в истории человечества? В обществе действуют многие силы, и красота, искусство – лишь одна из них. Красота способна спасать мир, но тогда, когда общественно–разрушительные действия других сил не уничтожают на корню всё то, что созидает искусство.

Высшая цель науки – дать людям знания. Высшая цель техники–опираясь на знания, добытые наукой, удовлетворять материальные и духовные потребности и интересы людей. Высшая цель искусства – *всестороннее* развитие социальнозначимой и самоценной личности, формирование её потребностей и ценностных ориентаций. Поэтому искусство способно одухотворить научный и технический прогресс, осветить его идеями гуманизма. Развитие человека, его непрерывное совершенствование идут через общество, во имя людей, а развитие общества – через века, во имя личности. В этой диалектике человека и человечества смысл и суть истории. Способствовать историческому прогрессу во имя счастья человека – высшее гуманное назначение искусства. Всё проходит, говорили древние. И только о великом художественном творении нельзя сказать и это пройдёт…

Литература

1. Фейнберг Е. Л. Познание и искусство//Вопросы философии., -1976, № 7
2. Мазель Л., Строение музыкальных произведений Москва Музыка, 1979.
3. Юрий Борев, Эстетика Масква, 1988.
4. Неменский Б. М. Искусство как опыт человеческих отношений // Искусство в школе – 1991, № 3//

Кудайбердиева А.К., Айдарова Ж.М., ОшМУ

Билим берүү замандын талабына ылайык жаңылануу жолунда

Профессия учителя в обществе занимает почетное место, без них невозможно представить передачи знания и воспитания молодому поколению.

Without teachers we count teach and bring up young learners without giving and education.

Республикабыздагы билим берүүнүн сапатын жогорулатуу маселеси азыркы күндө педагогикалык жамаатчылыкка коюлган талаптардын бири болуп калды. Жаш муундарга сапаттуу билим берүүгө ылайыктуу шарт түзүү, окуу жайларын жаңы материалдык-техникалык база менен чыңдоо жана мугалимдердин профессионалдык деңгээлдерин жогорулатуу маселеси дагы бүгүнкү күндүн актуалдуу проблемаларынан болуп эсептелет. Акыркы убактарда билим берүү тармагында сандан сапатка умтулуунун, жаңылануунун жана натыйжалуу аракеттердин жылдары болуп жатат. Стратегиялык өзгөчө мааниси зор тармак катары билим берүүгө мамлекеттик саясатта орчундуу көңүл бөлүндү. Дүйнөдө экономикалык жана интеллектуалдык атаандаштык күчөгөн шартта билим берүү улуттук коопсуздуктун, көз карандысыздыкты сактоонун маанилүү шарты катары каралаган деңгээлге көтөрүлдү.

Мамлекет башчысы, билим берүү системасын реформалоо максатында «Билим берүүнү өнүктүрүүнүн Улуттук долбоорун» түзүүнү сунуш кылган. Бул тармакты көтөрүп өнүктүрүүнү министрликтин мойнундагы гана иш эмес, ал жалпы элдик иш жана ата-энелердин күч аракеттерин тартуу зарылдыгы экендигин билдирген. Президенттин бул алга сүрөөсүнөн кийин өлкөбүз, мектепке чейинки билим берүү системасын жаңылоо ошондой эле жалпы орто билим берүүнүн окуу пландарын жана мектептердин материалдык базасын чыңдоо, мугалимдердин кесиптик даярдыгын арттыруу, билим сапатын жакшыртуу багытында сапаттык жаңылануу күчөп жатат.

Эң негизгиси, 2009-жылы Кыргызстанда билим берүү системасынын алдына койгон келечек багыты, максаты, милдеттери ишке ашырылды. Жалпы билим берүүчү окуу жайлардын окуу пландарын оптималдаштыруу, бала-бакчалардын, мектептердин окуу-материалдык базасын чыңдоо, мугалимдердин кесиптик чеберчилигин күчөтүү багытында көп иштер аткарылып жатат.

Чех элинин улуу педагогу Я.А.Коменский: «Бакта канча сөңгөк, кабык, жалбырак, гүл, мөмө пайда болбосун, анын баары тамырдан жаралат»,- деп айткандай билим берүү системасынын тамыры да мектепке чейинки мекемелердеги билим, тарбия болуп саналат. [6; 110-б.]

Кыргыз Республикасынын «Мектепке чейинки билим берүү жөнүндө» мыйзамы кабыл алынып, эгемен элибиздин тарыхында биринчи жолу мектепке чейинки билим жана тарбия берүүнүн маселелерин өнүктүрүүнүн зарылдыгы белгиленди. Бул мыйзамда мектепке чейинки билим берүү баланын ден соолугун чыңдоого жана сактоого, анын инсандык сапатын өнүктүрүүгө багытталып, баланы окутуу процессинде оюн ыкмаларын колдонуу талап кылынган.

Балдарды мектепке чейинки даярдоо мекемелеринде иштеген адистердин айтымында коомдук турмушта өтө ыкчамдыкта болуп жаткан өзгөрүүлөр билим берүү ыкмаларынын жаңыча өнүгүүсүнүн, жаңы педагогикалык технологияларын талап кылууда. Мындай жаңычылдык педагогдордун профессионалдык ишмердүүлүгүндө эле эмес, жаш бөбөктөрдүн жаңы башталган жашоосунда пайда болгон ар кандай кырдаалдарда универсалдуу ыкмаларды пайдалануу шарттап жатканы талашсыз. Эгерде бала окуганды, санаганды мектепке баргандан үйрөнө баштаса, азыр бала мектеп босогосун аттаганда окуганды жана жазганды билгенден сырткары коллективде иштөөгө, ден соолугун чыңдоочу ыкма-көнүгүүлөрдү үйрөнүүгө жана бардык тараптан өнүгүп-жетилүүсү керек. Ушундай көз караш балдарын мектепке чейинки мезгилинен тарта атайын борборлорго өткөрүшкөн ата-энелердин каалоосу да ушундай болуп жатат.

Азыркы убакта балдарды ар түрдүү багытта окутуп-үйрөтүүнү максат койгон жеке менчик мекемелердин саны көбөйүүдө. Айрыкча менчик түрү басымдуу болуп жатат. Бирок бүгүнкү күндө элет жеринде менчик мекемелер жок, ал эми өкмөттүк мекемелер тартыш экендиги белгилүү. Мындай мекемелерде баланын таанып-билүүгө ынтызар чакан дүйнөсүн кеңири ачып, дидактикалык шарттары аркылуу ага эстетикалык бай тарбия берүү керек. Бирок, биринчиден көпчүлүк региондордо методикалык каражаттар жетишпегендиктен жаңы методикаларды пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү баардыгында эле боло бербейт. Экинчиден, аларда материалдык база жок. Борбордон алыс жайгашкан окуу мекемелеринин дагы бир көйгөйү - атайын билими бар кадрлардын жетишсиздиги. Балдарга билим берүү жана тарбиялоо мекемелеринде иштеген адистердин көпчүлүгү педагогикалык адистикке ээ эмес болгондуктан, балдарды окутууда тажрыйбасыздыгы таасир этпей койбойт. Тажрыйбалуу педагогдорду жайылтууда кесиптештерге атайын семинарларды уюштуруп, педагогикалык методикаларды оозеки айтып гана бербестен, иш жүзүндө көрсөтүп, методикалык рекомендацияларды башкача айтканда ачык сабактарды өтүп, алардын сценарийлерин таратып, мындан сырткары дидактикалык материалдарды дискке көчүрүп, электрондук варианттарын таркатуу зарыл. Ушунун баарын балдарды окутууда көрсөтмө курал катары аларга жардамын тийгизсе, уюштурулган семинарлар максатына жетээр эле. Анткени, кийинки учурларда ата-энелер да балдарын эрте жашынан мектепке чейинки билим берүүчү мекемелерге эмес, ар кандай ийримдерге катыштырууга активдүү тартылып жатышат. Ар түрдүү ийримдерге катышкан балдар менен ийримдерге тартылбаган балдардын психологиясы ар башка болот. Ийримдерге катышкан балдар, ийримдерге тартылбаган балдардан айырмаланып өздөрүн ээн-эркин алып жүрүүсү, көп нерселерди билүүлөрү менен өзгөчөлөнүп турат. Айтылган пикирди улуу гуманист-педагог Ж.Ж.Руссонун «Билим берүү деген балага тыштан таңууланган бир нерселер эмес, тескерисинче, билим берүү - бул баланын табияты, жаратылыш берген жөндөмдүүлүктөрү менен касиетттеринин табигый өсүшү жана өнүгүшү» деген сөздөрү менен же болбосо: «Жерде жаткан жумуртка асмандап учкан куш болот»,- деген элдик макал менен тастыктагыбыз келет [3;8-б.] .

Ар тараптуу билим-шыкка үйрөнгөн балдар – эртеңки мыкты адистер, ал эми мыкты адистер – мамлекетти жогорку деңгээлге көтөрүүчү мыкты кесиптеги инсандардан болоору анык. Ал үчүн «Ааламга кеткен жол айылдан башталат»,- деген сөздүн маңызындай ата-энелердин, айыл округунун, жалпы эле коомчулуктун колдоосу керек.

Адистердин айтымында балага таалим-тарбия берүүнү, аны туш тараптан өнүктүрүүнү мектепке чейинки курактан баштоо зарыл. Анткени ушул куракта келечекте ийгиликтерге жеткирүүчү баланын шык жөндөмүнүн пайдубалы түптөлөт. Адамдын турмушунда мектепке чейинки бал балалык доору эң маанилүү жана жооптуу учур болгондуктан, ага өзгөчө маани беришибиз шарт.

Ал эми билим берүү системасынын экинчи баскычы же башкача айтканда адам өмүрүндөгү экинчи доор бул - мектеп. Бүгүнкү күндө замандын талабына ылайык мектеп тармагында тесттик система менен окутуу кеңири инновациялык багытка ээ. Анын негизинде билим берүүнүн мазмунун жаңылоо процесси жүрүп жатат. Мектепте билим берүүнүн натыйжалуу иштөө режиминде тест мааниси зор документ болуп саналат. Тест билим берүү системасында окуучулардын билимдерин текшерүү, окуу жайларынын абалын иликтөө, окутуу методдорунун эффективдүүлүгүн баалоо максатында пайдаланылат. Ошону менен бирге эле кеңири алкакты камтыган түшүнүк. Ушул кеңири алкакты камтыган тест түшүнүгүнүн ичинен билим берүү системасында уюштурулуучу тесттин дидактикалык жана методикалык маселелерин изилдөө айрыкча актуалдуу жана проблемалуу болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө тестти билим берүү системасына жайылтуу маселесинин мамлекеттик деңгээлде колго алынышы мүнөздүү өзгөчөлүккө айланды.

Окуучулардын ички татаал өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү каражат катары ал дифференциалдык психология, психотерапия, психодиагностика, психометрия жана башка ушул сыяктуу психологиянын тармактарында колдонулат. Сабак учурунда ар бир окуучунун билимин баалоого, кемчиликтерин өз учурунда жоюуга, окуучуга жекече жардам көрсөтүүгө мугалим жетише албайт. Ошол эле учурда, мугалимдин билим баалоосу субъективдүү экендиги дагы чындык. Окуу процессинен массалык сыноолорго карай багытында колдонулушу жалпы эле билим берүү системасы үчүн натыйжалуу болоору талашсыз. Мектептердин окуу процессинде ийгиликтүү пайдаланылып, анын негизинде окуучулардын окуу жетишкендиктерин жана кемчиликтерин аныктоо, билим деңгээлдерин обьективдүү баалоо – мектеп мугалимдеринин түздөн-түз иш аракеттери болуп эсептелмекчи. Андан топтолгон тажрыйбалар массалык сыноолордун негизинде айланышы абзел. Демек, мектеп турмушунда тезинен жайылтылып, колго алынуучу иш. «Окутууну адеттеги практикасында болсо, - деп белгилейт атактуу педагог И.Б.Бекбоев, - мугалим сабактын каалаган убагында ар бир окуучунун материалды өздөштүрүү процессин, анын акылынын өнүгүү жолун контролдукка ала албайт. Мына ушунун азыркы окутуунун кемчилдиги болуп эсептелет. Материалдар окуучулар канчалык даражада түшүнүп кабыл алып жаткандыгы жөнүндө мугалим жалпы гана болжолдуу маалыматтарды окуучулардын оозеки же жазуу түрүндөгү жоопторунан ала алат». [1; 304-б.] .

Билим системасы тууралуу кеп кылганда кааласак да, каалабасак да, өткөн менен бүгүнкүнү салыштыруу өзүнөн-өзү түрүлүп чыга келет. Убагында көнүмүштөй көрүнгөн нерселердин көбү өзгөрүп,ушу азыр бидим берүү системасы кыйын абалга кептелип турганы элдин баарына дайын.

Ошондой эле мектеп окуутучуларына төлөнгөн айлык маянасын жогорулатуу туура деп эсептейм. Себеби бул учурда аларга болгон талап да күчөйт,берилип жаткан билимдин сапатын да жогорулатууга жетишебиз.

Жыйынтактап айтып келгенде сандан сапатка өтүү маселеси бүгүнкү күндө бир аз демилгелүү иш-чараларды көрүү мезгил талабына ылайык.

Колдонулган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Б.: Педагогика, 2003.
2. Кутбилим №45 18.12.2009-ж.
3. Кутбилим №2 22.01.2010-ж.
4.Калдыбаев С.К. Тестти окуу процессинде колдонуунун теориялык жана практикалык маселелери. –Б, 2003.
5.Калдыбаев С.К. Тесттик тапшырмаларды түзүүнүн методикасы.

Мугалимдер үчүн колдонмо. Б,1996.
6.Коменский А.Я. Избранные педагогические сочинения.-М., 1955.

УДК:371.3:741/744

Мамазаиров М., ОшМУ

Учурда мектептердеги көркөм сүрөт өнөрүнө болгон көз караш

Жаш искусство сүйүүчүлөрүн көмүскөдө калтырбай туура багыт берүү менен чыгармачыл инсандарды тарбиялап өстүрүү.

Начинающие любители искусства не должны оставаться в стороне, им нужно дать правильное направление для развития их творчества.

Beginning amateurs art must not remain in side, him it is necessary tj give right direction for development their creative activity.

Азыркы учурда жаштарды тарбиялоо жана коомчулукта өз кесибин туура тандоого багыт берүүбүз зарыл. Туура багыт берүүнүн эң биринчи тепкичи- бул баланы мектептен баштап искусствого тарбиялоо. Учурда мектепте искусствону, көркөм өнөрдү аркалап окуткан кесиптештерибиз аз. Бул предмет мектепте балдар үчүн эң бир кызыктуу, алардын жүрөгүнөн орун тапкан сабактардын бири болуп эсептелет. Ал эми башка предметтерди окутуу жаттоо аркылуу, кандайдыр бир мажбурлоо негизинде ишке ашырууга болот. Ал ишке ашыруунун максаты, биз аларды ар бир предмет боюнча тарбиялообуз, алардын келечегине пайдубалын түптөп берүү. Ошол түпкү пайдубалы көтөрүлбөй, учурда сүрөт, көркөм өнөргө болгон көз караш солгундап баратышы байкалууда. Адамдын жан-дүйнөсүнөн чыгармачыл инсан, жүрөгүнөн жаралган чыгармаларды жаратуу үчүн, биз табият менен адамдын ички сулуулугун көрсөтө билген, жан дүйнөсүндө көркөм өнөрдү сактап жүргөн жаш өспүрүмдөргө туура жол көргөзүү биздин колубузда. Ошондуктан келечектеги кесибин туура тандоо, мектепте багыт берүүдөн башталат. Ал эми учурда, жаш сүрөткер-адистердин мектептерде иштебегендигинин себеби сүрөт, чийүү сабагынын жана айлык маянасынын аздыгынан болуп, мкетепке баруудан баш тартышат. Баш тартуу менен эле чектелбей, учурда искусствону бүткөн адистерибиз шаардык «дизайнердик көркөм жасалгалоо» ишканаларында архитектурада жана эстелик жасоо өнөрканаларында, ошондой эле мебелдик цехтеринде иштеп келишет. Мектептин маянасына салыштырмалуу бул жерлерде 3-4 эсе киреше табышат. Туура, сүрөт өнөрү жаш чыгармачыл өспүрүмдөр үчүн эң бир сүйүктүү сабактарынын бири. Себеби, сүрөт тарткан инсан өзүнүн оюндагы фантазиясын же болуп өткөн окуяны, же көзү көргөн натурадагы көрүнүштү түшүрүү аркылуу эс ала алат. Алсак, мектеп окуучулары сабак учурунда бир тема үстүндө сүрөт тартууда; мисалы: «Күзгү көрүнүш», «Жомоктор дүйнөсүндө», «Апакем», «Менин Кыргызстаным» жана башка ушул сыяктуу кызыктуу, ары татаал көрүнгөн темалар үстүндө, бир класстагы окуучулардан бир канчасы өзүнүн оюн кагаз бетине түшүрө алат. Сүрөт өнөрү көпчүлүгүнө татаал көрүнсө, ал эми таланттуулар жана шыгы бар жаштар үчүн бул өнөрдү аркалап кетүү оңой сезилет. Чындыгында, тегиз актай кагаз бетине кызыктуу бир көрүнүштөрдү же пейзаж портреттерди түшүрүү таң калыштуу, ары табышмактуу сезилет. Ошол тегиздик бетине же таза барак бетин көргөндө, искусствого сүрөт өнөрүнө кызыккан инсан эч качан жөн тура албайт. Тескерисинче, (ак кагаз бетин көргөндө) ушунчалык эргүүлөр келип, ошол актай баракка жүрөгүндөгү сүйүктүү чыгармасын же кызыктуу бир сүрөттү түшүрүүнү эңсейт.Бул чыгармачыл инсандын ары жагында таланты бар экендигинен кабар берет. Алсак, кыргыз элине эле эмес бүткүл дүйнөгө белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» (повести) кино тасмасындагы (Жамийланын кайниси) Сейиттин тарткан сүрөттөрү, Данияр менен Жамийланын бирге жүргөн күндөрүн, ар бир чыгармасындагы көрүнүштөрдү, өзүнчө картина катарында жараткандыгы, чыныгы искусствону сүйө билген таланттуу сүрөтчүнүн образын жана жан дүйнөсүн Чыңгыз Айтматов өтө таамай жана так көрсөтө алган. «Өнөрүң болсо өргө чап», - деп эл арасында бекеринен айтылып келбесе керек, кантсе да таланттуулардын талантын баалай билгендиги таамай айтылган макалынан байкалып турат, же көркөм өнөргө жакын экендигинен кабар берет. Өнөрлүү адамдын өзөктөн жаралган чыгармасын экинчи бир адам жарата албайт. Себеби ар бир чыгармачыл инсан, өзү жараткан чыгарманы

башкалардыкынан өзгөчөрөөк жасоого далаалаттанат. Ошол аракеттер аркылуу искусство өнүгүп - өсүп, ар кандай жанрларда жаңыча агымдарды жаратып ийгиликтин туу чокусуна жетишүүдө. Ошол себептен жаш өспүрүмдөрдү тарбиялоодо жана окутууда ар бир сабакты өз адистигин билген инсан гана өтсө, ошондо гана келечек муундардын коомчулукка кошкон салымы зор ийгиликтерди жаратаар эле деп ишенем.[1] Жаш муундарга сүрөт сабагын окутууда алгач калемди иштетүүнү туура кармоо жана учтоону үйрөтүү абзел. Калемдердеги Т1, Т2, Т3, М1, М2, М3, М4, М5 – деген сыяктуу белгилер болот. Мында Т1- твердый (катуу), М1-мягкий (жумшак) дегенди, ал эми сандар карандаштын канчалык катуу же жумшак экендигин билдирээрин түшүндүрүп берүү, алар үчүн кызыктуу сезилип, калемди иштетип көрүүгө умтулушат. Ал эми сүрөт тартуунун негизги каражаттары «акварель» жана «гуашь» жөнүндө балдарга төмөнкү маалыматтарды берүү зарыл. «Акварель» латындын «aqua» - деген сөзүнөн, ал эми кыргызча «суу» - деген маанини билдирген сөздөн келип чыккан. Аты айтып тургандай, сууга эзме назик, тунук боек болуп саналат. Байыркы египеттиктердин, гректердин, римдиктердин көркөм дүйнөсүндө акварель боегуна кошумча ак түс кошулгандыктан, аткарылган жумуштар киргилт (бозомук) болуп тартылган. XV кылымдан баштап ак түс кошулбаган акварель боегу менен иштеп келе жатышат. Живописти чыгармада өтө жарык жерлерди чагылдырууда, аларды боебостон кагазды актай калтырып, ак боектун ордуна колдонушат. Акварель боегу менен кагаз бетине жука билинер-билинбес кылып, кыл калемдин жардамы менен бир эле жерге бир түстүн үстүнө бир нече түстү кошуп иштөөгө болот. Алардын кошулмасынан керектүү түстү боек эзүүчү тактада (палитрада) издеп табышат. Айрым сүрөтчүлөр, ар бир түстү бири-бири менен өз өзүнчө айкалыштырат. Кээ бирлери, алгач сууланган кагаздын бетине боекторду агызып иштегенди жакшы көрүшөт. Акварель боегунун кереметтүү тунук, ачык, үлпүлдөгөн жеңил касиеттеринен улам, аны менен аткарылган чыгармалар көз жоосун алган, ажайып кооздукту көрүүчүлөргө тартуулайт. Акварель боегу өтө назик болгондуктан көпчүлүк сүрөтчүлөр аны кыз кыялына салыштырышат. Гуашь же май боектору менен аткарылган иштерди үстү-үстүнөн боеп оңдоого болот. Ал эми акварель боегу менен тартылган иштерди өчүрүп оңдоо өтө опурталдуу болгондуктан, көпчүлүк сүрөтчүлөр акварель боегу менен иштешпейт. Ошондон улам, акварель боегу менен аткарылган иштер башка боектор менен аткарылгандарга салыштырмалуу өтө аз. (2) Жаратылышка түздөн-түз байкоо жүргүзүү живописти таанып-билүүнүн алиппеси болуп саналат. Живописти түшүнүү, кабылдоо жана сүйүү үчүн адам жаратылыш дүйнөсүнүн дал өзүндө болгон сезимдердин узак мектебинен өтүүгө тийиш. Бала түшүнө албаган сүрөттөр бар жана аларды өспүрүм улан кураста көрүү керек, бирок бала чакта «туш болууга» жана аларга өмүр бою кайрылбоого боло турган сүрөттөр бар. Чыныгы искусстводо жөнөкөй эч нерсе жок. И.Шишкиндин «Кара буудай», А.Саврасовдун «Чар каргалар учуп келишти», И.Левитандын «Алтын күз» жана «Кайың токою», К. Юондун «Кыш аягы», «Чак түш», А.Пластовдун «Биринчи кар» сыяктуу жөнөкөй сүрөттөрүн бала чакта да, өспүрүм кезде да, уландыктын алгачкы жылдарында да көрүү керек. Адам ар бир жолу алардан кандайдыр бир жаңы нерсени көрөт. Сүрөттөрдү кайталап көрүү эмоциялык эсте тутууну байытат, өнүктүрөт, кооздукту кабылдоонун курчтугу деп аталган сапатты тарбиялайт. Көркөм сүрөт искусствосу өспүрүмдөрдүн рухий турмушуна дал ошол кайталап кабылдоонун аркасында кирет. Ошондуктан интеллектуалдык, эмоциялык жана эстетикалык өөрчүп өнүгүүнүн ар бир жаңы мезгили менен бирге тарбиялоого живописти улам жаңы чыгармалары кошулат ошол эле мезгилде мурда көрүлгөн сүрөттөргө көңүл бурбай калышат. [2]

Мына ушул сыяктуу ар бир боектордун тарых таржымалы жана аны иштетүүнүн жолдорун көрсөтүп же айтып берсек, чыгармачыл балдар үчүн ачылбаган кулпуну ачкан менен барабар деп айтаар элем. Көз жоосун алган мончоктой тизилген түркүн түстөр аркылуу, укмуштай ажайып чыгармаларды жаратуу же белгилүү атактуу сүрөтчү болуу, ар бир эле адамдын колунан келе бербейт. Ошондуктан «Келечек жаштардын колунда», - дегендей жаш өспүрүмдөр үчүн жаңыча методдорду колдонуу менен сабак өтүп алардын ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатсак, сүрөт өнөрү менен сугарылган жаш өспүрүмдөр арасынан «Жетинин бири кызыр» деген сыңары, келечекте Кыргызстанды дүйнөгө тааныткан чыгармачыл инсандар жаралар эле деп ишенем. Чындыгында, өнөр деген улуу, ушунчалык өзгөчө касиетин айтып түгөтө албачуудай сыртынан анча байкалбаса да ичи алтын жалатылган сарай өңдүү. Өнөр чапса сынгыс, сууга чөккүс, отко күйбөс, аздектеп баксаң сени даңктап да мураска жеткирип көкөлөтө не бир бийиктиктерге чыгаруучу касиетке ээ. Бирок мындай өнөрлүү болуу бактысы, ар бир эле пендеге бериле бербейт. Бул өнөр Алла Тааладан, жараткандан жиберилген ырыскы деп эсептейм. Миң адам төрөлсө анын

бирөөсүнө гана ыйгарылат. Дагы бир өзгөчөлүк, ал адам мен таланттуумун деп чалкалап жата берсе, андан эч кандай тыянак чыкпайт. Эң оболу, өнөрдү эмгектин суусуна сугарып, аракеттин алтын даны менен багыш керек. Ошондо гана эмгек, талант, аракет жуурулушуп не бир керемет чыгармалар жаралат жана таланттуу адам ошондо гана бакыттын көлүндө чабак урат. Адам талантты бакса, талант адамды багып, эриш-аркак чоң бир бийиктиктерге жеткирет. Ар бир эле инсан, бул жашоодо из калтыргысы келет, бирок из калтыруу тарых баракгарында калуу ар биринин эле колунан келе бербейт. Ал эми өнөрлүү адам үчүн из калтыруу эмгектенүүнү гана талап кылат.

Колдонулган адабияттар:

1.Көркөм өнөр булагы.Акматов Д.А, Бердибаева С, Маркова Р.А. Б «Педагогика»2002-ж.
2.В.А. Сухомлинский. «Тарбия жөнүндө» Ф 1985

Мусаканова М. (ОГПИ)

Улуттук маданияттын башталгыч класс окуучуларын адеп-ахлакка тарбиялоодогу таасири

Макалада элдик маданияттын (оозеки чыгарма, фольклор, традиция ж.у.с.) жардамы менен башталгыч класстардын окуучуларын адеп-ахлакка тарбиялоодогу тийгизген таасири жөнүндө көрсөтүлгөн.

В статье рассматриваются вопросы влияния национальной культуры в сфере устного народного творчества, традиции, обычаев как общечеловеческие ценности на нравственное воспитание учащихся начальных классов..

The infuluene of national culture to morality of brining up primary school learners with the help of (oral folklore, tradition) is shown in this article.

Баарыбызга белгилүү болгондой кыргыз элинин маданиятынын башталгыч класстардын окуучуларын адеп-ахлакка тарбиялоодо тийгизген таасири эбегейсиз зор. Аны менен биргеликте бөтөн, боордош элдеринин да маданиятынын, жалпы адамдык баалуулуктарынын (жерине, өз элине, мамлекетине болгон сүйүүсү, эмгекке болгон мамилеси, үй-бүлөгө, билим-илимге болгон мамилеси ж.у.с.) окшоштугу болгону менен кыргыз элинин фольклорунун, заманбап искусствосунун, элдик адабиятынын, музыканын, элдик оюндардын, бийдин тийгизген таасири өзгөчө.

Кыргыз фольклорунун бири болгон элдик оозеки чыгарма башталгыч класс окуучуларынын ойлоо сезиминин өсүшүнө көмөкчү болот.

Жалпы адамдык баалуулук (туулган жерине, ата мекенине, эмгекке, маданиятка, үй-бүлөгө, билимге болгон сүйүүсү жана тынчтыкты көзүнүн карегиндей сактоосуна болгон баалуулуктар) башталгыч класстагы окуучуларга фольклор аркылуу жеткирилип калыптанат. Бала эрте жашта эле жомок, табышмак, макал-лакаптар ж.у.с. фольклор жана үрп, адаттар менен таанышышат.

Элдик жомоктордо жана макалдарда жүрүм-турум эрежелери жана аларга коюлуучу талаптар көрсөтүлүп адеп-ахлакка тарбиялоодо жемишин берет. Мисалы:“Өз агасын агалай албаган киши агасын сагалайт”, “Билимдүү миңди жыгат, күчтүү бирди жыгат” деген макалдар балдарды эмгекке, улууну урматтоого, билимдүүлүктүн баркына жетүүгө тарбиялайт. Ошондой биримдикке тарбиялаган макалдар аз эмес: “Көп түкүрсө, көл болот”, “Жалгыз таруу ботко болбойт” ж.у.с.

Азыркы учурдагы кыргыз адабияты башталгыч класс окуучуларын адеп-ахлакка тарбиялоодо зор мүмкүнчүлүккө ээ. Окуучулар белгилүү жазуучулардын, акындардын: Тоголок Молдо, Т.Сатылганов, А.Осмонов, Ж.Бөкөнбаев, Ч.Айтматов ж.б. ырларын, чыгармаларын окушуп каармандарды туурап аткарышат. Адеп-ахлакка тарбиялоодогу эң негизги каражат катары окуу китептериндеги белгилүү жазуучулардын, акындардын чыгармасы да пайдаланылат. Ал эми I-IV класстын окуу китептериндеги тексттер, көнүгүүлөр да балдардын адептүүлүк элестөөлөрүн калыптандырат: республикага, эмгекке болгон сүйүүсүн арттыруу менен башканын эмгегин баалоого, “жакшы”, “жаман” деген түшүнүктөрдү айырмалап билүүгө үйрөнүшөт.

Элдик музыка бий аркылуу тарбиялоо атам замандан эле баалагандыгы бизге жаңылык эмес. Комуз, ооз комуз аркылуу кыргыз элибизди даңктап, прогрессивдүү жактарыбызды ачып көрсөткөн.

Элдик оюндары, спорт баланы ыкчамдыкка, сезимталдыкка, денесин чыңдоого, эстетикалык, нравалык ж.у.с. тарбиялоо менен бирге алардын чыдамкайлуулугун, чечкиндүүлүгүн, табышкерлигин ж.у.с. адептүүлүктүн сапаттарынын өнүгүшүн камсыздайт.

Элдик традиция жаш муундардын социалдык-психологиялык факторлорунун калыптанышына өбөлгө түзөт.

Адептүүлүккө тарбиялоонун баардык факторлору: сөз, жумуш, мамиле ж.у.с. бириктирилип, күчөтүлүп жана айкалаштырылат.

Тарбиянын башаты үй-бүлөдөн башталат. Тарбиялоодо адеп-ахлактын ар бир касиетине көңүл бөлүп баланын ниетине, көңүлүнө карабайбыз. Ошондуктан катаал мүнөздөгү, кайрымсыз, бейбаш жана жеке кызыкчылыгын көздөгөн балдар тарбияланып калышы мүмкүн. “Эгерде балдарыңардын бактысыз болушун кааласаңар, – деп жазган К.Д.Ушинский, алар эмнени жасаганды каалашса мүмкүндүк түзө бергиле”, – деп бекеринен айтпаган. Мектеп менен үй бүлөнүн тыгыз мамилеси эффективдүү жыйынтыкты бериши баарыбызга белгилүү.

Элдик традиция, үрп-адат, маданият ж.у.с. маданияттын түрлөрү үй-бүлөдөн берилет. “Баланы бала тарбиялайт”, – деп ата-бабаларыбыз көп балалуу үй-бүлөнү сыйлашкан.

Үйбүлөнүн көп балалуу болгон тардиция өтө маанилүү болуп анын зарыл экендигин билдирүүчү макалдар да аз эмес. Мисалы, “балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар”. Чоңунан кичинесине карата сый-урматта болушу, бири-бири үчүн камкордук көрүүсү адеп-ахлактын эң негизги касиети деп атоого болот.

Азыркы учурда кескин түрдө аз балалуу үй-бүлөлөрүн болушу коомго да терс таасирин тийгизип жатат.

Ата-бабаларыбыздын “жети атасын билбеген бала өз атасын да билбейт” жана “Эр жигитти намыс, коңонду камыш өлтүрөт” деген макал-лакаптарды айтуу жигиттердин намысына келтирүү менен патриоттуулукка тарбиялап алардын нравалык жана эстетикалык көз караштарын калыптандырган ошону менен бирге эсте тутуусун, ой жүгүртүүсүн, эркин ж.у.с. өнүктүргөн.

Башталгыч класс окуучуларын адеп-ахлакка тарбиялоо менен биргеликте, эстетикалык табитин өстүрүүгө, экологиялык билимдерин калыптандырууга, дене тарабынан чыңдоого карата тарбиялоодо айрыкча сейрек жашоого үйрөтүүдө жүрүм-турумду, эрежени, ар түрдүү нормаларды үйрөтүүдө элдик салт жеке адамдагы, үй бүлөдөгү, мектептеги жана улуттардагы проблемалуу жагдайларды чечүүдөгү бирден-бир зарыл каражат болуп саналат.

Азыркы учурда жашоо тиричилик көп нерселерге таң калтыруу жана түшүнбөөчүлүктү алып келип жатат. Кээ бир түшүнүккө баа берүүдө же жеткире айталбай, же ашыкча айтылып калган учурлар көп болуп жатат. Биздин ата-бабаларыбызды эмне тынчсыздырган, кантип эмгектенишкен, эмне жөнүндө ойлонушкан, эмне жөнүндө ырдашкан, айтып беришкен, өздөрүнүн урпактарына (балдарына, неберелерине, чеберелерине) эмнени мурас кылып калтырышкан жөнүндө үстүрттөн айтып гана тим болуп жатабыз.

Ошондуктан элдик маданиятты үстүртөн гана окуп үйрөнбөстөн үрп адаттар, салттар, ата-бабаларыбыздын айтып кеткендери терең өздөштүрүлсө көп катачылыктарга жол берилмек эмес.

Жашап жаткан жердин тарыхы (улутуна карабастан) терең окуп үйрөнүлсө, анда ал жердин калкына сый урмат менен мамиле жасоо менен бирге ар бир инсан тарыхтагы ордун бекемдеп алуусуна шек жок. Ошондуктан азыркы учурда элдик салттардын, үрп адаттардын, майрамдардын (Нооруз майрамы ж.у.с.) өткөрүлүшүнө кайрадан көңүл бөлүү учурдун талабы болуп жатат.

Тарбиялоо процессин жандандыруу үчүн башталгыч класстардын методикалык бирикмелеринде, класстан тышкаркы жумуштарында элдик маданиятынын бардык аспектилери кеңири пайдаланышы зарыл.

Жогоруда айтылгандардан төмөндөгү жыйынтыктарды алууга болот:

- Элдик маданият – улуттук маданияттын негизи. Ошондуктан жалпы адамдык баалуулуктар болгон элдик маданияттын жетишкендиктери менен балдарды тааныштырууга болот.
- Элдик маданият балдарды адеп-ахлакка тарбиялоодо төмөндөгүдөй баалуулукту ачып көрсөтүп берет. Алар: эмгекти сүйүүгө, боорукердикке, жаратылышка жана өзүнүн элине, жерине этият мамиле кылуусуна.

- Башталгыч класс окуучуларына элдик маданият оюн, ыр, жомок, табышмак, улуттук кийим-кечелер, үйдөгү буюмдар аркылуу терең түшүндүрүлөт жана балдарга кызыгууну алып келет.
- Окуучулардын өзүнүн катышуусу менен элдик үрп-адаттарды, салттарды да ырдатуу, бийлетүү, ролдошкон оюндарды ойнотуу менен жеткирүүгө болот.
- Улуттун-улут болуп калыптанышында мамлекеттик тил зор роль ойнойт. Тилдин калыптанышына эң негизги каражат болуп фольклор эсептелинилет. Ал башталгыч класс окуучуларынын тил байлыгын өстүрөт.
- Иш-аракеттерди уюштуруудагы учурларда (айрыкча театрлаштырылган майрамдык кечелерди даярдоодо жана катыштырууда) бир гана баланын өсүшүнө, өнүгүшүнө шарт түзүлбөстөн, өздөрүнүн достору менен да мамиле түзүүгө үйрөнүшөт, ал эми класс жетекчиге коллективди бириктирүүгө, ата-энелерди тарбиялоо жараянына тартууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Элдик маданияттын баардык аспектилери башталгыч класс окуучуларына ыктуу пайдаланылса коомго даяр жана аны сый урмат менен караган жарандар менен толукталышы талашсыз.

Пайдаланылган адабияттар:

1.Макаренко А.С. Книга для родителей. – Соч. –М., АПН РСФСР, 1957-1958. – IV. – С.20.
2.Макаренко А.С. Проблемы школьного воспитания. Соч. – Т.У. – С.105.
3.Краткий словарь по этике. – М., 1965. – 226-233 с.
4.Караковский В.А. Система воспитательной работы с ученическим коллективом средней школы. – М., 1978. – С.91.

Мамышева Д.З., ОшГУ

Музыкально-просветительская деятельность педагога-хормейстера

Музыкальное воспитание – это не воспитание
музыканта, а, прежде всего воспитание человека.
В.А. Сухомлинский

В статье обсуждается проблема, потребности в формировании специалистов нового типа, способных динамично реагировать на изменение социальной культурной ситуации в профессиональной деятельности.

The topic studies the problem and need in formation of new type specialists who are able to dynamically react the alterations in social and cultural situation in their professional activity.

Сложный, во многом противоречивый процесс современных реформ привёл к эволюции духовных ценностей, составляющих основу общенациональной культуры.

Возникли острая проблема и потребность в формировании специалистов нового типа с высокой степенью творческого и профессионального потенциала, способных динамично реагировать на изменение социальной культурной ситуации в профессиональной деятельности.

Характерно, что чаще других музыкальных профессий профессия просветителя привлекает именно дирижёров-хормейстеров, т.к. в музыкально-просветительной деятельности хоровой самодеятельности принадлежит одно из первых мест.

Мотивами участия в хоровой самодеятельности являются:

обучение хоровому пению и развитию певческих навыков и умений, полученных в хоровом коллективе общих знаний мировой художественной культуры и искусства, получение навыков и умений общения, приобретение дара обмена этими знаниями, взаимопросвещение, передаче знаний по культуре и искусству другим.

В настоящее время наметились позитивные тенденции в социально-культурной сфере. Разрабатываются перспективные проекты возрождения народной художественной культуры в регионах, внедряются художественно-образовательные программы на основе национально-культурных традиций в Кыргызстане, открываются новые специализации в народной художественной культуре в учебных заведениях.

Подготовка в вузах культуры сегодня ориентирована на введение в содержание учебного процесса народного музыкального творчества предмет «Манас и музыка» рассматривает народную музыкальную культуру, понимаемой как единство музыкальной культуры, понимаемой как единство музыкально-исполнительской, авторской, слушательской, собирательской, народно-педагогической, обрядовой, праздничной деятельности различных народов, населяющих нашу Родину.

Эта подготовка осуществляется, например, на основе базовой специальности «народная художественная культура» с широким спектром специализаций, таких как история и теория народного художественного творчества, этно-художественная педагогика, художественные коммуникации, художественно эстетическое воспитание.

Существует целая система, в которой приобщение школьной молодежи к искусству и осуществляется на фоне широкого культурно-эстетического развития. Центр этой системы – школа. Помощники – разные внешкольные учреждения.

Организационная методическая основа – координация классных, обязательных для всех и внеклассных, внешкольных, свободно выбираемых форм занятий искусством.

Это программа системы общественного воспитания детей по месту жительства.

Одна из главных целей программы – полноценное развитие художественного восприятия и активное творчество школьников в разных видах и формах занятий.

Во времена кризисных процессов хоровые школьные и самодеятельные коллективы нуждаются в руководителях-хормейстерах, способных гибко и оперативно реагировать на изменения потребностей и интересов молодёжи; в дирижёрах нового типа, хорошо знающих специфику хормейстерской работы и способных вести активную организаторскую, музыкально-просветительскую деятельность в новых социально-экономических условиях.

Однако, в современной практике руководства музыкальными коллективами выявляются недостатки: отсутствие педагогической целенаправленности в работе, отрыв педагогических задач от музыкальных, опора на авторитарную педагогику в учебно-воспитательной работе, ограничивающую творчество.

Следовательно, просматривается несоответствие устаревших подходов к подготовке кадров для музыкальных коллективов современным социально-экономическим и педагогическим особенностям социально-культурной сферы. Музыкальный руководитель должен быть обучен тому, как формировать правильную самооценку создаваемой и исполняемой непрофессионалами музыки.

Важное значение здесь имеют оценочные суждения и сформированность ценностных ориентаций на высокохудожественные музыкальные произведения.

Сердцевину эстетической деятельности в хоровом коллективе составляют методика, которой владеют специалисты и которая обеспечивает конкретный смысл и форму программы, раскрывающей проблемы обучения, касающиеся конкретной аудитории.

Наряду с функцией педагога-воспитателя учитель выполняет функцию просветителя, причём просветительская деятельность становится фундаментом для реализации воспитательных и образовательных задач. Такая подготовка осуществляется на факультетах начальных классов по специализации «Музыка» в педагогических ВУЗах. Процесс обучения специализации проходит более эффективно, потому, что в нем реализуется просветительская задача. В итоге наблюдается расширение содержания музыкально-просветительской работы, направленной на увеличение объёма общения и взаимопросвещения школьной молодежи.

Условием этой деятельности является потребность в музыкальном самообразовании и самовоспитании, стремление к самостоятельному продвижению в музыкальном познании, ориентация молодежи на самосовершенствование, на подготовку самосовершенствования молодежи.

Особую значимость приобретает направленность воспитательного процесса на подготовку школьной молодежи к самостоятельным развивающим контактам с музыкальны искусством. Специфика профессиональной деятельности учителя-хормейстера и связанные с ней трудности требуют от него не только определенной системы знаний, но и умения гибко применять эти знания на практике в школе, решать множество стихийно возникающих проблем, обусловленных особенностями хорового музыкального материала. Формами и методами проведения хоровых репетиций, организацией хорового коллектива в школе.

Поэтому, специалисту этого профиля нужна не только система знаний, навыков и умений, но и сформированность способности трансформировать знания в новых условиях.

Требования к деятельности учителя-хормейстера:

1).интеграция музыкального развития школьников певцов и просветительской деятельности в хоре.

2).ориентация на активную динамику результатов воспитательной работы

3). организация работы с учетом музыкальных интересов воспитанников

Если деятельность направлена на овладение содержанием музыкальной культуры, то школьники должны получить необходимые знания. Они нужны для воссоздания образно-эмоционального содержания музыкального произведения.

Поэтому, недооценка в подготовке специалистов может привести к тому, что хормейстеры окажутся, не готовы к руководству музыкальным коллективом.

Пропаганда музыки во все времена была важным и нужным делом в воспитании людей. Замечательные традиции в музыкально-эстетическом воспитании детей и юношества стали основой педагогической деятельности О.А. Апраксиной, Н.Л. Гродзенской, Д.Б. Кабалевского, В.Н. Шацкой, определили просветительскую направленность исполнительского творчества К. Кондрашина, Г. Рождественского, С Рихтера, Е. Светланова.

Музыкально-просветительскую деятельность учителя-хормейстера мы понимаем как педагогически ориентированную в условиях свободного времени, интеллектуальное и эмоциальное воздействие на личность школьников и молодежи средствами хорового искусства. Она заключается в целенаправленном общении школьников и молодежи к современной музыкальной культуре. Это могут быть хор, ВИА, дискотека, кружок обучения игре на музыкальном инструменте, а т.ж. знания смежных областей искусства и мировой художественной культуры.

От того, как музыка передается, зависит воздействие произведения на слушательскую аудиторию. Оценочная ориентация в творчестве хормейстера очень важна. Она опирается на прежний, прошлый и настоящий опыт художественного творчества, на ощущения музыканта, слуховые восприятия.

Эмоционально-образная интерпретация музыкального текста сочинения предполагает творческое перевоплощение всей драматургии музыкальной формы, наполнение её эмоционально-личностным опытом. Это позволяет хормейстеру стать создателем интересной, неповторимой трактовки исполняемой музыки, и в этом смысле, дирижёр выступает как соавтор композитора.

Музыкально-просветительские элементы, заложенные в музыкальных произведениях хорового искусства и в предметах дирижёрско-хорового цикла, умения распространять знания, их просветительскую направленность (в хоре, вокальном ансамбле), исполняя конкретные функции.

Музыкально-просветительская деятельность учителя-хормейстера повышает её социальную значимость и является базой для решения целого комплекса задач: специальных, образовательных и воспитательных. Готовность учителя определяется наличием соответствующего мастерства, в основе которого должна быть:

1).соединение музыкально-педагогических и просветительских способностей

2).стремление к самообразованию и самосовершенствованию

3).музыкальность, дар педагогического общения, вера в успех

4)музыкальное просвещение через пропаганду хоровой музыки

5)интеллектуальная готовность

6)владение знаниями, навыками и умением для решения художественно-педагогических и просветительских задач.

Дирижирование прошло несколько стадий развития, не сложилась его современная форма – язык жестов и мимики.

Современный язык дирижёрского искусства – это способ человеческого общения, вызывающий эмоциональный отклик.

Прообразом дирижирования были ритмичные телодвижения человека в танце. Затем выделился ведущий – исполнитель запева, который отсчитывает такт хлопками или ударом ноги.

Вот дирижёрские качества, необходимые для выступления: предконцертная самонастройка, регуляция исполнения с учётом акустических особенностей заполненного зала и реакция слушателей на исполнение: психологическая, зрелищная, эмоциональная, физическая, интеллектуальная отдача от дирижёра и надёжность.

Используемая литература:

1. Л.А. Безбородова Дирижирование. – М., 1990.
2. А.У. Ушкарёв Основы хорового письма – М., 1986.
3. К.К. Пигров Руководство хором. – М., 1964.
4. Ш.Я. Мюнш Дирижер. – М., 1965.

Нурбаева А.К., ОшГУ

Воспитательная функция музыки в нравственно – эстетическом формировании учащихся

Art education with it's special means solves the problems of all rounded development of future generations of sovereign republic.

Начало обучения в школе – важный и ответственный период в жизни ребенка, он накладывает глубокий отпечаток на все его дальнейшее развитие и воспитание. Нынешний этап образования характеризуется тем, что школа должна растить, обучать и воспитывать молодые поколения с максимальным учетом, тех общественных умений, в которых они будут жить и работать.

Педагогическая деятельность школы, с одной направлена на то, чтобы обучить учащихся навыкам предметной деятельности – практической и познавательной, с другой стороны, она направлена на формирование и развитие у них правильных сточки зрения общечеловеческой морали, взаимоотношений с другими людьми, с коллективом и обществом. В предметно-практической деятельности, как указывает Д.И. Фальнштейн «ребенок усиливает знания, умения, навыки, а в деятельности по установлению норм человеческих взаимоотношений пытается включиться в системе этих отношений, как бы «применяя» себя к обществу [1].

Музыкальное воспитание школьников, выполняя социальный заказ формирования личности нового человека призвано решать эту задачу совместно с другими видами воспитания – идейно - патриотическим, трудовым и нравственным. Своими специфическими средствами возможностями они формируют у школьников отношения к своей родной Родине, другим людям, к труду, к природе. Присваивая к себе опыт общественных отношений, школьник формируется как личность к присущей ей социальными качествами.

Методика музыкального воспитания в школе принадлежит к одной и частных отношений школьной методике художественного воспитания, изучающая специфику отражения окружающей действительности в художественных образах искусства. Поскольку психологией и педагогикой установлено, что школьники разных возрастов обладают различными способностями в условии знаний нравственных представлений, то музыкальная педагогика непосредственно связана с возрастной и педагогической психологией, исходя из данных, которых она выводит соответствующие методы музыкального обучения и воспитания.

Воспитание любви и интереса к высокохудожественной музыке было и остается одной из важнейших задач музыкального воспитания. Однако, если ранее в программах по музыке цель музыкального воспитания этим и ограничивалось, то в нынешних условиях от музыкального обучения и воспитания требуется решение проблем, связанных с формированием всесторонне развитой личности, обладающей эстетическим отношением не только к музыке но и ко всем другим сферам окружающей среды действительности, связанные с активацией в процессе музыкального воспитания идейно – нравственных влияний, умственной и физической деятельности. Эмоционально отзываясь на настроение музыкального произведения,

сопереживания его нравственное содержание через красоту мелодии, ритма, гармонии и других средств музыкальной выразительности, ребенок приобщается к эмоциональному и социальному опыту других людей и развивается в идейно – политическом отношении.

Являясь своего рода универсальным средством общения людей разных наций, музыка выполняет важную роль в воспитании интернациональных чувств школьника. Музыкальные интересы детей, как правило, начинают формироваться под влиянием музыки своего родного народа. Слушание и пение народных песен прививает любовь к родной музыкальной культуре, которая становится близкой и понятной им. При знакомстве детей с музыкой других народов возникает возможность воспитания средствами музыки интернациональных чувств и мыслей, что особенно важно в условиях нашей многонациональной республики. Национальное и интернациональное в музыке всегда становятся ценностями других народов, т.е. приобретают интернациональное значение. Как правильно указал Н.А.Римский – Корсаков, «музыка вне национальности не существует, и в сущности, всякая музыка, которую принято, считать за общечеловеческую, все таки национально» [2].

Ярким примером перерастания национального в интернациональное служит история становления и развития кыргызской музыки, достижением которой является такие ее выдающиеся представители, как и А.Малдыбаева, К. Молдобасанов, Н. Давлесов они получили признание не только в Республике, но и во всех странах СНГ. Если говорить о детской музыке, то она также вышла далеко за пределы Республики. Сегодня дети разных национальностей знают песню М. Абдраева «Моя школа», а в свою очередь кыргызские школьники знают русские, казахские, украинские, белорусские, а так же песни других народов СНГ.

Музыкальное воспитание тесно связанно с воспитанием чувства коллективизма, которое является одним из определяющей в современной педагогике. Воспитание коллективиста, которое может соотносить свои действия с действиями своих товарищей и своего коллектива в целом, пронизывает все известные виды музыкальной деятельности, с которыми учащимся приходиться сталкиватся в процессе обучения с музыкой. Наибольшими возможностями для этого обладает хоровой коллектив, в котором навыки коллективного поведения формируются в активной певческой деятельности.

Имея, как и всякий вид обучения, познавательное значение, музыка развивает умственные способности ребенка.

Наблюдая за музыкальными явлениями сравнивая между собой различные мелодии, ритм, понятие учащиеся развивает у себя не только музыкальные, но и общие способности.

В современной психологии установлено, что мышление в младшем школьном возрасте носит преимущественно конкретно – образный характер, тесно связанный с наглядными представлениями. Поэтому школьникам младшего возраста близка ярко программная музыка, в которой отражается содержание, доступное например, о Родине, праздничные дни календаря.

Ответы ребенка на вопросы учителя активизируют речь ребенка, на вопросы учителя активизируют речь ребенка, что является одним из важнейших факторов умственного развития. В течении долгого времени считалось, что школьникам младшего возраста доступного овладение лишь теми знаниями, которые связаны с конкретно наглядным мышлением. Однако исследование, проведенное В.В. Давыдовым и сотрудниками [8]. его лаборатории показало, что уже с первого класса возможно освоение различных учебных дисциплин на теоретическом уровне. Основы теоретического мышления, связанные с абстрактными понятиями, доступны младшим школьникам, если будут найдены методы обучения, адекватны данному возрасту.

Как показала экспериментальная программа, Д.Б. Кабалевского учащимся начальных классов в полнее доступны простейшие обобщение музыкального искусства. «Три кита» - песня, танец и марш – три основные области музыки могут постепенно произвести ребенка от постижения самых сложных музыкальных произведений. Объединяя все танцы, все марши, и все песни по единому жанровому признаку, учащийся обучается навыкам содержательных общений, которые являются основой формирования теоретического мышления в каждом учебном предмете. То же самое можно сказать и об усвоении школьниками таких понятий как «мелодия», «гармония», «метроритм», «лад», «тембр», регистр», знание которых и правильное различение в структуре музыкально- художественного образа являются существенным элементом музыкальной культуры школьника [4].

Современная методика музыкального воспитания, активно вовлекая младших школьников в занятие ритмикой, способствует их физическому развитию: это занятие под музыку,

музыкальные игры, хороводы, танцы воспитают у младших школьников пластичность движений, их точность и скоординированность дают развивающемуся организму ребенка необходимую физическую нагрузку, формируют правильную осанку. Занятие ритмикой очень ограничено с занятием музыкой, либо, как указывал Б.М.Теплов «в районе возрастов музыкально – ритмическое чувство проявляется в том, что слушание музыки совершенно непосредственно сопровождается теми или другими двигателями реакциями, более или менее точно предающими ритмами музыки» [3]. При этом В.М.Теплов подчеркивает, что «Едва ли на первых парах музыкального обучения можно найти другой более прямой и целесообразный путь развития музыкально – ритмического чувства, чем ритмика, понимая как передача ритма музыки простых и легко доступных детям движениях»[3]

Важным моментом в современной теории музыкального воспитания считается и развитие творческих способностей школьников, которые могут появляться в самых разных видах музыкальной действительности. Известные психологи Л.С.Выгодский Б.М.Теплов отмечали, что эстетическое воспитание не может быть полноценным, если оно будет ограничиваться, лишь воспитанием и исполнительством. Создание в певческой деятельности или в танце простейших импровизаций различного характера закладываются основы для формирования творческо-активной личности.

Очень важно научить детей понимать и правильно оценивать явление действительности, овладевая определенными знаниям, умениями и навыками, у учащихся одновременно формируются ведущие качества личности.

Общеизвестно, что искусство играет огромную роль в воспитании подрастающего поколения, оно является сильным, действенным средством активного влияния на человеческие умы и сердца.

Приобщение к искусству помогает ребенку в сознании самого себя и окружающих его людей, в сознании своих возможностей и способностей, помогает упрочению связи отношений между людьми, поколениями.

Особенно ярко и эмоционально музыкальное искусство. Оно способно сильно и глубоко воздействовать на чувства и переживания человека. Музыка не передает смысла красками, формами, словами и.т.д., но своими специфическими средствами, благодаря претворению интонаций переживаний и чувств, выраженных звуками человеческого голоса, музыка передает эмоции с большой силой воздействия на человека.

Главная сила музыки – в воспитании эмоции. В связи с этими чрезвычайно важна проблема воспитательного значения музыки.

Очень важно воспитывать художественный вкус у детей, научить ценить подлинно художественные произведения на основе ознакомления произведениями музыкального искусства. Умение правильно оценивать музыкальные произведение в идейно – смысловой их значимости и выразительных средствах, использованных для создания художественного образа, помогут школьникам в формировании их собственных личностных качеств.

«Эстетической культурой должен овладеть каждый человек,- говорит Д.Б. Кабалевский, - поэтому, что эстетическая культура – это уменье отличать хорошее от плохого, прекрасное от уродливого, благородное от пошлого не только в искусстве, не только в природе, но и в любом явлении жизни, в труде, в поведении человека, в его отношении к окружающему миру, в отношении людей между собой».[4]

Приобщая детей к музыкальному искусству в общеобразовательной школе, выступающих в качестве не только слушателей, но и исполнителей, мы прививаем им любовь к музыке, не навязчиво воспитывая их на музыкальных образах, а, формируя определенные ценностные отношения к ним, мы тем самым, учим правильно оценивать и воспринимать произведения музыкального искусства. Это очень важно для воспитания личности на музыкальных занятиях в общеобразовательной школе, так как именно здесь закладываются основы идейно–ценностного отношения к искусству. Однако привить любовь к музыке, воспитать постоянную потребность в общении с музыкальным искусством, научить детей высказывать правильные суждения о нем и формировать опреленные ценностные отношения возможно только средствами самого искусства.

Если музыкальное произведение понятно, пережито, его восприятие приобретает личностный характер, и тогда можно считать, что такое общение с искусством является началом духовного созревания.

Таким образом, в процессе музыкального воспитания происходит не только развитие музыкальных способностей школьника, но и привитие ему любви и интереса к музыкальным занятиям. В процессе общения школьника с музыкой происходит интересное развитие важнейших сфер его жизни деятельности – идейно - нравственной, умственной, физической. Также специфическими средствами и возможностями музыкального воспитания решается проблема всесторонне развитого подрастающего поколения независимой Республики.

Литература:

1. Фальнштейн. Д.И. Психологические закономерности развития личности. Вопросы психологии 1984, № 2 ст. 45
2. К. Корсаков Н.А. Летопись моей жизни М., 1965 ст. 217
3. Теплов Б.М. проблемы индивидуальных различий М., 1961 ст. 231, 219
4. Д.Кабалевский. Прекрасное пробуждает доброе. М., 1973г.
5. Гембицкая Е. Я. Музыкально – эстетическое воспитание учащихся общеобразовательной школы. М: Музыка, 1980 г.
6. Шацкая В.Н. Музыкально – эстетическое воспитание детей и юношества. М: Педагогика, 1975 г.
7. Теплов Б.М. Избранные труды. – М: «Педагогика» 1985 г.

Осмонова Н.Т., Мирзахмедова А. (ЖАГУ)

Применение системы MathCad в решении дифференциальных уравнений

В статье на доступном уровне излагаются основные сведения о численных методах решения обыкновенных дифференциальных уравнений с применением математического пакета MathCAD.

В данной работе рассматривается основные приемы и способы вычисления, использование встроенных функций на конкретном примере.

This article presents the basic information about the numerical methods of solving the ordinary differential equations with the use of mathematical package MathCAD. This paper examines the main techniques and the ways of computation, the use of built-in functions in a specific example.

Решение дифференциальных уравнений – очень сложная проблема. Дифференциальные уравнения являются – основами для всех инженерно-технических расчетов, применяемых в науке и в промышленности. Во многих вопросах геометрии, физики, механики, естествознания, техники и т.п. играют большую роль дифференциальные уравнения. Для достижения поставленной цели и задачи без дифференциальных уравнений не может обойтись любой специалист технических и естественнонаучных дисциплин.

Существуют многочисленные методы приближенного решения дифференциальных уравнений. В зависимости от формы представления решения, эти методы подразделяются на три основные группы:

- *аналитические методы*, дающие приближенное решение дифференциального уравнения в виде формулы;
- *графические методы*, применение которых дает приближенное решение в виде графика;
- *численные методы*, дающие искомую функцию в виде таблицы.

Многие дифференциальные уравнения, к которым приводят математические модели реальных процессов, не могут быть аналитически решены. И поэтому для выполнения какого-либо задания появляется необходимость применения инструментальных средств.

Система Mathcad предоставляет уникальные возможности для решения дифференциальных уравнений. Поскольку решение дифференциальных уравнений состоит в интегрировании, значит требуется найти первообразную некоторой функции. Чтобы обеспечить однозначность решения, необходимо задавать дополнительные условия для определения постоянных интегрирования.

В Mathcad можно решать дифференциальные уравнения двух типов:

- задачи Коши - дифференциальные уравнения с начальными условиями, в которых задаются значения функции и её производной в начальной точке интервала интегрирования.
- Краевые задачи - дифференциальные уравнения с граничными условиями, где задаются значения функции и её производных в краях (в начале и в конце) интервала интегрирования.

Для решения дифференциальных уравнений в Mathcad можно использовать вычислительный блок Given – Odesolve. Простота и удобство использования этого вычислительного блока состоит в том, что применение этого вычислительного блока даёт решение дифференциального уравнения в виде функции, а не в виде массива. Поэтому найденное решение можно интегрировать и дифференцировать, а также использовать в последующих расчетах. А также есть возможность выбора метода решения дифференциальных уравнений в контекстном меню. Функция odesolve позволяет записывать дифференциальное уравнение в блоке решения в привычном виде, как обычно записывают на бумаге. Этот блок решает дифференциальные уравнения как с начальными условиями, (когда все условия заданы в начале интервала интегрирования), так и с граничными условиями, заданными в двух точках. Из этих двух точек одна обязательно является началом интервала интегрирования, другая произвольная, но ее аргумент больше, чем в начальной точке. В вычислительном блоке число условий должно быть равно порядку дифференциального уравнения. А также можно использовать встроенные функции rkfixed (y,a,b,n,f) , rkadapt (y,a,b,n,f). Здесь *y* начальное значение, a и b начало и конец интервала интегрирования, на котором ищется решение дифференциального уравнения, *n* число точек не считая начальной, *f* правая часть дифференциального уравнения. Вышеуказанные две функции в отличии от функции odesolve решают дифференциальные уравнения только с начальными условиями, но не с граничными условиями.

Рассмотрим на примере.

Решить задачу Коши для дифференциального уравнения y=sin(x+y)+1.5 на отрезке [1.5,2.5] при заданном начальном условии 0.5 и шаге интегрирования h=0.1.

1) Решим эту задачу с помощью встроенной функции odesolve

y:=odesolve (x,10)

Здесь x -имя переменной, относительно которой решается уравнение, а 10 число шагов интегрирования.

$\frac{d}{dx}y(x) = \sin((x + y)) + 1.5$ исходное уравнение

Given $\frac{d}{dx}y(x) = \sin((x + y)) + 1.5$

$y(1.5) = 0.5$ начальное условие

$x := 1.5, 0.1 .. 2.5$ интервал интегрирования

$y := Odesolve(x, 10)$

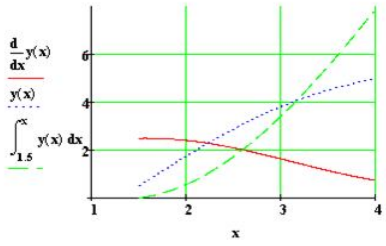

2) Метод Эйлера

Для решения присвоим некоторой функции f(x,y) значение правой части уравнения, введем начальное значение y(0)=0.5 и определим диапазон изменения индекса точек i=0..10. После ввода расчетных формул получим значения *x* и *y*, на основании которых можно построить график решения.

$f(x,y) := \sin(x+y) + 1.5$

$x_0 := 1.5 \quad y_0 := 0.5 \quad h := 0.1 \quad i := 0..10$

$x_{i+1} := x_i + h \qquad y_{i+1} := y_i + h \cdot f(x_i, y_i)$

x =

	0
0	1.5
1	1.6
2	1.7
3	1.8
4	1.9
5	2
6	2.1
7	2.2
8	2.3
9	2.4
10	2.5
11	2.6

y =

	0
0	0.5
1	0.741
2	0.963
3	1.159
4	1.327
5	1.468
6	1.586
7	1.685
8	1.767
9	1.837
10	1.898
11	1.953

График приближенного решения $i := 0..9$

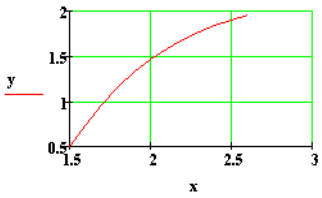

3) Найдем решение этого же дифференциального уравнения методом Рунге- Кутта 4 порядка. Это можно сделать при помощи встроенных функций rkfixed (y,a,b,n,f) rkadapt (y,a,b,n,f)

$f(x,y) := \sin((x+y)) + 1.5$ диф уравнение

$y_0 := 0.5$ начальное значение

$h := 0.1$ шаг

$a := 1.5 \quad b := 2.5$ отрезок

$n := \frac{b-a}{h} \qquad n = 10$ количество точек

Следующий блок выводит матрицу имеющую два столбца первый столбец- точки в которых ищется уравнение, второй столбец значения найденного решения в этих точках

$Z := rkfixed(y, a, b, n, f)$

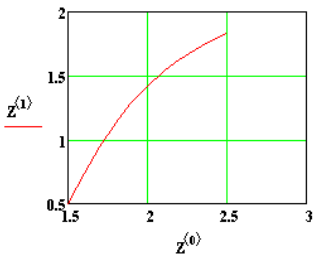

Z =

	0	1
0	1.5	0.5
1	1.6	0.732
2	1.7	0.943
3	1.8	1.127
4	1.9	1.286
5	2	1.419
6	2.1	1.532
7	2.2	1.626
8	2.3	1.706
9	2.4	1.775
10	2.5	1.836

$Z1 := Rkadapt(y, a, b, n, f)$ функция с автоматическим выбором шага

Z1 =

	0	1
0	1.5	0.5
1	1.6	0.732327
2	1.7	0.94276
3	1.8	1.127339
4	1.9	1.285604
5	2	1.419428
6	2.1	1.531878
7	2.2	1.626421
8	2.3	1.706477
9	2.4	1.775228
10	2.5	1.83556

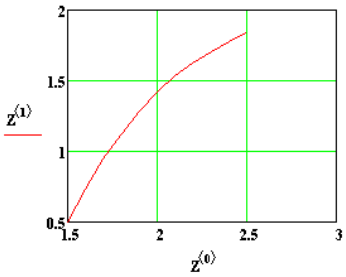

Работает точно также, как функция rkfixed. В результате решения уравнения выводиться двумерная матрица.

Как видно из полученных результатов в системе MathCAD, в которых идет решение дифференциальных уравнений численными методами, все оказалось вовсе не так уж и сложно.

Конечно, мы расмотрели самый простой случай, но тем не менее следует отметить, что универсальная функция Odesolve включающая в себе функции интерполяции может справиться с большинством задач из этого класса. Так что не нужно бояться дифференциальных уравнений, если под рукой есть MathCAD.

Использованная литература:

1. Москва Наука 1989 г.
2. М.П.Лапчик, М.И.Рагулина, Е.К.Хеннер Численные методы Учебное пособие. Москва Academia 2005г.
3. Н.С.Пискунов Дифференциальное и интегральное исчисления для вузов Москва Наука 1985 г
4. Е. Макаров «MathCAD учебный курс» Издательство «Питер» 2009 г.
5. http://www.nestor.minsk.by

Филиппова Р. М., (ОшГУ)

Музыкальное искусство - средство воспитания детей

Любителями и знатоками музыки не рождаются, а становятся ... Любите и изучайте великое искусство музыки. Оно откроет вам мир высоких чувств, страстей, мыслей. Оно сделает вас духовно богаче, чище, совершеннее.

Учитель игры на любом инструменте должен быть, прежде всего, учителем, то есть разъяснителем и толкователем музыки.

Amateur connoisseur music's do not be born, but become. Love and study great art of the music it will open you world high feeling, passion of the thoughts, it will do you spiritual rich man, purer, absolutely.

Teacher of any instrument must be, first of all, teacher that is to say to explain and interpreter of the music.

Музыкальное воспитание как средство формирования интеллекта, эмоциональной культуры чувств, нравственности – такой подход характерен для современной музыкальной педагогики. Он основывается на специфике музыки как вида искусства, на особенностях содержания музыкального искусства.

Музыка отражает действительность в движении, в динамике развития. Как и в других видах искусств, центром этого движения является человек с его мышлением, субъективным восприятием объективно существующей реальности.

Понимание музыки как искусства идейно – эмоционального, идейно – психологического в своей основе, как искусства, в котором эмоциональная сущность является основой не только восприятия, но и непосредственно выражения и отображения, - такая тенденция в определении содержания музыки получила признание в высказываниях и трудах эстетиков, психологов, музыковедов, композиторов, ученых. Так, в работе Б. М. Теплова «Психология музыкальных способностей», представляющей собой одну из первых попыток дать глубокое толкование специфики развития музыкальных способностей, дается следующее определение: содержанием музыки являются чувства, эмоции, настроение. Музыка есть путь к познанию мира человеческих чувств. Лишенная эмоционального содержания музыка перестает быть искусством.

Музыка обладает могучим эмоциональным воздействием, она пробуждает в человеке добрые чувства, делает его выше, чаще, лучше, так как в подавляющем большинстве она предполагает положительного героя, возвышенные эмоции. Музыка стремится воплотить этико – эстетический идеал – в этом особенность ее содержания, особенность ее воздействия на человека.

Эту особенность отмечал в свое время великий композитор XX века Д.Д. Шостакович: «Мы не знаем ни одного музыкального произведения, воспевающего злобу, ненависть, разбой. Может быть, такие и создавались кем – нибудь, но они не могли быть большим искусством. Они бесследно исчезли потому, что люди хранят в своей памяти только то, что помогает их борьбе за

лучший мир». Содержание музыки Шостакович определял как содержание жизни, «преломленное в душу человека, мир чувств, настроений, страстей, мыслей, идей». Его собственная музыка, особенно симфоническая, - образец глубокого осмысления, философского обобщения многих явлений жизни, современником которых он был.

При анализе содержания музыкального искусства особое место уделяется вопросам ассоциативного мышления. Конечно, возможность многообразных ассоциаций заложена в основе восприятия любого настоящего искусства. Так, поэзия для возбуждения ассоциаций широко пользуется методом сравнения. Эти сравнения органично вливаются в общее содержание поэтического текста и помогают глубже понять его содержание.

Свойственные музыке обобщения накладывают свой отпечаток и на приемы ассоциативного мышления, помогающего полнее понять специфику отображения внутреннего мира человека. «Музыка не просто холодно информирует слушателей о мире, о мыслях, чувствах, идеалах художника, но и заражает его этим содержанием. Она непрерывно заинтриговывает внимание, ведет его за собой, стимулирует активность восприятия и мышления», отмечает музыковед В. В. Медушевский, анализируя вопросы психологии художественного восприятия.

Главное в музыке , по его утверждению, - «преображающий душу и жизнь духовный ее смысл, непостижимо источаемый красотой звуковой организации». И далее Медушевский обращает внимание на роль высокой музыки в формировании духовного богатства человека: «Во все времена высокая музыка стремилась быть живой не только в душевном, но и в духовном смысле…Бессмертие оказывается внутри великой музыки: она дышит вечностью. Ее содержание – истина и красота, наполняющие человеческие сердца. Содержание пошлой музыки – одержимость соблазнами примитива, торжества низшего над высшим».

Богатство воображения, ассоциативные представления способны обогатить и оплодотворить замысел музыканта. Ассоциативное мышление помогает выявлению образности, выразительности композиторского и исполнительского искусства. Идейное и эмоциональное понимание содержания музыкального произведения дает толчок нашим раздумьям. Важно, однако, помнить, что это понимание, эти раздумья зависят от нашего опыта, от музыкального воспитания, от культуры чувств, предполагающей положительную реакцию, правильную эстетическую оценку объективно ценного художественного произведения.

Искусство может заражать своими идеями, но лишь эмоционально. Без эмоционального искусства быть не может. Эмоции, вызванные искусством, - это особый вид чувствований – художественные эмоции. Они требуют высочайшей деятельности психики, напряженной мысленной работы.

В процессе всестороннего развития личности искусству принадлежит ответственнейшая роль, ибо, хотя основой всестороннего развития личности является сама жизнь, в которой главную роль играет целеустремленный творческий труд, но жизнь без искусства не формирует и не воспитывает человека целостного, всесторонне и гармонично развитого.

Искусство называют «школой чувств», но в зависимости от содержания его произведений оно может вызывать различные чувства, ценные и ущербные, ведущие к духовному росту или обедняющие человека.

Искусство называют «школой чувств», но в зависимости от содержания его произведений оно может вызывать различные чувства, ценные и ущербные, ведущие к духовному росту или объединяющие человека.

Эти размышления перекликаются с мыслями музыковеда В.Н. Холоповой, по выражению которой, «музыка может волновать и умиротворять, веселить и сострадать, вводить в транс и лечить, - все это подвластно ее могуществу благодаря таким резервам эмоций, которыми не располагает никакой другой вид искусства». И далее: «Эмоции в музыке – это эмоции–волнения, и эмоции–идеи, и эмоции–образы, и эмоции– концепции. Мысль может стареть, чувство же – всегда ново».

Эти идеи имеют прямое отношение к современной музыкальной педагогике, которая уделяет вопросам эстетического воспитания большое внимание. Она строится на принципе единства обучения и воспитания и ставит, прежде всего, задачу развития в человека духовного богатства творческих сил и художественных способностей. Решающую роль в целенаправленном формировании культуры личности играет художественная деятельность, необходимая не только профессионалам, но и всем без исключения людям, ибо она помогает формировать активное, творческое отношение человека к труду, к жизни вообще.

Чрезвычайно важно, чтобы воздействие искусства начиналось как можно раньше, в детстве. Воспитанная с ранних лет способность глубоко чувствовать и понимать искусство, любовь к нему сохраняются затем на всю жизнь, влияют на формирование эстетических чувств и вкусов человека. «То, что упущено в детстве, очень трудно, почти невозможно наверстать в зрелые годы, - предупреждал В. А. Сухомлинский. - … Если в раннем детстве донести до сердца красоту музыкального произведения, если в звуках ребенок почувствует многогранные оттенки человеческих чувств, он поднимается на такую ступеньку культуры, которая не может быть достигнута никакими другими средствами. Чувство красоты музыкальной мелодии открывает перед ребенком собственную красоту – маленький человек осознает свое достоинство».

Таким образом, цель занятий искусством с детьми – пробуждать творческие силы, воспитывать любовь к прекрасному, любовь к искусству. Педагогика учит нас в процессе эстетического воспитания не ограничиваться лишь пассивным наблюдением; необходимо также и творческое проявление себя в искусстве, овладение навыками коллективного и индивидуального исполнительства.

Литература

1. Апраксина О. А. Методика музыкального воспитания в школе. М., 1983.
2. Баренбойм Л. А. О музыкальном воспитании в СССР //Музыкальное воспитание в СССР. М., 1978.
3. Вендрова Т. К., Пусть музыка звучит. Книга для учителя. М., 1990.
4. Кабалевский Д. Б. Как рассказывать детям о музыке. М., 1978.
5. Кабалевский Д.Б. Воспитание ума и сердца. М., 1984.
6. Программы внеклассной работы в школе: «Музыка». М., 1978.
7. Шацкая В. Н. Становление теории и практики музыкально – эстетического воспитания в нашей стране // Музыкально – эстетического воспитание детей и юношества. М., 1975.

Эргешова К., Кудайбердиева (ОшМУ)

Мектеп жашына чейинки балдардын физиологиялык, психологиялык жактан калыптануусундагы үй-бүлө мамилелеринин жана тарбиянын орду.

Бул макалада мектеп жашына чейинки балдардын инсандык өнүгүүсү жана калыптануусунда үй-бүлө тарбиясынын орду каралган.

Till nursery school looked development children's personality and in recovery brining up place of family.

Коомдогу глобалдуу проблемалардын бири катары балдар коопсуздугу жана алардын келечекте физиологиялык жана психологиялык жактан ден соолугу чың, жакшы тарбиялуу болуусу, ата – эне мээримин толук берүү маселесин көтөрүү зарыл деп эсептейбиз. Анткени, азыркы мезгил талабына жараша бул маселе күндөн-күнгө курчуп бара жатат, б.а. калктын дээрлик көпчүлүгү шартка байланышкан түрдүү кырдаалга жараша балдардын керектөөсүн канааттандыра турган, татыктуу тарбия бере албай, балдардын жан-дүйнөсү эне мээримин толук ала албай жаткандай сезилет. Балдар биздин келечегибиз деп ураан айтып бир нече ирет кыйкырганыбыз менен эч кандай балдар келечегин ойлогон бир да инсан жоктой туюлат. Балдар чоңдордон кубаттоо, ата-энелик мээрим, дайыма тыгыз байланышты керектеген жан дүйнөсү бош индивид, алардын жан дүйнөсүн кандай толтурсак ошончолук анын келечегин жана коомго салымын кошкон улуу инсандарды тарбиялаган болобуз деген ойдомун. Ошондой эле үй-бүлө, бала-бакча тарбиячылары балдарга тарбия берүүдө алардын кызматы жана орду чоң мааниге ээ экендигин унутпаса.

Балдардын алгачкы жашоо жылдарында камкордук менен сүймөнчүлүк берилип турса, бул анын ар тараптуу өсүүсүнө түрткү берүүчү күч катары эсептеймин..Жаш баланы колго алганда, кучактаганда, маектешкенде анын өсүүсүнө жана эмоционалдуу өнүгүүсүнө дем беребиз. Эненин жылуу мээрими жана ымыркай кууракта эне сүтү балада коопсуздук сезимин туудуруп, тамактын булагы катары гана эмес психологиялык комфорт катары да керектелет. Наристенин ыйы анын

керектөөсүн түшүндүргөн каражат катары кызмат аткарып, балдарды колго алуу, сооротуу, анын ыйына тез көңүл бөлүүдө ишенимдүүлүк менен коопсуздук сезимдерин жандантабыз [3, 24].

Балдарда эмоция күчтүү жана жасалма эмес болгондуктан, эгерде балдар бир нерсени жасай албай же каалаганын ала албай калса, алар кейип калышы мүмкүн. Ошондой эле аракети шылдың болгон, көп жаза алган жана көңүл бурулбаган балдар өз эмоциясын билдире албаган балдар болуп өсүп калышат. Эгер тарбиячылар эмоционалдуу балдарга чыдамкай жана түшүнүү менен мамиле кылышса, анда бала токтоо, өзүнө ишенген жана бактылуу инсанды тарбиялаган болобуз. Балдарга таалим тарбия берүүдө уруп жазалоо же күч көрсөтүү баланын өсүүсүнө залалын тийгизбей койбостугун турмуштук тажрыйбалар далилдейт. Орустун улуу педагогу А.С.Макаренко балдарды тарбиялоодогу негизги күч катары алардын эркин өсүүсүнө кам көргөн. Күч менен жазаланган балдар баарынан мурда чыдамы жок чоңдорго айланышат. Сөз менен түшүндүрүү, эмнелерди кылууга болот деген так чектерди коюуу жана баладагы жакшы тартипти мактоо менен ага үй-бүлөдөгү жана коомдогу жүрүш туруштардын жакшы жактарын түшүндүрүүгө жардам берет [1,58].

Бала тарбиялоодо үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү катышуусу зарыл. Атасынын катышуусу өзгөчө мааниге ээ, ал баланын жакшы көрүү, жакын болуу жана кубаттоонун зарыл болгон керектөөлөрүн, жакшы билимди, дурус тамактанууну жана медициналык кызмат көрсөтүүнү камсыз кылат. Ата бала үчүн зордуктан сактап тургандай коопсуз чөйрөнү түзүүсү зарыл экендигин баса белгилегим келет жана ошондой эле төрөлгөн мезгилден баштап эне мээрими жана эне сүтү балдардын инсан катары калыптануусуна, эмоционалдык жактан жакшы өнүгүп өсүүсүнө бирден бир себепкер болот [3,81].

Көрүү, жыт билүү, даам татуу, угуу, ысык - суукту сезүү баланын айлана-чөйрөнү таануусунун алгачкы куралдары болуп саналгандыктан, балдар менен сүйлөшүп, аны кармап, кучактаганда, ал тааныш адамдарды көргөндө, тааныш үндөрдү укканда жана анын таанышуу аракеттерине колдоо таанышуу аракеттерине колдоо көрсөтүлүп турганда наристенин интеллектуалдык өнүгүүсү тез болот. Сүймөнчүлүктүн алкагында өскөн балдар ар дайым өз курдаштарына караганда мектепте жетишүүсү да жакшы болот жана турмуштук жагдайларда өзүн эркин сезет ошондой эле балдар менен маектешүүдө анын өнүгүүсүнүн жана дүйнө таануусунун эң маанилүү факторлорунун бири калыптанат. Жаш балдардын дүйнө таанымына болгон кызыгуусун арттыруу жана өнүктүрүү тарбиячыларга гана таандык. Себеби, балдар кызыккан буюмун билүүгө аракеттенет, кармап колдонууга шашат, ал жөнүндө суроо пайда болот, б.а. ошонун баарына так маалымат берип, буюмду туура колдонууга үгүттөп, убактысын бөлүү менен балдардын өнүгүүсүнө шарт түзүү керектигин баса белгилегим келет. Ошондой эле мектеп жашына чейинки балдарды көп убакытка жалгыз калтырбоого аракет кылуу керек. Анткени коркуу сезими алардын денелик жана акыл-эсинин өнүгүүсүн басаңдатып коюшу мүмкүн. Баланын жаңы нерселерди үйрөнүүсү алардын ой жүгүртүүсүнө, сүйлөөгө, эске тутууга, элестетүүлөрүн өрчүтүүгө жардам берет жана ошондой эле оюн ойноо, ыр, жомок, аңгемелерди аткаруу менен кеби, тилинин өнүгүүсүн тездетет. Балдар оюндар аларга жаккандыгы үчүн гана ойношпойт, оюн – бул үйрөнүү менен өсүүнүн дагы бир формасы болуп эсептелинет. Оюн аркылуу балдар сүйлөөнү, ой жүгүртүүнү, чечимдерди кабыл алууну, өз аракеттерин пландаштыруу менен уюштурууну өнүктүрөт. Балдар өздөрүн ар кандай ролдордо (эне, тарбиячы, сатуучу, врач) болуусун жакшы көрүшөт. Бул жагдайды кубаттоо керек, анткени жогоруда айтылып кеткендей, балдардын элестетүүсүн өөрчүтөт.[4,38].

Ата энелер менен тарбиячылар балдардын нормалдуу өсүүсүнө көз чаптыруусу зарыл. Бардык балдар өсүп-өнүгүүсү бирдей болгонуна карабастан ылдамдыктары ар кандай болот. Маанайы пас же эмоционалдык стресс абалында болгон баланын жүрүш-турушу нормадагыдан айырмаланып турат. Ошондой эле кескин каршылык жасоо, суз көңүл, жалкоолук, чырлоо, тез-тез ыйлоо, башка балдарга болгон кыжырдануу, оюндардан баш тартуу менен табиттин, уйкунун, күндөлүк иштерге, мектептеги окуусуна кызыгуунун жоголушу пайда болот. Ошондой эле учурда балдардын жеке индивидуалдуулугуна жана нормадан четтебөөсүнө көңүл буруу зарылдыгы бар.[2,67].

Балдардын ымыркай мезгили 1 айдан баштап 1 жашка,1 жаштан 5 жашка чейинки мезгилдеги өсүп өнүгүүсүндө

төмөндөгүдөй шарттарды эске алсак болот.[3-38].

	Бала төмөнкүлөрдү жасай алышы керек.
Ымыркай курак (1 ай өткөн соң).	• бетине кол тийгизген тарапка башын бурат; • эки колун тең оозуна алып келе алат; • үн менен үн чыгарууларга жооп кайтарат;
Алты ай курагы	• көмкөрөсүнөн жатканда бала башы менен көкүрөгүн көтөрө алат; • илинип турган буюмдарга тартына алат; • буюмдарды алып шалдырата алат; • көмкөрөсүнөн капталына тоголонот; • кармап турганда олтура алат; • кол жана ооз менен буюмдарды изилдейт; • тааныш адамдарга карайт;
12 ай курагында	• жөлөгү жок олтура алат; • төрт аяктап жөргөлөйт жана турууга аракет жасай алат; • бир нерсеге таянып баса алат; • сөздөр менен үндөрдү туурап жана жөнөкөй суроолорго жооп бере алат; • оюндан жана кол чабуудан ырахат алат; • үндөр менен кыймылдарды кайталай алат; • бармак жана манжалар менен эки манжалап буюмдарды көтөрө алат; • кашык жана чыны сыяктуу бумдарды өзү кармап, өзү тамактанууга аракеттенет;
Эки жаш курагында	• басат, тырмышып чыгат жана жүгүрө алат; • аталган нерселерди же аларды сүрөттөрдөн (мисалы, мурун, көз) көрсөтө алат; • татаал эмес сөздөрдү сүйлөй алат (15 айлыгынан баштап); • жөнөкөй көрсөтмөлөрдү аткара алат; • калем сап же бор менен кыйма-чиймелерди чиет; • жөнөкөй окуяларды айтып, ыр ырдап берет; • башкалардын жүрүш турушун туурай алат; • өз алдынча тамактана баштайт;
Үч жаш курагында	• басып, чуркап, бир жерге чыгып , тээп, секире алат; • жалпыга малым болгон буюмдарды жана аларды сүрөттөрдөн көрсөтө алат; • эки-үч сөздөрдөн турган сүйлөмдөрдү түзө алат; • өз атын жана жашын айта алат; • түстөрдү атай алат; • сандарды биле алат; • оюндарда ойлоп тапкан буюмдарды колдоно алат; • өз алдынча тамактана алат; • жакшы көрүү менен жакын көрүү сезимин түшүндүрө алат;
Беш жаш курагында	• өз кыймылдарын башкара алат; • толук сүйлөмдөрдү жана көп сөздөрдү кошуп сүйлөй алат; • антонимдерди түшүнө алат (мисалы: жоон, ичке, узун-кыска); • башка балдар менен ойной алат; • башкалардын жардамысыз өзү кийине алат; • жөнөкөй суроолорго жооп бере алат; • 10 го чейин санай алат; • Колун өзү жууй алат;

Жыйынтыктап айтканда жогоруда көрсөтүлүп кеткендей ар бир жаштык куракка карата

балдардын жеке өзгөчөлүгүнө жараша таалим тарбия берип, алардын инсан катары калыптануусуна үй-бүлөлүк тарбиянын мааниси чоң деп айтсак жаңылышпайбыз.

Адабияттар:

1. Смирнова Е.О., Быкова М.В. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения Вопр.психол.- 2000.- №3.- с.4-12.
2. Черепанова У.М. Как помочь детям, переживающим глубокою психологическую травму Семья и школа.- 1995.-№8.-с.10-11.
3. Өмүргө зор өбөлгө. ЮНИСЕФ, Нью –Йорк, 2002-жыл.
4. Кленов А.С. Я познаю мир: Детская энциклопедия. – М., 1999. с.954.

УДК:100.7

Кочкорова Д.А., ОшМУ

Социалдык-тарыхый таанып-билүүдөгү тарыхый өтүүчүлүктүн формалары жөнүндө

В статье автор старается показать роль исторической преемственности в социально-историческом познании посредством ее форм. В социально-историческом познании как формы исторической преемственности выступают социальные законы, материальные и духовные ценности прошлого поколения, вещественные источники, языково-знаковые средства и через них исследователь получить возможность реконструировать историю. Названные выше формы исторической преемственности передаются от поколения к поколению, сохраняются и изменяются, вместе с тем они дают информации о прошлом.

In the article the author is showing the role of the historic continuity in socio-historical cognition through its forms. In the socio-historical social laws, material and spiritual values of the previous generation, object resources, languages and signs are the form of the historical continuity. They give the researcher the opportunity to reconstruct the history. Above mentioned forms of historical continuity are passed from generation, saved and changed at the same time information about the history is given.

Ар кандай эле билимдин, анын ичинде социалдык билимдердин маанилүү мүнөзү болуп алардын обьективдүүлүгү эсептелет. Социалдык кубулуштарды таанып-билүүнүн обьективдүүлүгү тарыхый реалдуулуктун обьективдүүлүгү менен шартталары белгилүү. Таанып-билүү процессинде обьект менен субьектинин ортосунда өз ара аракет ишке ашат жана бул өз ара байланышта обьект таанып-билүүнүн булагы катары билимдин мазмунун аныктайт. Субьектке болсо активдүү ишмердүүлүк мүнөздүү. Социалдык-тарыхый таанып-билүүнүн обьектиси катары бүтүндөй тарыхый реалдуулук же анын бир фрагменти, процесси, окуясы, кырдаалы изилдениши мүмкүн. Бирок тарыхый реалдуулук тарыхчыдан убакыт аркылуу бөлүнүп турат. Ошентип социалдык-тарыхый таанып-билүүнүн обьектиси изилдөөчүнүн түздөн-түз кабыл алуусуна кабылбайт жана анын ишмердүүлүгүнүн чектеринен сырткары чыгат. Таанып-билүү обьектисинин көбүнесе өткөн мезгил экендиги социалдык-тарыхый таанып-билүүдөгү обьект менен субьекттин өз ара мамилесинин спецификалык белгиси болуп саналат.

Башка илимдер сыяктуу эле тарых илими да изилденүүчү обьектинин манызына сүңгүп кирүүнү көздөйт. Бул максатка жетүүдө тарыхчынын алдында ички маңызды аныктоо эле зарылдыгы турбастан, учур аркылуу өткөндү көрө билүү кыйынчылыгы да турат. Башка илимдерден айрымаланып, тарыхтагы окуялар жана аларды таанып-билүү ар кайсы дооорлорго таандык, алар ар түрдүү убактылык мунөзгө ээ. Социалдык-тарыхый таанып-билүү окуялар болуп бүткөндөн кийин жүргүзүлөт, тарыхчы жана анын изилдөө обьектиси ар кандай тарыхый дооорлорго тиешелүү. Тарыхчы менен изилденип жаткан доордун ортосунда белгилүү бир дистанция, дооорлор турушу мүмкүн. Ушул себептүү изилдөөчүнүн позициясы менен болуп өткөн окуянын, доордун замандаштарынын позициясында бир топ ажырым болушу мүмкүн. Изилдөөчүнүн көңүлү бурулган окуя болуп бүткөн, алар бири-биринен убакыттагы интервалда бөлүнүп турушат. Ошондуктан обьектини таанып-билүү үчүн субьектиден реконструкциялоочу активдүү ишмердүүлүк талап кылынат. Башкача айтканда, тарыхчы алгач изилдөө обьектисин реконструкциялоосу, кайрадан түзүүсү керек, андан кийин гана аны таанып-билүүгө өтөт. Ушуга

байланыштуу тарыхчы-изилдөөчүнүн алдында дайыма татаал маселе турат: мурда эле өтүп кеткен окуяларды кантип так жана толук реконструкциялоого болот? Тарыхый окуяларды реконструкциялоонун жана аларды изилдөөнүн негизги методдорунун бири болуп өтүүчүлүк принциби эсептелет. Бул принциптин тарыхты изилдөөгө карата колдонулушу адамзат тарыхынын өзү муундан-муунга уланган бир бүтүндүк экендиги менен түшүндүрүлөт. Социалдык убакыт адамдардын ишмердүүлүгүнүн ар кайсы этаптарынын өнүгүшүндөгү өтүүчүлүк байланышты камсыз кылат. Ишмердүүлүктү обьективдештирүүнүн формасы жана адамдардын ар кандай убакыттагы байланышынын ишке ашышы катары адамзаттын рухий жана материалдык иш-аракеттеринин продуктылары эсептелет. Адамзат жараткан материалдык жана рухий маданият өзүнө адамдардын чыгармачылыгын, ой-толгоосун, жөндөмүн камтып, белгилеп турат жана болуп өткөн окуялардын жүрүшүнүн тышкы материалдык көрүнүшүн берет. Ошондуктан тарыхый реконструкциялоо методу адамдардын ишмердүүлүгүнүн ар кайсы этаптарынын өтүүчүлүгүн билдирген окуяларды кайра түзүү болуп эсептелет. Муну менен изилдөөчү коомдун тарыхын, мурунку муундардын ишмердүүлүк формаларын кайра түзөт.

Тарыхый окуяларды таанып-билүүдөгү изилдөөчү менен обьектинин ортосундагы убакыттагы ажырым алардын байланышынын дагы бир өзгөчөлүгүн - тикелей эмес байланышты шарттайт. Тикелей эмес байланыш окуялардын тышкы көрүнүшүнүн артында жаткан ички маңызын ачууга мүмкүндүк берүүчү таанып-билүүнүн логикалык каражаттарын колдонуу менен эле түшүндүрүлбөйт. Бул жагынан алганда социалдык-тарыхый таанып-билүү илимдин башка чөйрөлөрүнөн эч бир айырмаланбайт. Ошондой эле тарыхый реалдуулукту таанып-билүүдө материалдык каражаттарды - моделдерди, приборлорду колдонуу да тикелей эмес байланыштын өзгөчөлүгүн түшүндүрбөйт. Социалдык-тарыхый таанып-билүүдөгү тикелей эмес байланыш обьект менен (мурунку доор) субьектинин байланышы азыркы учур аркылуу жүргөндүгүндө. Тарыхчынын өткөн мезгилге болгон мамилеси тикелей да жүрөт. Анткени азыркы учур өткөн доор менен байланышта, өзүнө өткөн доордун кээ бир элементтерин камтып турат. Алсак, тарыхый булак азыркы учурдун, реалдуу чындыктын ажырагыс бөлүгү болот. Бүгүнкү күндө жашап турган өткөндүн элементтери толук бойдон өткөн мезгил менен дал келбейт, ал анын бөлүгү, бирок бүтүн аркылуу гана көрүнөт. Бул болсо социалдык-тарыхый таанып-билүүдө тикелей жана тикелей эмес байланыштар диалектикалык байланышта экендигин билдирет.

Социалдык-тарыхый таанып-билүүдө таанып-билүүчү субьектинин активдүүлүгү да спецификалуу мүнөзгө ээ. Учурда бар болгон обьектилер мене иш алып барган илимдер таанып-билүүнүн зарылдыгы үчүн обьектини эксперименталдык түрдө өзгөртүшү мүмкүн. Мындай өзгөртүүчү эксперименттер табият таанууда көп колдонулат. Социалдык таанып-билүү деле ар кандай эксперименттерден куру эмес. Бирок тарыхчы өткөн тарыхый окуялардын жүрүшүнө активдүү кийлигишүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган. Ал өткөндүн калдыктары менен иш алып барат, ошолор менен активдүү аракетте болот, бирок өткөнгө кийлигише албайт. Ошондуктан социалдык-тарыхый таанып-билүүнүн субьектисинин активдүүлүгү негизинен рухий чөйрөдө, рухий ишмердүүлүктө ишке ашат.

Субьект менен обьектинин өз ара байланышынын жогоруда белгиленген өзгөчөлүктөрү бул байланыштын тарыхый реалдуулукту адекваттуу кайра түзүүнү камсыз кылган кээ бир конкреттүү формаларын карап чыгуу зарылдыгын туудурат. Азыркы учур өзүнө өткөндүн маңызын камтып турат деген жобо менен эле чектелүү жетишсиз. Социалдык-тарыхый изилдөөдө таанып-билүүнүн субьектиси менен обьектиси ар кайсы доорлорго таандык болушкандыктан, алар убакыттагы интервалда ажырымда тургандыктан жана субьектинин өткөн мезгилге болгон мамилеси азыркы учур аркылуу изилденгендиктен, тарыхый өтүүчүлүктүн бир катар формаларын аныктоо зарылдыгы келип чыгат. Бул болсо социалдык-тарыхый таанып-билүүдөгү субьект менен обьектинин ортосундагы мамилени конкреттештирүүгө, тарыхчынын активдүүлүгүнүн бир катар түрлөрүн аныктоого мүмкүндүк берет. Өткөн жана азыркы мезгилдердин байланышынын маанилүү формасы болуп социалдык закондор эсептелет. Ар кандай закон, анын ичинде социалдык закондор белгилүү бир убакытта жана мейкиндикте аракеттенет. Ушул себептүү социалдык закондор убакыттын салыштырмалуу көп эмес интервалында, алсак, тарыхый өнүгүүнүн беелгилүү баскычына, стадиясына тиешелүү, же бир кыйла узак интервалга созулган болушу мүмүкүн. Ошондой эле убакыт интервалында аракети чектелбеген социалдык закондор да бар. Мисалы, коомдук бытиенин коомдук аң-сезимди аныктоочу ролу жөнүндөгү закон ушундай мааниге ээ.

Өткөн тарыхты таанып-билүүдөгү мыйзамдардын эвристикалык баалуулугу алардын ушул учурда да жашап, өткөндү улантып тургандыгында. Социалдык мыйзамдын тарыхты таанып-билүүдөгү негизги мааниси изилдөөчүгө зарыл болгон тарыхый булактар жетишсиз болгон учурда өзгөчө чоң. Социалдык мыйзамдардын жардамы менен өткөн тарыхтын манилүү мүнөздөрүн кайра түзүү мүмкүн. Ар бир элдин тарыхы, окуялары кайталангыс. Ошол ири окуялардан, алардын татаал байланышынан негизги маңызды бөлүп алуу, аларга илимий түшүнүк берүү социалдык закондор аркылуу ишке ашат. Бирок бул жерде бир нерсени эске алуу керек: социалдык закондорду аныктоонун өзү татаал маселе. Коом жөнүндөгү окуулар байыртадан эле жашап келгендигине карабастан, коомдук турмушту тигил же бул деңгээлде акыйкаттуураак чагылдырган закон ченемдүүлүктөр XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып ган аныктала башталгандыгы белгилүү.

Тарыхчы-изилдөөчү учурда аракеттенип жаткан мыйзамдар эле эмес, тарыхта өз миссиясын өтөп бүткөн закондор менен да иш тутат. Өткөн мезгилге тиешелүү учурда аракеттеги закондор деле өзгөрбөстөн калбайт, алардын көрүнүү формалары өзгөрөт. Анткени тарыхый окуялар кайталангыс. Закондор болсо ошол окуялар аркылуу ишке ашат, тарыхый окуяларда негизги тенденциялар кайталанат. Ошентип, социалдык закондор аркылуу көрүнүүчү тарыхый өтүүчүлүк байланыш тарыхты реконструкциялоодогу негизги методологиялык принциптердин бирине айланат. Алсак, азыркы учурда коомдук бытиенин социалдык өнүгүүдөгү аныктоочу ролу жөнүндөгү закон башкачараак аракеттенет, анткени учурдун коомдук бытиеси мурункудан башка, ал коомдук өнүгүүдө социалдык фактордун ролунун өсүшүн шарттоодо. Коомдун материалдык бытиесинин алгачкылыгы жөнүндөгү жалпы жобо четке кагылбайт, бирок анын функциясы субьектинин аң-сезими, чыгармачыл активдүүлүгү тынымсыз өсүп барган шарттарда ишке ашууда. Тарыхый окуялардын маңызын социлогиялык закондордун эле жардамы менен реконструкциялоо мүмкүн эмес. Социологиядан айырмаланып, тарых илими коомду конкреттүү формаларда үйрөнөт.

Тарыхты реконструкциялоонун дагы бир тарыхый өтүүчүлүккө негизделген жолу катары материалдык жана рухий байлыктар аркылуу байланышты кароого болот. Коомдун, адамдын тынымсыз жүрүп турган ишмердүүлүгү бүгүнкү күндөн мурунку доорго өтүүгө мүмкүндүк берүүчү негизги жана чечүүчү фактор болуп саналат. Рухий жана материалдык социалдык баалуулуктар өзүнө өткөндү камтып турат, өткөн тарых аларда бир бөлүк катары жашайт. Бул тууралуу Маркс мындай дейт: «Тарых муундардын ырааттуу алмашуусу, ар бир муун өткөн муундар калтырган материалдарды, капиталды, өндүргүч күчтөрдү колдонот. Муну менен ар бир муун бир жагынан мурасталган ишмердүүлүктү өзгөргөн шарттарда улантат, экинчи жагынан өзгөрүлгөн ишмердүүлүк аркылуу эски шарттардын түрүн өзгөртөт».[25] Маркстын бул ою бүгүнкү күндө да өз актулдуулугун жоготкон жок. Өткөн тарыхты изилдөөдө бүгүнкү учур таянып турган эски шарттардын түрүнүн өзгөрүшү анын ар кайсы компонентине жараша айырмаланып турат. Ошол эски шарттардын өзгөрүлүп түзүлүүсүнүн негизин тарыхый өтүүчүлүк камсыз кылат. Жаңы доорго эски доордон белгилүү бир материалдык баалуулуктар өткөрүлүп алынат: эмгек куралдарын, турак-жайларды ж.б. Алар аркылуу тарыхчы өткөн доорду реконструкциялоого мүмкүнчүлүк алат. XIX, XX кылымга салыштырганда азыркы доордун материалдык-техникалык базасы бир кыйла эле айырмаланып тураары белгилүү. Ошентсе да азыркы доордо мурунку дооролордон калган материалдык байлыктардын көптөгөн элементтери сакталып, колдонулуп келүүдө.

Ал эми мурунку муундар жараткан рухий баалуулуктар кийинки мууна анчейин өзгөрбөгөн, же кээде ошол бойдон эле өткөрүлүп берилиши мүмкүн. Алардын мазмуну өзгөрүлбөшү мүмкүн, бирок жаңы муундун керектөөлөрүнө жараша аткарган кызматы өзгөрөт. Мисалы, кыргыз элинин кылымдар бою муундан-мууна өтүп келген рухий мурасы - «Манас» эпосу ар бир тарыхый доордун өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай функцияны аткарып келген. Алсак, байыркы доордогу кыргыздар үчүн алардын башын бириктирип, согуштарда баатырдык сезимди ойготсо, азыркы кезде мекенчил, сабырдуулук ж.б. сезимдердин үлгүсү боло алат. «Манас» эпосундагы идеяларды азыркы кыргыз мамлекетинин идеологиясынын негизи катары кароо аракеттери да бекеринен эмес. «Манас» эпосунан байыркы мезгилдеги кыргыз элинин жашоосу тууралуу көп маалыматтарды алууга болот. Муну менен кыргыз элинин тарыхын бир топ деңгээлде реконструкциялоо мүмкүнчүлүгү бар.

[25] Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 3, стр. 44 – 45.

Кийинки доордун маңызына кирген мурунку доордун материалдык жана рухий баалуулуктары өткөн тарыхтын түзүп туруучулары болуп саналат. Өткөн тарых жаңы доордон убакыттын азыраак же бир топ көп өлчөмү аркылуу бөлүнүп турат. Эгер тарых убакыттын аз өлчөмү менен бөлүнүп турса, анда тарыхый окуяларды, мезгилди реконструкциялоо бир кыйла жеңил. Аткени тарыхчы өткөн мезгилдин күбөсү болушу да мүмкүн. Бирок өткөн тарыхты реконструкциялоо аны сүрөттөп берүү менен эле чектелбестен, аны түшүндүрүп берүүнү да талап кылат. Бул жерде эске алчу бир жагдай бар: өткөн тарыхты түшүндүрүп берүү изилдөөчүнүн позициясынан, социалдык жана идеологиялык кырдаалдан көз каранды, субьективизмге жол берилген учурлар көп кездешет. Алсак, 1937-38–жылдардагы Совет мамлекетиндеги репрессия коммунисттик идеологиянын кызыкчылыгы үчүн ошол кезде оң бааланса, азыркы кезде «улуу акылдардын геноциди» катары бааланып жүрөт. Материалдык жана рухий баалуулуктарга таянып мурунку тарыхты бир топ өнүккөн кийинки доор аркылуу тарыхый иликтөө жүргүзүү тарыхчыдан обьективдүү мамилени талап кылат.

Мурунку муундар аркылуу жаралып, бүгүнкү доордун структурасына кирген материалдык жана рухий баалуулуктар аркылуу өтө алыс эмес мезгилде өткөн тарыхты реконструкциялоого болот. Бизден убакыттын бир топ чоң өлчөмүндө алыс турган тарыхты окуп-үйрөнүү үчүн болсо өткөн муундардын материалдык жана рухий ишмердүүлүгүнүн башка продуктылары булак боло алышат. Алар ар кандай эмгек куралдарынын, турак-жайлардын калдыктары, жашаган жерлери, буюм-тайымдар, документтер жана башкалар болушу мүмкүн. Аталган тарыхый булактар азыркы кездин жашоо-турмушунда колдонулбайт. Бирок алар өткөн, кээде таптакыр жок болуп кеткен цивилизациялар жөнүндө эле маалымат бербестен, бүгүнкү күндө тигил же бул кызматты аткарган баалуулукка айланышы мүмкүн. Алар бүгүнкү мууп үчүн жаңы мааниге ээ болуп, пайдаланылышы мүмкүн (мисалы, эстетикалык баалуулук катары). Өткөн доордун көрүнүшү катары жашап, азыркы күнгө кирген жана өткөн тарыхты реконструкциялоонун маанилүү булагы болгон дагы бир коомдук кубулуш - тилдик-белгилик каражаттар. Аларга табигый жана жасалма тил, ар кандай белгилер, символдор, монеталар, гербдер, ишеним ритуалдарынын предметтери жана башкалар киришет. Тилдик-белгилик каражаттар өздөрү колдонулган доордун жашоо турмушунан кабар беришет. Тил жана башка белгилик каражаттар адамдардын өз мезгилиндеги таанып-билүү ишмердүүлүктөрүнүн жыйынтыктарын фиксациялап, муундардын ортосундагы ойдун, билимдин алмашылышын, өткөрүлүп берилишин шарттаган манилүү курал. Муну менен тил ар кайсы дооролордун ортосундагы тарыхый өтүүчүлүктү камсыз кылат. Тилдин мындай функциясынын мааниси жөнүндө К.Д.Ушинский төмөндөгүдөй жазат: «Эне тилдин казынасына муундар бири-биринин артынан терең ойдун, тарыхый окуялардын, ишенимдердин, көз караштардын мөмөлөрүн, баштан өткөн кайгы-муң менен кубанычтын издерин калтырышат, бир сөз менен айтканда элдик сөздө эл өзүнүн рухий жана материалдык турмушунун изин сактайт. Тил жашап өткөн, жашап жаткан жана келечектеги муундарды бир улуу, тарыхый жандуу бүтүндүккө бириктирип турган эң жандуу, кеңири жана бекем байланыш».[26] Ушул ойду жеке эле тилге эмес, башка белгилик каражаттарга да колдонууга болот.

Тарыхый реалдуулукту таанып-билүүнүн тарыхый өтүүчүлүк катары көрүнгөн башка бир булагы болуп алдыңкы өлкөлөрдө жок болуп кеткен жашоонун уюшулуу формалары саналат. Бир катар жерлерде, мисалы, Африкада, Австралияда, Америкада коомдун уюшулушунун алгачкы формалары сакталып калган уруулар кечээки күндөргө чейин жашап келишкен, азыр да алардын калдыктары бар. Алардын жашоо образын окуп-үйрөнүү адамзат тарыхынын байыркы мезгилинин көп жактарын реконструкциялоого жардам берет. Тарыхты таанып-билүүнүн бул формасы тарыхчыга өткөн мезгилди «кыйыр» күбөлөр аркылуу эмес, түздөн-түз изилдөөгө мүмкүндүк берет. Албетте, бул жерде эске алчу нерсе сакталып калган уруулук түзүлүшкө бүгүнкү күндүн цивилизациясынын таасири тийбей койбойт. Ошентсе да социалдык-тарыхый таанып-билүүдө өткөн доор менен бул сыяктуу байланыш изилдөөчүгө көптөгөн маалыматтарды берери бышык.

Макалада тарыхты реконструкциялоонун тарыхый өтүүчүлүк шарттаган гана формалары жөнүндө сөз болду. Бул формалар социалдык-тарыхый таанып-билүүдө жекече түрдө эмес, комплекстүү түрдө колдонулушу максатка ылайык. Изидөөчүдөн аталган тарыхый өтүүчүлүктүн формаларынан аны кызыктырган тарыхый доордун, мезгилдин, окуянын, башкача айтканда обьектинин маңызынан бүгүнкү күнгө өткөн мазмунду көрө билүү талап кылынат. Бул татаал милдетти ишке ашырууда тарыхчы-изилдөөчү өткөндөн бүгүнкү күнгө карай эмес, бүгүнкүдөн

[26] Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие. – Москва, 1987. стр. 25.

өткөндү караган багытта изилдөө ишмердүүлүгүн ишке ашырышы керек. Аталган татаал ишмердүүлүктө тарыхчынын талбаган акыл-ой эмгеги жана изилдөө обьектисине обьективдүү мамилеси зарыл шарт.

АДАБИЯТТАР:

1. Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие.- Москва, 1987.
2. Иванов Г.М., Коршунов А.М., Петров Ю.В. Методологические проблемы исторического познания.- Москва, 1981.
3. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию.- Москва, 1996.
4. Кохановский В.П. Философия и методология науки: Учебник для вузов. – Ростов на-Дону, 1999.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-изд. Т.3.
6. Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – Москва, 1982.
7. Солонин Ю.Н. Наука как предмет философского анализа.- Ленинград, 1989.
8. Философия и методология науки. Под ред. В.И.Купцова. – Москва, 1996.

УДК:371.3:482 **Абдраманова С.К., Токурова Ч.М., ОшГУ**

Роль и место занимательности на уроках русского языка.

В статье предлагаются разработанные нами творческие задания, содержащие игровые моменты, которые создают условия для активного усвоения языкового материала, вызывают положительные эмоции, тем самым включают учащихся в интенсивную и результативную деятельность.

In the article are offered designed by us creative tasks, containing playing moments, which create the condition for active assimilation of the language material, cause the positive emotions, hereunder include pupils in intensive and effective activity.

Важным подспорьем учителя в совершенствовании речевой деятельности учащихся на русском языке является стимулирование и развитие у них навыков и умений самостоятельной работы по овладению русской речью и организация планомерной систематической учебной деятельности в названном направлении.

Формировать у учащихся навыки и умения самостоятельной работы на уроках русского языка необходимо путём использования элементов обучения проблемного характера и элементов занимательности.

Как показывает практика, знания, добытые самостоятельно, дольше помнятся, способствуют развитию у учащихся повышенного интереса к предмету.

Принцип занимательности является одним из основных условий пробуждения и поддержания интереса к русскому языку.

Занимательность – это то, что удовлетворяет интеллектуальные запросы учащихся, развивает у них любознательность, это увлечённость выполняемой работой.

Принцип занимательности проявляется в выборе конкретных приёмов, заданий, лингвистических игр и т. д., позволяющих с большей эффективностью добиться поставленной цели: привлечь внимание учащихся к определённой проблеме, настроить их на углубленное ознакомление с ней, обогатить их новыми знаниями.

Чтобы добиться надёжного эффекта использования занимательности, как справедливо замечает Г. И. Щукина, «необходимо, во – первых, правильное понимание занимательности как фактора, определённым образом влияющего на психические процессы, а во – вторых, предельно ясное осознание учителем цели её использования в каждый данный момент, потому что назначение занимательности в учебном процессе может быть очень многообразным». [1, 33].

Введение элементов занимательности в работу по русскому языку является одним из средств воспитания у учащихся мотивов учения. Ребёнок не может так же быстро, как взрослый, с такой же последовательностью и упорством включаться в учёбу, отдаваться ей. Его психика требует чего-то необычного, увлекательного, близкого к привычным для детей занятиям.

Максимальная активизация учебной работы позволяет преодолеть пассивное отношение учащихся к предмету, вызвать интерес. Занимательное, интересное, в свою очередь, способствует повышению активности в работе.

Интересное, увлекательное может быть заключено в самых обычных школьных занятиях, учитель порой создаёт его незаметно: раскрытием внутренних закономерностей языка, раскрытием противоречивости языковых фактов, умелым обращением к синонимии русского языка, к орфоэпическим нормам, к стилю речи. Интерес вызывается своеобразным подходом к учебному материалу, разнообразием упражнений, свежестью примеров.

Учащиеся любят всё новое, особенно если оно заставляет их думать, действовать, проявлять сообразительность.

«Есть три пути, создающих атмосферу занимательности без какого-либо ущерба образовательной и воспитательной значимости урока: а) умелое и уместное выявление занимательного в содержании изучаемого материала б) использование занимательных форм в учебной работе в) органическая связь классной работы по русскому языку с внеклассными занятиями и мероприятиями» [2,77].

Во всех указанных случаях главным принципом при отборе и использовании занимательных элементов должно быть следующее: из того, что нравится учащимся, что их увлекает, брать для уроков лишь то, что ценно по своему образовательному или воспитательному значению.

Интересное, увлекательное всегда окружает нас, его надо только выявить и особым образом подать детям, заставить их самих открывать интересное. Детям, например, покажется необычным сообщение учителя о том, что согласных звуков у нас в шесть раз больше, чем гласных, а согласных букв только в два раза больше; что самой «трудолюбивой» буквой нашего алфавита является *о* (в каждой тысяче букв текста она встречается 90 раз), а самой «ленивой» - *ф* (встречается два раза в тысяче букв).

Занимательность создаётся необычной для учащихся постановкой вопроса, необычной формулировкой задания. Например:

Как из банки получить животное? (банка – кабан)

Могут ли быть словами отдельные звуки? (Их много: *о,а,и,у,с,в,к.)*

Какое слово будет стоять раньше в словаре: *октябрь* или *декабрь, март* или апрель?

Сколько раз встречается в следующем предложении звук *ш*: *Подружки взяли пышные подушки и пошли спать?*

Сосчитать, сколько раз встречается твёрдый звук *д*: Медведь доедает сладкий мёд*?*

Есть ли слова- существительные без окончаний? (*Метро, пальто, кафе.)*

В каких словах окончание стоит не в конце? (*Купается, улыбающийся.)*

В каких словах по два окончания? (*Семьюдесятью)*

На первый взгляд кажущиеся весьма простыми, такие вопросы развивают у учащихся сообразительность, наблюдательность, языковое чутье.

Интересными и даже занимательными элементами урока могут быть те языковые примеры, на которых проводится практическая или теоретическая работа. Это могут быть крылатые слова и выражения, пословицы и поговорки, загадки. Столь же интересны, могут быть и примеры, используемые для лексического анализа (подбора и сопоставления антонимов, синонимов, омонимов).

Весьма ценными с точки зрения занимательности являются экскурсы в историю письменности и языка. При изучении, например, темы «Фонетика и графика» учащимся VI класса интересно будет услышать краткие сведения о происхождении письменности, азбуки: узелковое письмо в Китае (цветные узелки: чёрный - сообщение о смерти, зелёный – об урожае, красный – о войне, белый – о мире); рисуночное письмо (пчела – трудолюбие, человек и дерево – отдых и т. д.).

А какая буква слишком дорого обходилась до революции? Оказывается, самой дорогой буквой в России была буква «ер» (ъ). В романе Л. Н. Толстого «Война и мир» на каждой странице эта буква встречалась не менее 54 раз. На 2000 страниц романа она повторялась более ста тысяч раз. За один год во всех печатных изданиях на букву можно было бы напечатать десятки тысяч хороших книг.

Дети с живым интересом воспринимают такие сведения: восклицательный знак при Ломоносове называли знаком удивительным; в испанском языке вопросительный и

восклицательный знаки ставятся в начале и в конце предложения; скобки называли раньше знаком вместительным, а само слово «скобки» произошло от слова «скобль» (скребница, инструмент для скобления, имевший форму полукруга).

Но занимательным в уроках русского языка чаще бывает не содержание, а формы работы, виды заданий по материалу. Так, учащихся всегда привлекают те виды заданий, которые связаны с активной деятельностью.

Занимательность может создаваться и необычайной для учащихся формой проведения тех или иных видов работы. Одно дело - привычный детям диктант, быстро надоедающий, если его часто проводить, и совсем иное – немой диктант. Учитель показывает картинки на определённую тему, с изображением, например, одежды: сарафан, костюм, пиджак, плащ, полупальто, - а учащиеся записывают соответствующие слова. Необходимо, конечно, чтобы орфографическая трудность записываемых слов была достаточно высокой и отвечала целям урока. Показ картинок с изображением таких предметов, как стол, стул, дом; лев, слон, тигр, кот, в VI-VIII классах не имеет смысла. Упрощённые по своему содержанию диктанты, несмотря на их занимательную форму, быстро надоедают учащимся, не дают им настоящего удовлетворения.

Хорошо, если немые диктанты проводятся по каким-то предметным темам, тогда учащиеся быстрее находят нужные слова, меньше допускают фактических ошибок. Так, при изучении правописания сложных существительных можно использовать рисунки по темам: «Профессия» (пчеловод, фотограф, сталевар и т. д.), «Птицы и животные» (носорог, утконос), «Предметы» (пулемёт, вездеход, вертолёт, ледокол).

Занимательность создаётся иногда попутным замечанием учителя, намёком, оттенком, который привносится в работу: как будут «вести себя» существительные 1-го склонения на -ия ?,не потерять *л* в «артиллерии».

На уроках русского языка, особенно в средних классах, должны иметь место и самые настоящие грамматические игры. Необходимость применения игр на уроках диктуется учётом таких черт подростков, как эмоциональность,
быстрая утомляемость, неустойчивость интересов. Важна в игре и воспитательная сторона.

«Роль игр в учебном процессе определяется следующим: игры повышают интерес к предмету, позволяют сосредоточить внимание учащихся на языковых фактах, развивают сообразительность, внимание, выдержку, настойчивость, в играх лучше запоминаются правила». [3,82]

Но на уроке игры не всегда бывают уместны. «Применение их оправдано лишь в тех случаях, когда они способствуют лучшему усвоению материала или же помогают устранить наступившее утомление учащихся». [4, 67]. Наиболее удобными моментами использования игр на уроке являются проверка знаний и закрепление.

Широко распространена в школьной практике игра «Четвёртый лишний».

Среди названных слов найдите «лишнее» и объясните, чем оно отличается от остальных. Например:

плащ	мышь	красный	летний
нож	тишь	добрый	стеклянный
рожь	сушь	сахарный	сельский
плющ	камыш	светлый	синий

В первой и второй колонках одно из слов неоднородно с остальными по грамматическому и орфографическому признакам, в третьей и четвёртой – по грамматическому.

Материал может быть подобран и на несколько правил: *назначь, задач, разрежь, съешь; сжечь, жгуч, сберечь, увлечь.*

Ярко выраженные игровые формы носит использование скороговорок при изучении фонетики. Осваивая скороговорки, тренируясь в их произнесении в классе, а затем и дома, ученик не только развлекается, он преодолевает свои речевые недостатки. Важно, чтобы скороговорки соответствовали цели занятия, конкретным произносительным ошибкам учащихся, а не были бы случайными. Так, для преодоления недостатков в произношении глухих согласных учащиеся вслед за учителем, а потом и самостоятельно (как правило, в конце урока) произносят такие скороговорки: *Течёт речка, печёт печка; От топота копыт пыль по полю летит.* Для преодоления недостатков в произношении звука *р* и сочетаний с ним используются скороговорка: *На дворе дрова, у дров детвора.*

Уместными бывают на уроках русского языка и обычные загадки. При изучении, например,

значения и грамматических признаков имени прилагательного используются загадки: « Берега зелёные, вода красная, рыбки чёрные. (Арбуз)»; «Быстрый прыжок, тёплый пушок, красный глазок (Кролик)»; «Маленький рост, длинный хвост, серая шубка, острые зубки. (Мышь)»; Лёгкий, а не пух, мягкий, а не мех, белый, а не снег, но оденет всех. (Хлопок)» [5,296]. Такие загадки помогают понять роль прилагательных в нашей речи.

При изучении синтаксиса и пунктуации игры используются реже, но и здесь возможны игровые моменты: « Найди схему предложения»,

«Грамматическая эстафета».

Эффективным средством повышения интереса к занятиям служит умелое использование элементов соревнования на уроке. Дети очень любят борьбу, состязания, в каких бы формах они не проводились— коллективных или индивидуальных. Неверным было бы думать, что принцип соревнования уместен лишь во внеклассной работе. Его можно с успехом использовать и на обычных уроках. Формы могут быть самыми разнообразными. Вот некоторые из них.

«Кто грамотнее?» Для написания даются трудные слова. Запись производится на доске и в тетрадях. На доске ученик пишет до тех пор, пока не сделает ошибку. Побеждает тот, кто больше запишет слов, не допустив ошибки. Такие состязания хорошо мобилизуют внимание учащихся, пробуждают у них желание запомнить слова, правила, узнать, почему так, а не иначе пишется то или иное слово. Затем эта форма работы переносится на пунктуацию.

Указанная работа может приобретать форму игры на внимание: класс приводит наибольшее количество слов на данное правило, а потом предлагается задание: кто больше запишет по памяти слов из данного перечня?

Учащиеся любят игру «Кто больше?» Дается задание мысленно побывать на стройке и записать как можно больше существительных с суффиксами *-чик -, -щик -,* обозначающих специальности строителей *(каменщик, грузчик, стекольщик, бетонщик, сварщик, пильщик, водопроводчик),* или существительных с суффиксом *–ость, -от-,* обозначающих хорошие качества человека *(доброта, верность, честность, дисциплинированность, вежливость, чуткость, простота, мудрость, храбрость…)*.

В связи с изучением правописания прилагательных с суффиксами *- к- -ск* - проводится упражнение-игра « Кто лучше знает города нашего государства?», предлагается записать прилагательные, образованные от названий городов и поселков государства: *Узген— узгенский, Бишкек— бишкекский* и т. д. Аналогична игра « Кто лучше знает карту?» *(Венгрия- венгерский, Польша- польский)*

« Кто наблюдательнее?» Записать названия предметов, находящихся в классе: в один столбик с качественными прилагательными, в другой- с относительными. Задания могут быть и другого характера: дать описание куклы, медвежонка, Буратино и т. д. (с помощью прилагательных) после разового показа предмета. При подведении итогов учитывается точность и полнота описания.

Такие игры-соревнования могут быть связаны со словарной работой, с практической стилистикой, с развитием речи. Например: кто запишет наибольшее количество слов-синонимов? Задание можно осложнить предложением раскрыть смысловые оттенки каждого из синонимов. Большой эффект дают соревнования на составление лучшего текста для диктанта, на подбор текстов для иллюстрации того или иного правила.

Особенно увлекают учащихся групповые соревнования, когда решается, не кто из класса сильнее (это обычно и без того бывает ясно), а какая из двух или трёх групп выиграет сражение. Одна из таких форм соревнования - игра «Грамматический бой». Организуется она обычно при повторении. Класс делится на части. Сначала одна половина класса задаёт вопросы, а вторая отвечает на них, потом - наоборот.

Можно организовать соревнование по рядам. Удобно это делать при проверке домашнего задания (обычно с дополнительными заданиями, например: кто больше подберёт примеров и правильно запишет их?) В этих случаях важным бывает правильно организовать соревнование, с тем, чтобы строго соблюдались выдвинутые условия и критерии выявления победителя.

Надо иметь в виду, что состояние заинтересованности в классе часто бывает временным. Важно поддержать его, превратить в интерес активный и устойчивый.

Может случиться и так, что один и тот же приём, материал в одной ученической среде будет вызывать несомненный интерес, в другой среде никакого интереса не вызовет. Учителю не следует разочаровываться. Надо испытать различные приёмы, создающие атмосферу

занимательности, пока не будет найден тот, который соответствует особенностям данного класса.

«Хорошо подобранные языковые игры становятся мощным источником вдохновения для учащихся. Они делают серьёзное обучение более привлекательным и помогают учащимся преодолеть языковой барьер». [6,29]

Пусть учитель на том или ином уроке потеряет 2-3 минуты, переключаясь на игры, но если он заставит учащихся думать, интересоваться, переживать, время не пропало даром, цель достигнута: ученики вооружаются самым главным для учёбы – желанием учиться.

Литература:

1. Щукина Г.И. «Проблема познавательного интереса в педагогике»/– М., 1971.С.33.
2. Власенков А. И. Общие вопросы методики русского языка в средней школе. –Москва: Просвещение, 1973. С.77
3. Власенков А. И. Общие вопросы методики русского языка в средней школе. –Москва: Просвещение, 1973. С.82
4. Альбеткова Р.И. Игра на уроках словесности в 7 классе. –Русская Словесность, 2000, № 4, С.67-69.
5. Волина В.В. Занимательное азбуковедение. –М., 1991. С. 296.
6. Карапетян М. Пусть играют! – «Перемена»., 2004, № 4, С. 25-29.

Ош мамлекеттик университети 60 жылдык өнүгүү жолунда тиешелүү салым кошкон ардактуу агай-эжейлерибизди кутман куректары менен куттуктайбыз Мүчөлтой ээлерине чын ден соолук, чыгармачыл ийгиликтер үй бүлөлүк бакыт, бактылуу өмүр каалайбыз.

Арапов Байыш

1942-жылы 13-декабрда Баткен областындагы Баткен районунун Самаркандек айылында туулган.1959–жылы Баткен районундагы Ленин атындагы орто мектебин жана 1964- жылы Ош педагогикалык институтун артыкчылык диплом менен бүтүргөн.

Ал Ош педагогикалык институтунда окутуучу, улук окутуучу, доцент, кафедра башчысы, физика-математика факультетинин деканы, фундаменталдык жана прикладдык изилдөөлөр институтунун директору, ОшТУнун проректору, Ош мамлекеттик университетинде илимий иштер боюнча проректор болуп үзүрлүү эмгектенген (2004-2007).
Учурда эксперименталдык жана теориялык физика кафедрасынын башчысы.

1971-жылы кандидаттык, ал эми 1993-жылы доктордук диссертациясын жактап, физика-математика илиминин доктору деген илимий даражаны, 1995-жылы профессордук жана 2008-жылы Россия табият тануу академиясынын мүчө корреспондент наамдарын алган.

Профессор Б.Арапов Кыргызстанда катуу телолордун физикасын изилдеген илимий мектепти түздү жана илимий педагогикалык кадрларды даярдоодо чоң салым кошуп келет. Анын

жетекчилиги менен 3 илимдин доктору жана 6 илимдин кандидаттары илимий иштерин жакташты. Ал доктордук жана кандидаттык илимий даражаларды коргоочу эки илимий Кеңештин төрагасы жана мүчөсү.

Илимий иштеринин жыйынтыгы боюнча 5 автордук күбөлүккө, 3 патентке, 7 монографияга жана 230 дан ашык илимий макалаларга ээ.

Көп жылдык үзүрлүү эмгеги үчүн Ош МУнун ардактуу бүтүтрүүчүсү, профессор Б. Арапов медалдар, Кыргыз Республикасынын жана СССРдин билим берүү министрлигинин грамоталары, КРдин Ардак грамотасы (2000) менен сыйланган.

Илимге кошкон салымы үчүн Россия Табият таануу академиясынын, академик В.И.Вернадский атындагы күмүш медалын (2008) жана ойлоп табуучулугу үчүн Нобель атындагы медалын (2009) алган.

Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн мыктысы, Ош МУда билим берүүдө эмгек сиңирген кызматкер, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Россия табият тануу академиясынын билим берүүсүнө жана илимине эмгек сиңирген ишмер (2008) наамдарын алган. Ошондой эле «Выдающиеся ученые России» (2009), «Основатель научной школы» (2010), «Золотая кафедра России» (2011) сертификаттарынын ээси.

Матикеев Курманалы

1941ж. Каракулжа районунун Кызылжар айыл өкмөтүнүн Килемташ кыштагында туулган.

1961-1965-ж.ж**.** Ош пединститутунун «Табият таануу-география» факультетин бүтүргөн.

1965-1967-ж.ж Баткен районунда мугалим, окуу бөлүмүнүн башчысы болуп иштеген.

1968-1971-ж.ж Азербайжан илимдер академиясынын «География институтунда» аспирантураны илимий ишин коргоо менен аяктаган (1971ж).

1996-ж. Алматы шаарында «Борбордук жана Орто Азия аймактарында токой ландшафттарынын калыптаныш закон ченемдүүлүктөрү» деген темада доктордук ишин коргогон.

1978-ж. доцент, 1995-ж. профессор наамдары ыйгарылган.

Ош Мамлекеттик Университетинин эмгек сиңирген ишмери (1998-ж), Эмгектин ветераны, Кыргызстандын билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер (2007-ж), Эл агартуунун мыктысы (2005-ж), Манас-1000 медалынын (199-5ж), Пржевальский атындагы коло медалдын (2003- ж) жана көптөгөн ардак грамоталардын ээси.

1972-1976-ж.ж Кыргыз Илимдер Академиясында илимий кызматкер, 1976-ж. дан азыркы күнгө чейин Ош Университетинде факультеттин деканы, кафедра башчысы болуп иштеп келе жатат.

1999-2003-ж.ж Ош Университетинин «Фундаменталдык жана колдонмо илимдерди изилдөө», «Биотехнология жана тоо проблемалары» институттарында директор болуп иштеген. КР Улуттук аттестациялык комиссиясында атайын кеңештердин мүчөсү.

«Түштүк Кыргызстандагы экзодинамикалык процесстерди изилдөө, прогноздоо жана контролдоо» (2000-2004-ж.ж), «Байыркы кыргыздардын жана түрк элдеринин таркалуу оордун аныктоо» (2004-ж. бери), «Ош-Эркечтам, Каракулжа-Алайку автомобиль жолдорундагы экзодинамикалык процесстерди изилдөө жана прогноздоо» (2005-ж. бери) илим изилдөө лабораторияларын жетектеп келет.

200 ашык илимий эмгектердин автору, анын ичинен **16** китеби (монография-2, окуу куралдары-8, илимий-популярдык китептери-5) жарык көргөн.

К. Матикеев «Кыргызстандын адрестик картасы» (1973 ж.), «Кыргыз Республикасынын атласы», «Кыргыз Совет энциклопедиясы» (**1-6т),** «Советтик энциклопедиялык сөздүк» **(1-4т),** «Дүйнөнүн географиялык атоолору», «Географиялык энциклопедиялык сөздүк», «Ош областынын энциклопедиясы», «Жалалабад областынын энциклопедиясы», «Кыргыз жергеси», «Кыргызстандын энциклопедиясы» деген фундаменталдык эмгектерди түзгөн авторлордун бири.

К. Матикеевдин жетекчилигинде 2 кандидаттык, **1** докторлук иш корголгон, бир нече кандидаттык иш даярдалып жатат. Көптөгөн эл аралык географиялык сьездерге,

конференцияларга, симпозиумдарга катышып, докладдарды жасаган. 1975 ж. Географттардын **V** (Казань) , 1980 ж. VI эл аралык конгресине (Киота, Япония) чакыруу алган жана доклады жарык көргөн. 2006 ж. Кыргыздардын тарыхый географиясы жөнүндөгү доклады Үрүмчү шаарында өткөн илимий конференцияда талкууланып Памир журналында (2004 ж.), **1** илимий доклады Бельгияда (2002 ж.), 1 илимий доклады Индияда жарык көргөн (2003 ж.).

Э С Т У Т У М

Ош мамлекеттик университети 60 жылдык тарыхында, мыкты эмгек менен курбалдаш-коллегаларынын, окуткан окучууларынын эсинде калган, университеттин өнүгүү жолунда тиешелүү орду болгон агай-эжейлерибизди эскерип, сиздердин жаркын элесинер ОшМУнун ардактуу ардагери катары түбөлүккө кала бермекчи демекчибиз

***Абдыкалыков Сулайман,* физ.-мат. илимдеринин кандидаты, доцент, КРнын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер.**

Абдыкалыков Сулайман 1937- жылы Ош облусундагы Алай районунун Тамбашат айылында туулган. 1944-жылдан 1951-жылга чейин Тамбашат жети жылдык мектебинде, 1951- жылдан 1954-жылга чейин Макаренко атындагы орто мектебинде окуган.

1954- жылы Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун физика-математика факультетине кирип, аны 1958-жылы аяктаган.

1958-1960 –жылдары Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун Жогорку математика кафедрасында окутуучу, 1960-1961-жылдары жылдары Көк-Жаңгак шаарындагы жумушчу жаштар мектебинде мугалим болуп иштеген, 1961-жылы Ош пединститутуна Физика-математика факультетинин Жогорку математика кафедрасына кайрадан окутуучулук кызматка чакырылган.

1962 –жылы Кыргыз ССРинин илимдер академиясындагы аспирантурада окуп, 1965-

жылдан 1969-жылга чейин Кыргыз ССРинин илимдер академиясындагы Физика жана математика институтунда илимий кызматкер болуп эмгектенген. 1968 –жылы кандидаттык диссертациясын коргоп, 1969-жылы өзүнүн учкан уясы Ош мамлекеттик педагогикалык институтундагы Физика-математика факультетинин деканы кызматына дайындалып, 1978-жылга чейин иштеген. 1978-1988-жылдары институттун илимий иштери боюнча проректору кызматын аткарган. 1988-жылы Физика-математика факультетинин деканы кызматына кайтып келип, 1999-жылга чейин ушул кызматта үзүрлүү эмгектенген.

Декан жана проректор кызматтарында иштеген мезгилинде жогорку квалификацияланган илимий- педагогикалык кадрлардын даярдалышына көңүлүн буруп, окутуучулардын илимий иштерине шарттарды түзгөн. Проректор болуп иштеген10 жылда 70 окутуучу кандидаттык диссертацияларын коргогон. 20 жыл декан болуп иштеген мезгилде 37 окутуучу кандидаттык, 4 доцент доктордук диссертацияларын коргошкон.

1995-1997-жылдары анын жетекчилигинин астында «Экономикадагы информациялык системалар», «Колдонмо математика жана информатика», «Экономика» жаңы адистиктери ачылган.

Студенттердин билиминин сапатын жогорулатууга чоң көңүл бурган жана аларды түрдүү студенттик конкурстарга катышууга тарткан. Факультеттин студенттери университеттин факультеттер аралык конкурстарынын, республикалык олимпиадалардын жеңүүчүлөрү болушкан: «Манас -1000» конкурсунда факультет 1-орунду, «Ала-Тоо жазы- 96»- 1-орунду, «Перизат-97»- 1-орунду ээлеген.

Факультеттин материалдык- техникалык базасы жылдан жылга өскөн. 1996-1998-жылдарда факультетке 30дан ашык IBM PC тибиндеги персоналдык компьютерлер алынган.

1999-жылы университеттин 7- жылдык юбилейине карата факультет «ОшМУнун мыкты факультети» наамына ээ болуп, 2 персоналдык компьютер ыйгарылган.

Математикалык анализ кафедрасында окутулуучу дисциплиналарды жана атайын курстарды окуткан. С. Абдыкалыковдун өткөн лекциялары жогорку илимий- теоретикалык деңгээли менен айрымаланган. Ал көптөгөн илимий, илимий-усулдук китептердин, колдонмолордун, макалалардын автору.

Алган сыйлыктары.

С. Абдыкалыковдун илимий-педагогикалык, уюштуруучулук эмгектери жогору бааланып ал “Ардак белгиси” ордени (1976), “Күжүрмөн эмгеги учун” медалы (1988), “Кыргыз Республикасынын элге билим берүү отличниги” (1981), СССР Жогорку билим берүү министирлигинин “Иштеги эң мыкты жетишкендиктери үчүн” төш белгиси (1985), “Тогузунчу пятилетканын ударниги” төш белгиси (1976), “Коммунистик эмгектин ударниги” (1976), Кыргыз Республикасынын элге билим берүү министрлигинин ардак грамотасы (1983), “Манас-1000” юбилейлик медалы (1996) менен сыйланып, 2001-жылы КРнын “Билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкери” наамын алып, “Кыргыз Республикасынын алдында сиңирген өзгөчө эмгеги үчүн” пенсияга (2002) татыктуу болгон. С. Абдыкалыковдун элеси анын учкан уясы Ош МУда, окутуучуларынын эсинде түбөлүк сакталат.

Эгемназаров Давлет Эгемназарович

Эгемназаров Давлет 1937-жылы 15-декабрда Ош облусунун Ноокат районундагы Жаа айылында төрөлгөн. 1954-жылы Үч-Коргон районундагы А.С. Пушкин атындагы орто мектебин аяктагандан кийин, Кыргыз мамлекеттик университетинин, тарых факультетинде окуган. 1959-жылы “Тарых мугалими” адистигине ээ болуп, Ноокат районунун М. Ломоносов атындагы орто мектебинде эмгек жолун баштаган.

1960-1967-жылдары ОМПИнун тарых факультетинде окутуучу, улук окутуучу, декандын орун басары, тарых факультетинин деканы кызматтарында эмгектенген. 1967-1969-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин аспирантурасында күндүзгү бөлүмүндө окуп, 1972-жылы 24-январда тарых илимдеринин кандидаты илимий диссертациясын ийгиликтүү коргогон.

1969-1983-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин “Жаңы жана соңку жаңы тарых” кафедрасында окутуучу, улук окутуучу, доценттик, кафедра башчысы кызматтарда иштөө менен бирге тарых факультетинин партиялык уюмун жетектеген.

1988-жылдан баштап Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун “КПССтин тарыхы”

кафедрасында доцент, 1988-жылдын 15-августунан “СССРдин тарыхы жана жалпы тарых” кафедрасында доцент, 1990-жылы 17-ноябрынан “СССР элдеринин тарыхы” кафедрасында доцент, 1991-жылдын 23-январынан “СССР тарыхы” кафедрасынын башчысы кызматында, 1993-жылдын 15-декабрынан тарых-юридика факультетинин сырттан окуу бөлүмүнө декандын орун басары кызматында, 1997-жылдын 25-ноябрынан “Кыргызстан тарыхы” кафедрасында доцент, 2004-жылдын 15-январынан “Жалпы тарых” кафедрасынын доценти, 2004-жылдын 28-июнунан баштап “Кыргызстан тарыхы” кафедрасында 2009-жылдын сентябрь айына чейин доценттик кызматта иштеген.

1996-1997-окуу жылында “Жылдын мыкты окутуучусу” деп табылган. Кыргызстандын тарыхы боюнча “Программанын ” иштеп чыгууга (соавтор) катышып, “Менин мамлекетим – Мое государство” эмгеги илимий эмгектердин конкурсунда II даражадагы дипломго татыктуу болгон. ОшМУнун ардегерлери фондунун уставын иштеп чыккан.

Билим берүү тармагында 50-жылдык талыкпаган эмгеги үчүн бир нече “Ардак грамоталар”, “Билим берүүнүн мыктысы” төш белгиси, “Манас” юбилейлик медалы, “Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер” деген ардактуу наамдын ээси болгон.

Мүнөзү өтө сылык, жөнөкөй, ак ниеттүүлүгү менен студенттердин, профессордук – окутуучулар жамаатынын сый урматына ээ болгон, Давлет Эгемназаровичтин жаркын элеси ОшМУнун ардактуу ардагери катары түбөлүккө кала бермекчи.

ISBN 9967-03-030-5 **ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР СЕРИЯСЫ**

«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»

ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

№1 - 2012

Басууга берилди: 16.04.2012

Формат: 210х297 1/8 Көлөмү: 14,8 б.т.
Буйрутма: №29 Нускасы: 100 даана.

ОшМУ, "Билим" редакциялык-басма бөлүмү
Ош шаары, Ленин көчөсү, 331, каб.135., тел.: 7.20.61